

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 19& Issue: 19

www.ottomancivilization.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylöl ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli göröldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğeri çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalarda uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

İndeksler / Indexes

SCOPUS, ULAKBİM TR DİZİN SBV
Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBIAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Ensar KÖSE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye

Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz eklenmelidir.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.

Yazım Kuralları

Metin

- 1.Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 12 punto büyüklükte, tüm kenarlardan 2,5 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1 satır aralığında, A4 boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 9 punto olmalıdır.
- 2.Paragraflar 1 cm'lik girinti ile başlamalı, paragraf aralarında boşluk bırakılmamalıdır.
- 3.Metin içerisinde vurgulama yapılması gerektiğinde italik vurgulama yapılmalıdır.
- 4.Paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.
5. Metin içerisinde yazarla ilgili herhangi bir bilgi olmamalıdır.
6. Dergiye yollanan çalışmaların 5.000-12.000 kelime aralığında olması beklenir. Kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir.

Makale Başlığı

- 1.Makalenin başlığı, araştırmanın konusunu, alanını ve problemin sınırlarını açık olarak belirtmelidir.
- 2.Başlık koyu, ortalı, bağlaçları dışındaki sözcüklerde sadece ilk harfler büyük ve 12 punto (Times New Roman) büyüklüğünde yazılmalıdır.

Özet/Abstract-Anahtar Kelimeler/Keywords

- 1.Her makalenin başında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
- 2.Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
- 3.Özet, iki yana yaslı [150-200 kelime] ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
- 4.Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı karakterinde, 10 punto ve tek satır aralıklı yazılmalıdır.
- 5.Özetin alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 3, en fazla 5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.

Başlık ve Alt Başlıklar

- 1.Tüm alt başlıklar Times New Roman yazı karakterinde, 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.
- 2.Bölüm başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, ortalı ve koyu yazılmalıdır.
- 3.Bölüm alt başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, sola dayalı ve koyu yazılmalıdır.
- 4.Üçüncü ve dördüncü düzey başlıklarda başlığın ilk harfi büyük diğerleri küçük harflerle paragraf başlığı kullanılarak yazılmalıdır.

Tablo ve Şekil/Görsel Gösterimi

- 1.Tablolar ve şekiller, yayınlanmaya hazır biçimde hazırlanmalı, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir.
- 2.Tablolar ve tablo başlıklarında kullanılan yazılarda Times New Roman, 10 punto, tek satır aralığı kullanılmalıdır.

3. Tablo başlıklarında her sözcüğün ilk harfi büyük olmalıdır.
4. Tablo içerisindeki metinler tek satır aralığında öncesinde ve sonrasında 0 nk boşluk bırakılarak, aynı stildeki paragrafların arasına boşluk eklemeyerek yazılmalıdır.
5. Tabloda dikey çizgiler kullanılmamalıdır.
6. Tablo çizgilerinin genişliği 1/2 nk genişliğinde ayarlanmalıdır.
7. Tablo öncesinde ve sonrasında 12 nk boşluk bırakılmalıdır.
8. Tablo başlıkları ve tablo numarasının gösteriminde Tablo numarası kalın ve sola dayalı, tablo başlığı normal ve sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Örn; Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Bilgiler
9. Şekil ve görsel başlıklarının gösteriminde şekil/görsel numarası kalın ve ortalı, şekil/görsel başlığı normal ve ortalı şekilde yazılmalıdır. Örn;

Şekil 1. Türkiye İller Haritası

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *BEO*, 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

BOA, *DH.EUM.4.Şb*, 8/20.

BOA, *DH.EUM.KLU*, 9/12.

Not: İlk verildiği yerde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi isimi ve fon adları tam künye verilmeli, daha sonra kısaltma ve kodlar kullanılmalı.

Tek yazarlı kitap:

Dipnotta:

Ad Soyad, *Eser Adı* (Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı), sayfa numarası.

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Kaynakçada:

Soyad, Ad. *Eser Adı*. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı.

Kaynakçada:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 25-28.

Kaynakçada:

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı - Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005).

Kaynakçada:

Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

Günay Kut vd., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 104.

Kaynakçada:

Kut, Günay, Hatice Aynur, Cumhure Üçer ve Fatma Büyükkarcı. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Yazarla Birlikte Yayına Hazırlayan Olan Kitap:

Dipnotta:

Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Âsara Tamim- Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*, haz., Nüket Esen (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003). 46.

Kaynakçada:

Ahmet Mithat. *Ahbar-ı Âsara Tamim-i Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*. Haz., Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003. (Yazarın soyadı mevcutsa önce yazılır.)

Yazarla Birlikte Çevireni Olan Kitap:

Dipnotta:

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev., Jale Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 150.

Kaynakçada:

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*. Çev., Jale Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazar veya hazırlayan belli değilse eser adından önce hazırlayanın veya çevirenin adı dipnot veya kaynakça düzenine göre yazılarak, ardından haz./Haz., veya çev./Çev. yazılır.

Örnek:

Dipnotta:

Özdemir Nutku, çev., *Romeo ve Juliet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 25.

Kaynakçada:

Nutku, Özdemir, Çev. *Romeo ve Juliet*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kitaptan Bir Bölüm:

Dipnotta:

Halid Ziya Uşaklıgil, "Bölüm 22," *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., haz., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım (İstanbul: Özgür Yayınları, 2007), 43.

Kaynakçada:

Uşaklıgil, Halid Ziya. "Bölüm 22." *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım. İstanbul: Özgür Yayınları, 2007.

Basılı Makale:

Dipnotta:

Köksal Seyhan, "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi," *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 240.

Kaynakçada:

Seyhan, Köksal. "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 231 - 280.

Elektronik Makale:

Dipnotta:

Nezihe Seyhan, "Resurrection Day in Divan Literature," *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*, 18:1 (2004 Mar), 64. (erişim 12.08.2009)

Kaynakçada:

Seyhan, Nezihe. "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*. 18:1 (2004 Mar), 62-76.

(erişim 12.08.2009)

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotta:

Osman Eskicioğlu, "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), s. 129.

Kaynakçada:

Eskicioğlu, Osman. "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), ss. 129-131.

Web Sayfası:

Dipnotta:

“Google Gizlilik Politikası,” son güncelleme 19 Ağustos, 2015,

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Kaynakçada:

Google. “Google Gizlilik Politikası”. Son güncelleme 19 Ağustos, 2015.

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Dipnotta:

“McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts,” McDonald’s Corporation, erişim 19 Temmuz, 2008, <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Kaynakçada:

McDonald’s Corporation. “McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts.” Erişim 19 Temmuz, 2008. <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Tez:

Dipnotta:

Zeynep Sabuncu, “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli” (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983), 112.

Kaynakçada:

Sabuncu, Zeynep. “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Yayımlanmamış Konferans:

Dipnotta:

Mustafa Akdağ ve Hidayet Tok, “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004).

Kaynakçada:

Akdağ, Mustafa ve Hidayet Tok. “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Recep Ayhan	1-23	
Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ayn Salib Çeşmesi ve Vakfı [1848-1911] <i>Ayn Salib Fountain and Waqf in the Last Periods of Ottoman Empire [1848-1911]</i>		
Mustafa Gündüz	24-51	
Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı <i>The Madrasa Historiography in the History of Turkish Education</i>		
Ersin Durmuş	52-62	
Abdullâh Hasîb Efendi'nin Kaleminden Hüsn-i Matla' Sanatı <i>The eloquent narrative of the art of hüsn-i matla' through the words of Abdullâh Hasîb Efendi</i>		
Ensar Köse	63-87	XI
Ereğli'de Hesaplaşma: Karaman Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın Katli [Mayıs 1772] <i>Confrontation in Ereğli: The Killing of Karaman Notable Çavuş-son Zeynelâbidin Agha [May 1772]</i>		
Burak Akın & Péter Tóth	88-107	
Krallık Macaristanı'nda Bir Ceza Davasının İncelemesi: Eğri'den Gelen Türk'ün Cinayeti [1687] <i>An Examination of Criminal Trial in The Kingdom of Hungary: The Murder of a Turkish Man from Agria [1687]</i>		
Ahmet Ali Gazel	108-127	
Newspapers Published by the Employees Against Their Employers in Turkey: Haber and Basın <i>Türkiye'de Çalışanların İşverenlerine Karşı Yayınladığı Gazeteler: Haber ve Basın</i>		
Ahmet Doğan	128-158	
Gerây Hânedanına Mensup Bir Kadın Sultan: Kaya Sultân ve Muhallefâtı <i>A Woman Sultan Belonging to the Gerây Dynasty: Kaya Sultan and his Inheritance</i>		

- Bekir Gökpınar** 159-175
Menteşe’de Ayân Mücadelesi: Tavas Ayânı Hasan Ağa’nın Katledilmesi ve Terekesi [1757]
Landed Proprietor Struggle in Menteşe: The Killing and Inheritance of Landed Proprietor Hasan Agha [1757]
- Hayrullah Kahya** 176-201
The Manifestation of Persuasion in American Board Missionaries' Publications: The Case of the Greek-Lettered Turkish Children's Magazine Angeliaforos Çocuklar İçün [The Messenger for Children]
Amerikan Misyonerlerinin Yayınlarında İkna İlkelerinin Tezahürü: Yunan Alfabesiyle Yazılmış Türkçe Çocuk Dergisi Angeliaforos Çocuklar İçün Örneği
- Fatma Tunç Yaşar & Büşra Kütük** 202-228
Geç Dönem Osmanlı’da Iskat-ı Cenini Yargılamak: Hukuki Düzenlemeler ve Toplumsal Yansımaları
Judging Abortion in Late Ottoman Society: The Legal Regulations and its Social Reflections
- Mehmet Fatih Akbaba & Yakup Çelik** 229-240
TBMM Tutanakları Çevresinde İstiklâl Marşı Olarak Kaleme Alınan Şiirler ve Değerlendirilmeleri
Poems Written as the National Anthem in the TBMM [Turkish Grand National Assembly] Reports and Their Evaluations
- Şükriye Pınar Özyalvaç** 241-268
18. Yüzyılda İstanbul’dan Edirne’ye Yolculuk: Kadı Mehmed Nebih Efendi Örneği
Journey from Istanbul to Edirne in the 18th Century: The Case of Kadi Mehmed Nebih Efendi
- Abdullah Muaz Güven**..... 269-286
Hüseyin Azmî Dede ve “Sâz u Terâneye Dair” Adlı Risâlesi
Huseyin Azmi Dede and His Booklet Titled “Saz u Teraneyeye Dair”
- Gül Hanım Gökteş Cengiz** 287-316
Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İstanbul’unda Bebek Bakımı
Baby Care in Ottoman Istanbul in the Process of Modernization
- İbrahim Sona & Dindar Negiş** 317-338
İstanbul’un İşgali’nden Lozan Barış Konferansı’na: Bıçakçızade İsmail Hakkı’nın Tarih-i Zafer’i
Istanbul from its Occupation to the Lausanne Conference: The Tarih-i Zafer of Bıçakçızade İsmail Hakkı

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ayn Salîb Çeşmesi ve Vakfı [1848-1911]

Ayn Salîb Fountain and Waqf in the Last Periods of Ottoman State [1848-1911]

Recep Ayhan*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* rcpyhn3@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1561-9896

Başvuru / Submitted :

11 Temmuz 2023

Kabul / Accepted :

19 Eylül 2023

DOI: 10.21021/osmed.1325752

Atıf/Citation:

Ayhan, R. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ayn Salîb Çeşmesi ve Vakfı [1848-1911]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 1-23.

Benzerlik / Similarity : %14

Öz

İnsanlığın en temel ihtiyaçlarından biri olan su, pek çok toplum için önemli bir yere sahiptir. İslâm dininin temizliğe ehemmiyet vermesi ve birçok ibadetin yerine getirilmesinin suya bağlı olması suyu Müslümanlar için de vazgeçilmez kılmıştır. Ayrıca İslâm dünyasında insanların su ihtiyacını karşılamak da önemli bir hayır hizmeti olarak kabul görmüştür. Bundan dolayı İslâm dünyasının birçok noktasında kuyu, sebil, çeşme gibi su tesisleri inşa edilmiştir. Vakıflarca desteklenen su tesislerinin önemli bir kısmı çeşmelerden oluşmaktaydı. Çeşme yapımı ve vakfî İslâm dünyasında önemli bir hayır olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde de devlet büyükleri, zengin eşraf ve maddi durumu iyi olanlar ülkenin birçok noktasında vakıflar kurup çeşmeler inşa ettirmiştir. Bu vakıf geleneği sayesinde Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde çeşmeler inşa edilmiş ve insanların su ihtiyacı bunlar aracılığıyla karşılanmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde Siirt'te de insanların su ihtiyacını karşılayan çeşmeler bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Ayn Salîb Çeşmesi'dir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen bu çeşme, Osmanlı Dönemi'nde vakıf sistemi içerisinde yer almış ve varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Çalışmada Ayn Salîb Çeşmesi ile çeşmeye ait vakfın mülkleri, görevlileri ve harcamaları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmanın amacı Ayn Salîb Çeşmesi ve vakfının 1848-1911 yılları arasındaki bilgilerini evkaf defteri, şer'iyye sicili, salnâme, hatırat, araştırma eser gibi çeşitli kaynaklar ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Çeşme, Vakıf, Siirt, Ayn Salîb.

Abstract

Water, one of the most fundamental necessities of human being, has a vital place for the survival of many communities. Since Muslims have attached great importance to cleanliness; and a number of prayers have been fulfilled with water, water has become essential for Muslims. In addition, it has been accepted that it is of a great beneficence to meet people's water need in Islamic world. Therefore, in many parts of Islamic world water plants such as wells, dispensers and fountains were constructed. A significant portion of these water plants, supported by the waqfs, consisted of fountains. Construction of fountains and waqfs were accepted as an important charity in Islamic world. The prominent political leaders of Ottoman State, rich noblemen and rich people established waqfs and constructed fountains in numerous parts of the country. Thanks to this waqf tradition, fountains were constructed in many parts of Ottoman State, thus water need was met through these fountains.

There were fountains in Siirt that met the water needs of the people in the Ottoman Period. One of them was Ayn Salîb Fountain. This fountain, whose construction date is unknown, was included in the waqf system during the Ottoman Period and has survived until today. In the study, Ayn Salîb Fountain and the properties, officials and expenditures of the waqf belonging to the fountain are emphasized. The aim of this study is to reveal the information of Ayn Salîb Fountain and its waqf between 1848-1911 in the light of various sources such as waqf books, court records, yearbook, memoirs, research works.

Keywords: Ottoman State, Fountain, Waqf, Siirt, Ayn Salîb.

Giriş

Su, hayatın vazgeçilmez unsurlarından biridir¹ ve canlıların yaşaması için oldukça mühim bir yere sahiptir.² Pek çok toplumda olduğu gibi İslâm dünyasında da suya büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Suyun İslâm dünyası için mühim olmasında hayati bir öneminin olmasının yanı sıra temizliğe ehemmiyet verilmesi ve pek çok ibadetin yerine getirebilmesinin suya bağlı olması etkili olmuştur.³

Suya büyük bir ehemmiyet atfeden İslâm dini ayrıca insanlara su sağlamayı da sevabı çok olan hayır işlerinden biri olarak kabul etmiştir. Hz. Muhammed'in *sadakanın en faziletlisi su temidir* şeklindeki hadisi ve bu konudaki teşviklerinin de etkisiyle mali durumu iyi olan⁴ Müslümanlar tarafından kuyu, bent, çeşme, sebil gibi su tesisleri inşa edilmiştir.⁵ İslâm dünyasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de suyun temin edilmesine büyük bir ehemmiyet verilmiş ve çeşitli su tesisleri inşa edilmek suretiyle kalıcı hayır işleri gerçekleştirilmiştir.⁶

İnsanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilen bu tesislerin önemli bir kısmını çeşmeler oluşturmaktadır.⁷ Çeşme kelimesi sözlükte *pınar, su kaynağı; bir oluktan akan yalıklı su haznesi; içilecek su, su akan yer* anlamlarına gelmektedir.⁸ Çeşme kelimesinin, Farsçada *göz* anlamına gelen *çeşm* kelimesinden geldiği umumiyetle kabul edilmektedir. 13. ve 14. yüzyıllarda çeşme yerine daha çok Arapçada *göz* anlamına gelen *ayn* kelimesi kullanılmıştır. Bu kullanım 17. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.⁹ İncelenen evkaf kayıtlarında hem *çeşme*¹⁰ hem de *pınar*¹¹ kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği üzere İslâm dünyasında insanların su ihtiyacını karşılamak önemli hayırlardan biri olarak görülmüştür. Günümüzde belediyelerin yaptığı birçok hizmet eski İslâm şehirlerinde genellikle vakıflar aracılığıyla yerine getiriliyordu. Bu hizmetlerden biri de şehirlerin ve insanların su ihtiyacını temin etmektir. Bu amaçla İslâm dünyasının birçok noktasında sebiller, su kuyuları, su bentleri, su kanalları ve çeşmeler vakıf olarak inşa edilmekteydi.¹²

İslâm dünyasında çeşme yapımı ve çeşme vakfı önemli bir hayır olarak görülmüştür.¹³ Osmanlı Devleti'nde de devlet büyükleri ve zengin eşrafın yanı sıra ortalama bir gelire sahip şehirlilerin

¹ İskender Pala, "Su (Kültür ve Medeniyet)", TDV İslâm Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), s. 442.

² Hacı Mehmet Günay, "Su", TDV İslâm Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), s. 432.

³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), 217.

⁴ Semavi Eyice, "Çeşme", TDV İslâm Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), s. 277.

⁵ Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, 218.

⁶ Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 183.

⁷ Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, 217.

⁸ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2011), 291.

⁹ Eyice, *Çeşme*, 277.

¹⁰ BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 36067, s. 10.

¹¹ BOA, *EV.d*, nr. 36328, s. 3.

¹² Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008): 163-169; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)", TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s. 483. Vakıf ve su konulu bazı çalışmalar için bkz. Cafer Çiftçi, "Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/3 (2002): 57-74; Mustafa Güler, "XVIII. Asrın Sonlarında Mekke ve Medine'deki Su Vakıfları," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (2012): 1-21; Hasan Güneri, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları," *Vakıflar Dergisi*, 9 (1971): 67-79; Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008): 379-417.

¹³ Eyice, *Çeşme*, 277.

çoğu vakıflar tesis edip çeşmeler inşa ettirmiştir.¹⁴ Çeşmelerin vakıflarca desteklenmesi Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde vakıf çeşme geleneği tümden terk edilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde olduğu gibi Siirt'te de insanların su ihtiyacını karşılayan çeşmeler mevcuttu.¹⁶ Şehirdeki bu çeşmelerin çoğu vakıf sistemi içerisinde yer alarak faaliyetlerini sürdürmekteydi. 16. yüzyıla ait kayıtlara bakıldığında Siirt'te bazı çeşme vakıflarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıtlarda adı geçen çeşme vakıfları şu şekildeydi: Halif Çeşmesi Vakfı, Sur Çeşmesi Vakfı, Yeni Çeşme (Ayn-ı Cedid) Vakfı, Çarşı Çeşmesi (Suku'l-Ayn) Vakfı ve Taravul Çeşmesi Vakfı.¹⁷

19. yüzyıla ait kayıtlarda da Siirt'te bazı çeşmelerin ve çeşme vakıflarının bulunduğu tespit edilmiştir. 1874 tarihli bir evkaf kaydında Sur, Ayn Salib, Suku'l-Ayn, Breki ve Tarmil gibi çeşme vakıflarının adı geçmiştir.¹⁸ 1875 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi'nde Siirt sancağı kasabasında 12 çeşmenin bulunduğu dair kayıt tutulmuştur. Ancak salnâmede bu çeşmelerin adına ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹⁹ 1888 tarihli bir kayıta Siirt sancak merkezinde Ayn Salib, Sur ve Tarmil olmak üzere üç çeşme vakfının adı yer almıştır.²⁰ 1892 tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi'nde ise Siirt sancak merkezinde Sur ve Ayn Salib adında iki çeşmenin bulunduğu kaydedilmiştir.²¹

Görüldüğü üzere Osmanlı Dönemi'nde Siirt'te insanların su ihtiyacını temin eden bazı çeşmeler bulunmaktaydı. Bu çalışmada bunlardan biri olan Ayn Salib Çeşmesi ve vakfı üzerinde durulacaktır. Bu çalışma ile Ayn Salib Çeşmesi ve vakfının 1848-1911 yılları arasındaki bilgilerini evkaf defteri, şer'iyye sicili, salnâme, hatırat ve araştırma eser gibi kaynaklardan istifade ederek ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmada Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'nın 16. yüzyıldaki durumu için Uğur Demlikoğlu'nun²² çalışmaları incelenmiş ve konuyla ilgili kısımlar çalışmaya dahil edilmiştir. İncelenen dönem için en önemli kayıtlar ise evkaf defterleridir. Ayn Salib Çeşmesi Vakfı hakkında bilgi içeren evkaf defterleri incelenerek ilgili kısımlar çalışmaya aktarılmıştır. Evkaf defterlerinin yanı sıra Siirt şer'iyye sicili ve 1892 tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi'nden de

¹⁴ Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, 183.

¹⁵ Eyice, *Çeşme*, 282.

¹⁶ Bekir Sami Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi* (İstanbul: İstanbul Siirt Derneği Yayıncılık, 2006), 292.

¹⁷ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyılın Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 423-434.

¹⁸ Ömer Kucak, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları," *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/6-7 (2016): 218-223.

¹⁹ *Diyarbekir Vilayet Salnâmesi*, H. 1292/M. 1875, 156.

²⁰ BOA, *EV.d*, nr. 36067, s. 9-10; Recep Ayhan, "1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı," *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31 (2022): 99.

²¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310/M. 1892, 233.

²² Uğur Demlikoğlu çalışmasında vakfın 1526 yılındaki gelirleri hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışmada çeşmenin adı *Salif* olarak kaydedilmiştir. Uğur Demlikoğlu, "1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları," *Asia Minor Studies* 6/2 (2018): 102. Uğur Demlikoğlu'nun başka bir çalışmasında ise vakfın 1566 yılındaki gelir ve gider kalemlerine ilişkin bilgiler yer almıştır. Uğur Demlikoğlu bu çalışmasında istifade ettiği vakıf kaydında çeşme adının *Çeşme-i Ayn Salif* şeklinde geçtiğini kaydetmiştir. Ayrıca çeşmenin 19. yüzyılın sonlarında da varlığını sürdürdüğünü Ömer Kucak'ın *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları* isimli çalışmasını örnek vererek açıklamıştır. Uğur Demlikoğlu, "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (2018): 46-47. Ömer Kucak'ın bu çalışmasında çeşme isminin *Ayn Salib* şeklinde geçtiğini belirtmek gerekir. Kucak, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları*, 19.

yararlanılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Siirt vakıfları hakkında bilgi veren çalışmalardan²³ da istifade edilmiştir. Ayn Salîb Çeşmesi'nin 20. yüzyılın başlarındaki durumu ile ilgili bilgiler ise 1910-1911 yılları arasında Siirt'te görev yapmış olan Dr. M. Derviş Kuntman'ın hatıratından²⁴ elde edilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Ayn Salîb Çeşmesi'ne dair bilgilere yer verilmiştir. Ardından Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın mülkleri, görevlileri ve harcamaları ele alınmıştır. İncelenen döneme dair Ayn Salîb Çeşmesi ve vakfı ile ilgili yapılmış hususi bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmayı değerli kılmaktadır.

1. Ayn Salîb Çeşmesi

Ayn kelimesi sözlükte *göz; pınar, kaynak*²⁵ gibi anlamlara gelmektedir. *Salîb* kelimesi ise sözlükte *haç* anlamında kullanılmıştır.²⁶ Her iki kelimenin sözlük anlamlarına bakıldığında Ayn Salîb'in *Haçlı Pınarı/Çeşmesi* anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Siirt ile ilgili kimi kaynaklarda da Ayn Salîb isminin *Haçlı Çeşmesi* anlamına geldiği kaydedilmiştir.²⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısında²⁸ ve 20. yüzyılın başlarında²⁹ Siirt'te Ayn Salîb adında bir mahalle bulunmaktaydı. Burası 19. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanların yoğun olarak bulunduğu bir mahalleydi.³⁰ Kimilerine göre Ayn Salîb adı bu mahallede yaşayan Hristiyanlardan veya o mahallede bulunan Ayn Salîb Çeşmesi'nden dolayı verilmiştir.³¹ Bu bilgilerden hareketle Ayn Salîb adının burada yaşayan Hristiyanlar tarafından konulmuş olabileceğini söylemek mümkündür. İncelenen dönemdeki kayıtlarda çeşmenin adı *Ayn Salîb* şeklinde geçtiğinden çalışmada bu kullanım tercih edilmiştir. Günümüzde ise çeşmenin adı *Ayn Salip* olarak kullanılmaktadır.

Ayn Salîb Çeşmesi'nin hangi tarihte ve kimler tarafından yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte çeşmenin Selçuklular döneminden kalmış olabileceği tahmin edilmektedir.³² Osmanlı Dönemi'nde Ayn Salîb Çeşmesi ile ilgili ilk kayıtlara 16. yüzyılın başlarından itibaren ulaşmak mümkündür. Bu dönemdeki kayıtlara göre Ayn Salîb Çeşmesi, vakıf sistemi içerisinde yer almaktaydı. 16. yüzyılda Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı için birçok mülkün vakfedildiği ve vakfın bünyesinde bazı görevlilerin istihdam edildiği anlaşılmaktadır.³³ Ayn Salîb Çeşmesi'nin 17. ve 18. yüzyıllardaki durumu ile ilgili kayıtlarda herhangi bir veriye rastlanmadığından bu dönemlerde çeşmenin ve vakfının durumu bilinmemektedir. Ayn Salîb

²³ Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın 1874 yılındaki arazi varlıkları hakkında bilgi veren çalışma için bkz. Kucak, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları*, 19. Vakfın 1888 yılındaki mülklerine ilişkin bilgi veren çalışma için bkz. Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

²⁴ Kilisli Dr. M. Derviş Kuntman Osmanlı ordusunda tabip olarak görev yapmaktaydı. Ekim 1910-Ekim 1911 tarihleri arasında Siirt'te kalmış ve hatıratında Siirt'teki gözlemlerine dair bilgilere yer vermiştir. *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), 28-35.

²⁵ Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 129.

²⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2015), 1071.

²⁷ Sedat Akay, "Günümüz Siirt Arapçası" (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020), 30.

²⁸ BOA, *Meşihat Şer'iyye Sicili Defterleri (MŞH.ŞSC.d)*, 7582, Siird Şer'iyye Sicili, nr. 414, s. 128.

²⁹ BOA, *MŞH.ŞSC.d*, 7584, Siird Şer'iyye Sicili, nr. 416, s. 406.

³⁰ Ayhan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siird (1847-1900)* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2022), 162-163.

³¹ İsmail Duygu, "426 Numaralı (H.1302-1317/M.1885-1900) Siirt Şer'iyye Sicili Metin Çeviri ve Değerlendirme" (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2012), 548.

³² *Siirt'te Tespiti ve Tescili Yapılmayan Kültür Varlıkları* (Ankara: Siirt Valiliği Yayınları, 2003), s. 9.

³³ Demlikoğlu, *1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları*, 102; Demlikoğlu, *998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)*, 46-47.

Çeşmesi aşağıda da görüleceği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında vakıf sistemi içerisinde yer almış ve çeşitli mülklerden gelir elde etmiştir.

Ayn Salîb Çeşmesi'nin etrafında çeşitli halk inanışlarının şekillendiği anlaşılmaktadır. Buna dair bilgiler 1892 tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi'nde³⁴ yer almıştır. Bu inanışlardan birine göre Ayn Salîb Çeşmesi'nin suyu üremeye yani çocuk sahibi olmaya yaramaktaydı. Çeşme ile ilgili halk inanışlarından bir diğeri de suyunun hazım sıkıntısı çeken insanlara iyi geldiği şeklindeydi. Bu anlatılara inanan pek çok insan çeşmeye gelerek suyundan içmekteydi.³⁵

Ayn Salîb Çeşmesi'nin 20. yüzyılın başlarındaki durumuna dair bilgiyi ise Osmanlı ordusunda tabip olarak görev yapan ve Ekim 1910-Ekim 1911 tarihleri arasında Siirt'te kalan Kilisli Dr. M. Derviş Kuntman'ın hatıratında bulmak mümkündür. Hatıralarında Siirt'e dair izlenimlerine yer veren Derviş Kuntman, Siirt'in en büyük sorununun susuzluk³⁶ olduğunu kaydetmiştir. Derviş Kuntman, hatıralarında Siirt'teki çeşmelere dair bilgiler de aktarmıştır. Ona göre Ayn Salîb Çeşmesi, Siirt'te daimî surette akan tek çeşme idi. Derviş Kuntman, Ayn Salîb Çeşmesi'nden akan suyun ancak bir mahallenin ihtiyacına yettiğini belirtmiştir. Şehirdeki diğer çeşmelerin ise yazın kurduğunu ifade etmiştir.³⁷

Ayn Salîb Çeşmesi günümüzde Siirt ilinin Merkez ilçesine bağlı İnönü Mahallesi'nde bulunmaktadır. Batı tarafından bir eve bitişik olan bu yapı, 5x10 metre ebatlarında olup, tek katlıdır. Yapı, çeşme ve su deposu bölümlerinden oluşmaktadır. İki basamaklı merdiven ile, beşik tonozla örtülü eyvana giriş yapılmaktadır. Çeşme, eyvanın güney duvarına yerleştirilmiştir. Moloz taş malzeme ve yığma duvar tekniği ile yapılan çeşmenin kuzey cephesinde ise dikdörtgen planlı yalağıyla batı tarafta aynı şekilde dikdörtgen planlı bir niş yer almaktadır. Çeşmenin üzerinde yer alan açıklıkla basık tonozlu su deposuna geçilmektedir. Çeşmenin arka kısmında yer alan depolama bölümünün üzeri düz dam ile örtülüdür. Günümüzde çeşme bölümünün dış duvarları beton kabuk ile kaplanmıştır. Yakın bir zamanda çeşmenin dış cephesinin Siirt Belediyesi tarafından sıvandığı anlaşılmaktadır. Ayn Salîb Çeşmesi'nin iç duvarları ve tavan kısmı da çimento harcıyla sıvanmıştır.³⁸

³⁴ Çeşme suyuna dair bu halk anlatıları 1892 tarihli Bitlis vilayet salnâmesinde şu şekilde kaydedilmiştir: *Ayn Salîb suyu da hâzım ve tecârib-i mahalliyeye nazaran tenâsüle hâdimdir. Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310/M. 1892, 233.

³⁵ Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, 292; Hüseyin Yaşar, Erdem Akın ve Abdurrezzak Çelik, *Siirt Halk Anlatıları-I (Halk Hikâyeleri ve Masallar)* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 27-28.

³⁶ Siirt'in tarihsel sürecine bakıldığında su sorununun eskiden beri var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim şehirdeki su sıkıntısının 17. yüzyıldan beri bulunduğu kayıtlara yansımıştır. Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, 292. Siirt'te Botan, Kezer ve Başur gibi (*Diyarbakir Vilayet Salnâmesi*, H. 1288/M. 1871, 159-160) zengin su kaynakları bulunmaktaydı. Buna rağmen Siirt'in Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde de su sıkıntısı çektiği ve bunlardan yeteri kadar faydalanamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam* adlı eserinde Siirt'in iki nehir arasında yer almasına rağmen bunlardan içme suyu ve arazi sulaması için faydalanamadığını ve bundan dolayı da suyunun oldukça az olduğunu kaydetmiştir. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1311), 2573.

³⁷ *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, 28-35; Cumhuriyet Kılıççioğlu, *Her Yönüyle Siirt* (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1992), 36.

³⁸ *Siirt İli Somut Kültürel Miras Envanteri*, C. 2, Haz. Zekai Erdal, Mehmet Cabir Alper vd., (Siirt: Siirt Valiliği Yayınları, 2021), s. 64; Ali Boran, Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Zekai Erdal, "Siirt ve İlçelerindeki 2000 Yılı Yüzey Araştırması", 23. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, (19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1), 28 Mayıs/1 Haziran 2001 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 20; <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>, [Erişim: 10.07.2023]. Ayn Salîb Çeşmesi'nin önden ve yandan görünümünü, arkasındaki depolama bölümünü ve iç kısmını gösteren görseller için bkz. Ek 1, 2, 3, 4.

Günümüzde İnönü Mahallesi'nin şehre hakim bir noktada bulunan Ayn Salib Çeşmesi'nin, suyunu uzun bir kanal aracılığıyla kentten dışından aldığı anlaşılmaktadır. Bu çeşme, asırlar boyu Siirt'in önemli bir kısmının su ihtiyacını karşılamıştır. Ayn Salib Çeşmesi'nin son yetmiş seksen yıl hariç daima bakım ve tamiri yapılmıştır. Hayırseverler tarafından vakfedilen mülklerden elde edilen gelirler sayesinde hem çeşmenin hem de kanalının bakım ve tamiri yapılmaktaydı. Aşağıda da görüleceği üzere Ayn Salib Çeşmesi Osmanlı Dönemi'nde vakıf sistemi içerisinde yer almış ve mülklerden elde ettiği gelirler sayesinde çeşmenin ve su yolunun bakım ve tamiri yapılmıştır. 1960'lı yılların başında Botan'dan Siirt'teki hemen her eve kapalı şebeke su sisteminin çekilmeye başlanmasıyla beraber Ayn Salib Çeşmesi de eski önemini yitirerek kaderine terk edilmiştir. Uzun yıllar bakım ve tamirden yoksun kalan ve zaman içerisinde su kanalı da tıkanan bu çeşme³⁹ günümüzde bakımsız bir haldedir.

Uzun yıllar bakımsız kalan Ayn Salib Çeşmesi için bazı girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 23.09.2021 tarihli raporunda çeşmeyle ilgili alınan önemli bilgiler kayıtlıdır. Bu kayda göre Ayn Salib Çeşmesi 1991 yılında Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından koruma altına alınarak tescillenmiştir. Mezkûr kayıta Siirt ili, Merkez ilçesi, İnönü Mahallesi'nde bulunan Ayn Salib Çeşmesi'nin herhangi bir sit alanında yer almadığı ve tapunun 11 ada, 2 numaralı parselinde kayıtlı olduğu da kaydedilmiştir. Kayıttaki bilgilere göre Ayn Salib Çeşmesi'nin mülkiyeti Siirt Belediyesi'ne aittir. Kayıta ayrıca tescilli olan Ayn Salib Çeşmesi'nin tescil kaydının güncellenmesine, güncellenen bu kaydın uygun olduğuna, yapı grubunun I. (birinci) Grup Yapı olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Ayn Salib Çeşmesi'nin koruma alanı sınırları da belirlenmiştir. Böylelikle hem Ayn Salib Çeşmesi hem de korunma alanı sınırları içerisinde yapılacak olan her türlü fiziki ve inşai (ifraz, tevhit, imar uygulaması dahil) uygulama öncesinde Koruma Bölge Kurulunun iznini almak şartı getirilmiştir.⁴⁰

2. Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'na Ait Mülkler

Vakıfların hizmetlerini sürdürmelerinde mülklerin önemli bir payı bulunmaktaydı. Bu mülkler vakıfların menfaatleri doğrultusunda belli bir ücret karşılığında kiraya verilmekteydi. Kiraya verilen bu mülklerden elde edilen gelirler sayesinde vakıfların masrafları karşılanmakta ve çalışanların ücretleri ödenebilmekteydi. Böylelikle vakıflar faaliyetlerine uzun bir süre devam edebilmekteydi. Vakıflar için vakfedilen mülkler arasında çiftlikler, bahçeler, üzüm bağları, tarlalar, bazı köylerin tamamı ve her türlü ziraat işletmeleri yer almaktaydı. Bunların yanı sıra dükkânlar, binalar ve ekonomik amaç için yapılmış diğer yapılar da vakıflar için gelir getiren mülklereydi.⁴¹

Ayn Salib Çeşmesi için 16. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli mülklerin vakfedildiği tespit edilmiştir. Nitekim 16. yüzyılda Ayn Salib Çeşmesi Vakfı için dükkân, hane, bağ zemini, değirmen gibi mülklerin vakfedildiği kayıtlara yansımıştır.⁴² Aşağıda da görüleceği üzere Osmanlı

³⁹ <https://siirtgazetesi.com.tr/ayn-salip-cesmesi-feryat-ediyor-yikildim-yikiliyorum/>, [Erişim: 10.07.2023].

⁴⁰ <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>, [Erişim: 10.07.2023]. Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun Ayn Salib Çeşmesi ile ilgili aldığı karar ve karar eki ile çeşmeyi ve çeşmenin korunma alanını gösteren kroki için bkz. Ek 6, 7, 8. Bunlara, (<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>) sitesinden Ayn Salip Çeşmesi'nin bulunduğu kısma tıklayarak ulaşılabilir.

⁴¹ Yediyıldız, "Vakıf", MEB İslâm Ansiklopedisi, 13 (İstanbul 1986), s. 156-157.

⁴² Demlikoğlu, *1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları*, 102.

Devleti'nin son dönemlerinde de dükkân, bağ, tarla, boyalık, ev, arsa, harman yeri gibi birçok mülk Ayn Salîb Çeşmesi için vakfedilmiştir. Bunların ayrıntılarına aşağıda değinilmiştir.

2.1. Dükkânlar

Vakıflar için gelir getiren en önemli mülklerden biri dükkânlardı. Osmanlı şehirlerinde dükkânların mülkiyeti genellikle vakıfların elinde yer almaktaydı. Ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bu mekânlar şehirdeki esnaf ve tüccara vakıf yönetiminin belirlediği belli bir ücret karşılığında haftalık, aylık veya yıllık olarak kiraya verilmekteydi.⁴³

Vakıfların mülkleri arasında yer alan dükkânlar Siirt'teki Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı için de önemli bir gelir kaynağı idi. Vakfa ait dükkânlar vakfın menfaatleri doğrultusunda yıllık bir ücret karşılığında şehirdeki esnaf ve tüccara kiralanmıştır. Aşağıda da görüleceği üzere vakfın hem 16. yüzyıl hem de 19. yüzyılda gelir getiren dükkânları mevcuttu.

Osmanlı Dönemi'nde Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait dükkânlarla ilgili ilk kayıtlar 16. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. 1526 tarihli bir kayıta Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın birçok dükkândan gelir elde ettiği kaydedilmiştir. Bu kayda göre vakfın 3'ü attar, biri çul dokunan, biri şehir çarşısında bulunan ve biri de diğer olmak üzere yıllık gelir getiren birçok dükkânı mevcuttu.⁴⁴ 1566 tarihli kayda göre ise vakfa ait olup kiraya verilen 10 dükkândan gelir elde edilmiştir.⁴⁵

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde vakfa ait dükkân sayısının fazla değişmediği anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere 1566 yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın 10 dükkânı mevcutken 1848-1861 yılları arasında vakfa ait dükkân sayısının 10-13 arasında değiştiği belirlenmiştir. Vakfın 1848-1853 yılları arasında 12 dükkânının bulunduğu kayıtlara yansımıştır. Bu tarihler arasında dükkânlardan 3.112 kuruş 20 para gelir elde edilmiştir. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında vakfın dükkân sayısı yine 12'ydi. Ancak bu dükkânlardan biri gelir getirmemiştir. 11 dükkândan elde edilen gelir 725 kuruştur. 1857-1858 yılında vakfın dükkân sayısı 10-11 arasında değişmekteydi. Bu dükkânlardan elde edilen gelir 791 kuruş 20 para idi. 1858-1859 yılında vakfa ait 11 dükkândan 781 kuruş gelir elde edilmiştir. 1859-1860 yılında hem dükkân sayısı hem de dükkânlardan elde edilen gelir miktarı artmıştır. Vakfın dükkân sayısı 13'e yükselirken bunlardan elde edilen gelir de 1.221 kuruş 20 para olmuştur. 1860-1861 yılında vakfa ait dükkân sayısının 12 olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan elde edilen gelir bir önceki yıla göre azalmış ve 1.074 kuruş 20 paraya düşmüştür.⁴⁶

Yukarıda da görüldüğü üzere 1848-1861 yılları arasında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait dükkân sayısı 10-13 arasında değişmekteydi. Vakfa ait dükkân sayısının sonraki yıllarda düştüğü anlaşılmaktadır. Buna dair bilgiyi veren bir evkaf defteridir. 1888 tarihli olan bu defterde vakfa ait 9 dükkânın bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁷ Defterde bu dükkânları kimlerin işlettiğine ve dükkânların yıllık gelirine dair bir bilgi yer almamıştır.

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait olan bu dükkânlar şehirdeki esnafa belli bir bedel karşılığında kiraya verilmekteydi. Vakfa ait bu dükkânların genellikle Müslüman esnaflar tarafından işletildiği, gayrimüslimler tarafından işletilen dükkân sayısının ise oldukça az olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1855-1856 tarihli bir evkaf kaydına göre vakıf için gelir getiren 11

⁴³ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 491-492.

⁴⁴ Demlikoğlu, *1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları*, 102.

⁴⁵ Demlikoğlu, *998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)*, 46.

⁴⁶ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 2, 24, 58, 101, 107, 128, 161.

⁴⁷ BOA, *EV.d.*, nr. 36067, s. 10; Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

dükkânın büyük bir kısmı Müslümanlar tarafından işletilmekteydi. Kayıta bu dükkânlardan birinin de Cercis adlı bir gayrimüslim tarafından kiralandığı kaydedilmişti.⁴⁸

İncelenen dönemdeki kayıtların çoğunda Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait dükkânların bulunduğu çarşı ve hangi meslek grubu tarafından işletildiği ile ilgili herhangi bir bilginin yer almadığını belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra az da olsa bazı kaynaklarda vakfa ait dükkânın türü ile ilgili bilgiler yer alabiliyordu. Nitekim 1871 tarihli bir belgede Ayn Salîb Çeşmesi'ne vakfedilmiş dükkâna dair kayıt tutulmuştur. Bu belgede Siirt Çarşısı'nda bulunan ve satışa konu olan dükkânın taraflarından birinin Ayn Salîb Çeşmesi'ne vakfedilmiş bir bakkal dükkânı olduğu kaydedilmiştir.⁴⁹

2.2. Bağlar

Vakfın bir diğer gelir kalemi ise bağlardı. Aşağıda da görüleceği üzere kimi kayıtlarda vakfa ait bağlardan elde edilen gelir miktarına ilişkin bilgiler yer almıştır. Kimi kayıtlarda ise vakfın mülkü olan bağların sayısı ve buldukları mevkiiler kaydedilmiştir.

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın 1848-1859 yılları arasında bağlardan elde ettiği gelir miktarı ile ilgili bazı bilgiler tespit edilmiştir. Bu bilgilere göre Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı, 1848-1853 tarihleri arasında bağların zemin kirasından 51 kuruş 10 para gelir elde etmişti. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında ise vakfın bağlardan elde ettiği gelir 8 kuruş 20 para idi. 1857-1858 yılında vakfın bağlardan elde ettiği gelir artarak 30 kuruşa yükselmiştir. 1858-1859 yılında vakfa ait bağlardan elde edilen gelir bir önceki yıla göre azalmış ve 19 kuruş 20 paraya düşmüştür.⁵⁰

1874 tarihli bir evkaf kaydında ise Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın mülkü olan bağların sayısı, yeri, bağları kiralayanların isimleri ve bağların dönümü hakkında ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Aşağıdaki tabloda bunların ayrıntılarına değinilmiştir.

Tablo 1. 1874 Yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na Ait Bağlar⁵¹

Mülkü Kiralayan	Mülkün Dönümü	Mülkün Yeri
Miho veledi Hanna	3	Ero'l taraflarında Molla Hüseyin, İbrahim ve tarik ile mahdud
Hanna veledi Yakub	2	Ero'l taraflarında Molla Hasan ve Tahir ile mahdud
Dano veledi Suho	3	Ayn Salîb civarında tarafları Hacı Musa Ağa, Molla Hasan ve Hacı Musa Ağa ile mahdud
Efnimos veledi Abdullah	2	Ayn Salîb demekle [bilinen] tarafları Miho ve Şeyh Abdulkadir tarlasıyla ve tarik ile mahdud
Yusuf veledi Abdullah	1	Ero'l taraflarında Miho ve Molla Hasan bağları ve tarik ile mahdud
Hasan ve Mahmud bin Ahmed	1	Ero'l taraflarında Molla Hasan ve Keleş bağlarıyla ve tarik ile mahdud

⁴⁸ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 58.

⁴⁹ BOA, *MŞH.ŞSC.d.*, 7592, Siird Şer'iyye Sicili, nr. 424, s. 191; Halat Akın, "424 Numaralı Siirt Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, 2019), 367-368.

⁵⁰ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 2, 58, 101, 107, 128.

⁵¹ BOA, *EV.d.*, nr. 34672, s. 14.

Yukarıdaki tabloya göre 1874 yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait 6 bağın dönümü 1 ile 3 arasında değişmekteydi. Vakfa ait bu bağların toplam dönümü 12 idi. Bağları kiralayanların büyük bir kısmının gayrimüslimlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim tabloda da görüleceği üzere altı bağın beşi gayrimüslimler, biri ise Müslümanlar tarafından kiralanmıştı.

2.3. Boyalıklar

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait mülklerden biri de boyalıklardı. Kökboya, boyakökü ve boyacılık otu gibi isimlerle de anılan boyalık, renk yelpazesi geniş olan ve bitkisel boyacılıkta kullanılan bir bitki çeşididir. 19. yüzyılın ikinci yarısında aralarında Siirt'in de bulunduğu birçok Osmanlı şehrinde bu bitkinin üretimi yapılmaktaydı.⁵²

Evkaf defterlerinde boyalık olarak kaydedilen mülk ile muhtemelen bu bitkinin yetiştirildiği tarlalar kastedilmiştir. Defterlerde vakfa ait mülkler verilirken boyalık ve tarla sayılarının ayrı ayrı hesaplandığı tespit edilmiştir.⁵³ Bundan dolayı çalışmada vakfın mülkleri arasında yer alan boyalık ve tarlalar ayrı başlıklar halinde verilmiştir.

Siirt'te boyalığın birçok vakfın mülkü olduğu anlaşılmaktadır. Boyalık, 19. yüzyılın ikinci yarısında Siirt'teki cami, mescit ve medrese gibi vakıfların mülkleri arasında yer almaktaydı.⁵⁴ Boyalığın incelenen dönemde Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın da mülkleri arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Nitekim 1874 tarihli bir kayıta vakfa ait bir boya yerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bunun büyüklüğü 3 dönümdü. Bu mülk Kasru'l-Beyder taraflarında Hasan Efendi, Hanna ve tarik ile mahdud idi.⁵⁵ Vakfa ait boyalıklar ile ilgili bilgi veren bir diğer kayıt ise 1888 tarihli evkaf defteridir. Bu kayda göre 1888 yılında Ayn Salîb Çeşmesi için vakfedilen 3 boyalık bulunmaktaydı.⁵⁶

2.4. Tarlalar

Tarlalar, Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın gelir getiren mülklerinden biri idi. Bazı kayıtlarda vakfa ait tarlaların gelir miktarına ilişkin bilgiler yer almıştır. Nitekim 1848-1853 tarihleri arasında vakfa ait tarlalardan 238 kuruş 20 para gelir elde edilmişti. 1857-1858 yılında vakfın tarla hasılatı 175 kuruştur. 1858-1859 yılında vakfın tarla hasılatı bir önceki yıla göre artmış ve 220 kuruş olmuştur. Vakfın tarla hasılatı 1859-1860 yılında bir önceki yıla göre düşerek 25 kuruşa inmişti. Vakfa ait tarla geliri 1860-1861 yılında yeniden artarak 149 kuruş 20 paraya yükselmişti.⁵⁷

1874 tarihli bir evkaf kaydında ise Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na ait tarlaların türü, dönümü ve yeri ile ilgili bilgilerin yer aldığı belirlenmiştir. Bu tarlalara dair bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁵² H. Sinem Şanlı ve Ebru Çatalkaya Gök, "Bitkisel Boyacılıkta Kökboyanın (*Rubia tinctorum* L.) Önemi," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (2017): 773-775.

⁵³ BOA, *EV.d.*, nr. 36067, s. 10; Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

⁵⁴ Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 93-99.

⁵⁵ BOA, *EV.d.*, nr. 34672, s. 14.

⁵⁶ BOA, *EV.d.*, nr. 36067, s. 10; Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

⁵⁷ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 2, 24, 101, 107, 161.

Tablo 2. 1874 Yılında Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'na Ait Tarlalar⁵⁸

Mülkün Türü	Mülkün Dönümü	Mülkün Yeri
Susuz Tarla	7	Hamam Deresi taraflarında dere, tarik ve dere ile mahdud
Susuz Tarla	10	Şikeft taraflarında tarik, Hanna, İsa ve Musa ile mahdud
Susuz Tarla	26	Hamam Deresi taraflarında dere, tarik ve dere ile mahdud
Susuz Tarla	40	Hüseyin Turab taraflarında tarik, Hacı Hüseyin Ağa ve Şeyh Alameddin ile mahdud

Yukarıdaki tabloya bakıldığında 1874 yılında Ayn Sâlib Çeşmesi Vakfı'na ait 4 susuz tarlanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakfa ait bu tarlaların dönümleri 7 ile 40 arasında değişmekteydi. Vakfın mülkleri arasında yer alan bu tarlaların toplam büyüklüğü 83 dönümden oluşmaktaydı.

Ayn Sâlib Çeşmesi Vakfı'na ait tarlalarla ilgili bir diğer bilgi ise 1888 tarihli bir evkaf kaydından elde edilmiştir. Bu kayda göre 1888 yılında vakfın 5 tarlası bulunmaktaydı.⁵⁹ Defterde bu tarlaların dönümlerine ve buldukları yerlere ilişkin herhangi bir bilgi yer almamıştır.

2.5. Ev, Arsa ve Harman Yeri

Yukarıda bilgileri verilen mülklerin yanı sıra Ayn Sâlib Çeşmesi için ev, arsa ve harman yeri gibi mülkler de vakfedilmiştir. 1874 tarihli kayda göre vakfa ait bir harman yeri bulunmaktaydı. Bu harman yeri 3 dönüm büyüklüğündeydi.⁶⁰ Bu mülkün tarafları Ayn Salib ve Hacı Musa Ağa harmanı ve tarik ile mahdud idi.⁶¹

Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'nın mülklerinden biri de arsaydı. 1888 tarihli evkaf kaydında Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'na ait bir arsanın bulunduğu kaydedilmiştir.⁶²

Vakfın mülkleri arasında evler de bulunmaktaydı. Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'nın 16. yüzyılda 10 evin zemininden gelir elde ettiği kayıtlara yansımıştır.⁶³ İncelenen dönemde de Ayn Salib Çeşmesi için evlerin vakfedildiği tespit edilmiştir. Nitekim Eylül/Ekim 1891 tarihli kayda göre Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'na ait bir hane yeri bulunmaktaydı. İlgili defterde bu hane yerinin Ayn Salib Mahallesi'nde bulunduğu kaydedilmiştir. Defterde ayrıca bu hane yerinin 3 kuruş 36 para değerinde olduğuna dair bilgi de yer almıştır.⁶⁴

3. Ayn Salib Çeşmesi Vakfı'nın Görevlileri

Osmanlı Dönemi'nde Ayn Salib Çeşmesi Vakfı bünyesinde bazı görevlilerin istihdam edildiği anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda vakıf bünyesinde birkaç görevlinin çalıştığı kayıtlara yansımıştır.

⁵⁸ BOA, *EV.d.*, nr. 34672, s. 14.

⁵⁹ BOA, *EV.d.*, nr. 36067, s. 10; Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

⁶⁰ Kucak, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları*, 19.

⁶¹ BOA, *EV.d.*, nr. 34672, s. 14.

⁶² BOA, *EV.d.*, nr. 36067, s. 10; Ayhan, *1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı*, 99.

⁶³ Demlikoğlu, *998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)*, 46.

⁶⁴ BOA, *EV.d.*, nr. 36328, s. 3.

Nitekim 1566 tarihli bir kayıtta Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nda müteveli,⁶⁵ câbî⁶⁶ ve kâtip gibi görevlilerin istihdam edildiği kaydedilmiştir.⁶⁷

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise vakıf bünyesinde mütevellinin görev yaptığı tespit edilmiştir. İncelenen kayıtlarda mütevellinin dışında herhangi bir görevlinin adına rastlanmamıştır. Bu dönemde Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı bünyesinde görev yaptığı belirlenen kişi Müteveli Hasan Efendi idi. Hasan Efendi'nin hangi tarihte bu göreve geldiği bilinmemektedir. Bununla beraber Hasan Efendi'nin 1855 yılından itibaren Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nda müteveli olarak görev yaptığı belirlenmiştir. Hasan Efendi bu tarihten sonra da müteveli olarak görevini yapmaya devam etmiştir. Hasan Efendi'nin 1855 yılından 1861 yılına kadar görevini sürdürdüğü kayıtlara yansımıştır.⁶⁸ 1861 yılından sonra Hasan Efendi'yle ilgili herhangi bir kayda rastlanmadığından hangi tarihe kadar bu görevi sürdürdüğü bilinmemektedir.

Bazı kayıtlarda vakfın mütevelliliğini yürüten Hasan Efendi'nin aldığı ücrete ilişkin bilgiler yer almıştır. İlgili bir kayıt 1859-1860 tarihlidir. Bu kayda göre vakfın mütevellisi Hasan Efendi yıllık 80 kuruş ücret almaktaydı. Bir diğer kayıt ise bir yıl sonrasına aittir. Buna göre vakfın mütevellisi Hasan Efendi 1860-1861 yılında da yıllık 80 kuruş ücret almaya devam etmiştir.⁶⁹

4. Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'na Ait Harcamalar

Vakıflara ait mülklerden elde edilen gelirler vakıfların işleyişlerini sürdürmesinde önemli bir role sahipti. Nitekim bu gelirler sayesinde bir yandan vakıf çalışanlarının ücretleri ödenirken diğer yandan vakıfların umumi masrafları karşılanmaktaydı.⁷⁰ Benzer şekilde Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın gelirleri de aşağıda görüleceği üzere çeşmenin ve vakfın masraflarına, vakıf bünyesinde istihdam edilen personel ücretlerine, muhasebe harcı ve muharrir maaşına harcanmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde vakıf sistemi içerisinde yer alan Ayn Salîb Çeşmesi için çeşitli harcamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunların başında çeşmenin bakım ve tamir masrafları gelmekteydi. Nitekim 1847-1848 yılında çeşmenin *serdâbına*⁷¹ yapılan teneke bahası ve sair masraflar için 141 kuruş harcanmıştı. 1848-1849 yılında *çeşmenin ağzındaki lüle* ve sair masraflara 191 kuruş 20 para harcama yapılmıştı. 1851-1852 ve 1852-1853 yıllarında çeşmenin

⁶⁵ Müteveli kelimesi sözlükte *başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen* gibi anlamlara gelmektedir. Kelime terim olarak ise *vakfiye şartları, şer'î hükümler ve mer'î mevzuat çerçevesinde vakfın işlerini idare etmek üzere görevlendirilen kimseyi* ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde mütevellinin yaptığı iş genellikle *tevlîyet* olarak adlandırılmıştır. Nazif Öztürk, "Müteveli", TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), s. 217.

⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait kira ve gelirleri toplamakla görevli olan kimseydi. Yaptığı işe *cibâyet* denilmekteydi. Mehmet İpşirli, "Câbî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), s. 529.

⁶⁷ Demlikoğlu, *998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)*, 46-47.

⁶⁸ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 24, 58, 101, 107, 128, 161.

⁶⁹ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 24, 161.

⁷⁰ Bayartan, *Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler*, 164.

⁷¹ *Serdâb* kelimesi bazı sözlüklerde suyu soğuk tutmaya yarayan yer altı odası anlamına gelmektedir. Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1489. Bazı sözlüklerde ise kelime, *sıcak memleketlerde çok sıcak günlerde barınılan derin yer altı odası* anlamında kullanılmıştır. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1098. Ahmet Cihat Kürkçüoğlu, Farsçada *serd* (soğuk) ve *âb* (su) kelimelerinden oluşan *serd-âbin soğuk su* anlamını taşımasından yola çıkarak önceleri içme suyunu soğuk tutmak için tasarlandığını ve yalnız kiler olarak kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştür. *Serdâblar* hiç güneş görmeyen, genellikle dört veya beş basamakla inilen, kubbeli ya da tonozlu nisbeten geniş mekânlardır. Bazı bölgelerde *serdâblar* için *zîr-i-zemin* (yer altı) de denilmektedir. Diyarbakır evlerinde *serdâb* veya soğukluk olarak adlandırılan bodrum kat odaları bulunmaktadır. Zaman içerisinde *serdâb* isminin kullanım alanı genişletilmiştir. Bu mekânın yer altında bulunma özelliği sebebiyle *türbelerin altındaki asıl mezar odasına, her çeşit yer altı tesisine, yer altı yollarına, alt geçit ve tünellere* de *serdâb* ismi verilmiştir. Ahmet Cihat Kürkçüoğlu, "Serdâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, 36 (İstanbul 2009), s. 550-551.

tamiri için harcanan tutar 1.587 kuruş tutmuştu. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında çeşmenin serdâbına harcanan tutar 133 kuruş 20 para idi. Ayrıca çeşmenin ağızındaki lüle ve sair masraf için 50 kuruşluk bir masraf yapılmıştı. Çeşmenin bazı yerlerine de 50 kuruş harcanmıştı. 1857-1858 yılında çeşmenin serdâbı için yapılan masraflar 406 kuruş 20 para tutmuştu.⁷²

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın önemli harcamalarından biri de çeşmenin *su yolu ve çatısı*⁷³ için yapılan masraflardı. 16. yüzyılın başlarından itibaren çeşmenin su yoluna belli bir miktar harcamanın yapıldığı kayıtlara yansımıştır. 1566 tarihli bir kayda göre Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın giderleri arasında su yoluna harcanan 646 akçe de bulunmaktaydı.⁷⁴ Ayn Salîb Çeşmesi'nin su yolu için 19. yüzyılın ikinci yarısında da harcamanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1858-1859 yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın giderleri arasında su yoluna ve çatısına yapılan masraflar da yer almaktaydı. Bu masraflar 926 kuruş 20 para tutmuştu.⁷⁵

Ayn Salîb Çeşmesi için yapılan masrafların vakfın en önemli harcamalarını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1859-1860 yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın toplam gideri 672 kuruş 20 para idi. Bunun 510 kuruşu çeşmenin masrafları için harcanmıştı. Benzer bir durum 1860-1861 yılında da olmuştur. Bu yılda vakfın toplam gideri 1.078 kuruş 20 para tutmuştu. Bunun içerisinde en önemli harcama 900 kuruş ile çeşmenin masrafları idi.⁷⁶ Her iki yılda da görüldüğü üzere vakıf giderlerinin büyük bir kısmını çeşme için yapılan masraflar oluşturmaktaydı.

Vakıf gelirlerinin Ayn Salîb Çeşmesi'nin bakım ve tamirinin yanı sıra vakfa ait dükkânların masrafları için de harcandığı anlaşılmaktadır. Dükkânlar vakfa ait mülkler içerisinde en önemli gelir kaynağı idi. Bu yüzden bunların bakım ve tamiri önemliydi. Nitekim 1849-1850 yılında vakfın dükkânları için harcanan masraf 382 kuruş olarak kayıtlara yansımıştır.⁷⁷

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın harcamalarından biri de mütevellî ücreti idi. İncelenen dönemde vakıf mütevellisi olarak sadece Hasan Efendi'nin adına rastlanmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere Hasan Efendi'nin 1855-1861 yılları arasında vakfın mütevellisi olarak görev yaptığı belirlenmiştir. Hasan Efendi'nin aldığı ücrete ilişkin ise iki yıllık bir veri tespit edilmiştir. Bu verilere göre Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın mütevelliliğini yürüten Hasan Efendi 1859-1860 ve 1860-1861 yıllarında yıllık 80 kuruş ücret almaktaydı.⁷⁸

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın bir diğer harcaması ise muhasebe harcı ve muharrir maaşı adlı vergilerdi. Osmanlı Devleti'nde bu vergiler tüm vakıflardan vakıf gelirinin belirli bir oranı kadar alınmaktaydı. Evkaf Nezaretine verilen bu vergilerin⁷⁹ vakıfların gelir miktarına ve görevli sayısına göre değiştiği anlaşılmaktadır.⁸⁰ Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın da giderleri arasında yer alan muhasebe harcı ve muharrir maaşı ile ilgili bazı veriler tespit edilmiştir. Nitekim 1856-1857 yılında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın geliri 733 kuruş 20 para idi. Bu gelirden 31 kuruş 30 para

⁷² BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 3, 58, 107, 128.

⁷³ Belgede *sakf* olarak geçmektedir. Sakf kelimesi *tavan*, *çatı*, *dam* gibi anlamlara gelmektedir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1069.

⁷⁴ Demlikoğlu, 998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566), 47.

⁷⁵ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 101.

⁷⁶ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 24, 161.

⁷⁷ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 3.

⁷⁸ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 24, 161.

⁷⁹ Kürşat Çelik, "R.1284/1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkaf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları," *Vakıflar Dergisi* 40 (2013): 158.

⁸⁰ Selahattin Satılmış ve Sefa Alp, "Karamanoğlu Mehmet Bey ve Vakfı (XIX. Yüzyıl)," *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 158-159.

muhasabe harcı ve muharrir maaşı için harcanmıştı. 1859-1860 yılında ise vakfın geliri olan 1.266 kuruştan muhasabe harcı ve muharrir maaşına harcanan miktar 82 kuruş 20 para tutmuştu.⁸¹

Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın harcamaları ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husus da vakıf harcamalarının gelirlere göre durumudur. Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı harcamalarının bazı yıllarda gelir miktarından az, bazı yıllarda ise gelir miktarı ile eşit olduğu kayıtlara yansımıştır. Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın gelir ve harcamalarına dair bilgi veren bazı kayıtlara bakıldığında vakfın birçok yılda fazla verdiği anlaşılmaktadır. Yani vakfın elde ettiği gelir miktarı, harcama tutarından daha fazlaydı. Nitekim 1855-1856, 1856-1857, 1859-1860, 1860-1861 yıllarında Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın gelir miktarı harcama tutarından daha fazla olmuştu. Bazı yıllarda ise Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı'nın gelir ve harcamaları eşit olmaktadır. Örneğin, 1848-1853, 1857-1858 ve 1858-1859 yıllarında vakfın mülklerden elde ettiği gelir miktarı ile harcama tutarı birbirine eşitti.⁸²

Sonuç

İslâm dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de insanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla kuyu, sebil ve çeşme gibi çeşitli su tesislerinin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu tesislerin önemli bir kısmını çeşmeler oluşturmuştur. Hem İslâm dünyasında hem de Osmanlı Devleti'nde çeşme yapımı ve vakfi önemli bir hayır olarak görülmüştür. Bu amaçla birçok yerde çeşmeler inşa edilmiş ve bunlar vakıflarca desteklenmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde birçok şehirde olduğu gibi Siirt'te de bazı çeşmelerin bulunduğu ve bunların vakıflar tarafından desteklendiği tespit edilmiştir. Vakıflarca desteklenen bu çeşmelerin bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlardan biri de günümüzde Siirt ilinin Merkez ilçesine bağlı İnönü Mahallesi'nde bulunan Ayn Salîb Çeşmesi'dir. Hangi tarihte ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmeyen bu çeşmenin Selçuklular zamanından kalmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ayn Salîb adının Haçlı Çeşmesi anlamına gelmesi ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Siirt'te Hristiyanların yaşadığı Ayn Salîb adında bir mahallenin bulunması gibi bilgilerden yola çıkarak bu çeşmenin Hristiyanlarla bir bağının olduğu sonucuna varılabilir.

Osmanlı Dönemi'nde Ayn Salîb Çeşmesi ile ilgili ilk verilerin 16. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ayn Salîb Çeşmesi vakıf sistemi içerisinde yer almış ve çeşme için çeşitli mülkler vakfedilmiştir. Ayrıca bu dönemde vakfın bünyesinde mütevellî, câbî ve kâtip gibi görevliler istihdam edilmiştir.

İncelenen dönemde Ayn Salîb Çeşmesi'nin daimî surette akan bir çeşme olduğu tespit edilmiştir. Çeşmeden akan bu suyun ancak bir mahallenin ihtiyacına yettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde çeşme etrafında çeşitli halk inanışlarının da şekillendiği belirlenmiştir. Bu inanışlardan biri çeşme suyunun çocuk sahibi olmaya yaradığına dairdir. Çeşme ile ilgili bir diğer inanış ise suyunun hazım sıkıntısı çeken insanlara iyi geldiği şeklindedir. Bu anlatılara inanan pek çok insan çeşmeye gelip suyundan içmekteydi.

Ayn Salîb Çeşmesi'nin incelenen dönemde de vakıf sistemi içerisinde yer aldığı belirlenmiştir. Bu dönemde Ayn Salîb Çeşmesi Vakfı için çeşitli mülkler vakfedilmiştir. Vakfedilen mülklerin başında ticari işlerin yürütüldüğü dükkânlar gelmekteydi. Vakfın en önemli gelir kaynağı olan dükkânların sayısı 9 ile 13 arasında değişmekteydi. Bu dükkânlarda Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de kiracı olarak kalmıştır. Benzer şekilde vakfın bir diğer mülkü olan bağlar da

⁸¹ BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 128, 161.

⁸² BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 24, 58, 59, 101, 128, 161. Vakfın 1848-1861 yılları arasındaki gelir ve gider miktarlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Ek 5.

hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere kiralanmıştır. Dükkân ve bağların dışında vakfın boyalık, tarla, ev, arsa ve harman yeri gibi çeşitli mülkleri bulunmaktaydı. Bu mülkler vakfın menfaatleri doğrultusunda belli bir ücret karşılığında yıllık olarak kiralanmaktaydı.

Vakfa ait mülklerden elde edilen gelirler vakfın ihtiyaçları için harcanmıştır. Ayn Salıb Çeşmesi Vakfı'nın en önemli harcamalarının başında çeşmenin bakım ve tamiri için yapılan masraflar gelmekteydi. Nitekim incelenen dönemde çeşmenin serdabı ve bu serdaba yapılan teneke için çeşitli harcamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde çeşmenin ağzındaki lüle için de masraf yapıldığı kayıtlara yansımıştır. Bir diğer masraf ise çeşmenin su yolu ve çatısı için yapılmıştı. Çeşmenin tamiri ve bazı yerleri için de masrafların yapıldığı belirlenmiştir. Görüldüğü üzere vakfa ait mülklerden elde edilen gelirler sayesinde çeşme ve eklentilerinin bakım ve tamiri yapılmaktaydı. Bunların yanı sıra Ayn Salıb Çeşmesi Vakfı'nın harcamaları arasında vakfa ait dükkânların masrafları, muhasebe harcı ve muharrir maaşı ile görevli ücreti de bulunmaktaydı. Vakfa ait bu harcamaların kimi yıllarda gelir miktarından az, kimi yıllarda ise gelir miktarı ile eşit olduğu tespit edilmiştir.

İncelenen dönemde vakıf bünyesinde mütevellinin görev yaptığı tespit edilmiştir. Vakıf mütevellisi olarak görev yapan kişi Hasan Efendi idi. Görev başlangıç ve bitiş tarihi bilinmeyen Hasan Efendi'nin 1855-1861 yılları arasında vakfın mütevelliliğini yaptığı belirlenmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde vakıf sistemi içerisinde yer alan ve hayırseverlerin vakfettiği mülklerden elde edilen gelirler sayesinde uzun yıllar ayakta kalmayı başaran Ayn Salıb Çeşmesi günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından vakıf çeşme geleneğinin terk edilmesi Ayn Salıb Çeşmesi'ni de olumsuz etkilemiş olmalıdır. Bununla beraber Siirt'te halkın su ihtiyaacı uzun yıllar bu çeşmeden karşılanmaya devam etmiştir. Bu durumun 1860'lı yılların başına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Botan'dan Siirt'teki hemen her eve kapalı şebeke su sisteminin çekilmesiyle beraber Ayn Salıb Çeşmesi de eski önemini yitirmiş ve kaderine terk edilmiştir. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Ayn Salıb Çeşmesi uzun yıllar bakım ve tamirden yoksun kalmış ve zaman içerisinde çeşmenin su yolu da tıkanmıştır.

Ayn Salıb Çeşmesi'ni bu vaziyetten kurtarmak için Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu harekete geğmiş ve çeşme 1991 yılında koruma altına alınarak tescillenmiştir. Yine yakın bir zamanda Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu çeşmenin korunması adına önemli adımlar atmıştır. Kurulun 23.09.2021 tarihli kararında, tescilli olan Ayn Salıb Çeşmesi'nin tescil kaydının güncellenmesine, güncellenen bu kaydın uygun olduğuna, yapı grubunun I. (birinci) Grup Yapı olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Ayrıca Ayn Salıb Çeşmesi'nin koruma alanı sınırları belirlenmiştir. Böylelikle hem çeşme hem de çeşmenin korunma alanı sınırları içerisinde yapılacak herhangi bir fiziki ve inşai uygulama için önceden Koruma Bölge Kurulunun iznini almak şartı getirilmiştir. Alınan bu kararlar Ayn Salıb Çeşmesi'nin korunması ve varlığını devam ettirmesi için oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra Siirt'in önemli tarihi eserlerinden biri olan bu çeşmenin eskiden olduğu gibi akması ve bakımının yapılarak turizme kazandırılması şehir için olumlu bir gelişme olacaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 13011.

BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 34672.

BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 36067.

BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 36328.

BOA, *Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri (MŞH.ŞSC.d)*. 7582, Siird Şer'iyeye Sicili, nr. 414.

BOA, *Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri (MŞH.ŞSC.d)*. 7584, Siird Şer'iyeye Sicili, nr. 416.

BOA, *Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri (MŞH.ŞSC.d)*. 7592, Siird Şer'iyeye Sicili, nr. 424.

2. Vilayet Salnâmeleri

H. 1288/M. 1871 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi

H. 1292/M. 1875 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi

H. 1310/M. 1892 Tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akay, Sedat. "Günümüz Siirt Arapçası." Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.

Akın, Halat. "424 Numaralı Siirt Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi." Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, 2019.

Ayhan, Recep. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siird (1847-1900)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2022.

Ayhan, Recep. "1888 Tarihli ve 36067 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıflarının Mülk Varlığı." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31 (2022): 91-106.

Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008): 157-175.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.

Bizbirlik, Alpay. *16. Yüzyılın Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Boran, Ali, Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Zekai Erdal. "Siirt ve İlçelerindeki 2000 Yılı Yüzey Araştırması." *23. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, (19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1), 28 Mayıs/1 Haziran 2001* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 17-32.

Çelik, Kürşat. "R.1284/1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkaf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları." *Vakıflar Dergisi* 40 (2013): 143-162.

Çiftçi, Cafer. "Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/3 (2002): 57-74.

- Demlikoğlu, Uğur. “1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları.” *Asia Minor Studies* 6/2 (2018): 91-105.
- Demlikoğlu, Uğur. “998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566).” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (2018): 40-61.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2015.
- Duygu, İsmail. “426 Numaralı (H.1302-1317/M.1885-1900) Siirt Şer’iyye Sicili Metin Çeviri ve Değerlendirme.” Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2012.
- Eyice, Semavi. “Çeşme”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 277-287.
- Güler, Mustafa. “XVIII. Asrın Sonlarında Mekke ve Medine’deki Su Vakıfları.” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (2012): 1-21.
- Günay, Hacı Mehmet. “Su”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 432-437.
- Güneri, Hasan. “Vakıf Suları ve Su Vakıfları.” *Vakıflar Dergisi* 9 (1971): 67-79.
- İpşirli, Mehmet. “Câbî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), ss. 529-530.
- Karataş, Ali İhsan. “Bursa Suları ve Su Vakıfları.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008): 379-417.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı’da Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Kılıççioğlu, Cumhuri. *Her Yönüyle Siirt*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1992.
- Kucak, Ömer. “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları.” *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/6-7 (2016): 13-26.
- Kürkçüoğlu, Ahmet Cihat. “Serdâb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 36 (İstanbul 2009), ss. 550-551.
- Özcan, Görgün. *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Öztürk, Naif. “Mütevelli”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 32 (İstanbul 2006), ss. 217-220.
- Pala, İskender. “Su (Kültür ve Medeniyet)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 442-443.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2011.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûsu’l-Âlam*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1311.
- Satılmış, Selahattin ve Sefa Alp. “Karamanoğlu Mehmet Bey ve Vakfı (XIX. Yüzyıl).” *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 147-162.
- Seçkin, Bekir Sami. *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*. İstanbul: İstanbul Siirt Derneği Yayıncılık, 2006.
- Siirt İli Somut Kültürel Miras Envanteri*. C. 2, Haz. Zekai Erdal, Mehmet Cabir Alper vd., Siirt: Siirt Valiliği Yayınları, 2021.
- Siirt’te Tespiti ve Tescili Yapılmayan Kültür Varlıkları*. Ankara: Siirt Valiliği Yayınları, 2003.

Şanlı, H. Sinem ve Ebru Çatalkaya Gök. “Bitkisel Boyacılıkta Kökboyanın (*Rubia tinctorum* L.) Önemi.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (2017): 772-778.

Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

Yaşar, Hüseyin, Erdem Akın ve Abdurrezzak Çelik. *Siirt Halk Anlatıları-I (Halk Hikâyeleri ve Masallar)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”, MEB İslâm Ansiklopedisi, 13 (İstanbul 1986), ss. 153-172.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf (Tarih)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 479-486.

4. İnternet Kaynakları

<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>. [Erişim: 10.07.2023]

<https://siirtgazetesi.com.tr/ayn-salip-cesmesi-feryat-ediyor-yikildim-yikiliyorum/>. [Erişim: 10.07.2023]

EKLER

Ek 1: Ayn Salıb Çeşmesi'nin Önden Görünümü

(Kişisel Arşiv, Çekim Tarihi: 15 Kasım 2022)

Ek 2: Ayn Salıb Çeşmesi'nin Yandan Görünümü

(Kişisel Arşiv, Çekim Tarihi: 15 Kasım 2022)

Ek 3: Ayn Salıb Çeşmesi'nin İç Kısmından Bazı Görüntüler

(Kişisel Arşiv, Çekim Tarihi: 15 Kasım 2022)

Ek 4: Ayn Salıb Çeşmesi'nin İç Kısmından Bazı Görüntüler

(Kişisel Arşiv, Çekim Tarihi: 15 Kasım 2022)

Ek 5: Ayn Salıb eşmesi Vakfı'nın Gelir ve Gider Miktarları (1848-1861)

Yıllar	Gelir Miktarı	Gider Miktarı	Açıklama
13 Eylül 1848/ 12 Eylül 1853	3.432 kuruş	3.432 kuruş	Vakfın gelir ve giderleri eşit
13 Eylül 1855/ 12 Eylül 1856	733 kuruş 20 para	264 kuruş 30 para	Vakfın 468 kuruş 30 para fazlası var
13 Eylül 1856/ 12 Eylül 1857	733 kuruş 20 para	264 kuruş 30 para	Vakfın 468 kuruş 30 para fazlası var
13 Eylül 1857/ 12 Eylül 1858	996 kuruş 20 para	996 kuruş 20 para	Vakfın gelir ve giderleri eşit
13 Eylül 1858/ 12 Eylül 1859	1.020 kuruş 20 para	1.020 kuruş 20 para	Vakfın gelir ve giderleri eşit
13 Eylül 1859/ 12 Eylül 1860	1.266 kuruş	672 kuruş 20 para	Vakfın 593 kuruş 20 para fazlası var
13 Eylül 1860/ 12 Eylül 1861	1.245 kuruş 20 para	1.078 kuruş 20 para	Vakfın 167 kuruş fazlası var

(BOA, *EV.d.*, nr. 13011, s. 2, 3, 24, 58, 59, 101, 107, 128, 161)

Ek 6: Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun Ayn Salıp Çeşmesi ile İlgili 23.09.2021 Tarihli Kararı

**T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
DİYARBAKIR KÜLTÜR VARLIKLARINI
KORUMA BÖLGE KURULU
KARAR**

Toplantı Tarihi ve No. :23.09.2021-334
Karar Tarihi ve No. :23.09.2021-8694
Dosya No. :56.00.104

Toplantı Yeri
DİYARBAKIR

Siirt İli, Merkez İlçesi, İnönü Mahallesinde bulunan, herhangi bir sit alanında yer almayan, tapunun 11 ada, 2 no.lu parselinde kayıtlı, mülkiyeti Siirt Belediyesine ait, tescilli Ayn Salıp Çeşmesinin tescil kaydının güncellenmesi ve korunma alanı sınırlarının belirlenmesine ilişkin; Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun 05.12.1991 tarih ve 938 sayılı tescil kararı, kadastral haritanın istendiği Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün 03.06.2021 tarih ve E.1430418 sayılı yazısı, kadastral haritanın iletildiği Siirt Kadastro Müdürlüğü'nün 08.07.2021 tarih ve E.1837504 sayılı yazısı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü uzmanının hazırladığı 20.09.2021 tarih ve E.949160 sayılı dosya inceleme raporu okundu. Ekleri ve konuya ilişkin bilgi, belgeler incelendi. Yapılan görüşmeler sonunda;

Siirt İli, Merkez İlçesi, İnönü Mahallesinde bulunan, herhangi bir sit alanında yer almayan, tapunun 11 ada,2 no.lu parselinde kayıtlı, mülkiyeti Siirt Belediyesine ait, tescilli Ayn Salıp Çeşmesinin tescil kaydının belirtilen kadastral bilgiler doğrultusunda güncellenmesine, güncellenen tescil fişinin uygun olduğuna, yapı grubunun I.(birinci) Grup Yapı olarak belirlenmesine;
-2863 sayılı Kanununun 8. Maddesi kapsamında, Ayn Salıp Çeşmesinin korunma alanı sınırlarının ekli koordinatlı krokide işaretlendiği şekilde belirlenmesine;
-13.03.2012 tarih ve 28232 Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren "Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlıklarının ve Sitlerin Tespit ve Tescili Hakkında Yönetmelik" gereği ilgili Tapu Müdürlüğüne Siirt İli, Merkez İlçesi, İnönü Mahallesinde bulunan Ayn Salıp Çeşmesinin bulunduğu 11 ada, 2 no.lu parselin tapu kütüğü beyanlar hanesine "Korunması Gerekli I. (Birinci) Grup Taşınmaz Kültür Varlığı ve Korunma Alanıdır" şerhinin; 11 ada 1 no.lu parselin tapu kütüğü beyanlar hanesine "Tamamı Korunması Gerekli I.(birinci) Grup Taşınmaz Kültür Varlığı Korunma Alanıdır" şerhlerinin, ifade edildiği şekilde konulmasına ve bu işlemlere ait bilgi-belgelerin Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne iletilmesine;
- Ayn Salıp Çeşmesi ile korunma alanı sınırları içerisinde yapılacak olan her türlü fiziki ve inşai (ifraz, tevhit, imar uygulaması dâhil) uygulama öncesinde Koruma Bölge Kurulundan izin alınması gerektiğine karar verildi.

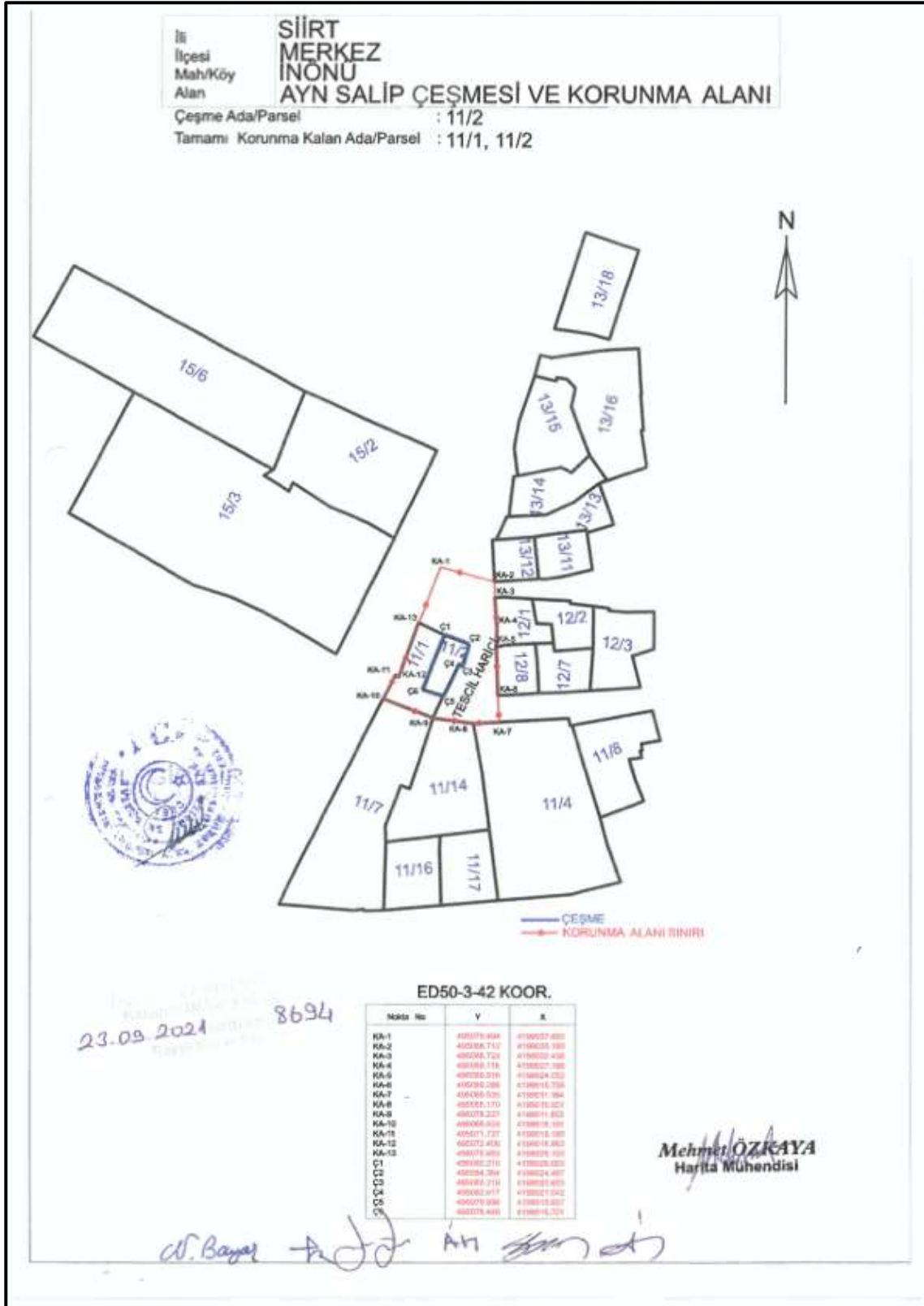
(<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>), [Erişim: 10.07.2023].

Ek 7: Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun Ayn Salıp Çeşmesi ile İlgili 23.09.2021 Tarihli Karar Eki

AVRUPA KONSEYİ	DOĞAL VE KÜLTÜREL VARLIKLARI KORUMA ENVANTERİ (D.K.V.K.E)		ENVANTER NO:				
TÜRKİYE	KÜLTÜR VARLIKLARI VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ	ANIT	HARITA NO:				
İL: SİİRT	İLÇESİ: MERKEZ	MAHALLE/MEVKİ: İNÖNÜ	KORUMA DEREJESİ	ANITSAL	1	2	3
SOKAK VE KAPIN NO:		KADASTRO: PAFTA: ADA:11 PARSEL:2		ÇEVRESEL	1	2	3
ADI : AYN SALIP ÇEŞMESİ	YAPTIRAN:	YAPAN:	MİMARİ ÇAĞI:				
	YAPIM TARİHİ:	KİTABE:	VAKFIYE:				
GENEL TANIM: Siirt İli, Merkez İlçesi, İnönü Mahallesinde bulunan Ayn Salıp Çeşmesi; moloz kalker taştan yapılmış olup, çeşme ve depolama bölümlerinden oluşmaktadır.							
KORUNMUŞLUK DURUMU: KÖTÜ	TASIVICI YAPI:	CEPHE DURUMU:	ÖRTÜ DURUMU:	İÇ YAPI DURUMU:	BEZEME DURUMU:	RUTUBET DURUMU:	
VAZİYET PLANI:				FOTOĞRAF:			
GÖZLEMLER: "Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı" özelliği göstermektedir.							
BUGÜNKÜ SAHİBİ: Siirt Belediyesi				BAKIMINDAN SORUMLU OLAN: Siirt Belediyesi			
YAPILAN ONARIMLAR:							
AYRINTILI TANITIM: Ayn Salıp Çeşmesi; moloz kalker taştan yapılmış olup, çeşme ve depolama bölümlerinden oluşmaktadır. Yapı batı taraftan bir eve bitişik durmaktadır. Yapısı kuzeyden kemerli bir açıklıktan girilmekte olup, üzeri beşik tonozla örtülü çeşmenin bulunduğu bölüme geçilmektedir. Çeşme, yapının güney duvarına yerleştirilmiştir. Batı ve doğu duvarında birer adet niş bulunmaktadır. Çeşmenin arka tarafında depolama bölümü yer almakta olup, depolama bölümünün üzeri düz dam ile örtülmüştür. Günümüzde çeşme bölümünün dış duvarları beton kabuk ile kaplanmış olup, iç duvarları ve tavan ise çimento harcı ile sıvanmış durumdadır.				TEKNİK BİLGİLER: ISITMA SİSTEMİ: KANALİZASYON: SU: ELEKTRİK:			
				ÖZGÜN KULLANIMI: ÇEŞME			
				BUGÜNKÜ KULLANIMI: ÇEŞME			
				ÖNERİLEN KULLANIMI: ÇEŞME			
				HAZIRLAYANLAR: Şilan AKKUŞ (Mimar) Yılmaz AKKUZU (Mimar) 23.09.2021			
				KONTROL EDEN: Mehriban KARAYANAN, Bölge Kurulu Müdürü			
YAYIN DİZİNİ:				EKLER:			
1- T.C. Diyarbakır Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulunun 23.09.2021 tarih ve 8694 Sayılı Karar Eki dir.				RAPOR X			
				FOTOĞRAF X			
				RÖLÖVE PROJESİ			
				RESTORASYON PROJESİ			
				HARITA X			
				KROKİ X			
				KİTABE			
				TESCİL KARAR NO: 938			
				KARAR TARİHİ: 05.12.1991			
				REVİZYON:			

(<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>), [Erişim: 10.07.2023].

Ek 8: Ayn Salıp Çeşmesi ve Korunma Alanı Sınırını Gösteren Kroki

(<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/TR-294374/eylul.html>), [Erişim: 10.07.2023].

Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı*

The Madrasa Historiography in the History of Turkish Education

Mustafa Gündüz*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi

mstgndz@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1706-9920

Başvuru / Submitted :

7 Temmuz 2023

Kabul / Accepted :

23 Ağustos 2023

DOI:

10.21021/osmed.1324421

Atıf/Citation:

Gündüz, M. "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 24-51.

Benzerlik / Similarity : %14

Öz

Türkiye’de eğitim tarihi yazıcılığı ve bunun içinde medrese tarihi yazıcılığı II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Eğitim tarihinin nasıl yazılacağına dair ilk örnekler Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi metinlerinde kendini göstermiştir. Cumhuriyet döneminde özgün örneklerini veren kapsamlı eğitim tarihi araştırmalarından bazıları ilerleyen dönemin paradigma kurucu temel metinleri haline gelmiştir. Bunların başında Nâfî Atuf Kansu, Osman Ergin, Nevzad Ayasbeyoğlu, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Cavit Binbaşoğlu, Cahit Yalçın Bilim, Necdet Sakaoğlu ve Yahya Akyüz’ün çalışmaları gelmektedir. Bu araştırmada, adı geçen eğitim tarihçilerinin temel eserlerinde, medrese konusunun nasıl ele alındığı, kaynakları, metodolojisi, temel iddiaları, söylemleri ve geleceği etkileme durumları üzerinde durulmuştur. Doküman analizi metoduyla yapılan araştırmada adı geçen eğitim tarihçilerinin temel eserlerindeki medrese kısımları kendi içinde değerlendirilmiş, ardından da ortak ve ayrılan noktalar üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Netice olarak, Türk eğitim tarihi medrese tarihi yazıcılığında zihniyet ve kaynak tercihleri bakımından ortak kabullerin, ön yargıların ve ezberlerin olduğu, bunun yanında bazı bilgi yanlışlarının ve metodolojik hataların devam ettiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Türk eğitim tarihi, medrese, tarih yazıcılığı, metot, zihniyet.

Abstract

The historiography of education and the historiography of the madrasah began during the Second Constitutional Monarchy period in Türkiye. The first examples of how to write the history of education were found in the texts of the Tanzimat and Abdülhamid II periods. Some of the comprehensive studies on the history of education, which provided original examples in the Republican period, became the paradigm-building basic texts of the following period. The works of Nâfî Atuf Kansu, Osman Ergin, Nevzad Ayasbeyoğlu, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Cavit Binbaşoğlu, Cahit Yalçın Bilim, Necdet Sakaoğlu and Yahya Akyüz are at the top of these. This study focuses on how the subject of madrasah is handled, its sources, methodology, basic claims, discourses and their influence on the main works of the aforementioned historians of education. In this study, which is based on the method of document analysis, the madrasah sections in the basic works of the aforementioned historians of education are evaluated within themselves, and then the common and divergent points are emphasized. As a result, it has been observed that there are common assumptions, prejudices and memorization in terms of mentality and source preferences in the historiography of the madrasa in the history of Turkish education, as well as some information errors and methodological mistakes.

Keywords: History of Turkish education, madrasahs, historiography, method, mentality/paradigm..

* Bu makalenin yazılmasına İYC Fatih Sahn-ı Semân Eğitim ve Araştırma Merkezi’nde Aralık 2020’de yapılan bir konuşma kaynaklık ettiğiinden programın moderatörü Dr. Kurtuluş ÖZTÜRK’e, çalışmanın ilk halini okuyup kıymetli katkılar sunan Dr. Ayşe AKSU’ya ve yine önemli hususlara dikkatimi çeken Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN’e, ayrıca tashihte emeği geçen Dr. Büşra TOMBAK’a çok teşekkür ederim.

Medreseler hakkında konuşurken!

“Ne kadar acınacak haldir ki, medreseler, mazlum medreseler yalnız son çöküntü devirleri noktasından mütalaa ediliyor ve hakkında çok insafsız hükümler yürütülüyor da, "Hayatın ihtiyaçlarına uymamıştır, Türk'e benliğini unutturmuştur, millî şuurunu silmiştir, Türk dilini kurutmuştur, Arap ve Fars kültürünü yaymıştır, fen düşmanlığı etmiştir, ticaret ve sanat heveslerini kaldırmıştır, milletin sırtından geçinen bir sınıf, hem de kalabalık bir sınıf yetiştirmiştir ve nihayet işi hep dine ve din hükümlerine boğmuştur" deniliyor... Bu sözler arasında kabul edilecek acı hakikatler yok değildir. Fakat bu acı şeylerin ne zamandan beri ve niçin husule geldiğini ayırt etmeden bütün mesuliyeti medreseye yüklemek en hafif tabirle “iffetsizlik”tir ve Avrupa ulemasının mütefekkir bir adamda aradığı *integral* ve *objektif* görüşün tamamıyla aksidir. Medreseler hakkında konuşurken insaf sahibi olmak gerekir!”¹

Muallim CEVDET, 1925.

Giriş

Metodoloji ve zihniyet temelli adhoc bir tarih ilmi 19. yüzyılın önemli icatlarından biridir. Geçmiş anlatısından ve hadiseleri kronolojik olarak kaydetmekten farklı olan bu geçmiş anlatısı, öncelikle ulus-devletlerin meşruiyet ve beka meselesini çözmek için teşekkül ettirilmiş bir operasyonel bilgi kümesidir. Topluma bir kimlik ve aidiyet kazandırmak niyetiyle bireyleri ortak geçmiş bilinci etrafında toparlamak ve onları müşterek bir geleceğe hazırlamak niyetindeki bu araçsal bilimin sanıldığından çok daha dinamik ve insanlar üzerinde derin bir etkisinin olduğundan bahsedilebilir. Ulus-devletin tanzim ettiği tarih, saf bir geçmiş anlatısı değil, ihtiyaç doğrultusunda geçmişin bir niyet/zihniyet doğrultusunda olay, olgu ve kişilerin seçilerek yeniden kurgulanmasıdır. Geçmişin anakronik ve teleolojik mahiyette yeniden inşası/kurgusu esasında geleceğin inşası için geçmişi araçsallaştırmadan ya da iyi niyetle de olsa manipülasyondan ibarettir. Üretilen anlatı, geçmişi anlama, anlatma ve açıklama iddiasıyla aslında şimdiye ve geleceğe dair bir ışık/rehber olmaktan ziyade kitleleri ortak inanç ve idealler etrafında toplamak, onları yönetmek için yönelmeye icbar eden ilkeler manzumesidir.

Modern tarih ilminin keşfiyle, tarih yazıcılığı aynı anda ortaya çıkan bir disiplin olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme girmiştir. Osmanlı Devleti de batıda ortaya çıkan bu hâkim paradigmadan vakit geçmeden etkilenmeye başlamış ve esasında II. Abdülhamid döneminden itibaren devlet merkezli yeni (modernist), millî (milliyetçi) tarih yazımına intibak etmiştir. Kısa süre içinde çok farklı alanlarda (siyasî, iktisadî, içtimaî tarihî vb.) kendini gösteren tarih yazımları içinde eğitim tarihinin de cılız bir şekilde kendini gösterdiği görülmektedir. Türkiye’de eğitim tarihçiliği II. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru başlamış, 1940’ların ortalarına kadar da bazı önemli örneklerini vermiştir. Eğitim tarihine dair yazılan ilk metinler Tanzimat döneminde belirginleşen dualist eğitim sisteminden yeni/modern/batılı olanı önceleyerek başlamıştır. 1840’lardan itibaren inşa edilmeye başlanan yeni eğitim politikasının bu tarihten sonraki hemen

¹ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937, s.216-217.

her düzenlemede devam ettirildiğini görmek mümkündür. Bunun devlet ve toplumun toplu dönüşümü ve modernleşmesiyle doğrudan bir ilişkisi kurulabilir.

Modernitenin önemli vasıflarından biri hayatın hızla dünyevileşmesi ve buna bağlı olarak mekanik düşüncenin ve tasarımın artmasıyla matematiğin merkezî konuma gelmesi, insan ve topluma dair her ne varsa ölçülebilir ve denetlenebilir olgulara dönüşmesidir. Pozitivist varlık tasavvuruyla da doğrudan ilgili olan bu teoriye göre düzen/birlik (ittihat) ve ilerleme (terakki) ancak hayatın somut verilere dayalı, ölçülebilir şekle bürünmesiyle mümkündür. Bu ideal, hayata ve dolayısıyla topluma, zamanda ve mekanda senkronizasyon ve standardizasyon ilkelerini mecbur kılmıştır. Bürokrasi büyük ölçüde bu ideale hizmet eden karmaşık bir kurum olarak erken modern dönemden itibaren hızla gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Bürokrasi sayesinde modern devlet insan dâhil her türlü varlığını en ince ayrıntısına varıncaya kadar kayıt altına almaya/saymaya, tasnif etmeye ve bunun üzerinden bir iktidar inşa etmeye başlamıştır. Kapsamlı nüfus sayımları, arazi ölçümleri ve tapu kadastro işlemleri, gümrük/pasaport ve ticaret ilişkilerinin sofistike bir hal alması bu sürecin getirdiği yeniliklerdir. Hızla modernleşen Osmanlı Devleti'nin II. Mahmud döneminden itibaren giriştiği ıslahat hareketlerinin hemen hepsi modernleşme projesinin ardıllarıdır. Bu minvalde Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde ilk defa 1847'de devlet salnamesi (yıllık) hazırlanmaya başlanmış ve burada devletin bütün kurumlarındaki varlık/mülk sayıya dökülmüştür. Maarife dair ölçülebilir veriler söz konusu salnamelerde özet halde yer almışsa da Sultan Abdülhamid'in en uzun süreli Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın himmetiyle 1900'de (1316) maarife münhasır hazırlanan kapsamlı *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*² (Bundan sonra: *Maarif Salnamesi*) eğitim tarihi yazıcılığı için zannedilenden çok daha büyük bir öneme sahip olmuştur. II. Meşrutiyet'in ortalarından itibaren başlayacak resmi, yarı resmi ve sivil eğitim tarihi yazıcılığının temel kaynağı büyük ölçüde adı geçen salname olmuştur. *Maarif Salnamesi*'nin başında yer alan genel bilgiler, bu esere bir istatistikten çok daha fazla anlam ve önem yüklemiştir. Ardı ardına beş sene yayımlanan (altıncısı da hazırlanmış olmakla birlikte basılmamıştır) salnamelerin tasnif ve tanzimi büyük ölçüde aynıdır. Maarif "Nezaret'i'nin Tarihçesi", "Maarif Nezaret-i makamına tayin buyrulan zevatın" kısa biyografileri, "Nezaretin Talimatı", ardından da her bir okulun nizamnamesi, ders programları vb. ilkeler yer almıştır. Ardından merkez teşkilat başta olmak üzere her vilayette görevli memur türü, görevleri, sayıları dereceleri belirtildikten sonra okul, öğretmen ve öğrenci yekûnu detaylı bir şekilde listelenmiştir.³

Maarif Salnamesi'nin ilkinde "Maarif Nezaret-i'nin Tarihçesi"⁴ başlığıyla yer alan yazıda, 5 Şubat 1839'da *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlanan kısa metne yer verilmiştir. Bu metin, söz konusu tarihteki yeni mekteplerin açılmasının esbâb-ı mucîbesi beyanındadır ve Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının temel paradigmasını belirleyecek bir mahiyete ve zihniyete sahiptir. Zira burada Osmanlı Devleti'nde tahsil vasıtalarından biri olarak talebe-i ulûma mahsus medreselerden⁵ bir kere bahsedilmiş, ardından III. Selim'den itibaren açılmaya başlanan yeni mekteplerden söz edilmiştir. Medrese ve sıbyan mektepleri "yazı yazmak ve doğrudan doğruya bir Türkî kitap okumak kudretinden yoksun olduğu" şeklinde tenkit edildikten sonra Meclis-i Umûr-ı Nafi'a

² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SMU)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 (1900).

³ Salnamelerdeki listelere gayrimüslim mektepleriyle ilgili okul sayısı, mensup olduğu cemaat, ruhsat tarihi vb. bilgiler de ilave edilmiştir. Burada sadece gayrimüslim (azınlık) mekteplerine yer verilmiş, onlardan kat be kat fazla ve etkin olan yabancı (ecnebi) mekteplerine ise yer verilmemesi eğitim tarihi yazıcılığını ciddi manada etkileyen hususlardan sayılabilir.

⁴ *SMU*, 1316, s.16-32.

⁵ *SMU*, 1316, s.16.

tarafından “ulûm ve marifeti tervîc” için yeni mekteplerin açılması gerektiğine ve yeni mekteplerin “membra’ı servet ve gına (servet ve zenginlik kaynağı)” olacağına vurgu yapılmıştır. İlk defa bu metinde mevcut eğitim sistemindeki (sıbyan mektebi ve medreseler) talebelerin “devlet ve memleket muhabbeti”nin ne demek olduğunu bilmeyen ve aşikâr bir şekilde “kendisine ve milletine faidesi olmayan”⁶ kişiler olduğu dile getirilmiştir. İlgili yazıda bu ifadelerden sonra Meclis-i Maarif ve ardından da yeni kurulan mektepler ve merkez teşkilatının gelişimi anlatılmıştır. Bu söylemlerden Osmanlı devlet yöneticilerinin geleceğe yön verecek eğitim sisteminin ve bireylerin sahip olması gereken duygu ve yeterlik/yetkinlik hususunda açık bir irade beyanında buldukları görülmektedir. Buna göre artık, henüz ne olduğu bilinmeyen “vatan sevgisi” kazandıracak, önce milletine sonra da kendine faydası dokunacak şekilde bilgi ve beceri aktaracak mekteplere ihtiyaç vardır. Bu da mevcut medreselerde değil, batılı tarzda faaliyet gösteren devletin yeni açtığı mekteplerde olacaktır. 1839’da serdedilen bu ifadelerin II. Abdülhamid iktidarının en güçlü zamanında hazırlanan eğitim yıllıklarının başında tekrar edilmesi, Osmanlı devletinin eğitim tercihindeki istikameti açık bir şekilde göstermektedir.

Medrese ve geleneksel (b)ilim, eğitim yapısına böylesi kesin, sert kategorik bakış ve ayrımcı tercih daha da keskinleşerek 1869’da kabul edilen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nde kendini göstermiştir. Bu nizamnamede devletin maarif olgusunu kategorik ve hiyerarşik olarak sistematik hale getirdiği ve buna modernist-ilerlemeci paradigmadan laik bir zihniyetle baktığı anlaşılabilir. Bu tarihten sonraki eğitim sistemini derinden etkileyen bu kapsamlı düzenlemeye sadece devletin yeni açtığı mektepler dâhil edilmiş, vakıflardan, medreseden, tekke ve zaviyeden, sıbyan mekteplerinden ise hiç bahsedilmemiş, onlar tam anlamıyla kendi kaderine terk edilmiştir. 195 maddelik *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nde kategorik olarak üç husus dikkati çeker. Nizamname, Tanzimat’tan itibaren açılmış ve açılacak olan batı tipi yeni (modern) mektepleri dikkate almıştır. İkinci olarak, her ne kadar gayrimüslim tebaa ve yabancı (ecnebi) eğitim sistemine de yer verilmişse de bu sınırlı tutulmuştur. Son olarak nizamnamenin seküler ve laik (dünyevî) bir toplumsal gelecek tasavvur ettiği söylenebilir.⁷ Düzenlemede mevcut okulların müfredatında “din ve dine bağlı ahlaka” dair dersler en aza indirilmiş, hatta üst eğitim kademelerinde yer verilmemiştir. Bu yasaya göre devletin ve toplumun geleceğinde artık medreseler yoktur! *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* üzerine II. Abdülhamid döneminin ilk senelerinde ciddi tadiller yapılmış ve programda Tanzimat’ın seküler, batıcı paradigmasını sınırlayıcı, hatta onu biraz daha geriye itici tadiller ve girişimler söz konusu olmuştur. Buna karşın, II. Abdülhamid döneminde modern (batılı ve yeni) eğitim kurumlarının nitelik ve nicelik bakımından hızla arttığı ve yaygınlık kazandığı dönem tarihçilerinin ittifakla hemfikir olduğu bir husustur. Bu paradoksun belki de kendini en iyi gösterdiği kaynaklardan biri, söz konusu dönemin son on yılında hazırlanan *Maarif Salnameleri* olmuştur.

Medrese ve mektep ayrışmasının II. Abdülhamid döneminde artan aralığı ve birincisine gösterilen menfi yaklaşım II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında daha da belirgin hale gelmiştir. III. Selim döneminde ilk örnekleri görülen, 1867’de ve 1890’ların sonunda yeniden gündeme gelen medrese

⁶ SMU, 1316, s.19.

⁷ Bu konuda detaylı tartışmalar için bk.: Erol Çiydem, “Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umûmiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mûcibe Layihası)”, *Turkish History Education Journal*, 2018, 7(2), ss. 509-531; Selçuk Akşin Somel, “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, Kahraman, Kemal ve Baytar, İlon, (eds.) *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, ss. 136-167.

ıslah girişimleri⁸ 1910'dan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karmaşık eğitim politikasıyla hız kazanıp somut adımlar atılmış ve girişimler 1922'ye⁹ kadar artarak devam etmiştir. Medrese ıslah girişimleri sadece teoride kalmamış, bu kurumların çağın imkân ve ihtiyaçlarına göre yenilenmesine yönelik pratikler hayata geçirilmiştir.¹⁰ Bu girişimlerin nasıl bir netice vereceği beklenmeden 1924'ün Mart'ında medreselerin kapısına kilit vurulmuş ve bin yıllık bu özgün eğitim kurumları fiilen tarihin dışına itilmiştir.

1916'da maarif tarihine dair ilk metinler yazılmaya başlanmış, 1922'de ise Maarif Nezareti'nin desteği ile sahanın ilk ve en kapsamlı çalışması yayımlanmıştır.¹¹ Mahmud Cevad'ın bu kıymetli tedvini II. Mahmud döneminde Avrupa'ya ilk defa talebe gönderme konusuyla başlamış, devamında Tanzimat döneminde açılan yeni okullarla ilgili resmî dokümanlar sıralanmıştır. Tıpkı *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* gibi bu büyük derlemede de medreselere yer verilmemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle Darümuallimîn'deki eğitim tarihi derslerinin kaynak ihtiyacını karşılamak üzere bazı kitaplar hazırlanmaya başlanmıştır. Ancak Osman Nuri Ergin'in tamamı 1943'te yayımlanan *Türkiye Maarif Tarihi*'ne kadar kapsamlı bir çalışmadan bahsetmek mümkün değildir. Hasan Âli Yücel'in teşvikiyle artan eğitim tarihi yazıcılığı 1970'lerin başından itibaren akademik araştırmalarla devam ettirmiştir.

1. Araştırmanın sorunu, metodu, sınırları, kaynakları ve analiz

1980'lerden sonra bir kısmı müstakil akademik araştırma, bazıları da ders kitabı mahiyetinde birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak, medrese tarih yazıcılığı da Türkiye'de ve Batılı ülkelerde hızlı bir gelişim göstermiştir. Hem eğitim tarihi birikimi hem de medrese tarihi literatürü birlikte okunduğunda, Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının medrese anlatısında dikkat çeken hususların olduğu görülmüştür. Türk eğitim tarihinin, dolayısıyla da eğitim tarihi yazıcılığının temel kaynakları haline gelmiş bazı (bu araştırmanın temel kaynakları) kitapların medrese konusunu nasıl ele aldıkları bu araştırmanın temel sorusu olmuştur. Türkiye toplumunun özellikle formel eğitimden geçen kitlenin kahir ekseriyetinde olumsuz bir medrese algısından bahsedilebilir. Bu algının inşasında ilk ve orta öğretim öğretmenlerinin yetiştiği okullarda okutulan eğitim tarihi metinlerinin ürettiği eğitim tarihi yazıcılığının medrese anlatısında aramak daha doğru yollardan biri olacaktır. Türk eğitim tarih yazıcılığında merkezi/referans metinlerinde medreseye bakış, kullanılan dil ve üslup, kaynaklar, medreseye ayrılan yer, meseleyi kuşatıcı boyut vb. konuların sistematik bir şekilde incelenmesi bu araştırmanın temel problematiğini ve alt sorularını oluşturmuştur. Vurgulanması gereken temel bir husus, bu araştırma “medrese tarihi yazıcılığını”¹² değil, sadece “Türk eğitim tarihi yazıcılığında medresenin nasıl ele alındığını” konu edinmektedir. Araştırmanın temel kaynakları, 1. Nâfi Atuf Kansu, 2. Osman Ergin, 3. Nevzad Ayasbeyoğlu, 4. Faik Reşit Unat, 5. Hasan Ali Koçer, 6. Cavit Binbaşıoğlu, 7. Cahit Yalçın Bilim, 8. Necdet Sakaoğlu ve 9. Yahya Akyüz'ün bir anlamda ‘opus magnum’u olarak görülebilecek

⁸ Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, Kahire: 1314/1897, 32 s.

⁹ *Umür-ı Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Tedrisat Müdiriyet-i Umumiyesi, Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1341 (1922), 37 s.

¹⁰ Bu dönemdeki medrese ıslahı konusunda bk. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayınları, 1997; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

¹¹ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Ma'ârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcra'âtı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922; Çevrim yazıyla yeniden neşre hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

¹² Medrese tarih yazıcılığı hususunda bk.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi Ne Değildi?, Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Gelişimi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019, ss. 223-313; Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

“eğitim tarihi” kitaplarıdır. Araştırmada sıralama, ilgili kitapların ilk basım tarihlerine göre yapılmıştır. Araştırma “doküman analizi” türünde “tarihsel yöntem”le ele alınmıştır. Adı geçen eğitim tarihçilerinin kitaplarından medreseyle ilgili kısımlar önce ayıklanacak, ardından önce kendi içinde değerlendirilecek, sonra da metinlerin ortak söylemleri, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar tespit edilerek yorumlanacaktır. Vurgulanması gereken bir diğer husus da temel kaynakların tamamını incelemek ya da değerlendirmek bu araştırmanın amacı değildir.

2. Türkiye’de eğitim tarihçiliği ve medrese konusunun kaynakları

Türkiye’de tarih çalışmalarının öncelikli kaynakları Osmanlı arşiv belgeleri, kronikler ve 19. yüzyılda yazılmaya başlanan kapsamlı tarih kitaplarıdır. II. Meşrutiyet döneminde ilk örnekleri görülen eğitim tarihi ve medrese tarihi yazıcılığının da kaynakları büyük ölçüde bu metinlere dayanır. Eğitim tarihi medrese yazıcılığına geçmeden, medrese tarih yazıcılığı ve eğitim tarihi yazıcılığının kesiştiği noktalar hakkında kısa bir literatür vermek anlamlı olacaktır.

Medrese tarih yazıcılığı konusunda büyük bir birikimden bahsedilmesine karşın eğitim tarihini doğrudan etkileyen bazı medrese tarihi kaynakları öncelikle zikredilebilir. Bunların başında II. Meşrutiyet döneminde yazılmış kaynaklar gelir. Dönemin önde gelen fikir dergilerinden *Sebilürreşad*’ın eğitim yazarı Mehmed Şemseddin (Günaltay)’in maarif ve medreseyle ilgili yazıları 1913’te *Zulmetten Nura* başlığıyla kitaplaşmıştır. Onun daha çok Fransız oryantalistlerinden yaptığı aktarmalarla medreselerin son dönemine dair giderek yükselen menfi değerlendirmeleri dikkati çeker. *Sebilürreşad* yazarının kaynak göstermeden yaptığı medrese değerlendirmeleri eğitim tarihinin de ilk kaynaklarından biri olan Muallim Emin Bey’in 1918’de *İlmiye Salnamesi*’nde yer alan eğitim tarihi yazısında¹³ tekrar edilmiştir. Böylece 1920’ye kadar farklı dergilerde irili ufaklı yayınlarda Ekmeleddin İhsanoğlu’na göre ilk defa “övicü ve yerici, polemik ve nostalji”¹⁴ sarkacında gezinen medrese tarihçiliği başlamış ve bu durum, medrese tarihinde hem bir “imajın oluşmasına” hem de “onlarca yanlıştın ortaya çıkarak tekrarına” başlangıç teşkil etmiştir. Nitekim oluşan bu paradoksal tarz, maarif tarihinin önde gelen ismi Osman Ergin tarafından da benimsenerek devam ettirilmiştir. Ergin, 1922’de *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* başlıklı eserinde Emin Bey’in çizgisini takip etmiş, Cumhuriyet’e geçişle birlikte tarzını biraz daha geliştirip, değiştirerek *Türkiye Maarif Tarihi*’ne taşımıştır. (Bu eserdeki medrese yazımı ileride ele alınacaktır). Medrese tarih yazıcılığının erken mümessillerinden biri de *Mihrab* mecmuasındaki yazılarıyla¹⁵ Ahmed Hikmet (Müftüoğlu)’tir. 1936’dan itibaren Şerafettin Yaltkaya ve kısmen İsmail Hakkı Uzunçarşılı danışmanlığında medrese üzerine ilk akademik çalışmalara başlanmış ve bunlarda da ilgili konuya menfi tutum arttırılarak sürdürülmüştür. Tanzimat’ın 100. yıl dönümü münasebetiyle hazırlanan *Tanzimat I-II* adlı yayında Şerafettin Yaltkaya’nın¹⁶ ve Sadrettin Celal Antel’in¹⁷ yazıları bu tarihten sonraki medrese tarihi yazımını

¹³ Emin Bey, “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 642-651.

¹⁴ İhsanoğlu, *age*, 2019, s.46.

¹⁵ Ahmed Hikmet, “On Birinci Asr-ı Hicride Türk Menâbi-i İrfanı 2,” *Mihrab*, 1340, S.21-22, ss.715-724; Çevrim yazı ve değerlendirme için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.351-362.

¹⁶ Şerafettin Yaltkaya’nın “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ss.463-467.

¹⁷ Sadrettin Celal Antel’in “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.444-462.

ve algısını ciddi şekilde etkileyen makalelerin başında gelmiştir.¹⁸ Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (1939), Muzaffer Gökman'ın *Fatih Medreseleri* (1943), Süheyl Ünver'in *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (1946), J. Pedersen ve Cavit Baysun'un *İslam Ansiklopedisi*'ndeki (MEB) "Osmanlı Devri medreseleri" maddesi ve nihayet İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (1965) Türkiye'de medrese tarih yazıcılığının öncü ve kaynak eserleri olmuştur. Medrese tarihçisi İhsanoğlu'na göre bu eserlerde takip edilen "nosyon ve kavram kargaşası" 1965 sonrası safhanın başlangıcı olan *Osmanlı İlmiye Teşkilatı* ile ondan sonra gelen çalışmalarda sürdürülmeye devam etmiştir.¹⁹

Tabii olarak, Türk eğitim tarihi yazıcılığının medrese tarihi yazıcılığıyla yakın ve paralel bir seyri vardır. Yukarıda değinildiği üzere, eğitim tarihine dair ilk metinler 1900'lü yılların başından itibaren yayımlanmaya başlanan *Maarif Salnameleri*'nin girişinde yer almıştır. Muallim Cevdet'in 1916'da Darülmualimîn'de verdiği bir konferansın *Tedrisat Mecmuası*'nda yayımlanan metni²⁰ ilk müstakil, görece kapsamlı eğitim tarihi metni sayılabilir.²¹ Bu yazıyla birlikte Muallim Cevdet ilerleyen senelerde medreseyle ilgili birçok yazı kaleme almış ve 1923 sonrası değişen şartlara rağmen vefatına (1935) kadar tavrını korumaya gayret etmiştir. Medreseye yönelik menfi bakışın giderek arttığı bir süreçte Muallim Cevdet'in bu kurumlara karşı "vefali ve adil" davranılması yolundaki çağrısı diğer bütün çağdaşlarından oldukça farklıdır. Ancak ilginç bir şekilde yakın tarihte özellikle akademik araştırmalarda onun takipçisi neredeyse olmamıştır. Muallim Emin Bey'in 1918'de *İlmiye Salnamesi*'nde yayımlanan ve ihtiyatla²² kullanılması salık verilen "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs"²³ başlıklı makalesi ise bütünüyle medreselerle ilgilidir. Ancak "bir zamanların dârü'l-irfanları" denilerek başlanan ilk cümleyi "sonraları bir takım nâ-ehillerin ellerine düşerek birçoğu kıymet-i asliyesinden dûr oldu (uzaklaştı). Bir haylisi de ziyâ'a uğratıldı"²⁴ ifadeleri takip etmiştir. Emin Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluş, Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemindeki medrese hayatını övgüyle özetledikten sonra "bu zaman devletin zirvesi idi, artık zeval başladı, "medreseler de yavaş yavaş bu inhitattan hissedilir derecede müteessir olmuşlardır"²⁵ diyerek medreselerdeki bozulma ve gerileme anlatısına kaynaklık teşkil edecek ifadeler ileri sürmüştür. Ona göre, medreseler için 16. yüzyıldan sonrası tamamıyla bir bozulma ve çöküş sürecidir. Mustafa Satı Bey'in "Meşrutiyet'ten Sonra Ma'ârif Tarihi"²⁶ başlıklı makalesi ile Ahmed Hikmet Bey'in yukarıda zikredilen makaleleri ve yine *Lütfi Tarihi*'nde yer alan ancak

¹⁸ Bu yargıya, 1940 sonrası eğitim tarihi ve medreselerle ilgili yapılan araştırma ve yazılarda en çok bu makalelere referans verilmesinden hareketle varılmıştır.

¹⁹ İhsanoğlu, *age*, 2019, s.274. Özellikle 1990'lardan sonra, batılı revizyonist tarih yazıcılığının da etki ve katkısıyla hızla artan yeni bir Osmanlı ve medrese tarihçiliğinden bahsedilebilir. Bunlarda, söz konusu tarz ve kavram kargaşası büyük ölçüde giderilmeye çalışılmış olmakla birlikte medrese tarihinin bilinmezliklerle dolu bir tarihinin görünürlüğü artmıştır.

²⁰ Muallim Cevdet, "Darülmualimîn'in Yetmişinci Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans", *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhîr 1334/ 14 Şubat 1916, No: 6/32, ss.175-200; Çevrim yazı için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.497-533.

²¹ Avrupa'da ve özellikle Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının gelişimi konusunda bk.: Mustafa Gündüz, *Eğitim Tarihinin Peşinde*, Ankara: Nobel Akademik, 2019.

²² Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021, s.85.

²³ Emin Bey, "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 641-651.

²⁴ Emin Bey, *age*, s.641.

²⁵ Emin Bey, *age*, s.647.

²⁶ Satı (Satı el Husrî), "Meşrutiyet'ten Sonra Ma'ârif Tarihi", *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334/1918, ss.654-665.

matbu basımda yer almayan bazı kısımlar “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”²⁷ başlığıyla 1926’da yayımlanmıştır. Bu yayınlarda da Emin Bey’in tarzı sürdürülmüş, Kanuni döneminden sonra medresenin çöküşe geçtiği, kayırmaların arttığı, özgün ilmî mesainin olmadığı çoğu kere kaynak gösterilmeksizin anlatılmıştır. Satı Bey, makalesinde Tanzimat dönemi yeni eğitim kurumlarını öne çıkarmış, medreselere yer vermemiştir. Eğitim tarihçiliğinde son derece merkezî bir öneme sahip olan Mahmud Cevad’ın 1922’de tedvin ettiği *Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı*²⁸ başlıklı kitabında da medreselere yer olmadığını bir kere daha hatırlatmakta fayda vardır.

3. Türk eğitim tarihi yazıcılığı ve medreselere bakış

Türkiye’de medrese ve eğitim tarihinin başlangıç devirlerinden sonra özellikle eğitim tarihi için kaynak metin görevi üstlenen eserler medreseyi nasıl ele almış, nasıl bir söylem üretmiş ve bunu nasıl temellendirmişler? Mesele ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

3.1. Türkiye’de eğitim tarihi yazıcılığının gelişimiyle öğretmen yetiştirme sürecinin anlamlı bir bağı vardır. Zira öğretmen yetiştiren okullarda okutulan derslerden biri “pedagoji tarihi”dir.²⁹ Bu derste okutulmak üzere II. Meşrutiyet’in ilk senelerinde bazı kitaplar tercüme edilmiştir. Ancak bu kitaplar bütünüyle batı felsefe ve terbiye/pedagoji tarihini içerdiğinden -muhtemelen- yeni bir kimlik ve aidiyet inşa sürecinde olan Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’nin kendi eğitim tarihine ihtiyaç duyulmuştur. 1929’da tamamıyla batılı muhtevada *Pedagoji Tarihi*’ni yazan Nafi Atuf (Kansu) (1890-1949)³⁰ bir sene sonra *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*³¹ başlıklı eserini kaleme almıştır. Nafi Atuf, muallim mekteplerinde okutulmak için hazırlanan ve uzun yıllar öğretmen yetiştiren okullarda okutulan *Pedagoji Tarihi*’nde “İslam’da Terbiye” konusuna yedi sayfa ayırabilmiş (s.24-31), burada da Gazali ve Farabi’nin eğitim görüşlerine yer vermiştir.

Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme başlıklı kitabın ilk kısmını “medrese devri” (toplam 20 sayfa) olarak adlandırmış ve medresenin temsil ettiği dinî talim ve terbiyenin mahiyetini “skolastizm” olarak tanımlamıştır. Medreselerin “eğitim dili” sebebiyle “millî olmadığını”³² burada “millî hisleri aramanın beyhude” olduğunu ifade etmesi kitabın yazıldığı tarihteki arayışlara da işaret etmektedir. Ona göre medrese sayesinde bir “ümme oluşturulmak”³³ istenmiştir. Nafi Atuf, “medrese teşkilatı ve geçirdiği dönüşümler, Fatih ve Kanuni devri medrese

²⁷ Lütfi Efendi, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317.

²⁸ Mahmud Cevad, *age*, 1922.

²⁹ II. Meşrutiyet senelerinde Darümuallimîn’de “Fenn-i Terbiye”, Darülfünûn’da da “İlm-i Terbiye” dersi vardı. Bu dersler içinde daha çok batı eğitim ve felsefe tarihine yer veriliyordu. 1924’te Darümuallimîn-i Sıbyan yerine kurulan erkek ve kız ilköğretmen Okullarının 4. ve 5. sınıfında “Ruhیات-Terbiye ve Terbiye Tarihi” adında bir ders yer almıştır. 1926’da Musiki Muallim Mektebi’nin programında 2 saatlik “Terbiye Tarihi” görülmektedir. 1941’de Gazi orta Muallim mektebi Pedagoji şubesinin birinci sınıfında 2 saat “Pedagoji Tarihi”, 1948’de eğitime başlayan üç yıllık Eğitim Enstitülerinin programında da “Eğitim Tarihi” dersi vardır. 1964’te kurulan Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi’nde “Eğitim Tarihi” ve 1968’de “Türk Eğitim Tarihi” dersi farklı bölümlerde okutulmaya başlanmıştır. 1980’den itibaren açılmaya başlanan Eğitim Fakültelerinin farklı bölümlerinde de “Türk Eğitim Tarihi” bazen zorunlu, bazen seçmeli olarak yer almıştır. Aynı zamanda “Türk Eğitim Sistemi” dersi de büyük ölçüde eğitim tarihini içerecek şekilde işlenmiştir.

³⁰ *Cumhuriyet Eğitim Devriminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949), Yaşamı ve Yazıları*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, (Yayına hazırlayan: Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu), 2011.

³¹ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.

³² Nafi Atuf, *age*, s.11.

³³ Nafi Atuf, *age*, s.12.

teşkilatı” başlıkları altında kavram kargaşası içinde, konuyu bilmeyenler için karmaşık sayılabilecek genel bilgiler vermiştir. Medrese hiyerarşisi, okutulan dersler, sınavlar, atamalar vb. gibi konular birbiri içine girmiş haldedir. Kanuni sonrası medreselerde yapılan değişimlerin “aynı ruh ve usulde” olduğunu, gelişme getirmediğini ve bu sebeple de “tedrisat itibarıyla daha dar ve daha mutaassıp bir usul ve tertip kabul ederek inhitatlarını mucip olmuştur”³⁴ denilerek, bozulma ve gerilemenin bu devirde başladığı belirtilmiştir. Rasathanenin yıkılışına (1580) da değinen Nafi Atuf, en geniş kısmı “Medresenin inhitatı ve Kâtip Çelebi” başlığına ayırarak Hacı Halife’ye övgü dolu ifadeler kullanmış ve “Garp ilmini Türkiye’ye sokmak için çalışan ilk ilim adamlarımızdan” biri olduğunu vurgulayarak medrese bahsini tamamlamıştır.

3.2. Türk eğitim tarihinin en kapsamlı muhalled eserini hazırlayan Osman Nuri Ergin’in (1883-1961) medrese hakkında yazdıkları muhtemelen diğer bütün eğitim tarihçilerinden daha yaygın ve etkili olmuştur. Sadece eğitim tarihine değil din, kültür, medeniyet, şehir, vakıf, belediye vb. alanlarda büyük eserlerin sahibi Ergin’in beş ciltlik *Türk Maarif Tarihi*, eğitim tarihi yazıcılığının paradigma kurucu eserler listesinde başı çeker. Bu bakımdan onun medrese tarih yazımı oldukça önemlidir. 1933’te *İstanbul Mektepleri ve İrfan Müesseseleri* başlıklı bir çalışma hazırlayan Ergin, eğitimci Hıfzırrahman Raşit Öymen’in teklifiyle bunu daha kapsamlı bir maarif tarihine dönüştürmüş ve eser 1939’da fasiküller halinde yayımlanmaya başlanıp 1943’te tamamlanmıştır. Son derece zengin ve özgün bilgiler içeren bu külliyyatın, yazım metodu, kaynakları, hadiseleri tasnif, bilgilerin doğruluğu ve meseleleri izah tarzı (psikoloji ve ideoloji) bakımından ciddi manada yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu belirtmek gerekir. Kitabın başında “bu eseri gördüğüm gibi değil düşündüğüm gibi yazdım, tasnif ve mukayeseye çok gayret ve dikkat ettim”³⁵ diyerek, “tarih yazıcılığına ters düşen bir -usûl değil- usûlsüzlük içinde bir Osmanlı medrese tarihi yazmıştır.”³⁶ Birinci cilde “Araplaşma ve Skolastik Tedris Devri” alt başlığını atıp daha en baştan oldukça sert bir hükümlerle işe başlamıştır. Ergin, bu bölümde “medrese konusuna niçin yer verdiğini” izah ederken aslında medreseyi büyük eğitim tarihine kerhen dâhil ettiğini ya da etmek zorunda kaldığını açıkça ifade etmiştir: “Birinci ciltteki bahisler bir kısım eski kültürümüzü ve onları veren müesseseler! ihtiva ettiği için tarihi kıymetinden başka şimdiki nesli alakadar edecek ciheti görülemez. Buna rağmen bugün tamamıyla bir *müstehase* (fossil, tortu) olmuş olan medreselere *60 sayfa* (toplamda bu kadar da yok) tahsis edişim onun ne kadar *mütereddi* bir müessese olduğunu tespit hatta işba (kafiye, boş kelime) içindir. Eskilikleri nispetinde *müstehaselere* kıymet verilerek müzelerde saklanmaz, haklarında risaleler, kitaplar yazılmaz mı? İşte ben de bu maksatla bu müessese üzerinde nispeten fazla durdum.”³⁷

Ergin, “skolastik, fossil ve işba” olarak nitelediği İslam tarihinin ve Osmanlı eğitiminin temel kurumları medrese, mescid, zâviye, dergâh ve diğer ilim meclislerini genel hatlarıyla anlatmaya 1453’ten başlamış ve 1780’lerden sonraki gelişmeleri “Garplılaşma ve Yenilik”, “Gelişme ve Genişleme” seneleri şeklinde başlıklandırmıştır. Bin yıllık eğitim kurumu medreselere elli sayfa ayıran Ergin’e göre aslında bu kadarı bile çoktur. Nitekim “gerek medreseler, gerekse tekkeler ve hatta camiler hakkında bu ciltte toplanan malumatın onda biri derecesinde daha önce yazılmış derli toplu bir yazı gör(ül)müş olsa” bu bahisler *Türkiye Maarif Tarihi*’ne hiç girmeyecektir. Ergin’e göre, ondan sonra “maarif tarihi yazacakların bu kurumlardan ya hiç bahsetmeyecekleri yahut kısa

³⁴ Nafi Atuf, *age*, s.19.

³⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, C.1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, XII.

³⁶ İhsanoğlu, *age*, 259.

³⁷ Ergin, *age*, 1977, XIV.

bir temasla iktifa edecekleri tabiidir.”³⁸ Şu halde, maarif tarihi müellifine göre, ancak bir antika muamelesi görmesi sayesinde kerhen maarif tarihine dâhil edilen medresenin, şimdilik olmasa da yakın gelecekte kesin olarak tarihin dışına itileceği kesin gibidir.

Osman Nuri Ergin, medrese tarihine Fatih döneminden başlamış, konu hakkında genel bilgiler yanında “sahn ve suhte” gibi kavramlar hakkında ise uzun ve kıymetli zeyller vermiştir. Konuyu uzatmadan, “bu dönemdeki medreselerin durumu hakkında Kâtip Çelebi yeterince bilgi vermiştir” diyerek, söz konusu kurumun gerileme ve bozulma söylemi üzerine görüşlerini tekrarlamış ve alalecele mevzuyu Yeni Osmanlı aydınlarının (Ali Suavi, Ziya Paşa) medrese eleştirisine getirmiştir. Bir medreseli olan Ali Suavi’nin medreseyi eleştiren sözlerine referans verdikten sonra “hiç bir medreseli bu kadar düşünebilir, bu derece mantıki muhakeme yürütebilir mi? düşünseydi âlim olurdu!”³⁹ diyerek, medresenin düşünceyi ve düşünmeyi kötürüm eden bir kurum olduğuna işaret etmiştir.⁴⁰

Medresenin aklî ilimlere uzaklığı yanında, Arapça öğretme kapasitesinin de hayli yetersiz olduğuna vurgu yapan Ergin, burada “bir satır Türkçe” yazılmadığını, “ezberciliğe dayalı talim ve tedris metodunun” başarısızlığın temelinde yatan sebep olduğunu vurgulamıştır. Ona göre dört asırdan beri “doğrudan doğruya medreseye devam edenlerden bir tek! adam yetişmemiştir.”⁴¹ Ergin, “medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında beynelmilel şöhreti haiz kimseler var mıdır?” sorularını yine kendisi kesin bir şekilde ve sözü uzatmadan şöyle cevaplamıştır: “Bunları uzun uzadıya araştırmağa lüzum yoktur, *“hiç kimseyi yetiştirmemiştir.”*”⁴² Elbette “akla Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebussuud, Müstakimzade Cevdet Paşa, Gelenbevi İsmail Efendi gibi beş asırda beş altı isim gelebilir.” Ancak Ergin’e göre, “bunlar da ne şarkın İbn Sina’sıyla, Sadettin ve Seyyid-i Şerif’iyle ne de garbın, mesela Nevton’uyla, Dekart’ıyla (sic.) boy ölçüşecek ayardadır.” Ona göre garbın ve şarkın kıymet verdiği bir tek isim yetişmiştir: Kâtip Çelebi. Fakat o da Ergin’e göre “medrese mahsulü bir isim değildir, -tıpkı kendisi gibi- otodidakt yetişmiş”⁴³ bir âlimdir.

Tanzimat dönemi medrese gelişmelerine değinmeyen Ergin, II. Abdülhamid döneminde “medreselerin asker kaçağı yuvası ve cehalet ocağı haline geldiğini”⁴⁴ yazmıştır. Medreselerin sayıları konusunda Evliya Çelebi’nin verdiği rakamları abartılı bulup Ali Suavi’yi kaynak⁴⁵ göstermiştir. II. Meşrutiyet’in ilk yıllarındaki ıslahat hareketlerine Şehzadebaşı İttihad ve Terakki Kulübü’nde yapılan bir toplantıdaki Musa Kazım Efendi ve Ahmet Mithad Efendi arasında

³⁸ Ergin, *age*, 1977, XIV.

³⁹ Ergin, *age*, 1977, 104.

⁴⁰ Osman Ergin kitabını 1933’te yazmaya başlamıştır. Bundan birkaç sene sonra yakın arkadaşı Muallim Cevdet’in kapsamlı bir hayatı ve eserleri kitabını da yazmıştır (*Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Kitabevi 1937). Muallim Cevdet’in medreseye bakışı Ziya Paşa, Ali Suavi ve kendi çağdaşlarına göre çok farklıdır. Ergin’in, hakkında 800 sayfa kitap yazdığı yakın dostunun görüşleri yerine “bıçkın, ihtilalci” Yeni Osmanlı aydınına yer vermesi ilginçtir.

⁴¹ Ergin, *age*, 1977, 109.

⁴² Ergin, *age*, 1977, 108. Osman Ergin’in bu kadar kesin ve keskin-sert ifadeleri karşısında kitabı basan yayınevi “Yazar bu konuda oldukça sert bir dil kullanmıştır. Yayınevimiz yazarın bu görüşüne katılmamakta, bu konuyu araştırmacıların tetkikine sunmaktadır” itirazında bulunmak zorunda kalmıştır.

⁴³ Kâtip Çelebi elbette devrinin büyük bir âlimidir. Ancak bilim tarihçisi Fuat Sezgin, onun batı karşısında büyük bir kompleks içerisinde olduğunu, ve İslam dünyasının gelişimini ve batılları hakkıyla tanıyamadığını söyler. Bk. Fuat Sezgin: *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), İstanbul: 2019, s.59, 67.

⁴⁴ Ergin, *age*, 1977, 108.

⁴⁵ Ergin, *age*, 1977, 131.

cerayan eden bir anekdotu geniş bir şekilde anlatarak⁴⁶ değinen Ergin, “bütün ıslah çalışmalarına rağmen medrese zihniyetinin/mantığının farklı” (eski ve işe yaramaz) olduğunu, dolayısıyla da buralara yeni mekteplerin dersleri konulsa da “kimsenin rağbet etmeyeceğini” belirttikten sonra o dönemde “medreseye rağbetsizlik”⁴⁷ hususunu birkaç defa tekrar etmiştir. Medreselerin kapatılma gerekçesini de Cumhuriyet kurucusunun ifadeleriyle anlatmıştır.

Türk maarifinin en kapsamlı tarihi olarak şöhret bulan Osman Ergin’in kitabı, 1940’lardan sonra yazılan hemen hemen bütün eğitim tarihlerinin temel kaynağıdır. Üstelik çoğu yazar, herhangi bir sorgulama ve tereddüt göstermeden Ergin’in verilerini rahatlıkla kullanmıştır. Bu evsafli eserin eğitim tarihindeki yeri elbette büyüktür ancak medrese tarih yazımında görüldüğü gibi metodoloji, kaynak kullanımı, muhtemelen çok kuvvetli bir şekilde içinde bulunulan zamanın psikolojisi ve resmî ideolojinin tesiri/beklentisi gibi sebeplerle inşa edilen zihniyet, ön yargı ve kemikleşme kendini açık bir şekilde hissettirmektedir.

3.3. 1940’lar, Hasan Âli Yücel’in öncülüğünde Osmanlı tarihiyle barışmaya başlamanın havasıyla eğitim tarihi başta olmak üzere medrese ve diğer eğitim ve kültür konularının bilimsel metotla araştırılmaya başlandığı ve bu sahalarda ciddi, kapsamlı eserlerin verildiği yıllar⁴⁸ olmuştur. Maarif Vekâleti’nin siparişi üzerine Nevzad Ayas⁴⁹ (1888-1966) tarafından yazımına 1944’te başlanıp 1948’de basılan *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler* başlıklı eser⁵⁰ de eğitim tarihi yazıcılığında medrese algısına kaynaklık etmiş öncelikli kaynak metinlerin başında gelir. Çalışmanın ilk etapta dikkat çeken hususlarından biri Öztürkçe takıntısına maruz kalmış görünümüdür. Ayas, metin içinde referans vermediği için kaynakları belli değildir. Medrese konusuna hususi yer ayırmamakla birlikte ilgili her konuya kısaca değinmiş ve Nizamülmülk’ten hareketle ilk medreselerin “Arap olmayan devlet adamları tarafından kurulduğunu ve Selçuklularda bilim dilinin Arapça”⁵¹ olduğunu ifade etmiştir. Osmanlılarda açılan ilk medreseye (İznik) değindikten sonra “Osmanlı medreselerinde Arapçanın bilim dili olarak kaldığını ancak ilim adamları arasında Türkçe yazarların da olduğunu”⁵² belirterek,

⁴⁶ Ergin, *age*, 1977, 118-120.

⁴⁷ Ergin, *age*, 1977, 132, 133-136.

⁴⁸ Bu araştırmanın temel kaynaklarından olmamakla birlikte eğitim tarihi yazıcılığının medrese konusunda sıklıkla referans gösterilen ve Tanzimat’ın yüzüncü yılı münasebetiyle hazırlanan programın yayını olan *Tanzimat I-II* başlıklı yayında yer alan iki yazı da önemlidir: Şerafettin Yaltkaya’nın “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.463-467, künyeli yazısı, bu yıllardan sonraki medrese tarihi yazılarında sıklıkla kaynak gösterilmiştir. Medreseden icazetli olan Yaltkaya, İhsanoğlu’na göre “kendi tecrübesini bile bu makalesinde yazmamış, Osmanlı medreseleri konusunu yanlış değerlendirmiş olması bakımından ondan sonra gelecek nesillerin yanılmasına yol açmıştır.” İhsanoğlu, *age*, 2019, s.258; Aynı tedvinde yer alan Sadrettin Celal Antel’in “Tanzimat Maarifi”, (*Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss. 444-462) başlıklı yazısında Osmanlı medreselerine çok az yer verilmesine karşın, kendisinden sonra yazılan pek çok eğitim tarihi metinlerine ve medreseler konusuna referans olmuştur. Antel’in medrese ile ilgili değerlendirmesi şöyledir: Osmanlı İmparatorluğu’nun inkırazında en büyük mesuliyet hissesi bulunan medreselerin tedris sistemini birkaç kelime ile tebarüz ettirebiliriz: Ümmet terbiyesinin hâkimiyeti, müşahede tetkik ve tenkide katıyen yer vermeyen, ayetlerin hadislerin ve diğer metinlerin Aristo mantığına göre şerh ve tefsirine inhisar eden, manadan ziyade lafza kıymet veren, yazıya hiç yer vermeyen skolastik tedris metodu, tedris lisanı yerine anadili yerine Arapçanın hâkimiyeti, tedris için hususi ve müstakil dershanelerin ve tedris vasıtalarının bulunmaması.” Antel, *age*, s. 441.

⁴⁹ II. Meşrutiyet döneminde *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* yazarı Nevzad Bey, Mehmed Âkif ve Şemsettin Günaltay’ın yakın dostudur. Hayatı ve eserleri için bk.: Bahri Ata, “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Gür Hisli’, ‘Gür İmanlı’ ve ‘İki Gözü Nevzad’ ı”: Abdüllatif Nevzad Ayasbeyoğlu ve Milli Eğitim Tarihimiz”, *Hamideli Tarih*, 2017, ss.44-54.

⁵⁰ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.

⁵¹ Ayas, *age*, s.63.

⁵² Ayas, *age*, s.67.

medresede eğitim dili konusunda doğru tespitlerden birini yapmıştır. Ayas, Fatih devrinde Osmanlıların bilimsel ve felsefi düşünce yönünde epey gelişme kazandığını, “olgucu bilimlerde batı dünyasında o zamana yenileşmeye doğru atılan adımlara denk sayılabilecek bir ilerlemeye erişildiğinin kestirilemediğini”⁵³ belirterek, medrese ilmi ile batı ilmi arasındaki temel farkı ortaya koymuştur. Devamında Fatih’in “vakıf kurucusu olarak ilim hürriyetini kısmaktan çekinmiş” birisi olma vasfına vurgu yaptıktan sonra, “Fatih Kanunnamelerinde maarif işlerinin devlet örgenimleri içinde bulunduğunu gösteren açık bir hüküm olmadığını” belirtip, devlet ve eğitim ödevi ilişkisinin o dönemdeki durumuna dikkati çekmiştir. Ayas, o dönemde cereyan eden Molla Lütü vak’asının “dinsizlik ithamı yüzünden bir katl olduğu”⁵⁴ yazmış, ancak kaynak göstermemiştir.

Medreselerin ihtişam ve zeval süreci konusundaki hâkim paradigmaya Ayas’ın da katıldığı görülür. Ona göre, medreselerde 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra (1579) duraklama başlamıştı. Bilgi vermese de 1579 tarihi Takiyyüddin Rasathanesinin yıkılması (1850) sürecini akla getirmektedir. Eğer böyle ise (!), medrese ve rasathane paralelliğinin kurulması elbette anlamlı değildir. Ona göre bu tarihten sonra medreseler “pek yavaş ve yüzlek (sığ) görünür”⁵⁵ olmuştur. O tarihlerden sonra “medresenin batı dünyasının olgucu bilim hayatında beliren ileri adımların farkında olmadığını yahut da ilerleyişinin manasını ve değerini kavrayamadığını, eski İslam uyarlığından kalan bilimsel ve felsefi eserler üzerinde işleyerek yeni çığır açacak yerde onlara saplanıp kaldığını, hatta bu eserlerin bir kısmından yüz bile çevirdiğini” iddia etmiştir. Ona göre bu yüz çeviriş ve maarif alanındaki yavaşlık, gitgide durgunluk halini almıştır. Böylece, “17. ve 18. yüzyılda batı dünyasının askerlik ve siyasa alanında olduğu gibi bilim ve teknik yönünden de üstünlüğü açıkça görülür” hale gelmiştir. 1579-1683 arasını batı karşısında duraklama olarak tanımlayan Ayas, batıdaki ilmi gelişmenin “saldırgan güce dönüştüğünü” ve bunun karşısında Osmanlıların “önce duraklayıp sonra çöküntüye ve dağılmaya geçtiğini” ifade ederek aslında 19. yüzyıl oryantalist Osmanlı tarih yazımını tekrarladığı görülmektedir. Ayas, çok kısa olarak II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslahat hareketlerine değinmiş, bu tarihte medrese müfredatına konulan “batılı olgucu bilimleri ve yabancı dilleri”⁵⁶ müspet karşılamıştır. Ancak ona göre bu müfredat değişikliği medreselerde umulan gelişmeyi sağlayamamış ve medrese kendi sonunu hazırlamıştır.

3.4. II. Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal bilim araştırmalarına ilginin artması ve bilimsel standartlara daha uygun çalışmaların hız kazanması eğitim bilimleri ve eğitim tarihine de yeni bir alan açmıştır. Faik Reşit Unat’ın (1899-1964) *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*⁵⁷ başlıklı çalışması metodolojisi, kaynakları, analiz ve değerlendirmeleri ile Türk eğitim tarihinin ilk akademik çalışması sayılabilir. Adından da anlaşılacağı üzere Unat, eğitim tarihini (modern) Türkiye üzerinden ele almış ve Osmanlı klasik dönemine sadece beş sayfa ayırmıştır (s.3-6 ve s.80p-s.80u). Unat, medreselerin öğretim dilinin Arapça olduğunu belirterek “öğretim dili ve millîlik” arasında bir bağ kurmuştur. Ancak, ona göre medreseler “Türk ilim adamlarının himmetiyle, kitapların türlü haşiye ve şerhleri Türkçe yazılmaya, konuları Türkçe tahrir ve münakaşa olunmaya başlandığı için gittikçe millî bir hüviyet”⁵⁸ kazanarak asırlar boyu memlekete

⁵³ Ayas, *age*, s.86.

⁵⁴ Ayas, *age*, s.88.

⁵⁵ Ayas, *age*, s.89.

⁵⁶ Ayas, *age*, s.199.

⁵⁷ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964.

⁵⁸ Unat, *age*, s.3.

hizmet etmiştir. Unat, “Fatih medreselerinde felsefenin önemli yer tutmasına karşın sonraları taassup yüzünden kaldırıldığını, müspet bilim konularının dirayetli müderrisler bulunmadığından okutulamaz hale geldiğini, bütün öğretimin şer’i derslere münhasır kılındığı, müşahede, tetkik, tecrübe ve tenkide katiyen yer verilmediğini, sadece ayetlerin ve hadislerin Aristo mantığına göre şerh edildiğini, manadan ziyade lafza kıymet verildiğini, yazı öğretimine hiç yer verilmediğini ve tam bir skolastik metodun hâkim olduğunu”⁵⁹ sıralamıştır. Unat’a göre, medrese öğretiminde “gerilemenin başlaması” hususunda Kâtip Çelebi’nin “haklı şikâyetleri” olduysa da fazla tesiri olmamış, III. Selim ve sonrasındaki medrese ıslah projeleri de başarılı olamamıştır.

Osmanlı klasik dönemi medrese hayatı hakkında oldukça kısa bilgiler veren Unat, Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemi gelişmelerini de özetleyerek geçiştirmiştir. Ona göre Osmanlı devlet adamları eski medrese sistemine uzun süre dokunmamışlar, onu kendi haline bırakmayı, hatta zaman zaman ona taviz vermeyi daha hoş görmüşlerdir. Ancak, Şerafettin Yaltkaya’ya referans vererek “Şeyhülislamın Tanzimat döneminde itibarlı ve etkin bir devlet adamı haline geldiğini”⁶⁰ yazması, II. Mahmud devrinde Meşihat makamının dönüşümü ve Evkaf Nezareti’nin kurulması realiteleriyle örtüşmemektedir.⁶¹ Unat’ın medreseleri “temsil ettiği *muhafazakâr ve gerici* zihniyeti yaşatıp geliştirmeyi âdeta vazife bilmek”le itham ederken kullandığı “*muhafazakâr ve gerici*” kavramlarının ideolojik ve konjonktürel bir tercih olduğu söylenebilir.

Unat’a göre II. Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahatlarının kökeni 1867’ye kadar götürülebilir. Yeni Osmanlı matbuatında sıklıkla medrese programının geriliğinden ve öğretim programındaki aksaklıklardan bahsedilmiştir. Ona göre, bu dönemde medreseler, aralarında Ali Suavi’nin de olduğu medreseden yetişmiş “*gerçek ve ülkücü* bilginler”⁶² dâhil olmak üzere devrin fikir adamları tarafından sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Medreseyle ilgili ikinci ıslah çalışması 1877 sonrasında, üçüncüsü de 1909’un ardından başlamıştır. Unat, II. Abdülhamid döneminde medreselerin “asker kaçaklarının toplanma mekânı”⁶³ olduğunu tekrarlamıştır. II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslah projesine (ıslah-ı medâris) dönemin teknik kavramları ve özgün kurumsal adlarıyla daha geniş yer ayıran Unat, bütün bu girişimlerin amaçları, pratik süreci ve neticeleri hakkında müspet ya da menfi bir yorum yapmamıştır.

3.5. Hasan Ali Koçer’in (1929-1993) Türkiye’de modern eğitimin gelişim sürecini anlatmayı amaçlayan *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*⁶⁴ çalışması, doçentlik tezi olarak hazırlanmış ve ilk defa 1970’te basılmıştır. Kitap 2000’li yıllara kadar Türk eğitim tarihi yazıcılığının sıklıkla referans verilen kaynaklarından biri olmuştur. Koçer’in çalışmasında medreselerle ilgili kısmın kaynakları Faik Reşit Unat, Hilmi Ziya Ülken, İhsan Sungu ve Nevzat Ayas’tır. Koçer, medreselere altı sayfa kadar yer ayırmış olsa da verilen bilgilerin karışıklığı ve yer yer yanlışlığı, konuyla ilk defa muhatap olanlar açısından yanıltıcı düzeydedir. Örneğin “1453’te İstanbul külliyesi kuruldu”, “Bu hariç ve dâhil dersleri görülen medreseler, o zamana göre “Darülfünun” olan Sahn Medreselerinin “lise” kısmını teşkil ediyordu”, “Fatih

⁵⁹ Unat, *age*, s.6.

⁶⁰ Unat, *age*, s.80p.

⁶¹ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

⁶² Unat, *age*, s.80r.

⁶³ Unat, *age*, s.80r. (Medrese talebelerinin askerliği hususunda: Cem Güldüren, “Osmanlı İmparatorluğunda Medrese Talebelerinin Askerliği Meselesi, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.233, ss.68-74”)

⁶⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: 1991.

medreselerinde birbirine çelişik görüşlü kitaplar okutuluyordu”⁶⁵ gibi anlam, kavram ve bilgi kargaşası olan cümleler dikkati çekmektedir. Koçer de Fatih dönemi medreselerine övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Ancak ona göre Molla Lütü’nin öldürülmesi “gerilemeyi başlatmış, bu tarihten sonra ilmî hürriyet kalkmış, ilme iltimas ve siyaset karışmaya başlamış..., müderrislik bir rütbe halini almıştır.”⁶⁶

Koçer’in eserinde medreseler için ayırdığı kısmın büyük kısmı, “bozulma, kayırma, rüşvet, çürüme, cahil ve sözde müderrisler, yeni ilimlere kapıları kapatma, cebir, felsefe ve tıp gibi Fatih ve Kanunî devirlerinin programlarında bulunan dersleri taassup ve cehalet yüzünden programdan çıkarma” gibi eleştirilerden oluşmaktadır. İhsan Sungu’nun Tevhid-i Tedrisât’ın esbâb-ı mucibesini anlatmak üzere hazırladığı yazıyı⁶⁷ kaynak göstererek medreselerin batı dünyasının her gün bir keşifle genişleyen ve her alanda devrim meydana getiren ilmî çalışmalarından habersiz, kapalı, geri kalmış bir taassup ve cehalet ocağı halinde kaldığını⁶⁸ beyan etmiştir. Eleştirilerine devam eden Koçer, medreselerin 17. ve 19. yüzyıldaki durumu için “imtihan usulünün müderrislerden kaldırılıp yalnız öğrencilere uygulandığını, müderrislik için artık ehliyet ve terakkinin söz konusu olmadığını vb.” sıralamıştır. Hatta ona göre, son zamanlarda “İslamî ilimlerin ileri gelen bir branşı olan “tefsir” ve “hadis” bile artık medrese müfredatına konmadığı gibi, riyaziyât (matematik) ve tabiiyât (tabii ilimler) gibi ilimlerin adları bile unutulmuştur. Müderrisler içinde iki satır yazıyı doğru dürüst yazamayanlar, iki çift sözü bir araya getirip söyleyemeyenler bile çoktur.”⁶⁹ Netice olarak ona göre medreseler 16. yüzyıldan sonra “her türlü ilerlemeye engel olan cehalet ve taassup ocakları”⁷⁰ haline gelmişlerdir. Fatih dönemi hariç, kalan bütün kısımlarda medrese eleştirisi hatta ithamı yapılan ifadeler için yukarıda belirtilen kaynaklar kullanılmakla birlikte çoğu da yazarın kendi yorumudur. Koçer, medreselerin Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve kapatılma dönemleri hakkında bilgi vermemiştir.

3.6. 1940 sonrası eğitim tarihi çalışmalarının kahir ekseriyeti modern eğitimin Türkiye’deki teşekkülünü konu edinmiştir. Koçer’in çalışmasına benzer bir araştırma Cahit Yalçın Bilim (d. 1944-) tarafından 1980’lerin başında doktora tezi olarak hazırlanmış 1984’te de basılmıştır.⁷¹ Eğitim tarihi araştırmalarında Bilim’in kitabına orta sıklıkta referans verildiği görülmektedir. Buraya kadar sıralanan eğitim tarihi kaynak metinlerinden farklı olarak Bilim’in medrese tarihi yazımında kullandığı kaynakların zenginliği dikkati çeker. Zira o dönemde hem Türkiye’de hem de yurt dışında medreseye dair esaslı, birincil kaynaklara dayalı daha nesnel araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Bilim’in referanslarında Cahit Baltacı, Johannes Pedersen, Cavit Baysun, (*MEB İA*), Abdülhak Adıvar, Nafi Atuf Kansu, Osman Ergin, Hamilton Gibb ve Harold Bowen, Nevzat Ayas, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalçık, Faik Reşit Unat, Joseph S. Syzliowicz, Süheyl Ünver, Ercüment Kuran, Uriel Heyd, Sadrettin Celal Antel, Andreas M. Kazamias yer almıştır. (Burada medrese tarihinin önde gelen oryantalist isimlerinden George Makdisi’nin yer almaması dikkat çekicidir).

⁶⁵ Koçer, *age*, s.10-11.

⁶⁶ Koçer, *age*, s.11.

⁶⁷ İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten II*, S.7-8, 1938, ss.397-431.

⁶⁸ Koçer, *age*, s.11.

⁶⁹ Koçer, *age*, s.13.

⁷⁰ Koçer, *age*, s.14.

⁷¹ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984. 106 s. (Eser, daha sonra biraz genişletilerek yeniden yayımlanmıştır: *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998, 316 s.).

Cahit Yalçın Bilim de modern eğitimin arka planını inşa için değindiği medreselere dört sayfa yer ayırmıştır. Hâkim paradigmaya uygun olarak Fatih dönemi medreselerine övgü ve yüceltme vardır. Sahn ile medreselerin kurumsallaştığına ve böylece medrese temel hiyerarşisinin oluştuğuna değindikten sonra “bu sistemin imparatorluğun sonuna kadar devam ettiği”⁷² hükmünü vermiştir ki bu büyük ölçüde doğru bir saptamadır. Bilim’in de öncelikle üzerinde durduğu konu medresede bozulma sürecidir ve ona göre bunun sebebi, deney, gözlem ve müspet ilimlere yeterince yer vermemektir ve bu süreç 17. yüzyılın başından itibaren başlamıştır. Bilim’in bu hükmü vermesine Nevzat Ayas, Sadrettin Celal Antel, Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı⁷³ kaynaklık etmiştir. Bilim, konuyu kısaca özetledikten sonra başka yazarlarda görülmeyen bir değerlendirme yapmıştır: “Üzerinde durulması gereken önemli mesele medreselerin statüsünün ne olduğudur. Bir zamanlar medreseler devlet ve toplumun ihtiyaçlarını karşılarken 17. yüzyıldan sonra durum değişmiştir. Şu durumda medreseleri tam bir teoloji üniversitesine dönüştürmek ya da yükseköğretimin bir bölümü yapmak düşünülmemiş ve medreseler cumhuriyet devrinde kapatılmıştır.”⁷⁴ Medreselerin batı dünyasındaki üniversitelerle sürekli kıyas edilmesine karşılık, Bilim’in bu değerlendirmesi aslında üzerinde durulması gereken bir husustur. Ancak Bilim, söz konusu dönüşümün niçin yapılamadığına dair bir bahis açmamıştır.

3.7. Türk eğitim tarihine olduğu kadar Osmanlı tarihi, yerel tarih, şehir ve kültür tarihi gibi konulara büyük katkısı olan Necdet Sakaoğlu (d. 1939-), eğitim tarihinde medrese konusuna en geniş ve detaylı yer veren tarihçilerin başında gelir. 1991’de hazırladığı *Osmanlı Eğitim Tarihi* başlıklı kitabını ana hatları ve zihniyeti aynı kalmakla birlikte metin gövdelerini daha da geliştirip resimlerle 2003’de kapsamlı bir şekilde yeniden yayımlamıştır.⁷⁵ Sakaoğlu eğitim tarihini “Osmanlı’dan günümüze” ele aldığı için medrese ve diğer eğitim kurumlarına daha geniş yer ayırmıştır (28 sayfa). Editöryal tercih olarak metin içi referans verilmeyen eserin kaynakçası oldukça dolgun/zengin olmakla birlikte, medreseyle ilgili bazı bazı temel kaynakların, özellikle yabancı dilden araştırmaların yer almadığı görülmektedir.

Sakaoğlu, diğer eğitim tarihçilerinden farklı olarak, medresenin ortaya çıkışına kısaca değindikten sonra medrese-tekke örgütlenmesinin farkına dikkat çekmiş, Türkçe öğretiminde tekkeye hususi bir yer ayırmıştır. Medreselerin ortak “öğretim dilinin Arapça olduğunu”, her ne kadar “konuşma dili Türkçe”⁷⁶ olsa da “Türkçenin medresede Farsça kadar bile ilgi görmediğini” belirten Sakaoğlu, “tekkeler olmasaydı Türkçenin tam bir avam diline dönüşeceğini”⁷⁷ iddia etmiştir. Medrese bahsinde Gazâlî’nin felsefeyi İslam’a aykırı görerek reddettiğini, tabii bilimleri gereksiz, matematiği zararlı gördüğünü ileri sürmüş, bunların yerine kelimeler merkezli öğretimi getirdiğini belirtmiştir. Sakaoğlu medrese eleştirisini daha da ileti götürerek medreseden yetişenlerin “hoşgörüyeye, özgür düşünceye, insan sevgisine *sıcak bakamadığını*” yazmıştır. Bu

⁷² Bilim, *age*, 1984, s.8.

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Osmanlı İlimiye Teşkilatı* başlıklı çalışması 1966’da yayımlanmıştır ve bu tarihten sonraki medrese yazıcılığı tarihinin başlangıcıdır (İhsanoğlu, *age*, 2019, 274.). Buna karşın eğitim tarihi yazımında fazla referans gösterilmemiştir.

⁷⁴ Bilim, *age*, 1998, s.7-8.

⁷⁵ Necdet Sakaoğlu’nun muhtevası aynı olan ve birbirinin devamı niteliğindeki eğitim tarihi kitapları şöyledir: *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, 152 s.; *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 402 s.; *Türkiye Eğitim Tarihi (11-20. Yüzyıllar)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 568 s.

⁷⁶ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.24.

⁷⁷ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.14.

hükümleri Ebussu‘ud’un, Yunus Emre’nin Tanrı, doğa, insan temalı şiirlerini okumanın *dinsizlik* sayılacağına dair verdiği fetvalara⁷⁸ dayandırmış ancak kaynak vermemiştir.

Medresenin Osmanlı kuruluş ve Fatih-Kanuni dönemine, daha mutedil bakan Sakaoğlu, Fatih’in şahsi yeteneklerini ve ilme merakını övgüyle anlatmış, “o çağa uygun, *laik* bir eğitim ve *laik* bir insan tipi düşlediğini”⁷⁹ ifade ederek aslında meseleye ne kadar teleolojik perspektiften baktığını göstermiştir. Keza burada, Osmanlı toplumunun nüfusu ve medrese sayısından hareketle “herkese yeterli medresenin olmadığından da bahsedilmesi” konuya modernist (kamusal eğitim beklentisi) zaviyeden bakıldığıının bir başka göstergesidir. Fatih dönemi medreseleri anlatılırken müfredat, okutulan kitaplar ve bazı teknik kavramların anlatımında küçük hatalar da söz konusu olmuştur. Sakaoğlu’na göre medreseler “tek ereği itaat olan, sessiz, düşüncesiz, hareketsiz insanlar yetiştirmeyi amaçlar. Medreseler kurucularının düşüncesi ne olursa olsun, temelde insanları bu dünya için değil ahiret için hazırlıyordu”. Bu yüzden medrese “dogmatik düşüncenin merkeziydi ve dogmatizm her konuya ve görüşe egemendi”. Sakaoğlu’na göre bu sebeplerle 15. yüzyıldan sonra “Osmanlı medreselerinden yetişenler düşünceye, pozitif bilimlere olumsuz bakmış, hatta düşmanlık”⁸⁰ etmiştir.

Diğer eğitim tarihçilerinde olduğu gibi Sakaoğlu’nun da medreseler hususunda en çok üzerinde durduğu konu duraklama ve bozulma meselesidir. Ona göre, medrese ve ilmi sınıfları arasında sıkı bir ilişki vardır ve medrese dışından kimselerin ilmiyeye dâhil olamadığını⁸¹ belirterek sınıfsal kastın⁸² oluştuğunu ve ilmiyenin Osmanlı siyasal otoritesi üzerinde önemli bir baskısının olduğunu belirtmiştir. Çöküntü düzeyindeki kurumun siyaset üzerinde bu kadar etkili olması da aslında bir tür paradokstur. Sakaoğlu’na göre medresede asıl bozulma ve çöküntü 16. yüzyıl sonlarında “aklî metotların ve derslerin programlardan bütün bütün ayıklanıp salt dogmatik yöntem ve konulara yer verilmesiyle”⁸³ başlamıştır. Sakaoğlu, Cahit Y. Bilim’e bezer bir yorum yaparak “bir zamanlar bağınaz ve ilkel Hıristiyanlık öğreti merkezi olan manastır mekteplerinin gelişerek çağdaş üniversitelere dönüşmesi”ni Türk eğitim tarihi açısından şansız bir rastlantı olarak görmüştür. Bütün bunların üzerine ona göre Osmanlı medreseleri “17. yüzyılda dünyanın gidişatına sırtını dönmüş birer çöküntü merkezleri”⁸⁴ haline gelmiş, böylece “Osmanlı din adamları, eğitimi belli kalıplarda tutmaya çalışırken, *papazlar daha ileri ve çağdaş* bir eğitim düşünebilmiştir. Medreselilerin her türlü yeniliğe nasıl karşı çıktıklarına uzun yüzyıllardan bir iki tane münferit/tekel örnek veren Sakaoğlu’nun bu tezlerinin sürekliliği ve yaygınlığı hakkında yeterli bilgi sunmamıştır.

Sakaoğlu medreseyi öğretim yöntemleri açısından da sert bir şekilde eleştirmiş, yegâne öğretim metodunun ezber olduğunu, ezberlenen metne vukûfiyetin ve özümsemenin söz konusu olmadığını son derece yüzeysel bir bilgi aktarımının olduğunu belirtmiştir. Eleştirilerini büyük ölçüde Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Gelibolulu Ali’nin eserlerinden aktarmalar yaparak sürdürmüştür. Medrese derslerinde sıklıkla kullanılan bir sözlüğün şerh ve haşiyelerle dolu sayfa

⁷⁸ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.15.

⁷⁹ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.20.

⁸⁰ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.22.

⁸¹ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.23.

⁸² Bu fikrin öncelikli savunucusu Madeline C. Zifli’dir, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600–1800)*, (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988). Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar Zifli’nin tezlerine karşıt, onu çürütücü veriler sunmaya başlamıştır.

⁸³ Sakaoğlu, *age*, 2003, 25.

⁸⁴ Sakaoğlu, *age*, 2003, 27.

fotoğrafına düşülen alt yazıyla, “durumun vahametine” işaret edilmiştir. Matbaaya karşı çıkma konusunun da medrese eleştirisi satırları arasında yer alması, örtük bir ima gibidir. Şeyhülislam Abdullah Efendi’nin dini kitapların basılamayacağına dair verdiği fetvanın aslında “İslam dinine büyük bir kötülük”⁸⁵ olduğunu yazmıştır. Ona göre yeniliklere kendini kapatan medreselerde herhangi bir meseleyi tartışmanın imkânı yoktur, felsefe bütünüyle yasaklanmıştır,⁸⁶ müzik ve diğer sanatlara da kesinlikle yer verilmemiştir. Buna karşın Sakaoğlu, bunca yasağa ve “bu tehditlere rağmen sazın, müziğin nasıl korunabildiği gerçekten düşündürücüdür”⁸⁷ diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Ona göre medresenin kötüye gidişi 18. yüzyılda da aynen devam etmiştir. Sakaoğlu, medrese bahsini Mehmed Âkif’in medreseyi sert biçimde eleştirdiği beyitlerinden birkaç örnek verdikten sonra Osmanlı medreselerinden insanlık tarihi için kıymetli hiçbir insan yetişmediğini Osman Ergin’i aynen tekrarladıktan⁸⁸ sonra kapatmıştır.⁸⁹

3.8. Eğitim bilimleri sahasının dışında daha az araştırmacının tanıdığı ancak pedagojiye dair hazırladığı teknik kitapların yanısıra eğitim tarihine yönelik telif ve derlemeleri,⁹⁰ bu sahada sıklıkla kullanılan eğitimci yazarlardan biri Cavit Binbaşıoğlu’dur (1926-2013). Bunlar içinde medreselere yer ayırdığı tek çalışması *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*’dir. Cumhuriyet öncesi konularda büyük ölçüde ikincil kaynakları kullanan Binbaşıoğlu’nun medreselerle ilgili kaynakları *Büyük Larousse Ansiklopedisi*, Yahya Akyüz’ün çalışmalarıdır.

Binbaşıoğlu’nun eserinde medreselerle ilgili detaylı bilgi yer almaz. Toplamda beş sayfa kadar yer tutan medrese anlatısında bazı teknik ve terminolojik hatalarla kavram yanlışları hemen göze çarpar. Medrese hiyerarşisini modern zihniyete/tecrübeye göre kurmuş, “medreselerin ilk kısmını ‘hariç’, orta kısmını ‘dâhil’, kelâm ilahiyat, hukuk ve edebiyat içeren yüksek kısmını ‘Sahn’”⁹¹ şeklinde kategorize etmiştir. Medreseler için, “bunlar yalnızca dinsel bilgiler veren kurumlardır” dedikten sonra Fatih zamanındaki medreseleri diğerlerinden ayırmış ve “burada ünlü müderrislerin ders verdiğini” yazmıştır. Bu parlak zamanın Kanuni döneminde de devam ettiğini eklemiştir. Binbaşıoğlu “medrese öğretim dilinin Arapça”⁹² olduğunu belirtmiştir. Fatih devrinde, ilkökul öğretmeni (ibtidâi muallimi) yetiştirmek için hususi bir medrese açıldığı⁹³ bilgisini Muallim Cevdet’e dayandırarak anlatmıştır. Son olarak medresenin bozulma söylemine değinmiş, bu olgunun dört sebebe dayandığını belirtmiştir. Bunlar: Öğretim ve yöntem sorunları,

⁸⁵ Sakaoğlu, *age*, 2003, 38.

⁸⁶ Felsefe kitaplarının yasaklanmasına dair meselenin aslı, 1716’da Şehit Ali Paşa’nın vefatı sonrasında aralarında astronomi, felsefe ve tarih kitapları da olan terekesinin kütüphaneye vakfedilemeyeceğine dair verilen hukuki mesnedi kuvvetli olmayan bir şeyhülislam fetvasıyla ilişkilendirilmiştir. Bunun Osmanlıların ilme olan menfi tutumlarını gösteren bir belge olarak değerlendirilemeyeceği hakkında bk.: Erünsal, *age*, s.281-290.

⁸⁷ Sakaoğlu, *age*, 2003, 230.

⁸⁸ Ergin, *age*, 1977, s.108; Sakaoğlu, *age*, 2003 s.38.

⁸⁹ Osmanlı tarihi konusunda da bolca eser veren Necdet Sakaoğlu’nun öncüsü Osman Ergin’in 1940’lı yılların psiko-politikasıyla yazdığı satırlara en ufak bir eleştiri getirmemesi ve onu tasdik edencesine tekrarlaması ilginçtir.

⁹⁰ Cavit Binbaşıoğlu’nun Türk eğitim tarihine dair kapsamlı üç eseri vardır: *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995; *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi* Ankara: Anı Yayınlar, 2005; *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Anı Yayınları, 2009; Kitap 2009’da basılmış olsa da aslında 1970’lerden sonra yazılan makalelerden müteşekkildir.

⁹¹ Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.64.

⁹² Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.66.

⁹³ Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.66; Muallim Cevdet böylesi bir bilgiyi “Darümuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, 15 Şubat 1916, No:6/32, s. 180’de verir. Sahn medreselerinde “ibtidâi muallimi yetiştirmek için hususi bir cetvelden/programdan” bahseder. Ancak Muallim Cevdet’in bu bilgisini tevsik edecek başka hiçbir kaynağa tesadüf edilememiştir.

müdürrislerin atama yöntemi, öğrenci disiplini ve müdürris disiplindir. Her bir başlığı Yahya Akyüz'den kaynaklar vererek, yaygın bilinen söylemler doğrultusunda uzunca anlatmıştır.

3.9. Türkiye'de eğitim tarihinin akademik disiplin halinde çalışılması, üniversitelerin ilgili bölümlerinde ders olarak okutulması ve bu disiplindeki temel meselelerin sistematik olarak tartışılması gibi konulara öncülük eden araştırmacıların başında muhtemelen Yahya Akyüz (d. 1941-) en başlarda gelir. Eğitim tarihi yazıcılığında onun "opus magnumu" sayılan *Türk Eğitim Tarihi*⁹⁴ başlıklı kitabı kadar referans verilen bir başka eserden bahsetmek güçtür. Akyüz'ün çalışmasının 1982'de ders kitabı olarak hazırlanmasından 2023'e kadar sürekli yenilenip genişletilerek kapsamlı bir eğitim, kültür ve yazarın kendi ifadesine göre "fikir eseri"ne dönüşerek 34 baskı yapması, hem geniş bir kitleye ulaştığının hem de yaygın ve etkin bir okuyucu/araştırmacı çevresine hitap ettiğinin göstergesi sayılabilir. Hemen her baskısında güncellenen kitabın medreselerle ilgili zengin bir bibliyografyaya sahip olduğunu, ancak özellikle iki binli yıllar sonrasındaki yeni ve yabancı dilde yapılmış araştırmalara yer ayırmadığı görülebilir.

Diğer eğitim tarihi kitaplarına göre, medrese konusuna en geniş yeri ayıran Akyüz (takriben 30 sayfa) bu kurumların tarihini ilk ortaya çıktığı zamanlardan itibaren incelemiştir. Selçuklu dönemi anlatılırken, medreselerin ortaya çıkış amacı "ehl-i sünnet koruyuculuğu" olarak belirtilmiş, ayrıca Nizamiye medreselerine değinirken de bu kurumların memur ve din adamı yetiştirme, İslam'ı yayma gibi misyonları üzerinde durmuştur. Bu kısımda tamamı ikincil kaynaklardan olmak üzere İmam Gazali'nin medreseler üzerindeki rolünün büyüklüğüne vurgu yapılmış, felsefeyi müfredattan onun çıkardığı ve bilimlerin gelişmesine engel olduğu savı birkaç defa tekrarlanmıştır. Ona göre Gazali'de faydacılık düşüncesi vardır ve bu Osmanlılara da intikal etmiştir.⁹⁵

Fatih dönemi medreseleri Akyüz'ün çalışmasında da geniş yer tutmuş ve verilen derslerin çeşitliliği, müspet ilimlerin okutulması ve Sahn medreselerinin devletin Sünni ideolojisini üretmek ve sürdürmekle görevli olması gibi konulara değinilmiştir. Akyüz'e göre burada yetişenler sayesinde merkezi yönetimin rakipsizliği söz konusu olmuş ve iktidarla ulema iç içe geçerek ilmiye üst düzey bürokrasinin ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Akyüz, Fatih'in kişiliğine, ilme merakına, ilim adamlarını himayesine ve onunla ilgili kıssalara da didaktik örneklerle geniş yer ayırmıştır.⁹⁶

Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi* eserinde, medrese hiyerarşisi, okutulan dersler, ulema ataması vb. konularda verilen teknik bilgiler doğru ve okuyanın anlayabileceği açıklıktadır. Akyüz de "medrese öğretim dilinin Arapça olduğuna" vurgu yapmış ancak ders kitaplarına yazılan şerhler sayesinde "kısmen Türkçe de ders verildiğini"⁹⁷ yazmıştır. Ezbere dayalı öğretim yönteminin ayaklı kütüphane yetiştirmeye yönelik olduğunu ancak bu yöntemlerin yeni bilgi üretmeye engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Medrese eğitim kademeleri hakkında bilgi verirken burada "lisansüstü eğitim yapılıyor muydu?"⁹⁸ şeklindeki sorunun biraz anakronik olduğu söylenebilir. Cahit Y. Bilim ve Necdet Sakaoğlu'nun sadece değinmekle yetindikleri Osmanlı medreselerin duraklaması ve batı üniversitelerinin yükselişi konusu üzerinde daha geniş duran Akyüz, Batı dünyasını anlattıktan sonra, medresedeki durumu Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra, devletin

⁹⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö 100- M.S.2019), 34. Baskı, Ankara: PegemA Yayınları, 2021, 572 s.

⁹⁵ Akyüz, *age*, s.43-45.

⁹⁶ Akyüz, *age*, s.66-67.

⁹⁷ Akyüz, *age*, s.44.

⁹⁸ Akyüz, *age*, s.69.

kabullendiği yeni ideolojik dönüşüme bağlamıştır. Ahmet Yaşar Ocak'ın tezlerinden hareketle “bu tarihe kadar her türlü değişime, senteze açık olan Osmanlı resmi dini ideolojisinin, kendini artık her türlü yeni alışverişlere, yeni sentezlere, yeni değişimlere sıkı sıkıya kapatma yoluna girdiği, bu yüzden de ister istemez hoşgörüsüz ve katı bir hale geldiği”⁹⁹ iddia edilmiştir. Akyüz'e göre, 16. yüzyıldan sonra Batıda Latince genel bilim dili olmaktan çıkıp ulusal diller yükselirken, Osmanlı medreselerinde Arapça ilim dili olarak hâkimiyetini sürdürmüştür.

Akyüz'ün eserinde medresenin toplum içindeki yeri, önemi, fonksiyonu, bir âlimin/müderresin yetişme süreci, şeyhülislamın devlet ve toplumdaki fonksiyonu, Osmanlı tarihi otoritelerinin hâkim anlatısına uygunluk içinde ve sade bir üslupla anlatılmıştır. Akyüz, “Osmanlı ulemasının ve meydana getirdikleri eserlerin bir değeri yok mudur?” şeklindeki soruya verdiği cevapla diğer eğitim tarihçilerinden kısmen ayrılmıştır: Ona göre, “bu eserlerin özgün, bilimsel bir değeri *hemen hiç olmamakla birlikte* onlar İslam hukuku için katkı sağlamış, devletin ideolojisini beslemiş, günlük hukuki sorunların çözümüne yaramıştır.”¹⁰⁰

Medreselerin durgunlaşması, bozulması ve çöküşü meselesine farklı bakışlar getiren Akyüz'e göre de bu süreç 16. yüzyılın başlarında kendini göstermeye başlamıştır. Molla Lütü'nin idamını “Osmanlı bilim ve düşünce yolunda ilk felaket” şeklinde yorumlamıştır. Akyüz, medresenin duraklama-gerileme söyleminde yaygın olarak bilinen bütün argümanları, büyük ölçüde ikincil kaynaklar kullanarak yedi başlıkta toplamıştır. Ona göre Osmanlı uleması belli makamlara ulaşmayı yaşamlarının gayesi haline getirmiş, bu da bilimsel çalışmanın ve üretimin önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Ezberci eğitim yöntemi de temel gelişmelerden sayılmıştır. Mülazemet sisteminin bozulması, beşik uleması tecrübesi zikredilen diğer hususlardır. Tanzimat döneminde medresenin kendi haline bırakıldığını, bir anlamda devletçe gözden çıkarıldığını belirten Akyüz, II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslah hareketlerini ve yeni açılan kurumları da kısaca özetlemiştir. Medrese ıslahatının neticeleri konusunda “medreseler artık günün şartlarına uyum sağlamış, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilir bir hale gelmiş olmuyorlar mıydı?” sorusuna “uygulamaya zaman ve fırsat kalmadan medreseler 1924'te kapatıldı”¹⁰¹ cevabını vererek yorum yapmamıştır. 20. yüzyıl gelişmelerinden hareketle retrospektif bir nazarla medreseleri değerlendiren Akyüz'ün, “bina düzeni, burs ve sosyal yardımları, programı, kendi işini kendisi yapması, halktan kopmaması gibi nitelikleri bakımından medreseler *millî değilse bile bile memleketçi* idi”¹⁰² hükmü, kendine özgü bir yalınlık ve nesnellik çabası göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk eğitim tarihinde medrese tarihi yazıcılığı geniş bir yer kaplamasa da bütün eğitim tarihçilerinin mutlaka değinmek zorunda kaldığı bir konu olmuştur. 1960'ların ortalarına kadar yazılan eğitim tarihlerindeki medrese tarihi yazıcılığında ciddi kavram kargaşasının, ontoloji, dönem, hiyerarşi ve terminolojik yanlışların olduğu, doğrusu bu konuya gerekli titizliğin gösterilmediği görülebilmektedir. Meseleye bir bütün olarak bakıldığında bütün bir medrese tarihi, Fatih ve kısmen Kanuni dönemi hariç, duraklama, gerileme, bozulma, topluma sırtını dönme, ilme, yeniliğine, fenne-teknolojiye karşı çıkma tarihinden ibaret gibi verilmiştir. Böylece devletin ve toplumun çöküşünde öncelikli sorumlulardan birinin medrese olduğu vurgulanmıştır. Kitaplardaki medrese anlatılarının dörtte üçüne yakını bu olumsuzluklar üzerine temerküz etmiştir. Bu

⁹⁹ Akyüz, *age*, s.73.

¹⁰⁰ Akyüz, *age*, s.78.

¹⁰¹ Akyüz, *age*, s.286.

¹⁰² Akyüz, *age*, s.85.

anlatılarda, bir sorgulama ve analiz yapmaktan ziyade doğrudan itham etme ve suçlama tarzı ağır basmaktadır.

Bir diğer temel mesele, medreseye yeknesak modern ve yerel/ulusal bir eğitim kurumu olarak yaklaşılmasıdır. Oysa medrese, farklı kültür coğrafyalarında her bakımdan farklı yapılarda ortaya çıkmış, keza zaman içinde de değişim göstermiştir. Diğer bir ifadeyle 9. ve 10. yüzyıl sularında bir İslami yükseköğretim kurumu olarak teessüs eden medrese ana zihniyet omurgası sabit kalarak, her coğrafyada ve hemen hemen her yüzyılda farklı işletim sistemlerine bürünerek, değişerek, dönüşerek içinde yaşadığı toplumla bütünleşmiştir. Anlamayı zorlaştıran bu genel-yerel yapının eğitim tarihi medrese yazıcılığında dikkate alınmadığından bahsedilebilir. Bu durum, medresenin yetiştirmek istediği insan tipi ve kurmak istediği toplumsal düzeni de anlamayı zorlaştırmıştır. Nitekim eğitim tarihi yazarlarının çoğu, medresenin “itaat eden, düşünmeyen, sorgulamayan bir birey” yetiştirmeyi amaçladığını tekrarlamışlardır. Bu değerlendirmenin, medrese eğitim anlayışında ders seçme, hoca talebe ilişkileri, icazet şartları vb. pratikler düşünüldüğünde gerçekliğe taban tabana zıt olduğu anlaşılabilir.

Kökleri Tanzimat dönemine uzanan ancak II. Meşrutiyet döneminde başlayan resmi eğitim tarihi ve medrese tarihi yazıcılığının inşa ettiği yeni ‘imaj’ın süreklilik kazandığı, böylece Cumhuriyet döneminde medreseye karşı büyük oranda ortak söylemin tekrar edildiği görülmektedir. Bunun da kaynak kullanımını ve ideolojik tercihle doğrudan bir ilgisinin olduğu düşünülebilir. Zira Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemi yeni tarih yazım paradigmasının öncelikli referansları bir taraftan Osmanlı duraklama ve gerileme söyleminin öncelikli temsilcileri Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âli’nin şikâyet ve nasihatname türü eserleri, diğer yandan da batılı oryantalist çalışmalardır. Osmanlı nasihatname ve siyasetnamelerinin zamanlarındaki bir olguyu açıklama kapasitesi konusunda özellikle 1980’lerden sonraki revizyonist tarih yazımında çekinceler ve şüpheler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Abou el-Haj’a göre nasihatnamelere, “birer nasihat, el kitabı ya da reform çağrısı olmaktan ziyade, birer polemik, bazen de birer protesto risalesi”¹⁰³ olarak bakmak gerekmektedir. Diğer taraftan Tanzimat’ın yeni tarihçileri, sonrasında Şemsettin Günaltay ve Nevzad Ayas ile başlayan oryantalist tezlerle medrese anlatımı söz konusu kurumları anlatmaktan çok menfi durumun müsebbibi ilan etmeye yönelik olmuştur. Eğitim tarihi yazarlarının medrese tarihi yazarken bu hususu yeterince göz önünde tutamadıklarını belirtmek abartı olmayacaktır.

Türk eğitim tarihinin medrese tarih yazımında ciddi bir kaynak kullanım meselesinden bahsedilebilir. Bu çalışmaların yapıldığı dönemlerde arşiv, araştırmalara erişim, dil vb. yetersizliklerin bulunması elbette bir realitedir. Ancak yine de bazı kaynak kullanım tercihlerinin izahı zor görünmektedir. Örneğin, medrese, ulema ve ilmiye sınıfı denildiğinde akla ilk gelen, alanının otoritesi bir kaynak olan Taşköprülüzâde’nin *Şekâ’ik-i Nu‘maniye*’si ve onun tercüme ve zeylleri. Medreseyle doğrudan ilgili binlerce âlim, mutasavvıf, edip ve şair hakkında bibliyografik bilgi veren bu külliyatın eğitim tarihlerinde kullanılmaması ilginçtir. Osman Ergin’in medrese eleştirisinde, yakın arkadaşı Muallim Cevdet yerine, Ali Suavi ve Ziya Paşa’ya kulak vermesi de maksatlı bir tercih olsa gerektir. Keza, 1950’lerden sonra hızla artan yabancı dillerdeki medrese tarihi araştırmalarının da çok az referans gösterildiği görülmektedir.

¹⁰³ Rıfa’at ‘Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: İmge Yayınları, (Çeviren: Oktay Özel, Canay Şahin), 2018, s.72.

Yahya Akyüz dışında eğitim tarihi yazarlarının medresenin ortaya çıkış süreci ve var olma ontolojisi üzerinde durmadıkları vakidir. Bu durum, medresenin ortaya çıkış gerekçesini ıskalamış ve sorumluluk alanında olmayan hususları yapmadığı (akli ilimlerin ve felsefenin okutulmaması vb.) şeklinde bir isnadı doğurmuştur. Çoğu eğitim tarihinde özgün kaynaklara referans verilmeksizin İmam Gazâlî'nin medrese üzerindeki etkisine değinilse de felsefenin yerine kelamı getirdiğine vurgu yapılmıştır. Gazâlî'den üç-dört yüz yıl sonra, Fatih döneminde felsefe eğitimine değinilmesi, medreseyi Nizamiye'de kurumsallaştıran Gazâlî'nin aynı zamanda duraklamayı başlatan ve ilim öğrenmeyi engelleyen kişi¹⁰⁴ olarak sunulması da ayrı bir çelişkidir. Aslında İmam Gazâlî hakkında yazılanların kahir ekseriyeti oryantalist tezlerin tekrarından ibaret ezberlerdir.¹⁰⁵

Eğitim tarihi kitaplarının çoğunda -Faik Reşit Unat ve Yahya Akyüz müstesna- medresenin insani, malî, idarî ve ilmî yapısı hakkında sağlıklı, titiz bilginin yeterli açık ve anlaşılır bilgi verilmediği görülmektedir. En başta, medrese bir vakıf kurumudur ve vakıf sistemi hakkıyla anlatılmadan medrese anlatılamaz ve anlaşılabilir. Oysa bu araştırmaya mevzu kitapların neredeyse hiçbirinde vakıf ve onunla ilgili diğer sosyal kurumlar (cami, mescit, sıbyan mektebi, imaret, hamam vd.) yeterince vurgulanmamıştır.¹⁰⁶ Bunun sebebi muhtemelen, meseleye modernist paradigmadan bakmaktır. Modernist eğitim paradigmasına göre eğitim, devlet tekelinde, otokratik bir yapı olarak teşekkül ettiğinden, pek çok araştırmacı medreseye de bu gözle bakmakta ve klasik dönemin devlet toplum arası en güçlü mekanizması olan vakfın önemini gözden kaçırmaktadır. Bu vadiden olmak üzere, vâkıf, vakıfname, vakıf mütevellisi, medrese mali yapısı, müderris ataması, merkez ve taşra medreseleri, medrese daimi ve muvakkat görevlileri vb. konularında neredeyse hiç yer verilmemiştir. Keza icazet, mevalî, mülazemet, ilmiye silkine giriş gibi medrese literatürünün önemli kavram ve konuları da anlaşılacak düzeyde değildir. Eğitim tarihi yazarlarından çoğunun bu konu ve kavramları bilmediği düşünülmemesine karşın, kitaplarına almamalarının şahsi, siyasi, psikolojik vb. sebepleri olabilir.

Medrese tarih yazımında düğüm noktalarından biri de öğretim dili meselesidir. Medresede öğretim dilinin Arapça olduğu konusunda bütün eğitim tarihçileri hemfikirdir. Bugünün verileriyle bunun doğru olmadığı artık açıktır. Meselenin hakikati şöyledir: medrese ders kitapları ilim dilinin Arapça olmasından mütevellit bu lisandadır ancak, öğretim dili medresenin bulunduğu yere göre değişmektedir. Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu ve Balkanlarda Türkçe, Arnavutça, Boşnakça, Arap vilayetlerinde Arapça, İran-Afganistan bölgesinde Farsçadır. Osmanlı medreselerinin kahir ekseriyetinin öğretim dili “muhatap kitle, yönetici sınıf ve toplum

¹⁰⁴ Genel tarih yazımının tam aksine İmam Gazâlî İslam bilim-felsefe ve düşünce geleneğinde yenileşme döneminin başlangıcı olarak görülmektedir. İslam medeniyetinin gelişiminde yeni bir dönemlendirme ve Gazâlî'nin yeri hakkında bk.: Ömer Türker, “Yenilenme Dönemi”, *İslam Düşünce Atlası, Yeni Edisyon*, (Yayına hazırlayan: Halil İbrahim Üçer), C.3, 2022, s.808 vd.

¹⁰⁵ Eğitim tarihi yazımındaki anlatının tam aksine, “İmam Gazâlî'nin XVII. yüzyıla kadar hayret verici yepyeni bir devir açmış, bu yüzyıla kadar devam eden İslam felsefesi ve kelam yolu onun sayesinde tamamıyla değişmiş ve büyük bir inkılabı mazhar olmuştur.” Tahir Harimi Balcıoğlu, *Fatih Külliyesi, İlmî Teşkilatının Esası Olan İslâmî İlimler ve Okutulan Eserler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023, s.14 ve 144; İmam Gazâlî'nin ilmî performansı ve İslam ilim/felsefe sürecine etkisi ve katkısı hususunda başlangıç metni olarak ayrıca bk.: Eric Ormsby, *İslam'ın Dirilişi*, (Tercüme: İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2019; Bedri Gencer, “Gazâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmi Birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, C.1, İstanbul, 2012. ss.457-484.

¹⁰⁶ Bu konuda Osman Ergin, söz konusu kurumları medrese dışı eğitim ortamları kategorisinde ele almış, onları medreseden ayırtmıştır. Cami, tekke, zaviye, kütüphane, vb. kurumların sosyal fonksiyonu üzerine uzun ve son derece değerli bilgiler vermiştir.

gerçekleri”¹⁰⁷ bakımından Türkçedir. Türkçenin kudretli bir imparatorluk dili haline gelmesinin en büyük hamilerinden biri medresede Türkçe eğitim-öğretim yapılmasıdır. Eğitim tarihi medrese tarih yazımında bu önemli detay hakkıyla izah edilmemesinden öte büyük bir önyargıya mahkûm edilmiştir.

Faik Reşit Unat, Necdet Sakaoglu ve Yahya Akyüz medresedeki öğretim diliyle millilik arasında modernist bakış açısıyla bir bağ kurmuştur. Bu yazarlar, öğretim dilinin Arapça olmasına karşın tartışma ve konuşma dilinin Türkçe olduğuna ve şerh ve haşiyelerin diline dikkati çekmişlerdir. Bu sayede medreseler, Unat’a göre “gittikçe millî bir hüviyet” kazanırken, Akyüz’e göre “millî değilse bile memleketçi” bir karakterdedir. Osman Ergin’e göre medreseler “değil farklı bir yabancı dil (burada sadece Avrupa dilleri kast ediliyor) Arapçayı bile öğretmekten acizdir”. Cumhuriyet döneminde bile, ilahiyat fakültesi öğretim elemanları arasında en iyi Arapça bilenlerin klasik medrese usulüyle bunu öğrendiklerini itiraf etmeleri, bu meselenin yaman çelişkilerinden birine işaret etmektedir.

Eğitim tarihinin medrese tarih yazımında, medrese eğitim-öğretim yöntemi, otorite ders kitaplarını şerh ve izah, ezber ve sık tekrar bütünüyle olumsuz görülen bir husustur. Bu durum tam menfi anlamda sıkı skolastik tarz olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁸ Keza, ders kitapları üzerine yapılan şerh, haşiye ve talik usulü hakkında da hiçbir ayrıntının yer almadığı söylenebilir. Sakaoglu, şerh ve haşiyelerle dolu bir sözlük sayfasının fotoğrafını medrese eğitiminin karmaşıklığına ve vahametine¹⁰⁹ yormuştur. Medrese ders kitapları, şerh, haşiye ve talik literatürü ve bunların ilmi değeri hâlâ yakası açılmamış konulardan biridir.¹¹⁰

Türk eğitim tarihi medrese tarih yazımında dikkati çeken hususlardan biri de Fatih dönemine aşırı olumlu-parlak bir dönem olarak bakılması, Fatih’in ilme, hususiyle felsefeye ve akli ilimlere ilgisi, muhabbeti konusudur. Hemen hemen bütün eğitim tarihçileri, Kanuni dönemi sonlarında duraklamanın ve bozulma emarelerinin görülmesinden söz etmişlerdir. 1580’de rasathanenin yıktırılması ve 1727’de matbaanın gelişi sırasında dinî kitapların basımına izin verilmemesi ile medrese arasında bağ kurulması tarihi realitelerden uzaktır. Duraklama ve gerileme söylemiyle bağ kurulan Molla Lütüfi hadisesine de değinen eğitim tarihçileri, bunun “haksız bir katl ve ilim için felaket” olduğunda ittifak etmiştir. Oysa yeni araştırmalar¹¹¹ Molla Lütüfi hadisesinin ilmi olmaktan ziyade siyasî ihtimalini öne çıkarmıştır. Bu tarihi bilgiler yakın zamana kadar bilinmiyordu, bu bakımdan da eğitim tarihçisi seleflerimiz elbette tenkit edilemez. Ancak, sebebi kesin olarak bilinmeyen meselelerde daha ihtiyatlı davranılabilir, bir taraf itham edilmeyebilirdi.

¹⁰⁷ Medrese mensuplarının dili, telif ve tercüme eserlerin Türkçe oluşu ve Türkçenin 17. Yüzyıldan sonra zengin ve hakim bir dil haline gelme süreci gibi konularda detaylı bir araştırma için bk.: İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, ss.151-184.

¹⁰⁸ Skolastik usulün mahiyeti, eleştirel düşünceye sağladığı katkı ve medrese ile ilişkisi vb. konularda bk.: Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Hazırlayan: Hasan Ünder), Ankara: Epos Yayınları, 2002.

¹⁰⁹ Sakaoglu, *age*, s.34.

¹¹⁰ Şerh ve haşiye konusunda bk.: İsmail Kara, *İlim Bilmez, Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

¹¹¹ Molla Lütüfi’nin öldürülmesi meselesi dinsizlik, ilhad ya da zındıklıktan ziyade bir devlet güvenlik meselesiyle (aşere-i muhabbese hadisesi içinde yer alması ya da sâ’î bi’l-fesâd) ilgili olduğu ihtimaline dair bk.: İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s.475-495.

Medresede bozulma söylemine mesnet teşkil eden hadiselerin başında atama sistemindeki usulsüzlük, rüşvet ve “beşik uleması” tabir edilen müderrislik payesinin babadan oğula geçme uygulaması sıklıkla tekrar edilmiştir. Elbette böylesi ‘nepotik’ ilişkilerin gerçeklik değeri vardır ve arşive yansıyan örnekleri mevcuttur. Ancak, son üç yüz yıllık dönemde “beşik uleması” kategorisine giren toplamda ne kadar hadiseden bahsedilebilir?¹¹² Bu usulsüzlüğün yaygınlığı ve tekerrürü hangi düzeydedir? Failleri nasıl bir müeyyideyle karşılaşmışlardır? Bu ve benzeri sorular sorulmadan münferit vakalar üzerinden yüzyılların eğitim kurumunu mahkûm etmek de tarih usulü açısından doğru olmasa gerektir.

Tanzimat döneminde medresenin değişimi ve dönüşümü meselesi, eğitim tarihi medrese tarihi yazımının büyük boşluklarından biridir.¹¹³ 1826’da Evkaf Nezareti’nin kurulması ve Meşihat’ın konumunda yeniden düzenlemeye gidilmesiyle medresenin devlet nezdindeki önem ve önceliği tedricen tersine dönmüştür. Modernleşmenin hız kazanmasıyla devlet yeni dönemin bürokratik kadro ihtiyacını medreseden değil yeni açmaya başladığı mekteplerden temin etmeyi tercih etmiştir. II. Abdülhamid döneminde daha da hızlanan bu durum, II. Meşrutiyet döneminde farklı bir boyut kazanmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin meşrutiyet ihtiyacı ve medresenin toplumsal nüfuzu sebepleriyle hızlı bir ıslah girişi başlamış ve pek çok somut adım da atılmıştır. Tam da II. Meşrutiyet döneminde başlayan eğitim tarihi ve medrese tarih yazıcılığındaki eleştiri, menfi değerlendirme ve mütereddüt durum, Cumhuriyet döneminde kesin bir redde ve ötekileştirmeye hatta nefret ettirmeye yönelmiştir. Eğitim tarihi yazarlarından pek azı bu süreci anlatmış, çoğu değinmemiştir. Yahya Akyüz dışında devlet-medrese ilişkisine değinen olmadığı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve medrese ilişkisine temas eden görülmemektedir.

Keza ilk defa Osman Ergin’in dile getirdiği, sonra süreklilik kazanan tekrarlardan biri, II. Abdülhamid’in medrese talebelerini askerlikten muaf tutmasıyla buraların “asker kaçağı ocağına”¹¹⁴ döndüğü tenkididir. Yeni araştırmalarla bunun da büyük ölçüde tek taraflı ele alındığı ve medreseler lehine hilaf-ı hakikat olduğu ortaya konulmuş, medreselilere bir iltimasın söz konusu olmadığı, uygulamanın diğer öğretim kademelerindeki talebelere verilen hakkın onlara da tanınmasından ibaret olduğu ortaya konulmuştur.

Muallim Emin Bey, Şerafettin Yaltkaya, Mehmet Şemsettin Günaltay ve Osman Ergin başta olmak üzere Osmanlı son döneminde medrese pratiğini yakından tanıyan, tecrübe eden tarihçilerin, bu kurumların tarihini yazarken takındıkları tavrın ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde aldıkları pozisyonların da apayrı bir izahı olsa gerekir. Buna karşın medrese realitesini bilen kişilerin kendi kurumlarına dair -istisnalar dışında-, tarihçeler yazmaması da ayrı

¹¹² “Beşik uleması” kavramsallaştırması hakkında yeni ve önemli bilgi yorumları için bk.: İlhami Yurdakul, *İktidarın Ruhu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları, (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

¹¹³ Eğitim tarihi yazımındaki bu boşluğa karşın söz konusu sahada ciddi bir birikim oluşmuştur. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, özellikle de II. Abdülhamid dönemi medrese din eğitimi ilişkisi ve medresenin değişim ve dönüşümü konusunda bk. Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1839-1876*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004; II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021; *Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2019 vd.

¹¹⁴ Medreseler gerçekten asker kaçaklarını koruyan yerler haline geldi mi? Bu konuda arşiv kaynaklarına dayalı bir araştırma için bk.: Cem Güldüren, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, ss.68-75; Hasan Yıldız, “Osmanlı’da Medrese Talebelerinin Kur’a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakantivis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V. 5, Sayı/No. 2, 2020, ss.1075-1125.

bir meseledir. Eğitim tarihi yazımında medreseye yöneltilen menfi tutumun başlangıcı, kaynakları ve tekrara dönüşme sürecinde Osmanlı tarihçileri olduğu kadar erken cumhuriyet dönemi resmi tarihçilerinin de büyük payından bahsedilebilir. Erken cumhuriyet dönemi Osmanlı kültür ve siyasi tarihçilerinden Enver Ziya Karal, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalcık, İsmail Hami Danişmend, Ahmed Süheyl Ünver vd. öncü, paradigma kurucu tarihçilerin resmi tarih yazım politikasının laik/seküler modernist bakış açısı doğrultusunda inşa ettikleri tarihin bu sürece katkısı ve etkisi yadsınamaz. Bu bağlamda, eğitim tarihi yazarlarının medrese tarihi yazıcılığı ile genel Türk tarihi yazarları arasında bir paralellik-uyum söz konusudur.

Eğitim tarihlerinin genelinin Cumhuriyet dönemi resmî tarih yazım paradigması doğrultusunda millî/ulusal, ulus-devletçi, seküler/pozitivist ve normatif bir karakterde olduğu söylenebilir. Bu dönemdeki çalışmaların millî, laik, ulusal beklenti ve arayışları medrese meselesine bakışın istikametini de belirlemiş ve büyük ölçüde modernist paradigma hakim olmuştur. Modern eğitim tabiatı gereği merkezî ve otokratik bir düzenleme olduğundan medrese gibi merkezî ve ferdî tercihlere açık bir kuruma tahammül edemezdi. Tanzimat'tan sonra sürekli irtifa kaybedip üvey evlat konumuna düşen medrese, 1924'ten sonra sadece fiilen kapatılmakla kalmamış, bin yıllık tecrübeleriyle birlikte tarihin dışına itilmek istenmiştir. Dolayısıyla da eğitim tarihi kitaplarının çoğunda medreseler, tarihin yükü, toplumun kamburu ve bütün olumsuzlukların mesulü bir günah keçisi gibi sunulmuştur.

Türkiye'de eğitim tarihinin önde gelen eserlerinin medrese tarih yazımına bütüncül bakıldığında medreseye *savaş açılmış* havası vardır. Bunun kişilerden bağımsız sebebi olabilir mi? Osmanlı devletinin modernleşme serüvenindeki tercihleri medreseyi geçmiş, gelenek, eski, faydasız vb. şekillerde kategorize edip tarih dışına iterken yeni/modern mektepler aksi istikamette bir seyir takip etmiştir. Oysa modern eğitim zihniyeti ve kurumları kimin, neyi, nerede, ne kadar ve nasıl öğreneceğini kesin kurallarla belirleyen ve üst merkezden kontrol eden bir toplum mühendisliği projesidir. Modern eğitim paradigmasının özünde son derece tek-tipçi ve otoriter olmasına karşın kendini meşru kılabilmek, tebcil ve teşci edebilmek için özgürlükçü, ferdiyetçi vb. söylemleri sürekli tekrar ettiği malumdur. Buna mukabil paradoksal biçimde medresenin çok daha özgürlükçü, ferdiyetçi bir yapıya ve zihniyete sahip olması¹¹⁵ onun bu kadar ötekileştirilmesine hatta bazılarınca düşmanlaştırılmasına sebep olmuştur.

Modernist paradigmanın pozitivist bilgi ve bilim telakkisi de medreseye menfi yaklaşımın temel sebeplerinden biridir. Bu paradigmada vahye dayalı bilgi tamamıyla reddedilirken, ilimler birbirinden ayrılacak şekilde tasnif edilmiş ve bunlar içinde sadece akli ilimler insanlık için faydalı, işe yarar ve tercih edilebilir şeklinde öne çıkarılmıştır. Buna karşın diğer bilgi türleri faydasız, gereksiz hatta hurafe hükmüne indirgenerek değersizliği ve anlamsızlığı zımnen kabul edilmiştir. Oysa medresede ilimlere küllî nazarla bakılarak, akli-nakli ayrımı yapılmaz her ikisinin de birlikte öğrenilmesi talep edilir. Modern bilim zihniyeti, kendisinden tamamen farklı bu ilim dünyasını reddetmekte ve ötekileştirmektedir. Yirminci yüzyılda medreseye büyük ölçüde modern toplumsal ve siyasal tasavvurun icbarıyla anakronik bakılmaya başlanmıştır. Yüzyıllar içinde mekânda yatay, zamanda dikey rol oynayan medresenin 'lineer, tek-tipçi ve ilerlemeci' zihniyetle anlaşılmaya çalışılması elbette netice vermeyecektir. Eğitim tarihinin medrese tarih yazıcılığında temel paradigma, zihniyet, ideoloji, sosyal-politik-şahsi psikoloji, ortaya konulan bilgilerin

¹¹⁵ Muallim Cevdet, 1925, aktaran: Ergin, *age*, 1937, s.217.

gerçeklik değerleri, yorum şekilleri üzerine farklı konularda ve daha derinlemesine çalışmaların yapılması elzemdir.

Özellikle iki binli yıllardan sonra “ders kitabı”, “akademik yükselme”, “akademik teşvik” vb. maksatlarla üretilen Türk eğitim tarihi kitaplarının kahir ekseriyeti, bu sahanın paradigma kurucu metinlerini tekrardan ibarettir. Bazıları, metinleri doğrudan “arakladıkları” için bu makalenin problemiği onlar için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Dolayısıyla da yanlışlar, ön yargılar, ezberler, ideolojik tutumlar sürekli tekrarlanmakta ve medrese konusunda inşa edilen sorunlu algı nesilden nesle aktarılmaya devam etmektedir. Cumhuriyet’in yüzüncü yılına geldiğimiz bu zamanda artık hem eğitim tarihi hem de medrese tarihine dair yeni disiplinlerin çok yönlü bakış açıları ve ürünleriyle zengin bir araştırma külliyyatından bahsedilebilir. Yine de medrese tarihinde büyük bilinmezlerin olduğu dile getirilmektedir.¹¹⁶ Netice olarak, eğitim tarihinin medrese tarih yazımı bazı örnekler üzerinden incelendiğinde, ciddi tarihî bilgi ve metodolojik sorunlar içerdiği, mevcut birikimi ve yeniliği yansıtmaktan uzak olduğu ortaya çıkmaktadır. Yeni Türk eğitim tarihi medrese tarihi yazımında, arşiv kaynaklarına dayalı en yeni medrese tarihi araştırmaları¹¹⁷ başta olmak üzere kronikler, ulema, üdeba ve şuara tabakât eserleri, medrese müfredatı, İslami ilimler tarihi vb. taranarak daha hakkaniyetli ve tarihi gerçeklere uygun bir tarih inşa edilebilir.

Hâsılı sözü Muallim Cevdet’in medreseler konusunda konuşurken herkesi insafa ve itidale davet eden bu makalenin epiloğundaki sözlerini yeniden hatırlayarak bitirmekte fayda vardır.

Kaynakça:

- Ahmed Hikmet. “On Birinci Asr-ı Hicride Türk Menâbi-i İrfanı 2,” *Mihrâb*, 1340, S.21-22, ss.715-724; *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.351-362.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi, (M.Ö 100- M.S.2019)*, 34. Baskı, Ankara: PegemA Yayınları, 2021.
- Antel, Sadrettin Celal. “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.444-462.
- Ata, Bahri. “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Gür Hisli’, ‘Gür İmanlı’ ve ‘İki Gözü Nevzad’ı”: Abdülatîf Nevzad Ayasbeyoğlu ve Milli Eğitim Tarihimiz”, *Hamideli Tarih*, 2017, ss.44-54.
- Ayas, Nevzad. *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Aydın, Bilgin. Günalan, Rıfat. *Bulgaristan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi. *Fatih Külliyesi, İlmî Teşkilatının Esası Olan İslâmi İlimler ve Okutulan Eserler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023.

¹¹⁶ Son zamanlarda Bulgaristan ve Yunanistan medreseleriyle ilgili yayımlanan araştırmalar, bu güne kadar balkanlardaki medrese varlığıyla ilgili bilinenleri hayli değiştirmiştir (Bilgin Aydın, Rıfat Günalan, *Bulgaristan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023; Aynı yazarlar, *Yunanistan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023). Sadece istatistiki verilerde görülen bu değişim, müfredat, üretilen kitaplar, fikirler ve düşünceler bağlamında derinlemesine incelendiğinde tarihin çok daha yeniliklere gebe olduğu tahmin edilebilir.

¹¹⁷ Bu konuda Türkçede ve yabancı dillerde yapılmış gerçekten geniş ve yetkin bir literatürden bahsedilebilir. Araştırma sınırlarını aştığı için burada bir liste verilemeyecektir.

- Bilim, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Anı Yayınları, 2009.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi* Ankara: Anı Yayınlar, 2005.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Cumhuriyet Eğitim Devriminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949), Yaşamı ve Yazıları*, (Yayına hazırlayan: Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu), Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2011.
- Çiydem, Erol. “Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umûmiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mûcibe Layihası)”, *Turkish History Education Journal*, 2018, 7(2), ss. 509-531.
- el-Haj, Rıfa’at ‘Ali Abou. *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Oktay Özel, Canay Şahin), Ankara: İmge Yayınları, 2018.
- Emin Bey. “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 642-651.
- Ergin Osman. *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Kitabevi 1937.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi, C.1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, ss.475-495.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, ss.151-184.
- Gencer, Bedri. “Gazâlî’nin Vizyonu İhyâ’nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmi Birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, C.1, İstanbul, 2012. ss.457-484.
- Güldüren, Cem. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, ss.68-75.
- Gündüz, Mustafa. *Eğitim Tarihinin Peşinde*, Ankara: Nobel Akademik, 2019.
- Hoca Muhyiddin. *Medreselerin Islahı*, Kahire, 1314/1897.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmîyesi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez, Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: 1991.
- Lütfî Efendi. “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317.
- Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi. *Ma’ârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcra’âtı*, (Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Medreseler Neydi Ne Değildi?, Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Gelişimi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

- Moosa, Ebrahim. *Medrese Nedir?*, (Tercüme: Harun Tuncer), İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Muallim Cevdet. “Darümuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, 15 Şubat 1916, No: 6/32, ss.175-200.
- Nafi Atuf. *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.
- Orsmby, Eric. *İslam’ın Dirilişi*, (Tercüme: İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2019.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Hazırlayan: Hasan Ünder), Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SMU)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 (1900).
- Satı (Satı el Husrî), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334/1918, ss.654-665.
- Somel, Selçuk Akşin. “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, Kahraman, Kemal ve Baytar, İlona, (eds.) *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, ss. 136-167.
- Sungu, İhsan. “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten II*, S.7-8, 1938, ss.397-431.
- Türker, Ömer. “Yenilenme Dönemi”, *İslam Düşünce Atlası, Yeni Edisyon*, (Hazırlayan: Halil İbrahim Üçer), C.3, İstanbul: İLEM İlmî Etütler Derneği Yayınları, 2022.
- Umûr-ı Şer’iye ve Evkâf Vekâleti Tedrisat Müdiriyyet-i Umumiyesi, Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası,1922.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Yaltkaya Şerafettin. “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,1999, ss.463-467.
- Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Yıldız, Hasan. “Osmanlı’da Medrese Talebelerinin Kur’a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V.5, S. 2, 2020, ss.1075-1125.
- Yılmaz, Harun. *Zengi ve Eyyubi Dimaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yurdakul, İlhami. *İktidarın Ruhu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları, (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Zengin, Zeki Salih II. *Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.

- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2019.
- Zengin, Zeki Salih. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1839-1876*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.

Abdullâh Hasîb Efendi'nin Kaleminden Hüsni-Matla' Sanatı

The eloquent narrative of the art of hüsni-matla' through the words of Abdullâh Hasîb Efendi

Ersin Durmuş*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Ankara Sosyal Bilimler
Üniversitesi
ersin.durmus@asbu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8532-2580

Başvuru / Submitted :

1 Ağustos 2023

Kabul / Accepted :

19 Eylül 2023

DOI: 10.21021/osmed.1336008

Atıf/Citation:

Durmuş, E. "Abdullâh Hasîb
Efendi'nin Kaleminden Hüsni-
Matla' Sanatı", Osmanlı
Medeniyeti Araştırmaları
Dergisi, 19 (2023): 52-62.

Benzerlik / Similarity: %11

Öz

Abdullâh Hasîb Efendi hem Osmanlı devlet adamı hem bir yazardır. Devletin farklı kademelerinde ve farklı alanlarda memuriyet görevlerinde bulunmuştur. Tercüme, şerh ve telif eserleri vardır. Abdullâh Hasîb Efendi'nin bir eseri de bu makale ile tespit edilen fakat henüz ulaşılamayan *Gülzâr-ı Edeb* adlı risaledir. Bu eser bedî'iyye (sanat, edebiyat, estetik) ile ilgilidir. Eserin hüsni-matla' ile ilgili kısmı "*Gülzâr-ı Edeb Adlı Risâle-i Bedî'iyyeden Hüsni-Matla' Ta'rifi: Hüsni-Matla' Yahut Hüsni-İbtidâ*" başlığı ile Osmanlıca olarak yayımlanmıştır. Söz konusu kısım bu makalenin ana konusunu teşkil etmektedir. Hüsni-matla, belagatin dolayısı ile edebiyat ve klasik şiirin araştırma alanına giren bir konudur. Abdullâh Hasîb Efendi ise bu konuyu tüm konuşmacı ve yazarlara hitap edecek şekilde genişleterek ele almıştır. Yazar, hüsni-matla'ı bir sanat olarak değerlendirmektedir. Ayrıca yaygın kabulün aksine hüsni-matla'ı, şiirle ve bir eserin başlangıç bölümüyle sınırlandırmamıştır. Örnekler üzerinden konuyu derinlemesine ele alan Abdullâh Hasîb Efendi, konuşmacı ve yazarların hüsni-matla' sanatını kullanmaları gereken yerleri de özellikle vurgulamıştır. Bu makalenin amacı Abdullâh Hasîb Efendi'nin hüsni-matla' konusunda öne çıkan fikirlerini ortaya koymaktır. Çalışmada Abdullâh Hasîb Efendi'nin hüsni-matla' konusuna bakışı, konu ile ilgili farklı kaynaklarla da karşılaştırılarak ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdullâh Hasîb, Osmanlı dönemi, hüsni-matla', şiir

Abstract

Abdullâh Hasîb Efendi, was a distinguished luminary who graced both the realm of Ottoman statesmanship and the literary domain. He adorned the exalted corridors of the state bureaucracy, adroitly navigating through various echelons and disciplines. His literary repertoire encompassed translations, erudite commentaries, and original copyrighted compositions, displaying his multifaceted brilliance. Abdullâh Hasîb Efendi, the eminent luminary of his time, has further etched his intellectual legacy with a notable treatise titled "*Gülzâr-ı Edeb*" which is about bedî'iyye (art, literature, aesthetics). Although acknowledged by this present scholarly inquiry, this work remains elusive, yet to be unveiled and explored. The part of the work related to hüsni-matla titled "*Gülzâr-ı Edeb Adlı Risâle-i Bedî'iyyeden Hüsni-Matla' Ta'rifi: Hüsni-Matla' Yahut Hüsni-İbtidâ*" was published as an article penned in Ottoman. This part is the main subject of the article. Abdullâh Hasîb Efendi delves into the domain of hüsni-matla', an area encompassed by the research field of rhetoric literature and classical poetry. In doing so, he magnanimously broadens its scope to resonate with speakers and writers alike. The author skillfully approaches hüsni-matla' as an art form in his scholarly article. Contrary to prevailing misconceptions, Abdullâh Hasîb Efendi defied the conventional boundaries of hüsni-matla', not restricting it solely to poetry and opening chapters, but rather, he explored the subject extensively, exemplifying its usage and highlighting its applicability for speakers and writers in various contexts. The aim of this article is to reveal Abdullâh Hasîb Efendi's prominent ideas about hüsni-matla'. This study comprehensively analyzes Abdullâh Hasîb Efendi's perspective on hüsni-matla', meticulously comparing it with diverse sources on the subject, thereby offering a detailed evaluation.

Keywords: Abdullâh Hasîb, Ottoman period, hüsni-matla', poetry

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemi, mevcut edebî birikimin tespitine dair yapılan çalışmaların yanı sıra yeni arayışlarının da yoğun olduğu bir zaman dilimidir. Dönemin süreli yayınları ise adeta bu çalışmaları yansıtmada bir ayna görevi üstlenmiştir. Osmanlı devlet adamları içerisinde ilim adamı, münevver, muharrir, şair, hattat, bestekâr ve sanatın farklı alanlarıyla iştigal eden zevatın sayısı da azımsanamayacak bir yekûn teşkil etmektedir.

Abdullâh Hasîb Efendi (1839-1912) de Osmanlı Devleti'nin son dönem devlet adamlarındandır. Musul doğumludur. Hz. Ömer'in soyundan geldiği için Farukîzâde olarak da bilinir.¹ İyi derecede Arapça ve Farsça bilmektedir. Tapu kalemi refik-i evvelliği, icra mahkemesi mümeyyizliği, mühürdarlık, adliye müfettişliği, maarif müfettişliği, meclis ve komisyon üyelikleri, Dârulmuallimîn belagat muallimliği, Encümen-i Tefîş ve Muayene reis vekilliği ve reisliği gibi görevlerde bulunmuştur. Eserleri arasında: *Misbâhu'n-Necâh* (İmam-ı Gazzâlî'den tercüme), *İmruülkays Kasîde-i Mu'allakası'nın Şerhi*, tercüme ve şerh eserleridir. Ayrıca *Et-Tersî' fî Envâi'l-Bedî* ve *Er-Riyâzü'l-Hasîbiyye fî Akvâli'l-Hukemâi'l-İslâmiye* isimli telif iki eseri daha vardır. Ancak bu iki eseri kitap basım denetimleri ile ilgili mekanizmalara takıldığı için basılamamıştır.² Osmanlı Devleti'nin yayınlarla ilgili denetimlerinde aktif görevlerde bulunmuş bir ismin de bu mekanizmalara takılması üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur.

Abdullâh Hasîb Efendi'nin bu çalışma vesilesi ile tespit edilen fakat ulaşılamayan bir eseri de *Gülzâr-ı Edeb* adlı bedî'yye (sanat, edebiyat, estetik) konulu risaledir. Eser, farklı müelliflerce aynı isimle kaleme alınmış eserlerle karıştırılmamalıdır. Bu çalışmaya konu olan: Hüsn-i matla' ile ilgili yazı, *Gülzâr-ı Edeb*'in bir bölümüdür ve Girit Ahâlî-i İslâmiyyesi Muhtâcîni Menfaatine Mahsus Resimli Gazete'nin Nüsha-i Fevkalâdesi'nde neşredilmiştir. Nüsha-i fevkalâdeleri bir nevi günümüz dergilerinin özel sayılarına benzetmek mümkündür. Bu nüsha Maarif Nezaret-i Celilesi'nin h. 26 Safer 1315 ve r. 15 Temmuz 1313 (m. 27 Temmuz 1897) tarih ve 43 numaralı ruhsatnâmesi ile İstanbul Mahmûd Bey matbaasında basılmıştır. “Dış kapak, ilaveler ve sayfa numarası olmayan resimler-fotoğraflar ile birlikte toplam 168 sayfadır.”³ Resimli Gazete'de ismiyle müsemma olacak şekilde çok sayıda görsel yer almıştır. Gazete yazarlarına ait görseller de bu kapsamda kullanılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı devlet adamı olan Abdullah Hasîb Efendi'nin üniformalı fotoğrafına da yazısının başlangıcında, 4. Sayfanın 1/3'ünü kaplayacak şekilde yer verilmiştir.⁴ Fotoğrafın hemen altında yazar, “Encümen-i Tefîş ve Muâyene Reîs Vekîli Sa'âdetlü Abdullâh Hasîb Efendi Hazretleri” ifadesiyle tanıtılmıştır.

Abdullâh Hasîb Efendi'nin hüsn-i matla' konulu yazısına ise nüshanın 4-10. sayfaları arasında yer verilmiştir. Yazının başlığında, *Gülzâr-ı Edeb* adlı risâle-i bedî'iyeden alındığı bilgisi vardır.

¹ Rukiye Özer, “Resimli Gazete 1312-1315 İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar” (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018), 67'de Resimli Gazete'nin yayın kadrosu bölümünde “Abdullah Hasib (Farukîzâde)/ Abdullah Hasib Yardımcı Efendi'nin hayatı” başlığı altında sehven mutasavvif Abdullâh Hasîb Efendi'nin hayatına yer verilmiştir. Resimli gazetenin yazarı olan Abdullâh Hasîb Efendi ise devlet adamıdır. “Fârûkî” olan da devlet adamı Abdullâh Hasîb Efendi'dir. Musul eşrafından Farukîzâde Mahmud Efendi'nin oğludur.

² Abdullâh Hasîb Efendi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi için bkz. Kasım Hızlı. “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği” 2. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, der., Murat Öztürk ve Halit Yabalak, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020, s.267-269.

³ Rukiye Özer, “Resimli Gazete 1312-1315 İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar” (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018), 32.

⁴ Bkz. Ek-1.

Kaynak olarak kullandığımız nüshada⁵, yazının son sayfasında ıslak imza suretinde *Hasîb* ismi de yer almaktadır.⁶ *Gülzâr-ı Edeb*'e ulaşamadığı için eserin mahiyeti ile ilgili ayrıntılı bilgi de mevcut değildir. Ancak bu çalışmada neşredilen ve değerlendirilen yazının gerek *Gülzâr-ı Edeb*'e atfen başlığında yer alan *risâle-i bedî'iyye* ifadesi gerekse hüsn-i matla' ile ilgili kısım, *Gülzâr-ı Edeb*'in genel anlamda bir belagat kitabı olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte eserin tercüme ya da telif olup olmadığına dair net bir bilgi olmasa da içerikte Osmanlı şairlerine ait Türkçe örnek beyitler olması, eserin tercüme olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu risalenin de adı geçen iki eserde olduğu gibi sansüre takıldığı için elimize ulaşmamış olma ihtimali söz konusudur. Nitekim son dönem Osmanlı matbuatında bu tür durumlarla sıklıkla karşılaşmak mümkündür.

Hüsn-i Matla' Yahut Hüsn-i İbtidâ

Belagat, edebiyat ve şiir birbirinden ayrı düşünülemez üç başlıktır. Hüsn-i matla', da Türk, Arap ve Fars edebiyatlarında belagatin ve şiirin ortak konusudur. Hüsn-i matla' ile ilgili temel bilgileri gerek Osmanlı Türkçesi ile hazırlanmış edebiyat ve belagat kitaplarında, gerek günümüz akademik eserlerinde bulmak mümkündür. Ancak bu bilgiler muhtasar denebilecek düzeydedir.⁷ Bu açıdan bakıldığında Abdullâh Hasîb Efendi'nin hüsn-i matla' konusunu müstakilen yedi sayfalık bir hacimde ele alması başlı başına bir önem taşımaktadır.

Hüsn-i matla'ı anlamak için öncelikle matla'ın ne olduğu netleştirilmelidir. Kelime, Arapça tale'a (طلع) sülasi masdarından türemiştir. Doğu zamanı, güneşin ya da sair gök cisimlerinin doğuşu gibi anlamları olan matla' bir edebiyat terimi olarak genellikle manzumelerin özellikle de kasîde ve gazelin ilk beytine verilen ad olarak tanımlanır.⁸

Abdullâh Hasîb Efendi de çalışmasının doğası gereği matla' konusuna temas etmiştir. Abdullâh Hasîb Efendi yaygın kabulden farklı olarak matla'ın tanımını terim anlamıyla; alanını da şiirle sınırlandırmamıştır. Nesir (düzyazı) için de matla'ın önemini şu sözlerle ifade etmektedir: “Şiirin, nesrin matla'larındaki birinci beyt ve fıkra mâbadına taalluk ve münâsebeti olmak lâzım geldiği gibi haddizâtında merbut ve iki şatr ve cümlelerin ma'naları müttehiden nokta-i maksûdeye menût bulunmalıdır” (s.5). Bu yorum günümüz paragraf ve kompozisyon bilgileri açısından güncelliğini korumaktadır.

Hüsn-i matla' tanımlarında ise kaynaklar arasında bazı farklar vardır. Saraç'a göre hüsn-i matla' sıradan bir matla' beytinden öte, etkileyici, anlam-lafız ilişkisi sağlam ve güzel olan matla' beytine denir. Bu şekilde etkileyici ve güzel bir şekilde o şiirin başlaması aynı zamanda hüsn-i ibtidâ olarak da adlandırılır.⁹ Hüsn-i matla'ın, matla' beytinin sağlam ve güzel olması şeklindeki bu tanımla şekil itibarıyla iki terimin aynı olduğu anlamına gelir. Tâhirü'l-Mevlevî ise matla'ı şöyle izah eder: “Matla'daki âhenk ve mânâyı kuvvetten düşürmemek için şâirler hüsn-i matla' beytini daha kuvvetli tertîb etmeğe çalışırlardı. İran şâirlerinden Şevket Ferâhî'nin “Felek, senin güzelliğini Yûsuf'un hüsnünden daha renkli gösterdi; nitekim şâir de hüsn-i matla'ı matla'dan

⁵ “Gülzar-ı Edeb” Nam Risale-i Bediyyeden Hüsn-i Matla' Tarifi “Hüsn-i Matla'” Yahud “Hüsn-i İbtida.” İsam, erişim 26 Temmuz, 2023, http://isamveri.org/pdfosm/D00974/1313_II_OS/1313_II_OS_EFENDIAH.pdf.

⁶ Bkz. Ek-2.

⁷ Matla ve hüsn-i matla' hakkında bilgi için bkz. M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2014), 16-17.

⁸ Bkz. Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*, “Matla” (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016), 1364.

⁹ M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2014), 17.

parlak yazmaya çalışır” beytiyle buna telmîh eder.”¹⁰ Bu tanıma göre ise iki terim aynı değildir ve hüsn-i matla‘ın gerek anlam gerekse âhenk bakımından matla‘dan daha üstün olması beklenir. Dilçin de “Gazelin musarra‘ olan ilk beytine matla‘ (doğuş yeri) denir. Matla‘dan sonra gelen beyte de hüsn-i matla‘ adı verilir ki, bu beytin matla‘dan daha güzel olmasına dikkat edilir”¹¹ şeklinde bir ifadeyle iki terimin gerek üslup gerekse şekil açısından farkını vurgulayan bir tanım tercih etmiştir. Pala ise “hüsn-i matla‘ı: “Bir şiirin, özellikle gazelin ikinci beyti” olarak tanımlamaktadır.¹² Mermer ve Keskin’in “Gazelde matla‘ beytinden sonra gelen beyte bu ad verilir. Matla‘ın anlamını kuvvetlendirmesi ve âhenk bakımından da onu desteklemesi gerekmektedir”¹³ ifadeleri de bu görüşü desteklemektedir.

Abdullâh Hasîb Efendi de makalesine hüsn-i ibtidânın (hüsn-i matla‘) bedî‘ ve beyân ehline göre tanımı ile başlar. Tanım şöyledir: “Hüsn-i ibtidâ” (hüsn-i matla‘) mevzû‘-ı bahs olacak envâ‘-ı bedî‘anın matla‘ ve mukaddimesi yani başlangıcıdır. Bu nev‘e berâ‘at-i matla‘ dahi denir. (s.4). Görüldüğü üzere Abdullâh Hasîb Efendi’nin hüsn-i matla‘ tanımı matla‘ tanımı ile çok benzerdir.

Abdullâh Hasîb Efendi, yazısının ilerleyen kısımlarında gerek konuşmacı ve yazarların hüsn-i matla‘ sanatını kullanmaları gereken dört yerden birincisini ifade ederken gerek verdiği örnekler üzerinden hüsn-i matla‘ ile ilgili görüşlerini açıklığa kavuşturacaktır. “Mütakellim veya muharrirler dört yerde hüsn-i matla‘ sanatını ve bu bâbdaki belâgatini kullanmalıdır. Birincisi ‘matla‘da’dır ki terkîb-i izâfe-i mezkûr bunu ta‘yîn eder” (s.5). cümlesi onun hüsn-i matla‘ı, matla‘da kullanılan bir sanat olarak anladığını göstermektedir. Yine Abdullâh Hasîb Efendi’nin bir kasidenin ilk beytini hüsn-i matla‘ örneği olarak vermesi onun hüsn-i matla‘ı şekil olarak matla‘dan ayrı görmediğini; Saraç’ın tanımında olduğu gibi güzel olan matla‘ beytine verilen bir isim telakki ettiğini düşündürmektedir.

Abdullâh Hasîb Efendi ayrıca hüsn-i matla‘ ve hüsn-i ibtidâ ile aynı gördüğü berâ‘at-i matla‘dan sonrasını kastederek “Ondan sonra berâ‘at-i istihlâl gelür” (s.4) cümlesiyle berâ‘at-i istihlâl’in başlangıçtan sonra gelen kısım olduğunu ifade eder. Tâhirü’l-Mevlevî ise: “Berâ‘at-i istihlâl’e “hüsn-i ibtidâ” da tabîr olunur” demektedir.¹⁴ Hemen ardından Cevdet Paşa’nın Belâgat-i Osmâniyesi’nden getirdiği izah ise bu tespiti farklı bir boyuta taşımıştır. Cevdet Paşa’nın bu konudaki görüşü şöyledir: “Binâen aleyh hüsn-i ibtidâyâ ziyâde i‘tinâ olunmak lâzım gelir ve en a‘lâsı maksadı müş‘ir olan sözler ile ibtidâ etmektir. İşte buna berâ‘at-i istihlâl denilir.¹⁵ Bu tanıma göre ince bir ayırım söz konusudur ki berâ‘at-i istihlâl, hüsn-i ibtidâ değil; hüsn-i ibtidâyâ maksadı işaret eden sözler ile başlamaya denmektedir. Abdullâh Hasîb Efendi’nin berâ‘at-i matla‘dan dolayısı ile hüsn-i matla‘dan (hüsn-i ibtidâ) sonra “berâ‘at-i istihlâl gelür” (s.4) dediği düşünüldüğünde ise matla‘dan sonra gelen beyte “berâ‘at-i istihlâl” denmiş olur ki bu tespit de berâ‘at-i istihlâl’i, hüsn-i ibtidâ/hüsn-i matla‘/matla‘ ya da bunlara uygun sözlerle başlamak olarak tanımlayan kaynaklarla çelişmektedir.

Görüldüğü üzere tanımlar arasında bazı farklar söz konusudur. Terimlerin iç içe geçmesi ya da birbirlerinin yerine kullanılması gibi durumlar da konuyu daha karmaşık bir hâle getirmiştir. Ayrıca kaynaklardaki girift cümlelerin günümüze aynen aktarılmaları en hafifi, intibakı

¹⁰ Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, “Hüsn-i matla‘” (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 56.

¹¹ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), 105.

¹² İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, “Hüsn-i matla‘” (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), 218.

¹³ Ahmet Mermer ve Neslihan Koç Keskin, *Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 88.

¹⁴ Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, “Hüsn-i matla‘” (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 56.

¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmâniye*, haz., Turgut Karabey ve Mehmet Atalay (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 156.

zorlaştırma olan birtakım sorunlara sebep olmaktadır. Benzer durumlar farklı belagat konuları için de geçerlidir. Gerek Tanzimat'tan bugüne yazılan Türkçe eserlerde gerekse konu ile ilgili Arapça ve Farsça kaynaklarda benzer sorunlara rastlamak mümkündür.¹⁶ Esasen bu terimler ayrı bölümleri de ifade etse; biri şekli diğeri ifade biçimini de tanımlasa belagat ve fesahat ile ilgili olması ya da olmaması gerekenler her iki ihtimalde de geçerlidir.

Abdullâh Hasîb Efendi, hüsn-i matla' bölümlerinde kullanılacak ifadelerin muhatabı etkileyebilmesi için gerek şekil gerek anlam açısından kelimedeki olması ya da olmaması gerekenleri belîğ bir şekilde şöyle ifade etmiştir: "Bu zemînde kullanılacak elfâz, ve o elfâzın şâmil bulunduğu me'ânî, gâyet dil-firîb ve mü'essir olmak şart-ı a'zamdır. İhtisâr-ı muhill-i gayr-i müfîd ve tatvîl ve [itn]âb-ı mümill-i nâ-şenîd[e]den ictinâb ile elfâz ve me'ânî yekdiğeriyle mütenâsık ve mütenâsib ve eczâ-yı kelâm birbirine merbût ve mütekârib olmalı ki sâmi'anın incizâbına, kuvve-i müdrikenin inbisâtına, tesîr-i küllîsi olsun. Meselâ elfâzı gâyet rakîk, tekellümü selîs, sebki vecîz, misâli azîz, mazmûnu gazîr, mefhûmu tab'a sûret-i telakkîde gazîr olan 'ibârât ile bil'akis telaffuzu düşvâr, idrâk[i] gavr, me'ânîsi sıklet-medâr elfâz beynindeki tesîr, âzâde-i takrîrdir" (s.5).

Matla' ile hüsn-i matla'ın tanımları ve kapsamaları ne olursa olsun kanaatimizce bu terimler öğretim hedefleri ve metotları da göz önünde bulundurularak iki ayrı terim olarak ayrı başlıklar altında değerlendirilmelidir. Konu ile ilgili kaynakların çoğunda da tanımlama açısından bu şekilde ele alınmakta ve hüsn-i matla', matla'dan sonra gelen beyit olarak tanımlanmaktadır. Ancak klasik belagat ve edebiyat kaynaklarındaki bilgilerin yer yer farklı ve girift beyanları bu konuda bazı kafa karışıklıklarına sebep olmaktadır. Bu konuda Abdullâh Hasîb Efendi'nin yaptığı gibi, örnekler üzerinden yapılacak yeni çalışmalara olan ihtiyaç da aşîkârdır.

Abdullâh Hasîb Efendi bu eserinde hüsn-i matla'ı (hüsn-i ibtidâ) bir sanat olarak değerlendirmiş ve konuyu manzum örneklerle de zenginleştirerek ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Metin boyunca okuyucunun işini kolaylaştırıcı bir tarzda dipnot sistemi ile sayfa altı sözlük oluşturulmuştur. Abdullâh Hasîb Efendi, konuşmacı ve yazarların hüsn-i matla' sanatını kullanmaları gereken dört yeri şu şekilde sıralamıştır:

"Erbâb-ı fen nezdinde cârî olduğu üzere mütekellim veya muharrirler dört yerde hüsn-i matla' sanatını ve bu bâbdaki belâgatini kullanmalıdır. Birincisi 'matla'da'dır ki terkîb-i izâfe-i mezkûr bunu ta'yîn eder" (s.5). Bu ifade başlangıçtaki tanımı açıklayıcı niteliktedir. İfadeye göre hüsn-i matla', matla'da kullanılan bir sanatın adıdır. Buradaki matla' kelimesini terim anlamının dışında, bir eserin başlangıç kısımları olarak anlamak da mümkündür. Hüsn-i matla'ın neden matla'da kullanılması gerektiğini ise müellif şu cümlelerle ifade etmektedir: "Çünkü iftitâh-ı kelâm, sâmi'inin def'aten ve vehleten işitip göreceklere manzaranın mâhiyet-i hakîkiyyesinin ta'yînine vâsîta-i müstakille olacağından ve şu hâlde muhâtabların ne kadar kuvve-i muhayyile ve müdrikeleri var ise onu bir noktada cem' ve hasr edecekleri gibi hüsn-i matla' şurût-ı lâzimeyi câmi' olur ise kelâmı istimâ'a veyâhûd kırâ'ate muntazır ve âmâde bulunanlar onu tamâmiyle ihâta ve idrâke müsta'id ve müteyakkız buluncaklarından şiddet-i te'sîrâtı altında kalmağa mecbûr olurlar" (s.5). Özetle bir eserin başlangıcında hüsn-i matla' sanatı kullanıldığında ve hüsn-i matla' gerekli şartları taşıdığına dinleyici ya da okuyucuların ifadeleri anlama konusundaki hazırbulunuşluk düzeyleri ve ifadelerden etkilenmeleri sağlanmış olacaktır.

¹⁶ Şiir bilgisi konusunda Türkiye'de hazırlanan bazı yayınlarda, belagat ilmine ait terimlerin klasik kaynaklardan farklı kullanılması ile ilgili bilgi için bkz. Ebubekir Sıddık Şahin, "Şiirin Üç Güzeli: Hüsn-i Matla', Hüsn-i Tahallüs, Hüsn-i Makta'", *DTCF Dergisi* 62/1 (2022): 666-685.

“İkincisi mukaddimeden neticeye güzel bir surette intikâl ve maksadı istihsâl eylemek. Üçüncüsü, mevzû-ı bahs ü emel olan talebi matlûbun-minhden hüsn-i üslûb ile istihsâl ve istisâl etmek. Dördüncüsü, derecât-ı selâsedden bi't-teselsül merâma tevassul ile hâtime-i kelâma fâsıla-i mü'essire vermektir” (s.6).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Abdullâh Hasîb Efendi, hüsn-i matla‘ın alanını şiirle sınırlandırmadığı gibi sadece bir eserin giriş kısımları ile de sınırlandırmamıştır. Onun hüsn-i matla‘ anlayışına göre bir eserin baştan sona her bölümünde -ki her bölümün baş kısımları olarak yorumlamak da mümkündür- hüsn-i matla‘ kullanılmalıdır. Abdullâh Hasîb Efendi'nin bu konudaki meşhur bilgilerden farklı olarak beyan ettiği bu görüşler dikkat çekicidir. Söz konusu ifadeler ilk bakışta müellifin makta‘ yerine dahi matla‘ı koyduğu ve belagat konusuna tam hakim olmadığı zannına sebep olsa da müellif durumun farkındadır ve bu durumda “matla‘ın makta‘a behemehâl müşâbehete elzemdir” (s.6) ifadesiyle matla‘ın makta‘a benzemesini bir zorunluluk olarak görmektedir.

Abdullâh Hasîb Efendi yedi sayfalık yazısının son beş sayfasını konu ile ilgili örneklerle ve bu örneklerin tahliline ayırmıştır. Verdiği teorik bilgilerde meseleyi şiirle sınırlandırmaya da örneklerin tamamı manzumdur. Arapça-Farsça şiirlerin tercüme başlığı altında verilmiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden seçilen 17 manzume örneğinin bazılarının nazım şekilleri ya da türleri de ifade edilmiştir. İsmi geçen nazım türleri; tevhîd, bahâriye, muzafferiyetnâme (fethiyye); nazım şekilleri ise gazel ve kasidedir.

Tevhîd, birleme anlamında Arapça asıllı bir kelime olup edebî ıstılahta bir edebî türü ifade eder. Allâhu teâlânın birliğine dair yazılmış gerek manzum gerek mensur metinlere tevhîd denir. Ayrıca bir nazım biçimi olan kasidede Allâhu teâlânın birliği konu edilmişse konusuna göre isim verme usulünden hareketle bu tür kasidelere de tevhîd adı verilir. Bahâriye ise Farsça bahâr kelimesine getirilen nispet eki ile türetilmiş, bahara ait, baharla ilgili anlamlarında bir kelimedir. İstılahta ise farklı nazım biçimleri ile kaleme alınmış olan bahar konulu şiirlere denir. Ayrıca bir kasidenin giriş bölümü olan nesîb ya da teşbîbde bahar konusu esas alınmışsa bu kasidelere de bahâriye adı verilir.¹⁷ Muzafferiyetname ise temel başvuru kaynaklarında yer verilmeyen bir adlandırma olması hasebiyle ayrı bir önemi haizdir. Abdullâh Hasîb Efendi'nin şair ismi zikretmeksizin “Bir muzafferiyetnâmenüñ hüsn-i matla‘ı” (s.7) olarak verdiği beyit, “Sultan Genç Osman Kasidesi” olarak da bilinen Nefî'ye ait olan bir kasidenin ilk beytidir:

Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı safderi
Arşa as şimden geri tığ-ı Süreyyâ cevheri (K14/1)¹⁸

Müellif, muzafferiyetnâme tabiri ile Sultan Genç Osman'ın (1618-1622) Hotin cihadını kastetmiştir. Nitekim bu kasidenin başlığı “Kaside-i Aliyyü'l-Âl Der-Ta'rîf-i Cihâd-ı Sultan Osmân”dır. Bir kasidenin girişinde bu konuya yer vermesi nedeniyle muzafferiyetnâme tabirini *fethiyye* anlamında kullanılmış olması muhtemeldir. Bu örnekte dikkat çeken bir başka husus ise hüsn-i matla‘ örneği olarak bir kasidenin ilk beytinin yani matla‘ının verilmiş olmasıdır. Bu örnek, yukarıda tartışılan ve kaynak eserler arasındaki farklı beyanlar nedeniyle karışıklığa sebep olan kavram hakkında Abdullâh Hasîb Efendi'nin görüşünü somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu

¹⁷ Bahâriye ve tevhîd hakkında bilgi için bkz. Bayram Ali Kaya vd. *Klasik Türk Edebiyatı Temel Bilgiler* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2018), 163, 224.

¹⁸ Nefî. *Divan*, haz. Metin Akkuş (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 67

örneğe göre Abdullâh Hasîb Efendi'nin, hüsn-i matla'ı, matla'dan sonra gelen bir beyit olarak değil; belîğ bir surette yazılan matla' olarak gördüğü söylenebilir.

Verdiği örneklerde şairlerinden istifade ettiği şairleri zikretmeyi tercih etmeyen Abdullâh Hasîb Efendi, sadece Bâkî ve Necâtî isimlerini/mahlaslarını verip bu iki şairin beyitlerini mukayese etmiştir. Söz konusu örneği incelemek konuyu pekiştirmek açısından faydalı olacaktır. Müellif, Bâkî'nin:

Rûh-bahş oldu mesîhâ-sıfat enfâs-ı bahâr

Açdılar dîdelerin *hâb-ı 'ademden ezhâr*

beyti ile Necâtî'nin:

Gülzâra gel ki kevser-i bâğ [u] nesîm-i subh

Emvât-i hâki etdiler ihyâ mesîh-vâr

beyti arasında yaptığı değerlendirmede Bakî'nin hüsn-i matla'ını daha revnaklı ve canlı bulmuştur (s.5). Hâb-ı 'adem ile emvât-i hâk teşbihleri arasındaki farkı, hulle-i sündüs-pîrâ ile kefen-i dehşet-nümâ arasındaki farka benzetmiştir. "Hâb-ı 'ademden bir neşr-i cân-fezâ neşr olunuyor. Hâlbuki emvât-i hâk'den bir haşr kokusu yayılıyor... Mahlasına nazaran Necâtî, bu hufre-i sakâmete düşmemek lazım gelir ise de sû'-i tâli'inden sû'-i matla' mezlaka'-i ikdâmından necât ve halâs bulamamıştır (s.6). ifadeleriyle Necâtî'yi menfî anlamda eleştirerek mukayeseyi sonlandıran Abdullâh Hasîb Efendi şair eleştirisi açısından da edebiyat tarihine çok önemli bir not düşmüştür.

Çoğu zaman bir edebî metni şerh ederken, çalışmanın yapısı, örnekleri keskin bir hatla metinden ayırıp sadece o parçayı tahlile müsaade etmez. Abdullâh Hasîb Efendi de konuya vâkıf biri olarak aynı usul üzere davranmıştır. Asıl konunun dışına çok çıkmadan ihtiyaç hissettiği yerlerde başka sanatlara da temas etmiş ve bunu bilinçli olarak yaptığını ifade etmiştir. Abdullâh Hasîb Efendi'nin metin şerhi tavrını da göstermesi bakımından önemli olan bu durumu bir örnek üzerinden somutlaştırmak mümkündür¹⁹:

"Hüsn-i Matla'a Misâl: Tevhîd-i Cenâb-ı Bârî

Ey muhît-i kudretünde mihr ü mâh iki habâb [2]

Çarh-ı atlas sâha-i sun'unda [3] çetr-i [4] bî-tınâb [5]

Sun'unı izhâr idüp azdâda virdi imtizâc

İtdiler âmîziş âb ü âteş ü bâd ü türâb

[2] Habâb. Su yüzündeki kabarcıklar. [3] Sun'. Güzel işlemeye ve iyilik ve ihsâna mahsusdur. Fi'l-i ehasdur. Hayvânât ve cemâdâta nisbet olunmaz. [4] Çetr, çadır. [5] Tınâb. Tunubuñ cem'i. Çadır ipi.

¹⁹ Kaynak metindeki dipnotların bu makalenin dipnotları ile karışmaması için kaynak metindeki dipnot sistemi aslına sadık kalınarak metin formatında muhafaza edilmiştir.

İkinci beytdeki sanâyi'-i edebiye pek âlî olduğundan terdif edildi. Çünkü hüsn-i teşbîh sûretiyle cihân-tâb olan şems ve kamer, cenâb-ı Bârî'nün bahr-i 'azametinde iki kabarcık derecesinde kalıyor ve hukemâ-yı sâlifenün ta'bir ettikleri 'anâsır-ı erba'anun yekdiğeriyle keyfiyyet-i imtizâcını şâ'ir hakîmâne bir mısradâ cem' ediyor (s.6)."

Örnekte görüldüğü üzere Abdullâh Hasîb Efendi, Tevhîd-i Cenâb-ı Bârî başlığı altında hüsn-i matla'ı göstermek için verdiği iki beytin izahında ikinci beyitteki edebî sanatları çok üstün gördüğü için onlara da temas etmiştir.

Abdullah Hasîb Efendi'nin seçtiği örnekler genellikle kısa manzum parçalardır. En kısa örnek iki mısra en uzun örnek ise sekiz mısradan oluşmaktadır. *Hüsn-i matla'a misâl* alt başlığıyla başlayan örnekler *diğer misâl* başlıklarıyla devam etmiştir. Müellif, örnekleri verip geçmemiş; bilakis okuyucu için her örneğin ardından örnek metni izah etmiştir. Metinde geçen izaha muhtaç kelimelerin anlamlarını dipnotlarda sayfa altı sözlük biçiminde vermeyi de ihmal etmemiştir. Arapça ve Farsça örneklerde ise kaynak metnin ardından *Tercüme* başlığı altında metni hedef dile aktardıktan sonra gerekli şerh ve izahatta bulunmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada Osmanlı devlet adamı ve yazarlarından Abdullâh Hasîb Efendi'ye ait olduğu tespit edilen fakat ulaşılamayan *Gülzâr-ı Edeb* adlı risalenin Resimli Gazete'de yayımlanan hüsn-i matla' ile ilgili bölümü ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Abdullâh Hasîb Efendi'nin konu ile ilgili görüşleri bazı kaynak eserlerle de karşılaştırılarak kaynak eserler arasındaki bilgi uyumsuzluklarına işaret edilmiştir. Abdullâh Hasîb Efendi'nin görüşlerinin yanı sıra kendi cümlelerinden alıntılar yapılarak belagat konusunda yazan birinin üslubuna da dikkat çekilmiştir.

Abdullâh Hasîb Efendi'nin hüsn-i matla'ı bir sanat olarak görüp matla' üzerinde uygulandığını ifade etmesi; matla'ın tanımını terim anlamıyla; alanını da şiirle sınırlandırmaması; nesir için de matla'ın önemine özellikle dikkat çekmesi; hüsn-i matla'ın alanını da şiirle sınırlandırmadığı gibi bir eserin sadece giriş kısımları ile de sınırlandırmayıp bir eserin baştan sona her bölümünde hatta hâtîme-i kelâma fâsıla-i mü'essire vermek için son bölümde dahi olması gerektiğini vurgulaması (s.6), matla' konusunda öne çıkan fikirlerini göstermektedir.

Müellifin bu yazısı, hüsn-i matla' konusunda bilgi veren diğer kaynaklardan ayrılan noktalarıyla, konuyu daha hacimli ve ayrıntılı olarak ele almasıyla, çok sayıda örnek üzerinden değerlendirmeler yapmasıyla önem arz etmektedir. Özellikle müellifin Bâkî ve Necâtî'ye ait beyitler üzerinden eleştirel bir gözle hüsn-i matla' mukayesesi yapması şiir eleştirisi açısından başlı başına bir öneme sahiptir.

Çalışmada Abdullah Hasîb Efendi'nin örnek olarak kullandığı beyitlerin ait oldukları türler ve nazım biçimi üzerinde durulurken kaynaklarda adı geçmeyen bir tabir olarak "Muzafferiyetnâme" tabirini kullandığı tespit edilmiştir. Bu dikkat çeken bir husustur. Abdullâh Hasîb Efendi'nin "Bir muzafferiyetnâmenün hüsn-i matla'ı" olarak kullandığı örnek beyit, Nefî'nin Sultan Genç Osman kasidesi olarak da bilinen eserinin ilk, dolayısı ile matla' beytidir. Kasîdenin konusundan hareketle Abdullâh Hasîb Efendi'nin *muzafferiyetnâme* tabirini *fethiyye* anlamında kullanmış olabileceği değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi diğer bir çok alanda olduğu gibi edebiyat ile ilgili yayınların da yoğun olduğu bir dönemdir. Edebî meseleler, bir tarafta geleneğin devamını savunanlar ve bir tarafta batıyı örnek alanlar olmak üzere doğu ve batı merkezli yaklaşımlarla birçok açıdan ele

alınmıştır. Belagat ile ilgili çalışmaların da bir kısmı bu kapsamda değerlendirilebilir. Söz konusu yoğunlukta matbaanın yaygın kullanımı ve süreli yayınların etkisi ise oldukça fazladır. O döneme ait çalışmalar arttıkça; özellikle belagat hakkında kaleme alınmış eserler ilgililerinin istifadesine sunuldukça gün yüzüne çıkacak yeni bilgiler sayesinde güncellenen tecrübe, kaynaklar arasındaki ihtilafların giderilmesinde ve mevcut bilgilerin yeni yorumlarla harmanlanarak günümüz çalışmalarına yön vermesinde yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

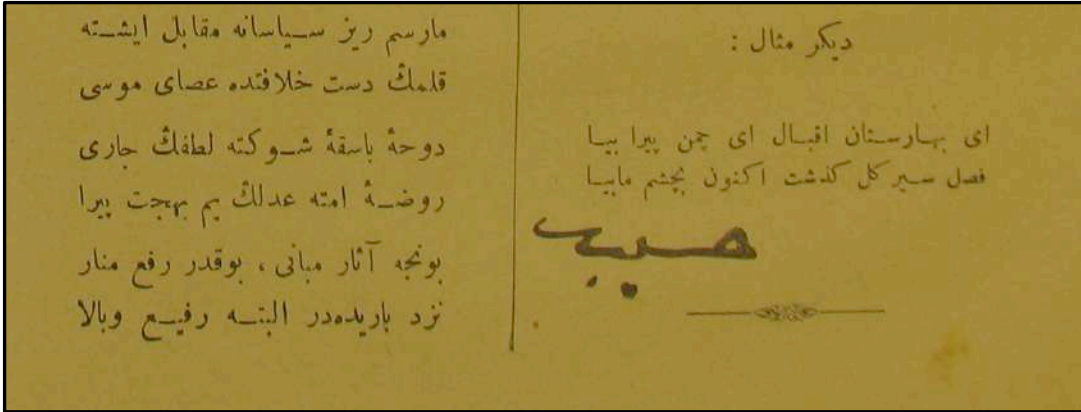
- Ahmed Cevdet Paşa. *Belâgat-ı Osmâniye*. Haz., Turgut Karabey ve Mehmet Atalay. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Hızlı, Kasım. “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği” 2. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı*. Der., Murat Öztürk ve Halit Yabalak. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020: 266-278.
- İsam. “Gülzar-ı Edeb” Nam Risale-i Bediiyyeden Hüsn-i Matla' Tarifi “Hüsn-i Matla” Yahud “Hüsn-i İbtida.” Erişim 26 Temmuz, 2023, http://isamveri.org/pdfosm/D00974/1313_II_OS/1313_II_OS_EFENDIAH.pdf.
- Kaya, Bayram Ali, Ozan Yılmaz, Vildan S. Coşkun ve Orhan Kaplan. *Klasik Türk Edebiyatı Temel Bilgiler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.
- Mermer, Ahmet ve Neslihan Koç Keskin. *Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Nefi. *Divan*. Haz. Metin Akkuş., Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Özer, Rukiye. “Resimli Gazete 1312-1315 İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar”. Yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. “Hüsn-i matla’”. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye*. İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2014.
- Şahin, Ebubekir Sıddık. “Şiirin Üç Güzeli: Hüsn-i Matla’, Hüsn-i Tahallüs, Hüsn-i Makta’”. *DTCF Dergisi* 62/1 (2022): 666-685.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. “Matla’”. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016.
- Tâhirü'l-Mevlevî. *Edebiyat Lügatı*. “Hüsn-i matla’”. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.

Ekler

Ek-1: Encümen-i Teftîş ve Muâyene Reîs Vekîli Sa'âdetlü Abdullâh Hasîb Efendi Hazretleri

Ek-2: Son sayfanın sağ sütünunda (s.10) yer alan “Hasib” imzası

**Ereğli’de Hesaplaşma:
Karaman Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’nın Katli [Mayıs 1772]**

Confrontation in Ereğli: The Killing of Karaman Notable Çavuş-son Zeynelâbidin Agha [May 1772]

Ensar Köse*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

**Araştırma Makalesi
Research Article**

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* İstanbul Üniversitesi-

Cerrahpaşa

ensarkose@gmail.com

ORCID:

0000-0003-2754-0982

Başvuru / Submitted :

12 Ağustos 2023

Kabul / Accepted :

2 Ekim 2023

DOI:

10.21021/osmed.1340648

Atıf/Citation:

Köse, E. "Ereğli’de Hesaplaşma: Karaman Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’nın Katli [Mayıs 1772]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 19 (2023): 63-87.

Benzerlik / Similarity: %4

Öz

Âyanlık, erken modern dönem Osmanlı tarihinin önemli bir olgusudur. Bir bakıma Osmanlı taşra toplumunun "aristokrat" zümresi olan âyan ailelerinin ortaya çıkışı ve zamanla birer hânedana dönüşmesi sürecine dair sorular muhtelifdir. Bunların cevaplanması, ancak derinlikli araştırmaların çoğalması sayesinde mümkün olabilecektir. Nitekim bu makaleden beklenen fayda, Osmanlı tarihçiliğinin bu vadideki çabalarına bir katkı sağlamaktan ibarettir. Mayıs 1772 tarihinde Karaman Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’nın öldürülmesinden yola çıkarak okuyucuya, eyaletin iki güçlü âyan hânedanı takdim edilmiştir. Bunlar Lârendeli *Çavuş-zâdeler* ile Ereğlili *Abdülğaffar-zâdeler*’dir. Her iki aile de 17. yüzyılın sonlarından itibaren adlarından söz ettirmeye başlamıştır. 18. yüzyıl boyunca Karaman eyaletinde mütesellimlik görevi, büyük ölçüde bunlar arasında el değiştirmiştir. Mukâtaa sahipliği ve mültezimlik gibi, dönemin tipik servet edinme vasıtalarıyla zenginleşmişlerdir. Zaman zaman çalkantılı dönemler geçirseler de servet ve nüfuzlarını gelecek kuşaklara aktararak, birer "âyan hânedanı"na dönüşmüşlerdir. İşte bu araştırmada, Çavuş-zâde ve Abdülğaffar-zâde hânedanlarının doğuşu ve yükselişi, rakip haline gelmeleri, aralarındaki husumetin sebepleri ve nihayet Ereğli’de hesaplaşmaları ele alınmaktadır. Resmî görev ifa eden bir taşra seçkininin vefatı sonrasında, merkezi idare tarafından icra edilen bürokratik işlemlere de bir alt başlık açılmıştır. Araştırmanın birincil kaynakları Osmanlı arşiv kayıtları ve belgeleridir. Bu kaynaklar, Karaman ve Konya kadı (şer’iye) sicilleriyle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Karaman Eyâleti, Âyanlık, Çavuş-zâdeler, Abdülğaffar-zâdeler.

Abstract

Avanship is an important phenomenon in the early modern period of Ottoman History. There are various questions about how the influential "aristocratic" class of notable families, considered as the elite of Ottoman provincial society, emerged and eventually transformed into dynasties. The answers to these questions can only be achieved through the increase of specific research studies. Indeed, the expected benefit of our article is merely to contribute to Ottoman historiography in this regard. In this article, we introduce the two powerful notable dynasties of the Karaman province: Çavuş-sons of Lârende and Abdülğaffar-sons of Ereğli. The event that brought these families to face to face was the killing of Karaman Notable Çavuş-son Zeynelâbidin Agha in Ereğli city in May 1772. Both of these families started to gain prominence from the late 17th century onwards. Throughout the 18th century, the position of mütesellim-ship (sort of deputy governorship) in the Karaman province largely changed hands between them. They increased their properties through typical means of wealth acquisition of the time, such as mukâtaa ownership and mültezim (tax farming). Despite experiencing turbulent periods at times, they gradually evolved into "notable dynasties" by passing down their wealth and influence to later generations. This research explores the emergence and rise of the Çavuş-son and Abdülğaffar-son dynasties, their transformation into rivals, the reasons behind their hostilities, and their confrontation in Ereğli. Following the death of a prominent local elite who held official duties, a subsection is dedicated to the bureaucratic procedures carried out by the central administration. The primary sources of this study consist of Ottoman archival records and documents, supported by the Karaman and Konya kadı (sharia court) registers.

Keywords: Ottoman Empire, Karaman Province, Avanship, Cavus-sons, Abdülğaffar-sons.

Giriş

“Öteden berü hilâf-girimiz olan Gaffar-oğlu Süleyman...”

Adana Valisi Mehmed Said Paşa, 13 Haziran 1759 tarihli mektubunda, Lârendeli Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa ve amca-oğlu Mehmed Ağa'nın ağzından nakletmişti bu sözleri. Dramatize edilmiş intiba veren ifadelere inanmamız gerekirse onlar, başlarındaki belâyı “bükâ-yı azîm ile” (gözyaşları içinde) Paşa'ya anlatmışlardı. İfadelerine hâkim olan genel havaya bakılırsa onların tedirginliği, kadim muhalifleri Ereğlili Abdülgaaffar-zâdeler ile, sert ve dengesiz kararlarıyla eyalette bir bakıma “terör estiren” Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın müttefikliği idi.¹ Böylesi zamanlarda, *ehl-i örf* ile *âyan/eşraf* denilen mahallî liderler arasındaki münasebetlerin şekli, fazlasıyla belirleyici oluyordu. Üstelik babası Abdurrahman Ağa'nın, Ocak 1737'de bir Ramazan gecesi, rivayete göre Lârende'nin derebeylerinden Kamış Ahmed Ağa tarafından katledilmesi,² Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın hafızasında derin izler bırakan acı bir hatıra olarak canlılığını koruyor olmalıdır. Dolayısıyla onların tedirginliği, anlaşılabilir bir durumdur. Ne var ki devir, idarede söz sahibi olmak ve iktisadî hâsıladan pay almak isteyen taşra seçkinleri arasındaki rekâbetin iyiden iyiye kızıştığı zamanlardır. Nitekim bu amansız kavganın kızgın ateşinde kavrulmaktan, ne tedirgin Zeynelâbidin Ağa ne de oğlu Abdurrahman Ağa kurtulabilecektir.

Fark edileceği üzere bu araştırmanın birincil öznesi, Lârendeli Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'dır. Onun mensubu olduğu *Çavuş-zâdeler* ailesi, 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren istikrarlı şekilde büyüyerek, zamanla Karaman eyaletinde etkin bir hânedana dönüşecektir. Böylesi bir yükseliş hikâyesinde güçlü rakiplerinin olması kaçınılmazdır. Bunların kadimî hasımları ise, Karaman Ereğlisi'ndeki âyan hânedanından *Abdülgaaffar-zâdeler* olacaktır. Nihâyet iki rakip “derebeyi”, Mayıs 1772'de Ereğli kasabasında karşı karşıya gelerek bir bakıma kozlarını paylaşacaklardır. İşte bu araştırmada, söz konusu cinayet ekseninde, “âyanlar çağı”nın Karaman eyaletindeki iki güçlü âyan hânedanı tanıtılacak; kan dökülmesinin sebepleri irdelenecek; böylesi bir durumda Osmanlı merkezî idaresinin, fazlasıyla “soğuk ve prosedürel” görünen rutin tavrı, “cinayet bürokrasisi” alt başlığıyla aktarılacak ve anlaşılmaya çalışılacaktır.

Hali hazırda mevcut araştırma eserlerinde, söz konusu âyan aileleri hakkındaki bilgilerimiz mahdut ve bütüncül olmaktan yoksundur. Merhum İbrahim Hakkı Konyalı, temel başucu kaynağı olma vasfını hâlâ koruyan eserlerinde, hem Lârendeli Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa hem de Ereğlili Gaffar-zâdeler'i tanıtıcı bilgiler vermektedir.³ Konyalı'nın, daha ziyade yerinde araştırmaları ve sözlü tarihe dayalı anlatısını, son yıllarda, arşiv ve kadı sicillerini kaynak alan

¹ BOA, C.DH, nr. 12/555 (13 Haziran 1759).

² BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 165, s. 327 (Temmuz 1740 sonu).

³ Konyalı, hem Zeynelâbidin Ağa Camii hem de bu camiin bânisi Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa hakkında bilgiler vermektedir. Camiinin 1180 H. (1766-67 M.) tarihli vakfiyesini de neşretmiştir. Bu vakfiye, ailenin o tarihlerdeki yaşan fertlerinden Râziye Zeyneloğlu elindedir. Vakfiyedeki bilgiye göre Zeynelâbidin Ağa, Lârende İbrikli Mahallesi'nde ikâmet ediyordu. Bkz: İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1967), s. 182 vd. Konyalı'nın naklettiğine göre Ereğli'nin bu meşhur ailesi, daha sonraları *Gaffarlı* diye anılacak ve - muhtemelen ailenin bir kolu- İzbudak soyadını alacaktır. Bu aileden birkaç belediye başkanı çıkmıştır. Konyalı, 1950-54 yıllarında Ereğli Belediye Başkanlığı yapan ve Ereğli tarihine çok meraklı diye tanıttığı Derviş İzbudak ile görüşmesini kitabında nakletmektedir. Bkz: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Ereğli Tarihi*, (İstanbul: Fatih Matbaası, 1970), s. 593, 595-598, 606-607.

araştırmalar bir ileri merhaleye taşımıştır.⁴ Ayrıca Çavuş-zâdeler'in bir mensubu (Zeynelâbidin Ağa-oğlu Abdurrahman Ağa), muhallefat bağlamında ilk defa müstakil bir araştırmaya konu edilmiştir.⁵ Bütün bu çalışmalar esasında, Osmanlı taşra toplumunun "seçkinleri" olan *âyan/eşraf* zümresini, daha yakından tanımaya matuf gayretlerin ürünüdür.⁶ Nihayet bizim metnimizin amacı da, bu çabalara ufak da olsa bir katkı sağlamaktır. Sosyolojik birer vakıa olan Osmanlı taşra elitlerinin aile/hânedan tarihinin, ancak böylesi derinlikli araştırmaların bir araya getirilmesiyle mümkün olabileceği tabiidir. Bu araştırmanın birincil kaynakları, tamamen arşiv kayıtları ve belgelerinden oluşmakta, bu kaynaklar Karaman ve Konya kadı sicilleriyle desteklenmektedir.

I. Cinayet

Karaman Âyanı Zeynelâbidin Ağa'nın Konya Ereğlisi'nde katli haberi, 19 Mayıs 1772 tarihi itibarıyla çoktan devlet merkezine ulaşmıştı. Sadâret makamından Defterdar Efendi'ye yazılan *buyuruldu* kaydında onun katli, şu ifadelerle haber veriliyordu:

"İzzetlü Defterdar Efendi,

*Bu defa Karaman A'yânı Zeynelâbidin Ağa'nın katlen fevti haberi der-i aliyyeye vârid ve müteveffâ-yı merkûmun cânib-i mîrîye düyûn-ı kesîresi olduğuna binâen..."*⁷

Hemen fark edileceği üzere, bu ilk yazışmalarda, hadisenin ayrıntısına dair hiçbir bilgi yoktur. Zaten bu gibi olaylarda merkezî hükümetin önceliği başkadır; müteveffanın geride bıraktığı mal varlığının (muhallefatin) tespiti ve zaptı, devletle muhasebesinin görülmesi, şahıslarla olan borç-alacak davaları vs. Olay hakkındaki arşiv kaynaklarında, cinayetin kesin tarihi verilmez. Konya Kadısı Hacı Mustafa Efendi, merkeze yazdığı 1 Mayıs 1772 tarihli arzda, katlinin hemen öncesinde Karamanî Zeynelâbidin Ağa'nın durumuna dair bilgi aktarır. Rusya ile savaşın sürdüğü bu tarihlerde, Anadolu'daki eyalet ve sancak idarecileri askerî görevlerdedir. Dolayısıyla onların mansıpları, tayin ettikleri mütesellimler tarafından yönetilmektedir. Nitekim Zeynelâbidin Ağa da Karaman eyaletine *mütesellim* nasb edilmiştir. Ne var ki, Konya Kadısı'nın yazdıklarına bakılırsa onun başı derttedir. Kadı Hacı Mustafa Efendi, Konya şehrine gelerek sancağın idaresini ele alması hususunda yazı ve adam gönderdiği halde, uhdesinde olan mukâtaalardan vergi tahsilatı için uğraşan Zeynelâbidin Ağa'nın, bir türlü Konya'ya gelemediğini söylemekte, bundan dolayı da şehir ahalisinin arzusunun istinaden, başka birinin mütesellim nasbını talep etmektedir.⁸ Şu hâlde Ereğli'de Zeynelâbidin Ağa'nın katli vak'ası, 1772 yılı Mayıs ayının ilk yarısı içinde vuku bulmuş

⁴ Ahmet Cengiz, Karaman şehir tarihi özelliği taşıyan eserinde, bir âyan ailesi olarak Çavuş-zâdeler hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Bkz: *Karaman Tarihi (XVIII. Yüzyıl)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2014), s. 174. Eşref Temel ise, Konya âyanlarının daha ziyade üstlendikleri idarî ve iktisadî rolleri ele aldığı doktora tezinde, hem Çavuş-zâdeler hem de Abdülgaffar-zâdeler'e de yeri geldikçe temas etmektedir. Özellikle mütesellimlik, mâlikâneçilik ve mültezimlik görevlerinin, yerel ailelerin birer hânedana dönüşmesinde üstlendikleri roller üzerinde durulması, âyanlığın genel yükseliş hikâyesinde mutabık görünmektedir. Bkz: *Konya'da Ayanlık (1639-1839)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), (muhtelif sayfalarda). Abdülgaffar-zâdeler'in Ereğli'deki hayır eserleri hakkında: İsmet Boydemir Temel, *Osmanlı Döneminde Ereğli Kazası Vakıf Eserleri*, (Konya: Çizgin Kitabevi Yayınları, 2011), s. 104-105, 124-125.

⁵ Fadimana Fidan, "18. Yüzyılda Bir Âyan: Karaman Âyanı Çavuşzâde Seyyid Hacı Abdurrahman Ağa ve Muhallefâtı", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 28 (2022), s. 114-141.

⁶ Osmanlı taşra toplumunda sosyolojik bir zümre olan *âyanlık* ve idarî/iktisadî yapıda değişik statülerde (mütesellim, voyvoda, mültezim, subaşı vs.) görev ifa eden *âyan* zümresi hakkında genel olarak şuraya bakılabilir: Ensar Köse, "Âyan", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: I, (İstanbul: TÜBİTAK Bilim Yayınları, 2021), s. 97.

⁷ BOA, C.ML, nr. 175/7428 (19 Mayıs 1772).

⁸ BOA, AE.SMST.III, nr. 74/5481 (1 Mayıs 1772).

olmalıdır. Cinayet Zeynelâbidin Ağa ve maiyetinin, Ereğli kasabasında misafir olarak buldukları konakta, sabaha karşı işlenmiştir. Hadiseden iki yıl sonra 1774'te, müteveffa Zeynelâbidin Ağa'nın evlatları Abdurrahman, İnâyetullah ve Fatıma ile hanımı Şerife'nin Divân-ı Hümâyün'a sundukları müşterek arzuhâlde, "... medîne-i Ereğli'ye duhul idüp misâfireten sâkin olduğu konağı şafak vakti..." ifadelerine yer verilmektedir.⁹ Bu ifadelerin haricinde kaynaklarda, cinayetin işleniş biçimine dair ayrıntılı bilgiye rastlanmaz.

Muğlaklık, olayın faileri için de geçerlidir. Nitekim Zeynelâbidin Ağa'nın katil zanlıları hususunda çelişkili ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Cinayetin hemen ardından, malî durumla alakalı olarak Defterdarlığın yürüttüğü bürokratik işlemleri muhtevî arşiv kayıtlarında, katiller ve cinayetin ayrıntısına hiç girilmez. Görebildiğimiz kayıtlarda, başlarda belirli bir faili işaret etmeyen genel ifadeler vardır. Örneğin Ereğli'ye komşu İçel sancağına bağlı Sarıkavak Kadısı Seyyid Mehmed'in 11 Ağustos 1773 tarihli îlâmında onun, "eşkiyâ elinde şehit olduğu" söylenir: "Akreb civarımızda vâki' medîne-i Lârende sâkinlerinden olup geçen sene Ereğli'de bi-gayri-hakkın yed-i eşkiyâda şehîden fevt olan Çavuş-zâde Seyyid Zeynelâbidin Ağa ..." ¹⁰ Ancak bir müddet sonra oklar, Ereğli'den bir mahallî derebeyi ailesini işaret edecektir ki bunlar *Maden-oğulları*'dır. Bu safhada, Çavuş-zâdeler'in asıl rakipleri ve Ereğli'nin mâruf âyan hânedanı olan Abdülgaaffar-zâdeler henüz suçlanmaz.

Maden-oğulları. Cinayet hadisesinin faili olarak hedef gösterilen Maden-oğlu Mehmed, Ereğli kazasına bağlı Zanapa¹¹ köyündendir. Nevşehir Kadısı'nın, 24 Nisan 1774 tarihi itibarıyla merkeze ulaşan îlâmı ve Hâdim Müftüsü Ahmed Efendi'nin arzuhâlinde, katilin Maden-oğlu Mehmed olduğuna işaret edilmiştir: "*Ereğli-i Karaman muzâfatından Zanapa nâm karye sükkânından Maden-oğlu Mehmed nâm şakî çend sâlden berü eşkiyâ cem' ve bundan akdem Lârende a'yânı Ereğli Mütevellisi Zeynelâbidin Ağa'yı kırk-elli nefer etbâ'ıyla katl ve emvâl u eşyâsını gâret...*" Yine aynı yazıda Hâdim Müftüsü, olay sırasında öldürülen başkalarının adlarını da verir. Bunlar ahaliden Bezirgân Seyyid Osman Çelebi, Seyyid Hacı Mustafa-oğlu Mehmed, Zopun-oğlu Seyyid Ali, Molla Kasım, Gözübüyük-oğlu Seyyid Mehmed, Veli Efendi-karındaşı İbiş, diğer Seyyid Mehmed ve Seyyid Mustafa adlı kişilerdir. Bunların malları da yağmalanmıştır. Daha sonra katiller, bütün kasaba ahalisini zorla ele geçirmek ve mallarını gasp sevdasıyla, Ereğli "hânedanından" Abdülgaaffar-zâde Seyyid Hacı Halil Ağa'yı hedef almışlardır. Geceleyin evine girerek onu da öldürmüşler mal, eşya, deve ve hayvanlarını gasp etmişlerdir. Zeynelâbidin Ağa ve Abdülgaaffar-zâde'nin katilinin Maden-oğlu olduğu görüşünü, Bozok Mutasarrıfı Çapar-zâde Mustafa Bey de arızasında tekrarlar.¹² Nevşehir tarafından Çapar-zâde Mustafa Bey'in merkeze gönderdiği bu kâğıtlarda, cinayet zanlısı olarak sadece Maden-oğlu Mehmed'in suçlandığı görülmektedir.

Zeynelâbidin Ağa'nın katili olduğu söylenen Maden-oğlu Mehmed'in kimliğine dair, kaynaklarda pek az bilgi verilir. Cinayet soruşturması kapsamında 1774'te Hâdim Müftüsü Ahmed Efendi'nin arzuhâlinde onun adı, Maden-oğlu (معدن) Vâiz Mehmed şeklinde yazılıdır. Ereğli'ye bağlı Zanapa köyünde sâkin olduğu; babası Tal Hasan'la birlikte uzun müddetten beri isyan yoluna girerek başına kalabalık adamlar topladığı da belirtilmektedir. Aynı minvalde Çapar-zâde Mustafa

⁹ BOA, C.ZB, nr. 84/4194 (31 Mayıs 1774).

¹⁰ BOA, C.ML, nr. 39/1780 (11 Ağustos 1773).

¹¹ Zanapa: Günümüzde Konya Ereğli kazasına bağlı Halkapınar köyü. Ereğli'ye uzaklığı 16,7 km. olup, Ereğli şehir merkezinin güne-doğusunda yer almaktadır.

¹² BOA, A.DVN.ŞKT, nr. 1246/5.

Bey'in arızasında ise adı, "Mizan-oğlu (مزان) nâm zâlim" diye ifade edilmektedir.¹³ Maktul Zeynelâbidin Ağa'nın mirasçılarının yine 1774'te hükümete sundukları arzuhâlde ise Maden-oğlu Hasan'ın, Ereğli'ye bağlı Zanapa köyünde ikâmet edip, oğulları Mehmed ve Mustafa ile birlikte onların, Abdülğaffar-zâdeler'in "hevâlarına tâbi" (onların taraftarları) olduklarına vurgu yapılmaktadır.¹⁴ Öyle anlaşılıyor ki Maden-oğulları, şayet cinayetin tetikçileriyseler de, kavganın asıl aktörü değillerdir.¹⁵ Belki de onlar, Çavuş-zâdeler'in kadim hasımları olan Abdülğaffar-zâdeler'in adamı, dolayısıyla da onlar tarafından cinayete azmettirilen tetikçiler olabilirler. Bu durumda Abdülğaffar-zâde Hacı Halil Ağa'nın konağının basılması ve katli meselesinde gözler Çavuş-zâdeler'e çevrilebilir. Her halükârda asıl kavganın ise, Lârendeli Çavuş-zâdeler ile Ereğlili Abdülğaffar-zâdeler arasında olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim müteveffa Zeynelâbidin Ağa'nın mirasçıları, cinayette Abdülğaffar-zâdeleri de suçlamışlardır. Yukarıda da işaret ettiğimiz 1774 tarihli arzuhâlde onlar, cinayet hususunda şu ifadelerle yer vermişlerdir:

*"Çavuş-zâde es-Seyyid el-Hac Zeynelâbidin kulları kendi hâlinde ve kâr u kisbiyle mel'ûf oturur iken bin yüz seksen altı [1772 M.] tarihinde Karaman Vâlisi ve Anadolu Müfettişi devletli Numan Paşa hazretlerinin ba-fermân-ı âlî pederimiz kulların ma'iyetine me'mur olmak takribiyle medîne-i Ereğli'ye duhul idüp müsâfireten sâkin olduğu konağı şafak vakti Ereğli sâkinlerinden Abdülğaffar-oğulları Halil ve oğlu Hasan ve karındaşı ve ammisi Süleyman ve oğlu Hâlid ve Abdülğaffar ve oğulları nâmun kimesneler hevâlarına tâbi Zanapa karyesinden Maden-oğlu Hasan ve oğulları Mehmed ve Mustafa ve ma'lûmu'l-isim eşkiyâlar ile hilâf-ı şer' ve bi-gayri-hakkın basup babamız mezbur Seyyid el-Hac Zeynelâbidin kulların etba'larıyla alet-i câriha ile darb u katl..."*¹⁶

Zeynelâbidin Ağa'nın evlatlarıncâ, Ereğli'nin iki mâruf ve güçlü derebeyi hânedanı olan Gaffar-zâdeler ve Maden-oğulları'nın birlikte suçlanması mânîdardır. Müteveffanın muhallefâtını tespit ve kabz için başlatılan soruşturma sürecinde, hep bu iki aile ön plana çıkacaktır. Cinayet sonrasında Ereğli'deki yağmadan aslan payını bunların aldığı; olağan şüphelilerden Maden-oğlu'nun Çapar-zâde Hacı Mustafa Bey tarafına kaçtığı, Gaffar-oğulları'nın da korkularından dolayı firarda oldukları rapor edilmiştir.¹⁷ Karaman eyaletinin başat âyan hânedanı olan Çavuş-zâdeler ile Abdülğaffar-oğulları arasındaki husumetin tarihsel kökleri, iki ailenin kısaca tanıtılmasının ardından ayrı bir başlık altında irdelenecektir. Burada sadece, kaynaklarda çok da sarih olmayan bazı ifadelerle işaret ve buradan hareketle, cinayetin olası nedenleri hakkında birkaç sözle iktifa edeceğiz.

Nedenler. Cinayetin hemen ardından maliye bürokrasisi tarafından başlatılan soruşturmalarda, yer yer maktul Zeynelâbidin Ağa'nın ağır sözlerle itham edildiği dikkati çeker. Merkezî hükümet açısından, ölmüş ve dolayısıyla artık "işe yaramaz" bir kişinin ardından böylesi suçlamalarda bulunmak tabii olabilir. Ancak şaşırtıcı bir soğukkanlılıkla yürütülen soruşturmaların tamamen mal-mülk üzerine yoğunlaşması, bu icra edilirken de olağan şüphelilerin, sadece gasp ettikleri

¹³ BOA, A.DVN.ŞKT, nr. 1246/5.

¹⁴ BOA, C.ZB. nr. 84/4194.

¹⁵ Maden-oğulları'nın adına, cinayet hadisesi öncesine ait arşiv kayıtlarında rastlanmaz. Sonrasında ise sadece, cinayete alakalı evrakta zikredilirler. Osmanlı nüfus defterleri (1840-1843) üzerine yapılan bir araştırmada da, Zanapa köyündeki sülale isimleri arasında sadece Kalender-oğlu ve Kıraç-oğlu adları zikredilir, Bkz: Özlem Işık, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Ereğli Kazasına Bağlı Köylerin Nüfusu (1838-1845)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 30.

¹⁶ BOA, C.ZB, nr. 84/4194.

¹⁷ BOA, C.ML, nr. 418/17044.

malların geri alınması bağlamında suçlanması, modern araştırmacılar için anlaşılması güç bir manzara gibi durmaktadır. Olay hakkındaki resmî belgeleri okuyan yazarın aklına, zımnen, sanki “öldürülmeyi hak etmişti” gibi tuhaf bir intiba bu yüzden geliyor olmalıdır.

Maktul Zeynelâbidin Ağa'nın muhalefatına el konulması sürecinde, Ereğli-i Karaman Kadısı ve muhalefatın zaptı görevi verilen Silifke Âyanı Gölgele-oğlu Mustafa'ya yazılan 16 Eylül 1772 tarihli hükümde, mütegalibe zümresi ve zorbadan olduğu ileri sürülen Zeynelâbidin Ağa'nın katlinin, “sû-i sâni'asına binâen” (kötü işinden/hilesinden dolayı) vuku bulduğu iddia edilmiştir. Ancak kastedilenin ne olduğu hususunda açıklayıcı malumat yoktur.¹⁸ Buna karşılık Zeynelâbidin Ağa'nın çocukları, babalarının “kendi halinde ve kâr u kisbiyle me'lûf oturur iken” (kısaca kendi işinde-gücünde) 1186 H. (1772 M.) tarihinde fermanla, Karaman Valisi ve Anadolu Müfettişi Numan Paşa'nın maiyetine memur olması nedeniyle Ereğli kasabasına gittiğinde, adı geçen kişilerce, “hilâf-ı şer' ve bi-gayri-hakkın” katledildiğini yazmışlardır.¹⁹ Cinayetin işlendiği tarihte Karaman Valisi Vezir Seyyid Numan Paşa'nın, eyaletten toplanacak asker in orduya sevkıyla görevli “asker sürücüsü” olduğu muhakkaktır. Nitekim Mayıs 1772 başında ona yazılan hükümde, Rûz-ı Hızır girdiği ve aceleyle orduya asker sevk etmesi hususu hatırlatılmıştır.²⁰ Ne var ki asker toplanması ve sevk, genel olarak ciddi sorundur, firarlar da yaygındır.²¹ Bu sıkıntılarla uğraşan Numan Paşa, görevini layıkıyla yerine getiremediğinden, Mayıs 1772 sonunda yazılan bir fermanla açıkta tehdit edilmiştir.²² Bununla birlikte Zeynelâbidin Ağa'nın, Konya mütesellimi sıfatıyla Ereğli'ye gitmekteki amacı muhtemelen, asker toplama faaliyetinden ziyade, uhdesinde bulunan mukâtaaların gelirlerini ve ahaliden toplanması mutat vergileri tahsil olmalıdır. Şayet böyle ise, Ereğli'nin güçlü hânedanı Abdülgaffar-zâdeler ile karşı karşıya gelmesi, belki de onların, vergi tahsiline muhalefetleri sebebiyle olmuş olabilir. Ancak her halükârda, bu iki âyan hânedanı arasındaki muhâsamatın (düşmanlığın), uzun yıllardan beri süregeldiği, son cinayetin ise, böylesi köklü düşmanlığı açığa çıkaran bir hadise olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Çavuş-zâdeler ve Abdülgaffar-zâdeler arasındaki husumete, aşağıda ayrı bir başlık altında biraz daha yakından bakacağız.

Halihazırdaki arşiv belgeleri ve resmî kayıtların sis perdesi, cinayetin sebebi ve katillerin kimliği hakkında kesin bir yargıya varmayı güçleştirse de, 1772 Mayısında Ereğli kasabasında, Karaman eyaletinin iki güçlü ailesinin karşı karşıya geldiğine hiç şüphe yoktur. Bunlar, Lârendeli Çavuş-zâdeler ile Ereğlililer Abdülgaffar-zâdeler idi. Şimdi de bu iki ailenin ortaya çıkışı ve birer âyan hânedanına dönüşmeleri sürecine bir göz atalım.

II. Muhâsımlar

Osmanlı klasik dönem tahrirlerinin bulunmadığı 17. ve 18. yüzyılların dağınık arşiv kaynakları, bütüncül aile tarihleri oluşturmak için yeteri kadar veri sunmazlar. Ortaya çıkan boşluğu, şer'îye (kadı) sicilleriyle gidermek kısmen mümkün olabilmektedir. Ne var ki, birçok taşra sancak ve kazasının sicil kayıtları ya eksik ya da mevcut değildir. Bu durumda yer yer tahmin yürütmek kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim biz de, Karaman vilayetinin bu mâruf âyan hânedanı Çavuş-zâdeler ve Abdülgaffar-zâdeler'in soy geçmişleri için, kaynaklardaki dağınık verileri toparlayarak, muhtasar birer aile hikâyesi oluşturmayı deneyeceğiz.

¹⁸ BOA, C.ML, nr. 458/18567 (16 Eylül 1772).

¹⁹ BOA, C.ZB, nr. 84/4194 (31 Mayıs 1774).

²⁰ BOA, AE.SMST.III, nr. 139/10940 (Mayıs 1772 başı).

²¹ BOA, C.AS, nr. 1145/50895 (Mayıs 1772 sonu).

²² BOA, AE.SMST.III, nr. 110/8340 (Mayıs 1772 sonu).

A. Lârendeli Çavuş-zâdeler

Maktul Zeynelâbidin Ağa'nın oğulları Abdurrahman ve İnâyetullah ile kızı Fatıma ve eşi Şerife, 1774'te hükümete sundukları arzuhâlde söze şu ifadeyle başlamışlardır: “Arzuhâl-i yetim ve yetime kulları Lârende sâkinlerinden olup yine Lârende sâkinlerinden sülâle-i tâhire-i Hazret-i es-Seyyid eş-Şeyh Ali Semerkandî kuddise sırrıhu'l-azizûn pederimiz hânedan ve ... it'âm-ı ta'âmıyla me'lûf Çavuş-zâde es-Seyyid el-Hac Zeynelâbidin kulları...”²³ Burada dikkat çekici iki husus vardır: Müteveffa Zeynelâbidin Ağa'nın, Şeyh Ali Semerkandî soyundan geldiği ve onun, İnâyetullah adlı bir evladının olduğu. Ailenin, Semerkandî neslinden olduğuna vurgu, arşiv kayıtlarında yer yer karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Zeynelâbidin Ağa'nın oğlu Abdurrahman'ın katli sonrasına ait 1793 tarihli bir arşiv kaydında benzer ifadeleri görüyoruz: “Medîne-i Lârende'nin hânedân-ı kadîminden ve meşâyihden Ali Semerkandî sülâlesinden maktul Çavuş-zâde Hacı Abdurrahman'ın oğlu ve Çavuş-zâde Medresesi'nin müderrisi Seyyid Ömer Necib zîde ilmuhunun Divân-ı Hümâyunuma takdim eyledikleri arzuhâli mefhûmunda...”²⁴

Bu kayıtlarda, Çavuş-zâde hânedanı soyunun dayandırıldığı ve yıllar önce İ. H. Konyalı'nın da işaret ettiği²⁵ Şeyh Ali Semerkandî, 14. asırda, doğudan Anadolu'ya göç etmiş meşhur mutasavvıf ve âlimlerdendir. Karamanoğulları devrinde önce Lârende'ye yerleşmiş, daha sonra güneye İçel taraflarına giderek dergâhını, günümüzde Mut-Gülner sınırındaki Zeyne kasabasına kurmuştur. Kasaba adını, Semerkandî'nin müntesipleri olan Zeyni-oğulları'ndan almıştır. Ali Semerkandî'nin 1456'da vefatından sonra nesli, oğlu Zeynelâbidin'den devam etmiştir. Onun soyundan gelenler, zamanla Mut merkez olmak üzere İçel sancağında geniş bir hânedana dönüşecektir.²⁶ 1683'te İçel Mutasarrıfı olarak II. Viyana seferine katılan, aynı yıl Karaman eyaleti valiliği de kendisinde verilen ve nihayet 1684'te Budin savunması sırasında şehit olan Abdülmü'min Paşa, Semerkandî soyundan gelen bir devlet adamıdır.²⁷ Onun babası ise Şeyh Sunullah'tır. Abdülmü'min Paşa, sefer görevi müddetince İçel ve Karaman'ın idaresini, *mütesellim* sıfatıyla Seyyid Mehmed Ağa'ya bırakmıştır.²⁸ Şu hâlde, soy bağına kurma sadedinde, Çavuş-zâde Zeynelâbidin'in dedesi olduğunu bildiğimiz Mütesellim Seyyid Mehmed Ağa üzerinde biraz daha durmalıyız.

Seyyidlik. Çavuş-zâde hânedanı mensupları arşiv kaynaklarında, genellikle “seyyid” sıfatıyla birlikte zikredilirler. Ailenin bu vasfı, Alâeddin Ali Semerkandî soyuna mensubiyetten gelmektedir. Erken tarihli Nakîbüleşraf defterlerinde bunların adları kaydedildiği gibi,²⁹ Lârende

²³ BOA, C.ZB, nr. 84/4194 (31 Mayıs 1774).

²⁴ BOA, AE.SSLM.III, nr. 176/10564 (14 Kasım 1793).

²⁵ Çavuş-zâdeler'in, Şeyh Alâeddin Ali Semerkandî soyundan geldiği tespitini yapan ilk araştırmacılardan birisi İ. H. Konyalı'dır (*Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi*, s. 188-189).

²⁶ Şeyh Alâeddin Ali Semerkandî'nin hayatı ve devam eden nesli hakkında: İsmail Hakkı Mercan, *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıb-nâmesi*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2009); Ensar Köse, “İçel'de Bir Ulu Çınar: Şeyh Ali Semerkandî ve Nesli”, *Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1015), s. 335-359.

²⁷ Tafsilat için şuraya bakılabilir: Ensar Köse, “Osmanlı Taşrasında Bir Seçkinin Yükselişi: İçelli Abdülmü'min Paşa (1650-1684)” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17 (Haziran 2023), s. 254-278.

²⁸ KOŞS, nr. 28, s. 40 (5 Mayıs 1684).

²⁹ Müfettiş İsmail Paşa'nın 1659'daki Anadolu teftişi sırasında, seyyidlik iddiasında bulunanların da sıkı kontrolü yapılmıştır. Bu teftişi muhtevî defterde, 988 H. (1580 M.) yılında, Mâlul-zâde Efendi'nin verdiği seyyidlik hüccetine atfen, Lârende kasabasında Şeyh Ali Semerkandî evladından olan şu kişilerin adları kaydedilmiştir: Abdülkerim, onun akrabasından Şeyh-zâde Avnullah; onun biraderleri İbrahim, Mehmed, Mustafa ve İsmail; Mahmud ile biraderleri Hâmid ve Feyzullah. (*İSTM.MŞH.DFTI.d*, nr. 30, vrk. 16a).

kasabasında Nakîbüleşraf Kaymakamlığı vazifesinin de genellikle bu hânedan mensuplarınca yerine getirildiği görülmektedir.³⁰

Çavuş-zâde Mehmed Ağa

Lârendeli Seyyid Mehmed Ağa'nın faaliyetlerini, 1670'lerden itibaren takip edebiliyoruz. 1671'de o, İçel sancağı *avâriz* ve *nüzûl* vergileri tahsildarıdır.³¹ Mehmed Ağa, İçelli Abdülmü'min Ağa/Paşa'nın yeğenidir ve onunla daima iyi münasebetleri olmuştur. 29 Temmuz 1681 tarihinde Konya Mahkemesi'nde, Bozulus İzzettin cemaati hakkındaki bir davada İnâyetullah-oğlu Mehmed Ağa'ya, Şeyh Sunullah-oğlu Abdülmü'min Ağa'nın *vekîl-i şer'îsi* (dava vekili/avukatı) olarak görüyoruz.³² Daha sonra Paşa'nın İçel mutasarrıflığı ve Karaman valiliği müddetince Mehmed Ağa, onun *mütesellimi* olarak buraları idare edecektir. Bu yıllarda Konya Mahkemesi'ndeki davalarda, Mütesellim Mehmed Ağa'nın *mübâşiri* olarak Ahmed Bey ve Yahya Bey'in de adları geçmektedir ki bunlar, Abdülmü'min Paşa'nın oğulları olmalıdırlar.³³ Abdülmü'min Paşa ile Mehmed Ağa arasındaki akrabalık bağı ise, Paşa'nın vefatından birkaç yıl sonrasına ait bir kayıttan öğreniyoruz. Mehmed Ağa'nın yeniden mütesellim tayin edildiğine dair Konya Kadısı'na hitaben yazılan Temmuz 1687 tarihli fermanla şu ibareyi görüyoruz: "Müteveffâ Abdülmü'min Paşa yeğeni kıdvetü'l-emâsil ve'l-akran Seyyid Mehmed zîde kadruhû südde-i sa'âdetime arzuhâl idüp..."³⁴ Bu durumda, şu iki husus açıklığa kavuşmuş oluyor: Seyyid Mehmed Ağa'nın babasının İnâyetullah, amcasının ise Abdülmü'min Paşa olduğu. Binâenaleyh buradan, Abdülmü'min Paşa'nın babası Şeyh Sunullah ile Mehmed Ağa'nın babası İnâyetullah'ın kardeş oldukları neticesine varıyoruz. Böylece, hânedanın sonraki kuşaklarınca Şeyh Ali Semerkandî nesline vurgu ve İnâyetullah adının yaşatılması düşüncesini, mantikî bir çerçeveye almış oluyoruz.

Çavuş-zâdeler'in soy ağacının ana gövdesini oluşturan ailelerden, başka kimlerin olduğu sorusuna cevap sadedinde, şu kadarına da işaret edebiliriz: İnâyetullah'ın, Seyyid Mehmed Ağa'dan başka Zeynelâbidin adlı bir evladı daha vardı. Seyyid Mehmed Ağa'nın çocuklarından adını bildiklerimiz ise Ahmed, Abdurrahman ve Mustafa'dır. Ahmed'in Ayşe adında bir kızının olduğu kesindir. Mustafa Ağa'nın çocuklarından İbrahim, Mehmed Emin, Ahmed ve Ali'nin adlarını biliyoruz. Çalışmamızın kahramanı Zeynelâbidin Ağa ise, Seyyid Mehmed Ağa'nın torunu, Abdurrahman Ağa'nın oğludur.

Niçin Çavuş-zâde? Karamanlı Zeynelâbidin Ağa'nın mensubu olduğu aile, *Çavuş-zâdeler/oğulları* diye meşhurdur. Nitekim 18. yüzyıl arşiv kaynaklarında hep bu ön/soy adıyla birlikte yazıldıkları görülmektedir. Aileden, bu adla birlikte anılan ilk kişi Seyyid Mehmed Ağa'dır. Karaman eyaleti ve İçel sancağında idarî (*mütesellimlik*) ve malî (*mâlikânecilik*) görevler ifa etmesi vesilesiyle onun adı kaynaklarda, "Seyyid Mehmed Çavuş-zâde",³⁵ "İçel'de sâkin

³⁰ Nakîbüleşraf kaymakamlığı görevine örnekler: 1729'da Çavuş-zâde Seyyid Zeynelâbidin, Lârende seyyidlerinin Nakîbüleşraf kaymakamıdır (KAŞS, nr. 292, s. 109). 1731'de ise bu vazife, Çavuş-zâde Seyyid Abdurrahman Ağa üzerindedir (KAŞS, nr. 293, s. 248). Krş: Cengiz, *Karaman Tarihi*, s. 159.

³¹ KOŞS, nr. 15, s. 64-65 (28 Şubat 1671).

³² "İçel sancağında sâkin es-Seyyid Abdülmü'min Ağa ibn eş-Şeyh Seyyid Sunullah Efendi tarafından vech-i âtî üzere da'vâya vekîl-i şer'îsi olan fahrü'l-akran bâisü'l-küttâb es-Seyyid Mehmed Ağa ibn es-Seyyid İnâyetullah nâm kimesne..." (KOŞS, nr. 25, s. 261).

³³ KOŞS, nr. 28, s. 63-64, 74, 85 (19 Mayıs, 22 ve 27 Haziran 1684).

³⁴ Konya Kadısı'na hitâben ferman kaydı: KOŞS, nr. 34, s. 13 (Temmuz 1687 sonları).

³⁵ BOA, AE.SAMD.III, nr. 26/2521 (17 Temmuz 1706).

Karamanlı Çavuş-oğlu”,³⁶ “Karaman’da sâkin Çavuş-oğlu Mehmed”³⁷ ve “Lârende’de sâkin Çavuş-zâde Mehmed”³⁸ gibi farklı yazılışlarla geçmektedir. Aileye niye böyle bir adın verildiği hususu muğlaktır. Aslında Türk ve Osmanlı tarihinde “çavuşluk” askerî bir terimdir. Merkezde Divân-ı Hümâyün ve Kapıkulu Ocağı’nda sayıları yüzleri bulan çavuşlar vardır. Bunlar birçok askerî ve idarî görev ifa ederler. Keza eyalet ve sancaklarda da yine askerî zümreden çavuşların olduğunu biliyoruz.³⁹ Bununla birlikte araştırma konumuz olan ailenin, askerî bir kökene sahip olduğunu düşünmüyoruz. Bunların atalarından “Çavuş” son-adıyla zikredilen kişiye bu ad, muhtemelen bir askerî sefer görevi münasebetiyle verilmiş ve bu ad zamanla hânedanın ön-adına (lakabına) dönüşmüş olmalıdır. Seyyid Mehmed Ağa’nın babası İnâyetullah Ağa’nın ise böylesi bir görevde bulunduğu dair herhangi bir bilgi yoktur.

Çavuş-zâde Seyyid Mehmed Ağa’nın yükselişinde, *mütesellimlik* ve *mültezimlik* görevleri birer basamak olmuştur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi o, İçel ve Karaman Valisi Abdülmü’min Paşa’nın mütesellimiydi. Fakat Abdülmü’min Paşa’nın Budin savunması sırasında 10 Ağustos 1684’te şehit olması üzerine mansıbı, Rüstem Paşa’ya tevcih edildi. O ise mütesellimliğe, Abdülgaffar Ağa’yı tayin etti⁴⁰ ki o, Ereğlili Abdülgaffar Ağa olmalıdır. Bu durumda Çavuş-zâdeler ile Gaffar-zâdeler arasındaki rekâbetin, Zeynelâbidin Ağa’nın katlinden yaklaşık bir asır önce başlamış olabileceği yorumunu yapabiliriz. Mütesellimlik görevi, valilik makamıyla paralel şekilde el değiştiriyordu. Temmuz 1687 tarihinden itibaren Karaman Beylerbeyi olan Ali Paşa, Konya mütesellimliğini yeniden “müteveffa Abdülmü’min Paşa yeğeni” Seyyid Mehmed Ağa’ya vermiştir.⁴¹ İdarî görevin yanı sıra o, ekonomik dorumunu iyileştirici fırsatları da değerlendirmektedir. Tuğra-yı şerif hizmetinde bulunan Vezir Ahmed Paşa’nın haslarından olan İhtisab ve Damga-yı Lârende ve Tevâbii Mukâtaası, Paşa tarafından önce Çukadar Mehmed’e verildiyse de onun, “hilâf-ı şer’ fezâhatı zuhur” ettiğinden üzerinden alınıp, Haziran 1699 tarihinde, “Karamanî Yahya” ve Seyyid Mehmed’e der’uhde ve *iltizam* edilmiştir.⁴² O yılın sonlarından itibaren Seyyid Mehmed’in, Lârende haslarına *ber-vech-i mâlikâne* mutasarrıf olduğunu görüyoruz.⁴³ Aynı tarihlerde onun kardeşi Ahmed Ağa ise Lârende kazasında *şehir kethüdası*dır.⁴⁴ Çavuş-zâdeler’den “Lârende kazasında sâkin Çavuş-oğlu Süleyman”, Develi kazasında *bedel-i nüzül* tahsildarlığı yapmıştır.⁴⁵ Yine aynı tarihlerde Çavuş-zâde Mehmed Ağa’nın İfraz-ı Zulkadriye Voyvodalığı yaptığını,⁴⁶ 1704’te ise Lârende İhtisab ve Damga Mukâtaası’nın mâlikâneçisi olduğunu biliyoruz.⁴⁷ 1705’te Seyyid Mehmed, Lârende ve Hâce

³⁶ BOA, *MAD.d*, nr. 2960, s. 480 (30 Mart 1707).

³⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 115, s. 510, hkm. 2263 (Şubat 1708 sonları).

³⁸ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 54, s. 417 (Ağustos 1709 sonları).

³⁹ Çavuşluk hakkında bkz: Orhan F. Köprülü, “Çavuş”, *DİA*, Cilt: 8 (İstanbul 1993), s. 236-238; Ümit Koç, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Çavuşluk Teşkilatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2 (Elazığ: 2002), s. 395-420.

⁴⁰ *KOŞS*, nr. 31, s. 310-311.

⁴¹ “Mütesellim-i cedit Seyyid Mehmed Ağa hakkında fermân-ı şerif kaydı”: *KOŞS*, nr. 34, s. 13 (Temmuz 1687 sonları).

⁴² BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 31, s. 326, hkm. 1256 (Haziran 1699 ortası).

⁴³ BOA, *AE.SMST.II*, nr. 105/11356 (3 Kasım 1699). Keza: BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 32, s. 267, hkm. 1104 (Ağustos 1700 ortası).

⁴⁴ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 32, s. 246, hkm. 1017 (Ağustos 1700 ortası).

⁴⁵ BOA, *KK.d*, nr. 2481, s. 27 (31 Ekim 1703).

⁴⁶ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 38, s. 48, hkm. 203 (Mayıs 1703 ortası).

⁴⁷ BOA, *İE.ML*, nr. 72/6732 (14 Ekim 1704).

Hassı Mukātaası'nın *ber-vech-i mâlikâne* mutasarrıfıdır.⁴⁸ Aynı tarih itibarıyla senelik 179.160 akçe malı olan Havas ve Tevâbii Mukātaası, Abdülmü'min Paşa-oğlu Seyyid Sunullah ve Çavuş-oğlu Seyyid Mehmed'in malikânesidir.⁴⁹

Çavuş-zâde Mehmed Ağa'nın bundan sonraki faaliyetleri hakkında da genel olarak bilgi sahibiyiz. Amca-oğlu Abdülmü'min Paşa-zâde Sunullah Bey'le birlikte İçel ve Karaman'da *mâlikâne* şeklinde mukātaaları vardır. Bu mukātaaların işletmesinden kaynaklı sorunlar ve şikâyetler, zaman zaman merkez evrakına yansımıştır.⁵⁰ Mehmed Ağa'nın hayatta olduğuna dair görebildiğimiz son kayıt, Ekim 1710 tarihli şikâyet hükmüdür ki burada, oğulları Seyyid Ahmed ve Seyyid Mustafa ile birlikte, bazı kişilerce hakız yere zâlimlikle suçlandıklarından yakınmaktadırlar.⁵¹ Bu tarihten sonra Lârendeli Çavuş-zâde ailesinden artık, Mehmed Ağa'nın oğulları Ahmed, Mustafa ve Abdurrahman adlarından söz ettireceklerdir. Dolayısıyla Seyyid Mehmed Ağa, muhtemelen 1710'larda vefat etmiş olmalıdır. Onun, atası olduğu ve liderlik ettiği aileyi, Karaman eyaleti ve İçel sancağında bilinen, nüfuzlu ve zengin Çavuş-zâde hânedanı olarak evlatlarına miras bıraktığı muhakkaktır. Yılların birikimi idarî tecrübeye ilaveten, *mukātaa* sahipliği ve bazı ticarî işletmelerle aileyi servet sahibi yapmış olmalıdır. Maddî mirası arasında, Lârende kasabasındaki bir *boyahâne*deki hissesi de vardır.⁵²

Çavuş-zâde Mehmed Ağa'nın oğullarından Ahmed ve Mustafa, 1710'larda daha ziyade “eşkiyâlık” bağlamında yazışmalara konu olmuşlardır.⁵³ Sonrasında zaman zaman Konya mütesellimliği⁵⁴ ve vergi tahsildarlığı⁵⁵ gibi görevlerde de bulunmuşlardır. Bu arada Çavuş-zâde Mustafa Ağa'nın kızıyla İçelli Sunullah Paşa-zâde Ahmed Bey'in evlendirildiğini de hatırlatalım.⁵⁶ Buna karşılık Abdurrahman Ağa'nın, liderlik vasfı yıldan yıla tebarüz eden bir taşra seçkini olarak öne çıktığı müşahede edilmektedir.

Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa

Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa'nın, merkez evrakına yansıyan ilk eylemi, İçel Mutasarrıfı İslam Paşa tarafından birtakım suçlamayla Karaman Kalesi'ne hapsedilen Abdülmü'min Paşa-zâde Sunullah'ın, 1709 yılı sonlarında kaleden kaçırılma hadisesidir. Bu olaya dair belgelerde, “Sunullah Bey'in yeğeni Abdurrahman”ın, birkaç adamla kaleye girdiği, Sunullah Bey'in de İçel tarafından 30-40 adamının geldiği ve Abdurrahman'ın onu bir şekilde kaleden çıkardığı bilgisi verilmektedir.⁵⁷ Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa, 1720'lerde Lârende Mukātaası Emini'dir. Lârende'deki *mîrî boyahâne*ye alternatif yeni bir *boyahâne* açmak için bazı teşebbüsleri olmuştur.⁵⁸ 1723'te, Yeniil Türkmeni Voyvodası Ali'nin tahrir işine karşı çıktığından Magosa Kalesi'nde hapsi için ferman yazılmışsa da, daha sonra Lârende halkından bazılarının lehinde ifadeleri üzerine affedilmiştir.⁵⁹ 1724'te ona, İran seferinde nakliye hizmetinde kullanılacak yük

⁴⁸ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 42, s. 217, hkm. 942 (Nisan 1705 sonları).

⁴⁹ BOA, *MAD.d*, nr. 9896, s. 74-75 (27 Eylül 1705).

⁵⁰ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 54, s. 417 (Ağustos 1709 sonları); *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 55, s. 159 (Şubat 1710 ortası).

⁵¹ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 211, s. 343 (Ekim 1710 başları).

⁵² BOA, *İE.ADL*, nr. 12/796.

⁵³ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 64, 435 (Kasım 1714 sonları).

⁵⁴ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 66, s. 428 (Kasım 1715 sonları).

⁵⁵ *KAŞS*, nr. 282, s. 16 (27 Mayıs 1735).

⁵⁶ BOA, *A.DVN*, 1234/56.

⁵⁷ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 103/10182, 68/6871.

⁵⁸ BOA, *C.İKTS*, nr. 26/1256 (12 Aralık 1720). Cengiz, *Karaman Tarihi*, s. 286.

⁵⁹ BOA, *A.DVN*, nr. 956/87 (Nisan 1723).

hayvanlarının temini ve orduya sevki görevi verilmiştir.⁶⁰ Takip eden yıllarda Abdurrahman Ağa'nın, bir yandan Yörükler üzerinde nüfuz kurarak *voyvodalık* payesini elde etmek için mücadele ederken, öte yandan *âyanlık* iddiasıyla toplum üzerinde baskı kurduğuna dair şikâyet kayıtları vardır.⁶¹ Lârende'deki seyyidlerin temsilcisi konumundaki *Nakîbüleşraf kaymakamlığı* görevinin, genellikle Çavuş-zâdeler elinde bulunması, bu minvalde Seyyid Abdurrahman Ağa'nın da 1731'de bu görevde olmasının, hânedanın toplumsal nüfuzunu arttırmaya hizmet ettiği muhakkaktır.⁶² Abdurrahman Ağa'nın bundan sonraki hayatı, muadili birçok taşra seçkini gibi dalgalı bir seyir izlemiştir. *Mukâtaa voyvodalığı* unvanıyla *imdâd-ı seferiye* tahsildarlığı yapması, zamanla hasımlarının oluşmasını kaçınılmaz kılmıştır.⁶³ Nihayet, muhtemelen 1737 yılı başlarında, tabii olmayan bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Oğullarından İbrahim ve Hasan ile ufak kızı Fatıma'nın 1 Mayıs 1737 tarihinde görülen miras davasında, müteveffa babalarının ölüm şekline hiç değinilmez.⁶⁴ Fakat kısa müddet sonrasına ait iki kayıttan, Abdurrahman Ağa'nın katledildiğini öğreniyoruz. Katilleri saklamakla itham edilen iki kadının, kendilerini aklamak için Divân-ı Hümâyün'a sundukları arzuhâlde şu ifadelere rastlanır: "Lârende a'yânından Çavuş-zâde Seyyid Abdurrahman Ağa dimekle mâruf kimesneyi eşkiyâdan beş nefer şakîler Ramazan gecesi katl idüp..."⁶⁵ Fark edileceği üzere burada, katillerin adları verilmez. Daha sonra Süleyman adlı bir yeniçerinin ifadesine istinaden Karaman Valisi ve Lârende Kadısı'na yazılan hükümde, katil zanlıları olarak Lârendeli Kamış Ahmed Beşe ve adamları suçlanmıştır. Eşkiyânın başı olduğu söylenen Kamış Ahmed'in, eşkiyâ zümresini başına topladığı, fermanla bunlardan bazılarının cezalarının verildiği, daha sonra Ahmed'in birkaç adamıyla firar ettiği ve bir şekilde gelerek Çavuş-zâde Abdurrahman'ı haksız yere katlettikleri yazılıdır.⁶⁶ Burada suçlanan Kamış Ahmed, Lârende'deki Altı Bölük halkından olup onun ailesi, ileriki tarihlerde Karaman'da *Kamış-zâdeler* adıyla bir hânedana dönüşerek, derebeylerin kavgasında etkin bir güç odağı haline gelecektir.

Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa'nın, Zeynelâbidin'in haricinde üç oğlunun (Mehmed, İbrahim, Hasan?) ve Fatıma adlı bir kızının olduğunu biliyoruz. Bunlardan Zeynelâbidin Ağa'nın, yaşça büyük evlat olup olmadığı hususu muğlak, fakat ailenin bundan sonraki lideri olduğu ise kesindir. Araştırmamızın odağını oluşturan 1772'de Ereğli'deki cinayet hususunu aklımızdan çıkarmadan, bir taşra seçkini olan Zeynelâbidin Ağa'nın hayatındaki dönüm noktalarına da kısaca temas edelim.

Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa

Seyyid Zeynelâbidin Ağa hakkındaki ilk kayıtlardan birisi, Lârende'deki seyyidlere *Nakîbüleşraf kaymakamı* tayin edildiğinde dair 17 Ağustos 1742 tarihli *nikâbet mektubudur*.⁶⁷ Bu tarihlerde o, muhtemelen 20'li yaşlarda olmalıdır. Kaymakamlık görevi 18. yüzyıl süresince, neredeyse tamamen Çavuş-zâdeler'in inhisarındadır. Zeynelâbidin Ağa'nın 1747 ve 1748 tarihlerinde de bu görevde olduğunu gösteren kayıtlar vardır.⁶⁸ Onun, yıldan yıla *mütesellimlik*,

⁶⁰ KOŞS, nr. 49, s. 198 (25 Mart 1724).

⁶¹ Aralık 1725 tarihli bir şikâyet hükmünde, onunla ilgili şu ifadeler dikkati çekmektedir: "Lârende'de sâkin âyanlık iddiasında olan mütegalibeden Çavuş-oğlu Seyyid Abdurrahman..." (BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 106, s. 324).

⁶² KAŞS, nr. 293, s. 248 (9 Şubat 1731).

⁶³ KAŞS, nr. 282, s. 61 (25 Mayıs 1736).

⁶⁴ KAŞS, nr. 282, s. 106 (1 Mayıs 1737).

⁶⁵ KAŞS, nr. 333, s. 51 (Ağustos 1737 sonu).

⁶⁶ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 165, s. 327 (Temmuz 1740 sonu).

⁶⁷ KAŞS, nr. 286, s. 23 (17 Ağustos 1742).

⁶⁸ KAŞS, nr. 284, s. 23; nr. 285, s. 328.

voyvodalık, mâlikânecilik ve mültezimlik gibi idarî/malî görevler üstlenmesinden ve böylesi zor işlerin ifasında kaçınılmaz şekilde halkın zulüm iddiasıyla şikâyetlere hedef olmasından dolayı, manevî/dinî vasfı ağır basan bir vazife olan Nakîbüleşraf kaymakamlığını, kardeşi Seyyid Mehmed Ağa'ya bırakmış gibi görünmektedir.⁶⁹ 1763'te ise bu vazife ilk defa, Zeynelâbidin Ağa'nın oğlu Seyyid Abdurrahman Çelebi'ye verilmiştir.⁷⁰

İşaret ettiğimiz gibi Zeynelâbidin Ağa hakkında, zaman zaman ahalinin şikâyeti eksik olmamıştır. 1746'da Lârende halkının, “şerîr ve gammaz” biri olduğu, halkı *ehl-i örf* taifesine şikâyetten geri durmadığı suçlamasına hedef olmuştur.⁷¹ Aynı tarihte Zeynelâbidin Ağa'nın, evlilik hususunda da sıkıntıları vardır. Seyyid Zeynelâbidin Ağa, 1746 sonbaharında evlilik sorunu hakkında hükümete bir arzuhâl sunmuştur. Buna cevap olarak Karaman ve İçel'deki idarecilere yazılan hükümde o, “Lârende sâkinlerinden sâdât-ı kiramdan Seyyid Abdurrahman Ağa demekle mâruf kimesnenin oğlu Seyyid Zeynelâbidin” şeklinde tanıtılmıştır. Yazışmaya konu meselenin özeti şöyledir: Çavuş-zâdeler'in İçel sancağı Mut kazası Selamlı köyünde ikâmet eden akrabaları Abdülmü'min Paşa-zâde Abdülmuin Bey'in Ayşe adında bir kızı vardır. Bu kız kendi rızasıyla şahitler huzurunda Zeynelâbidin Ağa'ya nikâhlanmıştır. Kızın babası Abdülmuin'in vefatı üzerine Zeynelâbidin Ağa, kızı almak üzere Mut'a gittiğinde, Anamur kazasından yine akrabalarından Mustafa Bey-zâde Ali Bey ve amcası Çalık Mehmed Bey-zâde Mustafa Bey'in muhalefetiyle karşılaşmıştır. Zira onlar kızı, kardeşleri Seyyid Âbidin'e almak istemektedirler. Burada adları zikredilen Mustafa ve Çalık Mehmed Beyler, müteveffa Abdülmü'min Paşa-zâde Sunullah Paşa'nın oğullarıdır.⁷² Kıza namzet olan Sunullah Paşa-zâde Zeynelâbidin Bey ise daha sonra İstanbul'a giderek, amca-zâdesi Abdülmuin Bey'in kızı Ayşe'nin, rızasıyla kendisine geldiğini iddia edip, Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'yı “eşirrà ve mütegalibe” olmakla suçlamıştır.⁷³

Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa, ifa ettiği diğer idarî/malî görevlere ilaveten, 1750'lerde “Lârende âyanı”dır. Bu sıfatla sadece Karaman vilayetinde değil, aynı zamanda çevredeki güvenlik sorunlarının giderilmesinde sık sık göreve çağırılmıştır.⁷⁴ Vergi tahsildarlığı ve bu nevi güvenlik operasyonları sırasında, ahalinin muhalefet ve tepkisiyle karşılaşmak daima olasıydı. Nitekim Zeynelâbidin Ağa hakkında, zulüm ve cinayet suçlamasıyla zamana zaman merkeze şikâyet kâğıtları gönderilmiştir. Şikâyet seslerinin, Ereğlili Abdülgaflar-zâdeler ile Çavuş-zâdeler arasındaki husumetin kızıştığı 1760'lara doğru artması dikkat çekicidir.⁷⁵ Bu tarihlerde *mukâtaa voyvodalığı* yapan ve *kaza âyanlığı* iddiasında bulunan Zeynelâbidin Ağa'nın maiyetinde, sayısı yüzü geçen silahlı adamının olduğu belirtilmektedir.⁷⁶

Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa 1751'de mukâtaa voyvodasıdır. İhtisâb-ı Damga-yı Lârende Mukâtaası'nın mâlikânecisi Seyyid Hacı Ahmed, 1164 H. senesi için 1.650 kuruşa Çavuş-zâde Seyyid Zeynelâbidin Ağa'ya *iltizam* etmiş, iltizam bedelinin 757 kuruşunu peşin olarak almıştır.⁷⁷

⁶⁹ Çavuş-zâde Seyyid Mehmed Ağa'nın 1747, 1750 ve 1757 tarihlerinde Nakîbüleşraf kaymakamı olduğuna dair *nikâbet mektubu* vardır (KAŞS, nr. 285, s. 271, 296, 299).

⁷⁰ KAŞS, nr. 288, s. 90 (9 Ekim 1763).

⁷¹ BOA, A.DVNS.AHK.KR.d, nr. 2, s. 180 (Şubat 1746 başları).

⁷² BOA, A.DVNS.AHK.KR.d, nr. 3, s. 30 (Kasım 1746 sonu).

⁷³ BOA, A.DVNS.AHK.KR.d, nr. 3, s. 148 (Mayıs 1747 başı).

⁷⁴ İçel sancağına bağlı Karataş ve Sarıkavak kazalarındaki eşkıyalık olayları hakkında Karaman Valisi Mühürdar İbrahim Paşa'nın Lârende Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'ya yazdığı buyuruldu: KAŞS, nr. 333, s. 94 (21 Ekim 1756).

⁷⁵ KAŞS, nr. 287, s. 21; Keza: BOA, C.DH, nr. 160/7975.

⁷⁶ BOA, A.DVNS.AHK.KR.d, nr. 8, s. 10 (Ağustos 1759).

⁷⁷ KAŞS, nr. 285, s. 277.

Zeynelâbidin Ağa aynı zamanda, başka işletmelerin de *mültezimidir*. Lârende’de Havass-ı Hümâyun’dan Hâce Hassı Mukâtaası’nın 1165, 1166 ve 1167 seneleri mültezimliği ondadır.⁷⁸ Lârende kazasının 1168 ve 1169 seneleri *adet-i ağnamı*, Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’ya *bervech-i maktu* der’uhde ve iltizam olunmuştur.⁷⁹ 1 Muharrem 1170 (26 Eylül 1756) tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bir yıllığına, İhtisab ve Damga-yı Lârende ve Tevâbii Mukâtaası’nı bir defa daha iltizam etmiştir.⁸⁰ Takip eden yıllarda Zeynelâbidin Ağa’nın, mukâtaalar üzerinden nüfuz alanını daha da genişlettiği görülmektedir. 1758’de Sultan Selim Han Evkafı’na bağlı Karapınar Mukâtaası’nı iltizam eylemiştir. Burada halk üzerinde baskı kurarak, kanunî vergilerden fazlasını tahsil ettiği iddiasıyla merkeze şikâyetler ulaşmıştır.⁸¹ 1760 ve takip eden yıllarda İhtisab-ı Damga-yı Lârende Mukâtaası ve Bâc-ı Bazar ve Boyahâne ve Şem’ihâne Mukâtaa’nın mültezimidir.⁸² 1762’de onu Suğla Mukâtaası, 1763’te ise Aladağ kazasındaki Bademli ve Tevâbii Mukâtaası mültezimi olarak görüyoruz.⁸³ Zeynelâbidin Ağa, bütün bu iktisadî faaliyetlerden hatırı sayılır bir servet biriktirmiş olmalıdır. Nitekim takip eden yıllarda, birikimini değerlendirme kabilinden bazı gayrimenkuller satın aldığı görülmektedir.⁸⁴

1760’lardan itibaren, oğlu Seyyid Abdurrahman Ağa da etkin bir mahallî lider olarak karşımıza çıkmaktadır. 1763’te onun *Lârende âyanı* ve aynı zamanda *Nakîbüleşraf kaymakamı* olduğunu görüyoruz.⁸⁵ Bu sırada Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’nın, Konya kazasına bağlı köylerde kalabalık adamlarıyla gezerek, *tezkere ve çift akçesi* adıyla para tahsili suretiyle halka zulmettiğine dair merkeze şikâyet kâğıtları ulaşmıştır. Ayrıca 1764’te Aladağ kazasında ortaya çıkarak düzeni ifsat eden hadiselerde Zeynelâbidin Ağa, zımnen olayların muharriki olarak gösterilmiştir.⁸⁶ Ancak Karaman eyalet idarecileri ve Lârende halkı, genel olarak ondan memnun olduklarından, bu suçlamalar herhangi bir cezayı mucip olmamıştır. Üstelik Zeynelâbidin Ağa, yörede düzeni bozucu faaliyetleri rapor edilen Kadı-oğlu adlı şakinin tenkilinde, ayrıca *kapusuz levend* takımı üzerine yapılan operasyonda 400 kadar süvari adamıyla hizmette bulunmuş, hatta Aksaray yakınlarındaki çatışmada birkaç adamını kaybetmiş, bazı eşyaları da zâyî olmuştur.⁸⁷ Aynı tarihlerde Lârende’deki mukâtaa voyvodalığı Zeynelâbidin Ağa’nın adeta inhisarındadır. *İmdâd-ı seferiye* tahsili hususundaki 14 Aralık 1765 tarihli bir buyurulduda onun adının, “Lârende voyvodası Çavuş-zâde Seyyid Hacı Zeynelâbidin Ağa” şeklinde yazıldığı dikkati çekmektedir.⁸⁸ Açıkça ki o, bu sıralarda hac farizasını yerine getirmiştir.

Zeynelâbidin Ağa’nın üstlendiği devlet görevleri, 1768 sonbaharında Rusya’ya savaş ilanının ardından daha da artmıştır. İhtisab ve Damga-yı Lârende Mukâtaası’nda eskiden beri hissesi mevcutken, Konya Livâsı İhtisab ve Damga Mukâtaası’ndan da mâlikâne hisseye sahip

⁷⁸ BOA, *A.DVNS.AHK.KR.d*, nr. 6, s. 222.

⁷⁹ KAŞS, nr. 333, s. 83.

⁸⁰ KAŞS, nr. 333, s. 112.

⁸¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 161, s. 156-157, hkm. 512 (Temmuz 1759 sonu).

⁸² BOA, *A.DVNS.AHK.KR.d*, nr. 8, s. 179; KAŞS, nr. 287, s. 189.

⁸³ BOA, C.ML, nr. 713/29119; *A.DVNS.AHK.KR.d*, nr. 10, s. 112.

⁸⁴ 1758’de Berber Hüseyin’in kızı Fatma Hanım’dan bir ev (KAŞS, nr. 287, s. 42), 1766’da Karakülâh Hanı’ndan birkaç oda satın almıştır (KAŞS, nr. 289, s. 31).

⁸⁵ KAŞS, nr. 288, s. 88, 90.

⁸⁶ Aladağ olaylarının tafsilatı hakkında bkz: Ensar Köse, *Ağalar, Konya Aladağ’da Âyan Bir Türkmen Ailesinin Tarihi (1680-1880)*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), s. 103 vd.

⁸⁷ BOA, C.ADL, nr. 90/5384; AE.SMST.III, nr. 26/1774.

⁸⁸ KAŞS, nr. 289, s. 14 (14 Aralık 1765).

olmuştur.⁸⁹ Ayrıca Karaman eyaletindeki zuamâ, erbâb-ı timar, mütekâidin ve sıbyan *cebelü bedeliyesi* tahsilatı da, “Karaman sâkinlerinden ve âyandan Zeynelâbidin Ağa” marifetiyle yapılmaktadır.⁹⁰ Nakdî tahsilat gerektiren bu nevi mükellefiyetlerin ifası, Karaman gibi devasa bir eyalette hiç de kolay değilken, 19 Aralık 1769 tarihinde, *mütesellimlik* görevi de Karaman Valisi Süleyman Paşa tarafından ona tevdi edilmiştir. Üstelik Aksaray, Beyşehir ve Akşehir sancakları da onun görev alanına dahildir. Bu sırada eyaletin ise, “cevelân-gâh-ı yaramaz ve eşkıyâ” olduğuna vurgu yapılması ilginçtir.⁹¹ Savaş yıllarında onun, birtakım askerî görev emirlerine muhatap olması kaçınılmadı. Nisan 1770’te Alaiye Kalesi’nin tamiri göreviyle, aynı yılın sonbaharında Karaman eyaletinden orduya deve ihracı bu minvaldeki mükellefiyetlerden idi.⁹² Keza onun, Eylül 1770 tarihi itibarıyla Esbkeşan Voyvodası ve eyaletten talep edilen güherçile işine *nâzır* olduğunu da biliyoruz.⁹³

Hayırsever bir kişi olduğu anlaşılan Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa, kendi adına bir câmi ve medrese yaptırmıştır. Ekim 1752 tarihli bir kayıttan, bu tarihte Lârende’nin Zamasen Mahallesi’nde Çavuş-zâde el-Hac Zeynelâbidin Ağa Cami-i Şerifi’nin mevcudiyetini biliyoruz. Camiin eklentisi olarak Şambazarı Mahallesi üzerinde bir de, tamire muhtaç harap hamam vardır.⁹⁴

B. Ereğlili Abdülgaffar-zâdeler

Abdülgaffar-zâdeler, Karaman Ereğlisi’nin köklü ailelerindedir. Öyle ki Bozok Mutasarrıfı Çapar-zâde Mustafa Bey’in bir arızasında bu aileye mensup Seyyid Hasan Ağa için, kadimden beri “hânedan ve asil-zâde” nitelemesi yapılmaktadır.⁹⁵ Keza başka arşiv kayıtlarında da onların, Ereğli kasabasının “hânedanından” olduğunun vurgulandığı görülmektedir.⁹⁶ Kaynaklarda bu ailenin kök/soy adı, genellikle *Abdülgaffar-zâdeler*,⁹⁷ bazen de *Gaffar-zâdeler*⁹⁸ olarak geçmektedir. Ailenin derin kökleri ve Ereğli’ye gelişine dair, hânedanın modern dönem kuşakları arasında, muhtemelen geçmişten tevarüs ederek kuşaktan kuşağa aktarılan bazı sözlü tarih anlatısı vardır.⁹⁹ Ereğli’de zamanla bir hânedana dönüştüğü kesin olan bu aileye adını veren Abdülgaffar’ın kim olduğu, dolayısıyla ailenin derin köklerinin hangi tarihlere kadar dayandığı hususunda kesin yargıya varmak güçtür. 1664 tarihli bir arşiv kaydından, Konya’daki Karamanoğlu İbrahim Bey Vakfı’nın mütevellisi olduğunu öğrendiğimiz Abdülgaffar’ın, hikâyesinin peşine düşüğümüz ailenin atası olduğunu iddia etmek, sadece bir tahminden

⁸⁹ BOA, AE.SMST.III, nr. 13/874, 24/1625.

⁹⁰ BOA, AE.SMST.III, nr. 360/28812.

⁹¹ Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa’nın mütesellimlik fermanı: KAŞS, nr. 293, s. 200 (19 Aralık 1769).

⁹² BOA, C.AS, nr. 1164/51805; *KK.d*, nr. 2934, s. 67-68.

⁹³ BOA, C.AS, nr. 636/26788.

⁹⁴ *KAŞS*, nr. 300, s. 33 (Ekim 1752).

⁹⁵ BOA, A.DVN.ŞKT, nr. 1246/5 (1774).

⁹⁶ “Ereğli ahâlisini istilâ ve emvallerini gasb sevdasıyla ahâli-i mezkûre hânedandan Abdülgaffar-zâde Seyyid Hacı Halil’in leylen hânesine duhul...” (BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 166, s. 211, hkm. 493).

⁹⁷ BOA, İE.ML, nr. 86/8067 (22 Aralık 1714).

⁹⁸ BOA, AE.SOSM.III, nr. 24/1697 (30 Eylül 1757).

⁹⁹ İ. H. Konyalı, hânedanın 1950’lerdeki önde gelen temsilcilerinden olup, Ereğli tarihine de meraklı Derviş İzbudak’ın ağzından, ailenin derin kökleri hakkında şu anlatıyı nakletmektedir: “Dedelerim 400 yıl kadar önce Türkistan’dan ayrılmışlar, bir müddet Fav’da sonra Bağdat’ta kalmışlar, daha sonra Kerkük’e göçmüşlerdir. Buradaki Tell-ül-Gaffar köyleri onlarıdır. Sonra bu aile üç kol halinde Anadolu’ya gelmişlerdir. Bunlardan Abd-ül-Gaffar Hoca Ereğli’deki aile (Gaffarlı) adıyla meşhur olmuştur. Diğer kollar da Gaffarlıoğulları adlarıyla anılırlar.” (*Ereğli Tarihi*, s. 606-607).

ibarettir.¹⁰⁰ Öte yandan aynı yıl, 20 Haziran 1664 tarihinde Konya Mahkemesi'nde görülen bir davada, bu defa açıkça “Karaman Ereğlisi'nde sâkin Abdülgaffar Ağa” karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹ Abdülgaffar Ağa'nın, 1686'da Karaman Valisi Rüstem Paşa'nın *mütesellimi*,¹⁰² 1692'de *mukâtaa mültezimi*,¹⁰³ 1710'da ise *Ereğli menzilcisi* olduğunu biliyoruz. Bu işin uhdesinden gelemeyeceğini söyleyerek vazifeden çekildiğine göre o, herhalde bu tarihlerde ileri yaşlarda olmalıdır.¹⁰⁴ Nitekim iki yıl sonra 1712'de, ilk defa bir *Abdülgaffar-zâde* ile karşılaşyoruz. Bu kişi mühimme kaydındaki ifadesiyle, “Ereğli sâkinlerinden Abdülgaffar Ağa-zâde demekle mâruf” Seyyid İbrahim'dir ki o, hânedana kök-adını veren Abdülgaffar Ağa'nın oğludur.¹⁰⁵ Ondan başka Abdülgaffar Ağa'nın, Osman ve Süleyman adında iki evladının olduğu kesindir. Çavuş-zâde Zeynelâbidin cinayeti sırasında öldürülecek olan Hacı Halil, Osman Ağa'nın oğludur. Hâlid ve Abdülgaffar kardeşler ise Süleyman Ağa'nın oğullarıdır. İşte böylece kuşaktan kuşağa daha da büyüyecek bu aile, zamanla bir âyan hânedanına dönüşecek ve *Abdülgaffar-zâdeler* diye meşhur olacaktır. Bu âyan hânedanının mufassal tarihini kaleme almak, ancak başka bir çalışmanın konusu olabilir. Burada kısaca, 18. yüzyıl süresince Karaman eyaleti ve Ereğli kazasında üstlendikleri idarî görevler ve toplumsal rollerden önemlilerine işaretle yetineceğiz.

Abdülgaffar-zâde İbrahim Ağa, Aralık 1714 tarihi itibarıyla Lârende ve Tevâbii İhtisab Mukâtaası mültezimidir.¹⁰⁶ 1726'da ise yine aynı aileden Abdülgaffar-zâde Osman'ı, Eyâlet-i Karaman ve Tevâbii Âdet-i Ağnam Mukâtaası mültezimi olarak görüyoruz.¹⁰⁷ Hatice Sultan'ın haslarından olan bu mukâtaanın 1730'daki mültezimleri, yine Gaffar-zâde Osman ve Süleyman kardeşlerdir.¹⁰⁸ Mukâtaa sahipliği (*mâlikâneçilik*) ve vergi tahsildarlığı (*mültezimlik*), 18. yüzyıl Osmanlı toplumunda yükselme heveslisi taşra seçkinlerinin, muhtemelen en yaygın servet edinme vasıtasıydı. Bu yollarla zenginleşen kişiler, merkezî idare tarafından çeşitli hizmetlere koşulluyorlardı. Özellikle savaş zamanlarında devletin bunlara ihtiyacı daha da artıyordu. Nitekim doğuda İran'la savaşın sürdüğü 1727'de, diğerleri gibi Karaman eyaletindeki “*âyân-ı vilâyetten*” *Mekkâri-başı* Gaffar-zâde Osman Ağa da askerî görev için emre muhatap olmuştur. Ondan istenen, Hemedan ve Isfahan Seraskeri Ahmed Paşa'nın hizmetinde kullanılacak yük hayvanlarından, Karaman eyaletinin hissesine düşen 1.000 *mehar* (yular) deveyi hazırlamaktı.¹⁰⁹

¹⁰⁰ BOA, *TS.MA.d.*, nr. 7569. Eşref Temel, Konya âyanlığı hakkındaki doktora tezinde, söz konusu vakıf kaydında adı geçen Mütevellî Abdülgaffar'ın, Ereğlili Abdülgaffar-zâde hânedanının kurucusu olduğunu iddia etmektedir. Bkz. *Konya'da Ayanlık*, s. 124.

¹⁰¹ Bu mahkemede onu, Şaban-oğlu Nuh adlı vekili temsil etmiştir. Dava, Yusuf adlı kaçak kölenin Ereğli'de Abdülgaffar Ağa'nın evinden çaldığı eşya hakkındadır. Yusuf'un gizlice aşırıldığını itiraf ettiği eşya arasında bir *sim reşme* (gümüş at başlığı), bir *sim sinebend* (gümüş eyer kayışı) ve köhne bir kürk de vardır. Bu mahkeme kaydı bile, Ereğlili Abdülgaffar Ağa'nın toplumsal statüsü hakkında bir izlenim vermektedir. (*KOŞS*, nr. 12, s. 178).

¹⁰² Temel, *Konya'da Ayanlık*, s. 125, 250, EK II.

¹⁰³ *37 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1102-1103/1691-1692)*, Yayına Hazırlayan: İzzet Sak, (Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları, 2010), s. 260/1. Krş: Temel, *Konya'da Ayanlık*, s. 124, dipnot: 455.

¹⁰⁴ BOA, AE.SAMD.III, nr. 179/17382 (20 Haziran 1710). Abdülgaffar Ağa buna rağmen birkaç yıl daha menzilcilik vazifesine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ereğli Menzili'ndeki görev değişimi hakkında Kasım 1715 tarihli bir belgede onun, “menzil sürmeğe iktidarı” olmadığı ifade edilmektedir. (BOA, İE.ML, nr. 29/2560).

¹⁰⁵ Şücaeddin kazasında mâlikâne zâbiti olan Seyyid Lütfullah'ın şikâyetine istinaden, Anadolu tarafından eşkıyâ def'ine memur Anadolu Valisi Vezir Hasan Paşa'nın raporu üzerine, Abdülgaffar-zâde İbrahim'in, Kıbrıs adasında Magosa Kalesi'ne hepsi için Temmuz 1712'de ferman çıkmıştır. (BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 117, s. 188, hkm. 821).

¹⁰⁶ BOA, İE.ML, nr. 86/8067 (22 Aralık 1714).

¹⁰⁷ BOA, AE.SAMD.III, nr. 29/2809.

¹⁰⁸ BOA, AE.SMHD.I, nr. 118/8560 (9 Ocak 1731).

¹⁰⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 133, s. 418, hkm. 1390 (Ocak 1727 sonları).

1730'lardan itibaren Abdülgaffar-zâdeler, idarî görevler de ifa etmeye başlamışlardır. Bu meyanda taşra elitlerini cezbeden asıl mevki, bir bakıma vali vekilliği anlamına gelen *mütesellimlik* makamıdır. Bu hânedanın birden fazla mensubunun, 18. yüzyıl süresince muhtelif tarihlerde Konya Mütesellimliği görevinde buldukları görülmektedir. 1739'da Karaman Valisi Mehmed Paşa'nın mütesellimi Abdülgaffar-zâde Süleyman Ağa'dır.¹¹⁰ 1745'te ise Gaffar-zâde Halil Ağa, Konya mütesellimidir. Mütesellimler, askerî sefer organizasyonlarının yanı sıra, iç güvenlik operasyonlarında da sıklıkla görev emirlerine muhatap oluyorlardı. Eylül 1745 tarihli hüküm, sadece Konya Mütesellimi Gaffar-zâde Halil değil, aynı zamanda aileden şu kişilere hitaben yazılmıştır: Halil'in babası Osman, amcası Süleyman ile Ahmed, Abdülgaffar ve sair akrabaları. Onlardan istenen hizmet, 700'den fazla *levend* eşkiyasıyla Anadolu'da güvenliği tehdit eden Dalkuşak diye mâruf şakinin bertaraf edilmesinde görev almalarıdır.¹¹¹ Bu nevi görevlerin ifası genellikle sert olmayı icap ettiriyor, bu da kaçınılmaz şekilde halkın şikâyetini mucip oluyordu. Devrin diğer taşra seçkinleri gibi, Abdülgaffar-zâdeler hakkında da zaman zaman merkeze, ağır ithamları hâvî şikâyet kâğıtları gitse de,¹¹² 1750'lerde onlar, muhtemelen itibarlarının zirvelerinde idiler.¹¹³ Ne var ki, aynı tarihlerde Lârendeli Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın istikrarlı yükselişi karşısında geriye düşecekler, 1760'larda ise talihleri tersine dönecektir. Böylece Ereğli cinayetini giden sürecin taşları, bu iki rakip ailenin, birbirinin simetrisi görünümündeki hikâyeleri eşliğinde dönecektir.

C. Kavga Nedenleri: Çavuş-zâdeler ile Gaffar-zâdeler Husumeti

Karaman eyaletinin bu iki güçlü âyan hânedanı arasındaki husumetin, yıllardan beri süregeldiği anlaşılmaktadır. 1772'de Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın katli, belki de kadim düşmanlığı çarpıcı şekilde açığa çıkaran bir olaydı. Böylesi sert mücadelede bunları motive eden, sahip olacakları ödülün büyüklüğü olmalıdır. İdarî ve iktisadî boyutu olan bir ödüldür bu. Vali vekilliği statüsünde fiilen eyaleti idare etme imkânı veren *mütesellimlik* makamı, taşra elitlerini hep cezbetmiştir. Nitekim 18. yüzyıl süresince Konya mütesellimliğinin, Çavuş-zâdeler ile Abdülgaffar-zâdeler arasında defalarca el değiştirdiği, arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir.¹¹⁴ *Mâlikânecilik* ve *mültezimlik* yoluyla, eyaletin iktisadî hâsilasından pay alma çabası da, idarede söz sahibi olma isteği kadar teşvik edicidir. Tahrik edici böylesi etkenlerle bunların, en azından 18. yüzyılın ortalarında karşı karşıya geldikleri kesindir. Konya Kadısı Yusuf Efendi'nin 1758 tarihli îlâmında, onların kavgasına dair birtakım iddialara yer verilmektedir. Yazışma konusu, Lârende şehrinde Çavuş-zâde Seyyid Mehmed [Emin] ve kız kardeşleri Hatice ve Ayşe'nin sahip olduğu hana, Abdülgaffar-oğlu Süleyman Ağa'nın haksız yere göz diktiği iddiasıdır. Bu tarihte Süleyman Ağa, aynı zamanda Konya Mütesellimi, Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın amca-oğlu Seyyid Mehmed Ağa ise, Nakîbüleşraf Kaymakamıdır.¹¹⁵ Çavuş-zâdeler'in iddiasına göre Abdülgaffar-oğlu Süleyman Ağa, *cerîme* adıyla bunlardan 18 kese akçe para almış, ayrıca

¹¹⁰ Temel, *Konya'da Ayanlık*, s. 115 (KOŞS, nr. 54, s. 158/1'den naklen).

¹¹¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 152, s. 16, hkm. 35 (Eylül 1745 sonu).

¹¹² Ereğlilî seyidlerin Abdülgaffar-zâdeler'in zulmünden şikâyeti: BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 152, s. 196-197, hkm. 848 (Mayıs 1746 sonları).

¹¹³ 1757'de Ereğli Şehir Kethüdası Mustafa'nın zulmünden ve kasabayı fesada verdiği yönünde halkın umumî şikâyeti üzerine yapılan gizli ve açık soruşturmada kasaba ileri, Gaffar-zâdeler'den "râzî ve şâkir" (hoşnut ve şükredici) olduklarını söylemişlerdi.

Bu hususta Karaman Valisi Vezir Mehmed Paşa'nın 30 Eylül 1757 tarihli tahrîrat hûlasası: BOA, AE.SOSM.III, nr. 24/1697.

¹¹⁴ Tafsilat için bkz: Temel, *Konya'da Ayanlık*, s. 125, ayrıca tezin sonundaki Ek: 2 liste.

¹¹⁵ KAŞS, nr. 285, s. 296.

Lârende'deki hanlarını da hukuksuz olarak zapt etmiştir. Mesele hakkında Karaman Valisi ve Lârende Kadısı'na yazılan Mayıs 1758 tarihli hükümde, haksız yere aldıklarını geri vermesi için Abdülgaffar-zâde Süleyman Ağa'ya emir yazıldığı halde, onun emre itaatsizliğine işaret edilmektedir.¹¹⁶

Çavuş-zâdeler ile Abdülgaffar-zâdeler arasındaki husumetin, sadece basit bir mal davasından ibaret olmadığını, Adana Valisi Mehmed Said Paşa'nın 13 Haziran 1759 tarihli mektubundan anlıyoruz. Çok ilginç bilgiler verilen bu mektupta Paşa, Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa ve amca-oğlu Mehmed Ağa'nın, Gaffar-zâdeler için "öteden berü hilâf-girimiz" (muhalifimiz) dediklerini nakletmektedir. Çavuş-zâdeler fazlasıyla dertlidir. Bu tarihte Karaman Valisi olan Abdurrahman Paşa'nın sert uygulamalarının nâhoş tezahürlerine Konya'da şâhit olan Mehmed Said Paşa, burada daha fazla durmayıp Adana'ya doğru yola çıkmıştır. Bir müddet sonra yoldayken, "Karaman havâlisinden bizim Çavuş-zâde Seyyid Âbidin Ağa" dediği Zeynelâbidin Ağa ve amca-zâdesi Seyyid Mehmed Ağa, Paşa'yı yolda karşılayıp, "bükâ-yı azîm ile" (gözyaşları içinde), başlarındaki belâyı şu sözlerle dile getirmişlerdir:

*"Hâlâ Karaman Vâlisi Abdurrahman Paşa'nın bilâ-mûcib katl-i nüfusa cesareti şöhret-şiar olmakla ibtidâ eyâlet-i Karaman'a pâ-nihâde oldukda (ayak bastığında) İlieğri kasabasına gelüp Karaman Lârendesi olan vilâyetimize geldikde bu kulları eğerçi kemâl-i havfımdan bir iki merhale ileride istikbale cesâret edemeyüp medîne-i mezkûre yollarından ba'id mesâfede vâki' olup zamanında harab ve perîşan olduğundan mürûr u 'ubûr eden vüzerâ-yı izam hazaratına gereği gibi ikram kâbil olamayup mukaddemâ Karaman Vâlisi İbrahim Paşa ve Tosun Mehmed Paşa'ya biner kuruş ve Numan Paşa ve Çelik Mehmed Paşa'ya üçer bin kuruş zahîre-baha namıyla veregelmiş iken bu defa ben kulunuz istikballerine çıkamayup ve kazâmıza dâvet edemediğimizden vezîr-i müşârileyh hazretleri tarafımıza muğberrü'l-hâtır (gücenmiş) olup bu esnâda öteden berü hilâf-girimiz olan (muhalifimiz) Gaffar-oğlu Süleyman ferceyab olmakla vezîr-i müşârileyhin ba'zı nifak ile itma' ve i'zab-ı hîlesine sülûk idüp Lârende kazâsından misl-i mesbuk olmamak vechile sekiz bin kuruş zahîre-baha taleb ve hah nâ-hah (ister istemez) fukarâyâ tevzi' ü tahmil ve tamamen teslim idüp vâki' olan matlûbatlarından sarf-ı kudret etmiş iken makbûle geçmeyüp mücerred istikbal da 'vâsına teşebbüs ve el'an merkum Gaffar-oğlu Süleyman hâlâ ma'iyetlerinde olmakla müşârileyhi iğzab ve nifakdan hâlî olmamağla bu esnada Lârende kazâsına tâbi' İbrala nam karyeden birkaç kimesneler sû-i niza' bahânesiyle Konya'ya vardıkda merkum Süleyman fırsat-yâb olup mezkur Seyyid Zeynelâbidin ve Seyyid Mehmed Emin bunların sularını kat' etdirdiğinden mâadâ dahi nice ifk ü iftira ve hâlâ başlarında iki yüz levend vardır diyü Konya Kadısı tarafından i'lâm ve karye-i mezbûreden Mehmed ve Bekir nam kimesnelerin menzil harçlıkların virüp ve yanlarına bir Tatar dahi terfîk itmekle müşârileyh hazretleri böyle mekr-i hâdiseye sülûk ile şâyed bir emr-i âlî ısdar iderler diyü kemal-i havfımızdan var u yarımız terk idüp zîr-i ... merhametinize geldik. Ahvâlimize vâkıf oldunuz. Allah ve Resule keyfiyetimizi der-i Devlet-i Aliyye'ye i'lâm ve istirham idiniz. İşte ahâli-i Lârende bizlerden hoşnud olduklarını hâvî belde-i merkûme kadısından i'lâm aldık."*¹¹⁷

Osmanlı merkezî hükümetinin, taşra vilayet ve sancaklarındaki idarî ve içtimaî meseleler hakkında vereceği kararlarda, taşradaki *ehl-i örf* sınıfından İstanbul'a ulaşan raporlar yönlendirici oluyordu. Karaman vilayetinin iki güçlü ailesi hakkında Mehmed Said Paşa'nın bu dikkat çekici mektubunun, somut ne gibi sonuçları olduğunu bilemiyoruz. Ancak yukarıda Zeynelâbidin

¹¹⁶ BOA, AE.SOSM.III, nr. 65/4871 (8 Ağustos 1758).

¹¹⁷ BOA, C.DH, nr. 12/555 (13 Haziran 1759).

Ağa'nın hikâyesi anlatılırken, dikkatli gözlerin fark edebileceği gibi, 1760'lardan itibaren Çavuş-zâdeler'in bir bakıma ikbal devirleri başlarken, Gaffar-zâdeler'in talihinin ise tersine döndüğü anlaşılmaktadır.

1764 yazında Ereğli ahalisi Divân-ı Hümâyün'a bir arzuhâl sunarak Gaffar-zâde Hacı Halil Ağa'yı, halka zulüm ve eziyet eden bir zalim olarak itham etmişlerdir. Bunun üzerine önce "âyanlığı" kaldırılmıştır. Bu sırada onun elinde, bazı mukâtaaların mültezimliği vardır. Fakat halkın isteğiyle onun *mültezimlik* vasfının da iptali hususunda, 10 Ağustos 1764 tarihinde *buyuruldu* sadır olmuştur.¹¹⁸ Şücâeddin Mukâtaası mültezimliği imtiyazını elinde bulduran hânedanın başka bir üyesi Süleyman Ağa-oğlu Abdülgaffar Ağa'nın ise başı, borcundan dolayı derttedir. Mukâtaanın mâlikânecisi sâbık Matbah-ı Âmire Emine Hüseyin Ağa, borcun tahsili için ferman çıkartmıştır. Merkezden aldığı emir üzerine Karaman Valisi, adam gönderdiyse de Ereğli halkı Abdülgaffar Ağa'ya sahip çıkarak vermediğinden, haklaştırma mümkün olamamıştır.¹¹⁹ Aynı senenin sonbaharında, yine alacak iddiasıyla, bu defa Süleyman ve Halil ağaların peşine düşülmüştür. Hücet-i şer'îye ile Süleyman Ağa'nın 5.000 kuruş, Halil Ağa'nın ise 7.500 kuruş borcunun olduğu; tahsilat için İbrahim Ağa mübâşir tayin edildiye de ödemedikleri ve Lârende tarafına firar ettiklerini, Ereğli Kadısı bildirmiştir. Buna karşılık, Abdülgaffar-zâdeler'in yeniden mahkemeye çağrılmaları, yine itaatsizlik göstermeleri halinde, mal ve eşyaları satılmak suretiyle borcun tahsili hususunda *buyuruldu* çıkmıştır.¹²⁰ Buna karşılık, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, Karaman Âyanı ve Konya Mütessellimi sıfatıyla Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın başetmek zorunda olduğu görevler, Rus savaşı nedeniyle iyice artmıştı. Görev bölgesinde asayişin sağlanması güç işti. *Kapusuz lewend* gruplarının güvenliği bozucu faaliyetleri yıllardan beri süregeliyordu. 4 Nisan 1771 tarihli tahrîratında Zeynelâbidin Ağa, eyaletteki genel asayiş sorunlarını aktarmış, son bir yıldır Karapınar taraflarında Kara Musa adlı eşkiya liderinin cüretkâr faaliyetlerini rapor etmişti.¹²¹

Ereğli cinayetine giden süreci anlamamıza yardımcı olacak dağınık arşiv malzemelerine bakıldığında görülen durumu, çok genel olarak şöyle tasvir etmek yanlış olmasa gerekir: 1760'lardan itibaren Abdülgaffar-zâdeler düşüş sürecindedir. Abdülgaffar-zâde Süleyman Ağa'nın 1761'deki mütessellimlik görevinden sonra, bu hânedandan mütessellimliğe tayin edilenin olduğu şüphelidir. Buna karşılık Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın, peş peşe bu görevi ifa ettiği görülmektedir.¹²² Şu hâlde Abdülgaffar-zâdeler'in, eyaletin idaresinde söz sahibi olma yarışında geriye düştükleri açıktır. Aleyhlerinde zaman zaman ortaya çıkan şikâyetçilere rağmen, Ereğli kazasında nüfuzlarını korudukları ve sağlam tarafgirlerinin olduğu bellidir. Geleneksel iktisadî faaliyet olarak mültezimlik yapmayı sürdürdükleri, ancak ekonomik durumlarının çok da iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Rakipleri Çavuş-zâdeler ise, merkezî idareyle münasebetleri bakımından ikbal dönemlerini yaşamaktadır. *Mütessellimlik* makamını büyük ölçüde inhisarlarına almışlardır. *Mâlikâne* ve *iltizam* yoluyla servetlerini sürekli arttırmışlar, tasarruf ettikleri nakit varlıklarını gayrimenkul satın alımlarıyla yatırıma dönüştürmüşlerdir. Ancak bütün bu yükseliş hikâyesi, büyük ölçüde tek bir kişinin, Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın omuzları üzerinde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Muhtemelen o, Karaman gibi devasa bir eyalette, altından

¹¹⁸ BOA, C.DH, nr. 259/12940 (10 Ağustos 1764). Bu belgenin neşri için bkz: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ereğli*, Hazırlayan: Orhan Özdiç, (Konya: Anadolu Ereğli Güç Birliği Derneği Kültür Yayınları, 2012), s. 82-83.

¹¹⁹ BOA, AE.SMST.III, nr. 26/1771 (28 Nisan 1766).

¹²⁰ BOA, C.ADL, nr. 88/5301 (29 Eylül 1766).

¹²¹ BOA, C.DH, nr. 333/16605 (4 Nisan 1771).

¹²² Temel, *Konya Âyanları*, s. 256-258 (Ek: II).

kalkmasının kolay olmayacağı ağır yükün altına girmiştir. İşte böylesi bir konjonktürde 1769'da Rusya ile savaşın patlak vermesi, onun görev ve sorumluluklarını daha da arttırmıştır. *İmdâd-ı seferiye* gibi savaş dönemi vergilerini ve mukâtaa gelirlerini tahsilde ciddi zorluklar yaşadığı açıktır. Ahali zimmetinde alacaklarına dair, vefatından sonra ortaya çıkan defterdeki rakamlar da bunu teyit etmektedir.¹²³ Hülâsa Zeynelâbidin Ağa'nın, kalabalık maiyetiyle baba ocağı Lârende'den Ereğli'ye doğru yola çıktığında, psikolojik olarak da bunalım halinde olması kuvvetle muhtemeldir. Nihayet onun bu dünyadaki kişisel serencamı, Mayıs 1772'de hunharca katliyle sonlanırken, şimdi, Osmanlı maliye bürokrasisi için rutin ve fakat müteveffanın mirasçıları için sıkıntılı yeni bir süreç başlayacaktır.

III. Cinayet Bürokrasisi

Osmanlı Devleti'nde, *askerî* sınıftan bir devlet görevlisinin vefatında, müteveffanın geride bıraktığı malların (*muhallefat*) eksiksiz tespiti, deftere kaydı, satışı ve nakdî veya aynî hasılatın, Hazîne-i Âmire denilen merkezî hazineye teslimi işleminin bütününe, *müsâdere* denilmektedir. Bütün bu işlemlerin nasıl icra edileceği, yerleşik uygulamalarla belirlenmişti.¹²⁴ Yerel merciler tarafından vefatı bildiren kâğıtların merkeze ulaşması üzerine, yapılacak işlemleri açıklayan fermanla, hususî bir *mübâşir* (çavuş) bölgeye gönderilirdi. Mübâşir nezaretinde yapılacak öncelikli işlemler şunlardı: Mahallî kadı/nâib ve şahitler huzurunda müteveffanın menkul ve gayrimenkul bütün mal varlığının tespit edilerek deftere kaydedilmesi ve bu malların, mahallinde güvenli bir yerde muhafaza altına alınması. Ardından mübâşir, elinde *muhallefat defteri* ve diğer resmî yazılarla merkeze giderek evrakı hükümet mercilerine sunardı. Merkezde maliye bürokratları tarafından müteveffanın devletle olan muhasebesi görülerek zimmeti çıkarılır, ortaya çıkan borç, muhallefat mallarından tahsil edilirdi. Şahıslarla olan borç-alacak hesapları ise genellikle yerel mahkemelerce halledilirdi. İşte bütün bu sıkıntılı ve sürprizlere gebe süreç, müteveffa Zeynelâbidin Ağa için de işletilmiştir.

Yukarıda da naklettiğimiz gibi, Karaman Âyanı Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın “katlen fevti” haberi, 19 Mayıs 1772 tarihi itibarıyla merkeze ulaşmıştı. Bu tarihte Sadâret makamından Defterdar Efendi'ye yazılan buyurulduda, öncelikle yapılacak işler sıralanmıştı. Müteveffanın, “cânib-i mîriye düyûn-ı kesîresi” olduğu hatırlatıldıktan sonra, bütün muhallefatına devlet tarafından el konulmasının zaruri olduğu, bunun için de Dergâh-ı âli kapıcıbaşı [boş] Ağa'nın hususî mübâşir tayin edilerek gönderildiği belirtilmiştir. Ardından, yapılacak işler şöyle sıralanmıştır: Karaman Valisi'nin nezaretinde müteveffanın bütün nakit parası, mal ve eşyası, ahali zimmetinde kalan alacaklarının tespiti; Karaman, İçel ve çevresinde olan çiftlikler, han ve sair emlâki; develeri, hayvanları ve mal kabilinden her neyi varsa eksik bırakmadan ve gizlenmesine fırsat vermeden *cânib-i mîrî* için zabt olunup, *ma'rifet-i şer'le* (adlî mercilerce) deftere kaydedilip, imzalı ve mühürlü defterin acilen İstanbul'a gönderilmesi. Bu emir doğrultusunda Karaman Valisi'ne ve hususî mübâşire gereği gibi ferman yazılmıştır. Taşradan muhallefat defteri beklenirken, maliye bürokratları da müteveffanın zimmetini tespate matuf araştırmaya hemen başlamıştır. Bu minvalde onun uhdesindeki *timar cebelüsü* kayıtları Ordu-yı Hümâyun'da olduğundan, Zimmet Halifesi tarafından görülmesi gerektiği hatırlatılmıştır.¹²⁵ Fark edileceği

¹²³ Zeynelâbidin Ağa'nın alacak defteri: BOA, AE.SABH.I, nr. 311/20907.

¹²⁴ Osmanlı Devleti'nde müsâdere ve muhallefatın kabzı işlemlerinin bürokratik süreçleri hakkında ayrıntılı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Cahit Telci, “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı: 2 (Aralık 2007), s. 145-166; Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 49 (Ağustos 1987), s. 95-111.

¹²⁵ BOA, C.ML, nr. 175/7428 (19 Mayıs 1772).

üzere bu ilk kayıtlarda, muhallefatin kabzı işlerini organize edecek hususî mübâşirin adı belirtilmemiştir. Birkaç ay sonra, bu çetrefilli işe, İçel âyanından gönüllü bir talip çıkacaktır ki o, Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa'dır.

Silifke Âyanı Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa'nın bu işe talip olarak ortaya çıkması, beklenmedik bir durumdu. Mustafa Ağa hükümete, müteveffanın bütün malları, eşyaları ve emlakini *cânib-i mîrî* (hazine) için kabzedebileceğini, bunun için de hazineye peşin olarak 650 *kese* akçe nakit¹²⁶ ve 50.000 *keyl-i İstanbulî* buğday vermeyi taahhüt etmiştir. Bu taahhüde göre hazırlanan mühürlü *temessük*, Başmuhasebe'ye kaydedilmiştir. Bu arada Gölgeli-oğlu Mustafa Ağa, *dergâh-ı muallâ kapıcı-başılığı* rütbesi verilmek suretiyle taltif edilmiştir. Bu minvalde 13 Eylül 1772 tarihinde, Karaman eyaletindeki idarecilere ve mübâşir Kapıcı-başısı Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa'ya gereği gibi ferman yazılmıştır. Bu fermanla Zeynelâbidin Ağa için, “zümre-i mütegalibe ve cebâbireden olup Karaman a'yânı iken bundan akdem katlen fevt olan müteveffa Zeynelâbidin” ifadelerinin kullanılması,¹²⁷ Osmanlı merkezî idaresi nezdinde herhangi bir taşra seçkinin statüsünün, nasıl da duruma göre kolayca değişebileceğini göstermesi açısından ilginçtir. Ayrıca onun gibi bir “zalimin” bütün mallarına devletçe el konulmasının, “sâire mücib-i ibret ve vesîle-i pend ü nush” olacağı da ifade edilmiştir.¹²⁸ Gölgeli-oğlu'nun bu görevi, son yıllarda malî durumu ve nüfuzunu sarsıcı mahiyette hakkındaki bazı suiistimal iddialarıyla, Rusya savaşı için talep edilen asker yazımındaki gevşekliğinden kaynaklı sıkıntılarından kurtulmak için fırsat olarak gördüğü tahmin edilebilir. Ayrıca kısa süre önce, İçel sancağındaki timar erbabından kanunsuz şekilde tahsil ettiği söylenen para nedeniyle açılan soruşturmada, bu sırada İçel Mütessellimi olan Hacı Zeynelâbidin Ağa ile karşı karşıya gelmişlerdi. Binaenaleyh bu meselede Gölgeli-oğlu'nu, kişisel intikam duygusu da tahrik etmiş olabilir.¹²⁹ Zeynelâbidin Ağa vak'ası gibi durumlarda en büyük zorluk, müteveffanın muhallefatinı eksiksiz ortaya çıkarmaktır. Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa'ya yazılan 16 Eylül 1772 tarihli hükümde, bu konuda bilgisine başvurulacak kişilerin adları sayılmıştır. Bunların başında Kâtibi Mustafa ve Kethüdası Hacı Molla-oğlu Hacı İbrahim gelmektedir. Diğer kethüdası Hüseyin ve Bey-oğlu Ahmed, bezirganı Hacı Âbid ile Gaferyad kasabasındaki diğer kethüdası Abdurrahman'ın da adları verilmiştir. Ayrıca İstanbulî Kefere denilen bir zimmîden söz edilmektedir. Anlaşıldığına göre bu zimmî, müteveffanın nakit parası, malları, gayrimenkulleri ve sair malları hakkında bilgi sahibidir.¹³⁰

Mübâşir Gölgeli-oğlu Mustafa Ağa'nın öncelikli işi, maktul Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın katli sırasında ve sonrasında Ereğli'de, kasabanın ileri gelenleri ve ahali tarafından gasp edilen mallarını tespit etmektir. Ne var ki onun, talip olduğu görevin gereğini yerine getiremediği anlaşılmaktadır. Zaten 1772 sonbaharında ona, İçel askeriyle birlikte orduya katılma emri verilmiştir.¹³¹ Dolayısıyla, muhallefet meselesi muhtemelen kâğıt üzerinde kalmıştır. Nitekim çok

¹²⁶ Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa'nın teklif ettiği bu 650 kese akçe büyük rakamdır. Osmanlı malî sisteminde bu tarihlerde 1 kese, yaklaşık 500 kuruş ya da 50.000 akçeye karşılık geldiği bilinmektedir. Buna göre ister 1 kuruş= 120 akçe, istersek doğrudan 1 kese= 50.000 akçe kurundan bir hesap yaptığımızda, toplam 325.000 kuruşluk (yaklaşık 32 ila 39 milyona akçe) muazzam bir rakam karşımıza çıkmaktadır. Hesaplamada esas alınan bilgiler için bkz: Baki Çakır, “Kese”, *DİA*, Cilt: EK-2 (Ankara 2019), s. 42-43; Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, Cilt: 26 (Ankara 2002), s. 458-459.

¹²⁷ BOA, C.ZB, nr. 83/4126 (16 Eylül 1772).

¹²⁸ BOA, C.DH, nr. 265/13246.

¹²⁹ Gölgeli-oğulları hakkında genel olarak bkz: Ensar Köse, “Silifke'de Güçlü Bir Âyan Hânedanı: Gölgeli-oğulları”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1 (Yaz 2016), s. 8-30; Gölgeli-oğlu Deli Mustafa Ağa için: s. 24-25.

¹³⁰ BOA, C.DH, nr. 265/13246 (16 Eylül 1772).

¹³¹ Köse, “Silifke'de Güçlü Bir Âyan Hânedanı: Gölgeli-oğulları”, s. 25.

geçmeden bu çetrefilli işin, dergâh-ı âlî gediklilerinden Selim Ağa'ya verildiğini görüyoruz. Sarıkavak Kadısı Seyyid Mehmed'in 11 Ağustos 1773 tarihli îlâmında, mübâşir Selim Ağa'nın yaptığı işler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre onun öncelikli işi, maktul Zeynelâbidin Ağa'nın muhalledatından, devlete olan borcuna karşılık olarak 150.000 kuruşu tahsil etmektir. Elinde bu minvaldeki fermanla Ereğli kasabasına varan Selim Ağa, müteveffanın ekseriya *raht* (eyer takımı) ve *bisat* (halı, kilim vs.) takımıyla at, katır ve nakit parasının Ereğli'de kaldığını ve bunların yağma edildiğini görmüştür. Lârende'deki evinde ve diğer bazı mahallerdeki mal, eşya ve hayvanları satılarak hasıl olan 30.000 kuruş, Darbhâne-i Âmire'ye teslim edilmiştir. Bazı kürk, biniş takımı ve gümüş gibi eşyaları da İstanbul'a gönderilmiştir. Buradan sağlanan nakdin, müteveffanın *mâlikâne muacceleleri* için sarf edileceği belirtilmektedir. Baki kalan eşya ve elbiseleri satılarak elde edilen 5.000 kuruş da yine merkeze yollanmıştır. Bunun haricinde geride, nakde dönüştürmeye müsait ancak 5.000 kuruşluk emlak ve eşyasının kaldığı ifade edilmiştir. Fakat müteveffanın, ahali üzerinde önemli miktarda alacağı kalmıştır. Bunların miktarı 47.955,5 kuruşu *temessüklü*, 11.000 kuruşu ise temessüksüz toplam 58.955,5 kuruş olarak verilmektedir. Zeynelâbidin Ağa'nın hazinedarının sözlü beyanına göre, müteveffanın Ereğli'de kalan nakit varlığından, 4.000 *mahlût altun* ve 11.500 kuruş *beyaz akçe* ki, toplam 22.500 kuruşun da *cânib-i mîrî* (devlet hazinesi) için tahsil edilip, baki kalanların ise müteveffanın yetimlerine "sadaka u in'am ve merhamet" buyurulması talep edilmiştir. Ancak Ereğli'de yağma edilen malların geri alınması kolay değildir. Kasaba halkından bunlar istendiğinde, tuğyanlarında ısrarla emre karşı geldiklerini ve istenen mallardan "bir akçe" bile vermediklerini, Sarıkavak Kadısı, Lârende ahalinin umumî ifadelerine istinaden kaleme aldığı îlâmında haber vermektedir.¹³² Muhalledatın ortaya çıkarılarak el konulması sürecindeki yoğun bürokratik işlemlere ait evrak gözden geçirildiğinde, peşine düşülen aynı ve nakdî varlığın kıymetini ifade eden rakamlarda farklılıklar dikkati çekmektedir. Ancak şurası kesindir ki, Zeynelâbidin Ağa'nın, mîriye yüklü miktarda borcunun yanı sıra, birçok yerden alacağı da vardır. Alacağının dökümünün yapıldığı defterde, Karaman eyaletine bağlı kazalarda köylüler ve şahıslar üzerinde, temessüklü ve temessüksüz toplam alacak rakımının 81.455,5 kuruşa çıktığı görülmektedir. Bunlar içinde, Bozulus Mukâtaası aşiretlerinden, Saruhan kazasında Kara Osman-oğlu'nun çiftliğinde mevsimlik olarak istihdam edilen kişilerden de 6.000 akçe alacağı kayıtlıdır. Vergi tahsildarlığı, doğası gereği zor iş olduğundan, ahali zimmetinde bir miktar bakiye kalması tabii idi. Bununla birlikte, kazalardaki nüfuzlu âyan ve derebeylerin tahsilata muhalefeti, işi daha da zorlaştırıyordu. Nitekim sırtını Seydişehir Âyanı Ahmed Ağa'ya dayamak suretiyle vergilerini ödemeyen kişiler zimmetinde 3.000 kuruş kalmıştı. Keza Esbkeşan reâyâsından Kululu Ahmed Ağa da 2.000 kuruşluk borcunu ödememişti. Zeynelâbidin Ağa'nın, yukarıda verdiğimiz toplam alacak rakamına, Ereğli'de katli sonrasında yağma edilen mallarının 22.500 kuruş tutarındaki rakam da dahildir.¹³³ Bu arada, devletin haricinde şahıslardan da alacak iddiasına bulunanlar olmuştur. İçel Valisi Vezir Mehmed Paşa bunlardan biridir. Kapıkethüdası aracılığıyla hükümete sunduğu kâimede, daha önce Karaman Valiliği görevindeyken Zeynelâbidin Ağa, paşalar için eyaletten toplanması mutad olan zahîre ve *zahîre-bahâyı* tahsil ettiği halde kendisine ödemediğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla bundan kaynaklı borcu, müteveffanın oğlu Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa'dan talep etmiştir.¹³⁴

Daha önce de vurguladığımız gibi *muhalledat* ve *müsadere*, doğası gereği, uzun zaman alan sıkıntılı bir meseleydi. Böylesi can sıkıcı bir sürecin getireceği zorluklarla yüzleşmekten,

¹³² BOA, C.ML, nr. 39/1780 (11 Ağustos 1773).

¹³³ BOA, AE.SABH.I, nr. 311/20907.

¹³⁴ BOA, A.DVN.ŞKT, nr. 1196/19 (3 Ekim 1772).

müteveffa Zeynelâbidin Ağa'nın mirasçıları da kurtulamamıştır. Atalarından miras serveti kurtarabilmek için devlet hazinesine, 150.000 kuruş nakit ödeme yapmayı taahhüt etmişlerdir. Oysa bu da kolay iş değildir. Üstelik, Ereğli'de Abdülgaffar-zâdeler ve Maden-oğulları tarafından yağmalanan malların geriye alınması da başlı başına bir sorun olacaktır. Bütün bu zorlu süreçte, Çavuş-zâdeler'e liderlik etme sorumluluğunu, müteveffanın oğlu Abdurrahman Ağa üstlenecektir. Ne var ki o da, babasından miras sorunların altında ezilecek, bir yandan borçlarla uğraşırken öte yandan, yine atasından miras ağır devlet işlerinin altına girecektir. Yıldan yıla dallanıp budaklanan muhalefat meselesine daha sonra, Tarsus Âyanı Tor-oğlu Ali Bey de müdahil olacaktır. Nihayet bütün bu sancılı süreç, *güherçile* işinde başarısızlığa uğrayan Çavuş-zâde Abdurrahman Ağa'nın, 14 Aralık 1784 tarihinde fermanla katline kadar devam edecektir.¹³⁵

Sonuç

Esas itibariyle bu çalışma, erken modern dönem Osmanlı taşra toplumundaki *âyanlık* olgusu hakkındaki genel akademik uğraşımızın, bir “yan ürün” olarak ortaya çıkmıştır. Uzunca süredir, İçel âyanlığını araştırmak için girdiğimiz yollar, bazen, Torosların arızalı-çetin arazisinden bizi gayriihtiyari alıp, komşu coğrafyalara götürmektedir. Bu bazen Aladağların boz yamaçları ve derin vadileri, bazen de Karaman ülkesinin uçsuz bucaksız düzlükleri olabilmektedir. Aslında kişisel görünümlü bu yolculukta yaptığımız, “âyanlar çağı”nın mahallî seçkinleri olan kahramanlarımızın izini takipten başka bir şey değildir. Zira, birbirine komşu kaza/sancak/vilayet âyanları arasında bağlar vardır. Konu hakkındaki araştırmalarda zaman zaman işaret edilen bu nevi bağlar, muhtemelen bilinen ve tahmin edilenden daha yaygın, bazı âyan hânedanları arasında ise oldukça güçlüdür. Hatta akrabalık bağıyla tahkim edilmiştir. Nitekim Lârendeli Çavuş-zâdeler'in peşine düşmemizde bizi, İçelli Abdülmü'min Paşa ve onun mensubu olduğu Zeyni-oğulları ile olan yakın akrabalıkları tahrik etmiştir. Bunlar arasındaki akrabalık bağının ne olduğu, çalışma içinde tartışılmıştır. Akrabalıklar, genellikle, aynı zamanda aileler/hânedanlar arasında güçlü müttelik ilişkisi anlamına geliyordu. Nitekim böylesi kavi bir ittifakı, İçelli Abdülmü'min Paşa-zâdeler ile Lârendeli Çavuş-zâdeler arasında görüyoruz.

Çavuş-zâdeler, 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve 1760'lara gelindiğinde, Karaman eyaletinin en güçlü âyan hânedanı olma mücadelesinde, muhtemelen işaret ettiğimiz akrabalık/müttelik ağının yararını görmüş olmalıdırlar. Çavuş-zâde Zeynelâbidin Ağa'nın 1772'de katline kadarki süre boyunca eyalette, *mütesellimlik* makamı büyük ölçüde onların elindedir. *Mâlikâneçilik* ve *mültezimlik* gibi yollarla servetlerini sürekli arttırmışlar; nakdî birikimlerini, iş hanları ve dükkânlar satın almak suretiyle kârlı yatırımlara dönüştürmeyi bilmişlerdir. Ayrıca *boyahâne* gibi ticarî işletmeleri de vardır. Ancak bütün bu güç/nüfuz alametlerine rağmen, eyalette rakipsiz değillerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısında onlara rakip olarak, Lârende kent merkezinde, Kamış-zâdeler ve Mataracı-zâdeler gibi mahallî derebeyleri ortaya çıkacaktır. Öncesinde ise bunların kadim hasımlarının, Ereğlili Abdülgaffar-zâdeler olduğuna hiç şüphe yoktur. Karaman eyaletinin bu iki güçlü âyan hânedanı arasındaki muhâsamatin tarihsel kökenleri ve sebeplerine de, çalışma boyunca kafa yorulmuştur. Düşmanlığın kök nedeni, öncelikle, idarede söz sahibi olma (*mütesellimlik / voyvodalık*), buradan sağlanan nüfuzla, eyaletin

¹³⁵ Çavuş-zâde maktul Zeynelâbidin Ağa'nın muhalefatının tespiti ve müsaderesi süreci, esas itibariyle bir fasl-ı dîğerdır. Bu mesele hakkında birçok arşiv kaydı mevcuttur. Bunlardan birkaçı için bkz: BOA, C.ZB, nr. 84/4194, 85/4238; C.ML, nr. 68/3126, 233/9799; AE.SMST.III, nr. 207/16293. Zeynelâbidin Ağa'nın oğlu Abdurrahman Ağa'nın idamı ve muhalefatı ise, müstakil bir çalışmaya konu olmuştur (Fidan, “18. Yüzyılda Bir Âyan: Karaman Âyanı Çavuşzâde Seyyid Hacı Abdurrahman Ağa ve Muhalefatı”).

iktisadî hasılasından daha fazla pay alma (*mâlikânecilik / mültezimlik*) rekabeti gibi görünmektedir. Esasında mahallî âyan ve derebeyleri arasındaki böylesi bir rekabet ve mücadele, sadece bu yazının kahramanlarına münhasır bir durum da değildir. Komşu İçel sancağında, bu mücadelelerin ne ölçüde sert ve acımasız verildiği malumumuzdur.

Osmanlı merkezî idaresi açısından ise bu tarihlerde, taşra eltileri olan *âyan* zümresi adeta vazgeçilmezdi. Onlardan kaynaklı sıklıkla ortaya çıkan eşkiyalık, zulüm, suiistimal ve zimmete para geçirme gibi kusurlar, göz ardı edilmek zorundaydı. Zira devletin onlara ihtiyacı çok boyutluuydu. İç güvenlik operasyonlarında yararlanmak, vergi tahsildarlığı yaptırmak, özellikle savaş zamanlarında eyaletin idaresini teslim etmek ve nihayet askerî lojistik hizmetlerinde bunları istihdam etmek bu meyandaki işlerden idi. Muhtemelen bütün bu mecburiyetlerin bir eseri olarak, tabii ya da gayritabii bir taşra seçkinin ölümü halinde, hânedanın maddî güç ve toplumsal nüfuzunun tamamen yerle bir olmasıyla neticelenecek darbeler vurmaktan imtina ediliyordu. Nitekim Ereğli cinayeti sonrasındaki onca tantanaya rağmen, durumları istikrarsız bir seyir izlese de, ne Lârendeli Çavuş-zâdeler ne de Ereğlililer Abdülgaffar-zâdeler tarih sahnesinden silinip gitmişlerdir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Atik Şikayet Defteri (A.DVNS.ŞKT.d), nr. 31, 32, 38, 42, 54, 55, 64, 66, 106, 165, 211.

Kamil Kepeci Defteri (KK.d), nr. 2481, 2934.

Karaman Ahkam Defteri (A.DVNS.AHK.KR.d), nr. 2, 3, 8, 10.

Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d), nr. 2960, 9896.

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), nr. 115, 117, 133, 152, 161, 166.

Bâb-1 Âsafî, Divân-ı Hümâyün Kalemi (A.DVN), 956/87, 1234/56.

Bâb-1 Âsafî, Şikâyet Kalemi (A.DVN.ŞKT), nr. 1196/19, 1246/5.

Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II), nr. 105/11356.

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III), nr. 26/2521, 29/2809, 103/10182, 179/17382.

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I), nr. 118/8560.

Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III), nr. 24/1697, 65/4871.

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III), nr. 13/874, 24/1625, 26/1771, 26/1774, 74/5481, 110/8340, 139/10940, 207/16293, 360/28812.

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I), nr. 311/20907.

Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III), nr. 176/10564.

Cevdet Adliye (C.ADL), nr. 88/5301, 90/5384.

Cevdet Askeriye (C.AS), nr. 636/26788, 1145/50895, 1164/51805.

Cevdet Dahiliye (C.DH), nr. 12/555, 160/7975, 259/12940, 265/13246, 333/16605.

Cevdet İktisat (C.İKTS), nr. 26/1256.

Cevdet Maliye (C.ML), nr. 39/1780, 68/3126, 175/7428, 233/9799, 418/17044, 458/18567, 535/51960, 713/29119.

Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr. 83/4126, 84/4194, 85/4238.

İbnülemin Adliye (İE.ADL), nr. 12/796.

İbnülemin Maliye (İE.ML), nr. 29/2560, 72/6732, 86/8067.

İstanbul Meşihat Arşivi

İSTM.MŞH.DFT1.d, nr. 30.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TS.MA.d, nr. 7569.

Şer'îye Sicilleri

Karaman Şer'îye Sicili (KAŞS), nr. 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 300, 333.

Konya Şer'îye Sicili (KOŞS), nr. 12, 15, 25, 28, 34, 49, 54.

37 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1102-1103/1691-1692), Yayına Hazırlayan: İzzet Sak, (Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları, 2010).

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Cengiz, Ahmet: *Karaman Tarihi (XVIII. Yüzyıl)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2014.

Çakır, Baki: "Kese", *DİA*, Cilt: EK-2 (Ankara 2019), s. 42-43.

Fidan, Fadimana: "18. Yüzyılda Bir Âyan: Karaman Âyanı Çavuşzâde Seyyid Hacı Abdurrahman Ağa ve Muhallefâtı", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 28 (2022), s. 114-141.

Işık, Özlem: *XIX. Yüzyılın Ortalarında Ereğli Kazasına Bağlı Köylerin Nüfusu (1838-1845)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Koç, Ümit: "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2 (Elazığ: 2002), s. 395-420.

Konyalı, İbrahim Hakkı: *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi*, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.

Konyalı, İbrahim Hakkı: *Abideleri ve Kitâbeleri ile Ereğli Tarihi*, İstanbul: Fatih Matbaası, 1970.

Köprülü, Orhan F.: "Çavuş", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 8 (İstanbul 1993), s. 236-238.

Köse, Ensar: *Ağalar, Konya Aladağ'da Âyan Bir Türkmen Ailesinin Tarihi (1680-1880)*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.

Köse, Ensar: "Âyan", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: I, (İstanbul: TÜBİTAK Bilim Yayınları, 2021), s. 97.

- Köse, Ensar: “İçel’de Bir Ulu Çınar: Şeyh Ali Semerkandî ve Nesli”, *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1015), s. 335-359.
- Köse, Ensar: “Silifke’de Güçlü Bir Âyan Hânedanı: Gölgele-oğulları”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1 (Yaz 2016), s. 8-30.
- Köse, Ensar: “Osmanlı Taşrasında Bir Seçkinin Yükselişi: İçelli Abdülmü’min Paşa (1650-1684)” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17 (Haziran 2023), s. 254-278.
- Mercan, İsmail Hakkı: *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıb-nâmesi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2009.
- Temel, Eşref: *Konya’da Ayanlık (1639-1839)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ereğli*, Hazırlayan: Orhan Özdil, Konya: Anadolu Ereğli Güç Birliği Derneği Kültür Yayınları, 2012.
- Pamuk, Şevket: “Kuruş”, *DİA*, Cilt: 26 (Ankara 2002), s. 458-459.
- Telci, Cahit: “Osmanlı Devleti’nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı: 2 (Aralık 2007), s. 145-166.
- Temel, İsmet Boydemir: *Osmanlı Döneminde Ereğli Kazası Vakıf Eserleri*, Konya: Çizgin Kitabevi Yayınları, 2011.
- Ünal, Mehmet Ali: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Müsâdere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 49 (Ağustos 1987), s. 95-111.

**Krallık Macaristanı'nda Bir Ceza Davasının İncelemesi:
Eğri'den Gelen Türk'ün Cinayeti [1687]**

*An Examination of Criminal Trial in The Kingdom of Hungary:
The Murder of a Turkish Man from Agria [1687]*

Burak Akın* & Péter Tóth**

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

**Araştırma Makalesi
Research Article**

**Sorumlu yazar:
Corresponding author:**
* University of Szeged
burkakin@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0240-8096

** University of Miskolc
peter.toth.171@outlook.hu

ORCID: 0009-0006-8938-4646

Başvuru / Submitted :
1 Ağustos 2023

Kabul / Accepted :

10 Ekim 2023

DOI: 10.21021/osmed.1336108

Atıf/Citation:

Akın, B; Tóth, P. "Krallık Macaristanı'nda Bir Ceza Davasının İncelemesi: Eğri'den Gelen Türk'ün Cinayeti [1687]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 88-107.

Benzerlik / Similarity: %8

Öz

Bu çalışma, XVII. yüzyılın son çeyreğinde Krallık Macaristanı'nda görülen bir ceza davası üzerinden Macaristan nahiye idaresinde mahkeme sürecini ele almayı amaçlamaktadır. Maktul, 1686 yılının Noel kutlamaları sırasında, Eğri Kalesi'nden yola çıkıp Ónod Kalesi'ne varmak isteyen bir Türk'tür. Mahkeme kaydında ismine, yaşına ve mesleğine dair hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Yola çıkış amacı Hıristiyanlık inancına geçmek olan maktul, Miskolc kasabasında konakladığı zaman bir grup Macar tarafından kendisinin altın işlemeli kılıcını ele geçirmek gayesiyle öldürülmüştür. Öldürme planını tasarlayan Száraz János, nahiye şûrası tarafından infaz edilirken suç ortağı Borbély György isimli asilzadeye karşı 1687 yılında dava açılmıştır. Mahkeme kaydını önemli kılan hadise, bahsi geçen asilzadenin ihanet suçuyla yargılanmasıdır. Zira isnat edilen bu suç sebebiyle sanık tüm servetini ve hatta canını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Anahtar Kelimeler: Macaristan Krallığı, Osmanlı Devleti, Eğri, Ceza hukuku.

Abstract

This research aims to examine the judicial process of the comitatus administrative unit by analyzing a criminal trial that occurred in the Kingdom of Hungary during the last quarter of the 17th century. The victim was a Turk who departed from Castle of Agria during the Christmas celebrations in 1686 en route to Castle of Ónod. The judicial record does not provide any information regarding the victim's name, age or occupation. The reason for the victim's departure was to convert to Christianity. While stopping over in the Miskolc oppidum, he was killed by a group of Hungarians who wanted to steal his gold-embellished sword. Although the planner of the murder, Száraz János, was executed by the sedes judicaria, his accomplice, a nobleman named Borbély György was prosecuted in 1687. The importance of the court record arises from the fact that aforementioned nobleman, Borbély György, was accused of the crime of treason, which, if convicted, could have resulted in the loss of his wealth and even his life.

Keywords: Kingdom of Hungary, Ottoman Empire, Agria, Criminal law.

Giriş

Borsod-Abaúj-Zemplén İl Arşivi'nde bulunan bu cinayet davası kaydının¹ 1687 yılında Borsod nahiyesi zabıt defterine tahrir edilmesinden bu yana hakkında bir akademik çalışma henüz yapılmamıştır. Krallık Macaristanı kuvvetleri ve Osmanlı birlikleri arasındaki çatışmaların yanı sıra ayaklanmalar ve yangınlar sonucunda Osmanlı hâkimiyetindeki Macaristan'la ilgili yerel idari birimlerin kayıtlarından pek az zabıt defteri ve Macarca belge kalmıştır. Günümüzde Kuzeydoğu Macaristan'da Borsod-Abaúj-Zemplén ilinin bir şehri olan Miskolc'daki il arşivi, XVI. ve XVII. yüzyılları pek çok açıdan incelememize imkân veren Osmanlıca² ve Macarca³ belge bulundurmasıyla önemli bir yere sahiptir. Bu minvalde, Borsod nahiyesi zabıt defterinde yer alan mezkûr cinayet davası, hem ender oluşu hem de muhteviyatı açısından ehemmiyet teşkil etmektedir.

Araştırma, bir yandan mahkeme kaydının Türkçe çevirisini sunarken diğer yandan davanın konusu, isnat edilen suç, mahkeme unsurları ve mahkeme usul işlemleri hakkında bir ön bilgi vererek çeviri metninin tahlilini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Macarca transkripsiyonu ise çeviri ve asıl metin arasında karşılaştırma yapma olanağı sağlamaktadır. Çalışmada yer alan Macarca isimler, Macaristan'da âdet olduğu üzere soyad-ad sıralamasıyla kullanılmıştır. Ayrıca mahkemede yer alan memuriyetlerin isimleri Türkçe'ye çevrilmeden, Macarca asıllarıyla tercih edilerek Latince karşılıkları verilmiştir. Bunun sebebi, bu isimlerin Osmanlı Devleti'nin idari yapısında tam bir karşılığının olmamasıdır. Ancak çalışmada bu memuriyetlerin yetkileri ve görevleri açıklanarak mahkemedeki rollerinden bahsedilmiştir. İstisna olarak, yeminli mahkeme azası memuriyeti⁴ (Mac. *Esküdt* Lat. *Juratus Assessor*) ve zabıt kâtibi (Mac. *Jegyző* Lat. *Notarius*) kelimeleri Türkçeye çevrilmiştir.

¹ HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. Borsod vármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 10. kötet., 816–821.

² Miskolc ahali ve Osmanlı devlet adamları arasındaki ilişkileri çok açık bir şekilde ortaya koyan mühim dosyalardan ilki kısaca Türk vesikalari olarak bahsedeceğimiz arşiv kayıdır. Çoğunlukla Eğri Vilayetinden gönderilmiş 17'si Macarca, 44'ü Osmanlıca olmak üzere toplamda 61 belgeden oluşmaktadır; *HU-MNL-BAZVL IV.1501.m. Miskolc város tanácsának iratai. Miskolc város török levelei*. Szendrei János, Miskolc yerel tarihiyle ilgili kaleme aldığı beş ciltlik monografyasının üçüncü cildinde bu vesikaların Macarca transkripsiyonlarına ve Osmanlıca'dan Macarcaya çevirilerine yer vermiştir. Osmanlıca belgeler Velics Antal tarafından çevrilmiş ve transkribe edilmiştir; János Szendrei, *Miskolcz Város Története és Egyetemes Helyiratai Oklevéltár Miskolcz Város Történetéhez 1225-1848*, C. 3 (Miskolc, 1890). Türk Vesikalari dosyasındaki Macarca belgelerin ve diğer Latince kayıtların da bulunduğu Osmanlı hâkimiyetindeki Borsod nahiyesinin vergilendirilmesi hakkında Latince ve Macarca belgelerden oluşan diğer bir eser için bkz; Tamás Bodnár ve Péter Tóth, *Borsod Vármegye Adózása a Török Korban* (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44, 2005).

³ Muhasebe defteri (Mac. *Számadaskönyv*) bir Macar idari biriminin gelirlerinin, giderlerinin ve vergilerinin kaydının tutulduğu evrak türüdür. Borsod-Abaúj-Zemplén İl Arşivi'nde bulunan muhasebe defterleri ise 1678-1686 yılları arasındaki Eğri Vilayeti yöneticileri ve memurlarının, Miskolc ahalisinden satın aldığı veya el koyduğu ürünlerin, eşyanın kaydının yanı sıra Eğri yöneticilere ödenen vergi hakkında da tarihî önem taşıyan bilgiler ihtiva etmektedir; HU-MNL-BAZVL IV.1501/f 1-5. füzet, Miskolc számadaskönyvei 1678-1687. Muhasebe defterleri hakkında bkz; Dániel Nyíri, "Miskolc Régi Számadaskönyvei", *Történelmi és Régeszeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye multjából*, II (1926): 17-26.

⁴ Sadrettin Karatay kitap çevirisinde *esküdt* memuriyetini, yeminli aza olarak çevirmiştir. Bu çalışmada ise mahkemedeki görevinden yola çıkarak, yeminli mahkeme azası olarak alternatif bir çeviri tercih ettik; Sándor Takáts, *Macaristan Türk Aleminde Çizgiler*, Çev., Sadrettin Karatay (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1922), 13.

Son olarak, çalışmanın pek çok yerinde geçen nahiye idari birimi hakkında bir açıklama yapmak gereklidir. *Vármegye* (Lat. *Comitatus*) kelimesinin alternatif karşılığı olarak Türkçe’de iki farklı kelime kullanılmıştır: il ve vilayet. Ancak Osmanlı hâkimiyeti döneminde Macaristan’daki yazışmalarda bu idari birimi tanımlamak için nahiye tabirinin kullanıldığını görmekteyiz.⁵ Bu sebeple; il veya vilayet yerine bu araştırmada nahiye kelimesi tercih edilmiştir.

1. Davanın Konusu

Maktul, 1686 yılında Budin’deki Osmanlı varlığına imparatorluk orduları tarafından son verildikten yaklaşık dört ay sonra, Eğri Kalesi’nden Hıristiyanlık inancına geçmek için Ónod Kalesi’ne doğru yola koyulan bir Türk’tür. Mahkeme kaydında, yalnızca (Mac. *Török*),⁶ Türk şeklinde kaydedilmiştir. Elimizde başka bir bilgi olmadığından Eğri’den gelen Türk olarak nitelendirdiğimiz bu şahıs elbette bir Osmanlı tebaası olarak düşünülmelidir. Bu meseleyi daha detaylı bir şekilde açıklamakta fayda vardır. Zira sadece Macarlar değil, bölgedeki Osmanlı idarecileri de doğal olarak kendilerinden bahsederken Türk ifadesini kullanmaktadırlar.⁷

Böylesi önemli bir davada maktulün asıl isminin kullanılmaması, sadece Türk olarak bahsedilmesinin yeterli oluşu bize bu durumun Borsod nahiye mahkemesi için sıradan bir hadise olmadığını göstermektedir. Zira ‘Türk’ tabiri tahkikat süresince yöneltilen sorularda bu şahsın kim olduğu konusunda yeterince açık ve ayırt edici bir unsurdur. Hıristiyan olmak için atıldığı bu serüvende, Ónod Kalesi’ne yakın bir konumda bulunan Miskolc⁸ kasabasına Noel kutlamalarının olduğu vakit gelmiştir.

Hususen neden Miskolc’da konaklamaya karar verdiğine dair bir açıklamaya rastlanmamıştır. Buna rağmen bazı çıkarımlarda bulunmamıza imkân veren ipuçları tespit edilebilmektedir. Gyulai Éva’nın belirttiği üzere, Eğri’nin Osmanlı idaresinin tasarrufuna geçmesiyle birlikte, Bükk Dağı’ndan Miskolc’a ulaşım önem kazanmaya başlamıştır. Miskolc ahalisinin yalnızca nakdî vergilerini değil, yıllık sağlamakla yükümlü oldukları top arabalarının büyük bir kısmını da bu güzergâhtan ulaştırdığı bilinmektedir.⁹ Eğri’den gelen Türk’ün bu yolu tercih etme ihtimallerinden ilki dağ yolunun varış noktalarından birisinin Miskolc kasabası olmasıdır ve buraya bu

⁵ 1644 yılında Budin Beylerbeyi Osman tarafından Nádor Eszterházy Miklós’a gönderilen mektup için bkz; Ludwig Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606-1645, (Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy)* (Budapest, 1932), 450. Orta Macaristan bölgesi, Kassa ve yedi nahiye hakkında bkz; József Blaskovics, “Az orta Madzsar (Orta Macar) és Erdély Történetére Vonatkozó Török Okiratok I. Rákóczi György Fejedelem Korából”, *Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve*, VI (1990): 259-301. Bu idari birimin Türkçe karşılığı için verdiği değerli tavsiyelerinden dolayı Prof. Dr. Papp Sándor’a teşekkür ederiz.

⁶ Macar arşiv vesikalarında ve tarih yazımında genellikle Osmanlı Devleti’nden *Török Birodalom* (Türk İmparatorluğu), *Törökország* (Türkiye, Türk memleketi) olarak bahsedilmektedir. Ayrıca, Müslüman-Muhammedî yerine de kullanılmaktadır.

⁷ Buna bir örnek olarak Eğri Beylerbeyi Kasım’ın Miskolc ahalisine gönderdiği 1663 tarihli Macarca mektubu şöyle başlamaktadır: „Biz, yüce ve mağlup edilemez Türk Kayzarının serhad Eğri Kalesi’nin, Tisza ve Tuna nehirleri arasındaki topraklarının ve ordularının koruyucu beyi, efendisi, muhterem ve yiğit, alicenap Kasım Paşayız. Siz ki...” HU-MNL-BAZVL IV.1501.m. 23.

⁸ Miskolc kasabası 1544 yılında Budin Beylerbeyi Mehmed tarafından vergiye bağlanmıştır; Samu Borovszky, *Borsod Vármegye Története: A Legrégibb Időktől a Jelenkorig* (Budapest: MTA, 1909), 84.

⁹ Éva Gyulai, “Miskolc Topográfiaja a XVI–XVII. Században”, *Miskolc Története: 1526-tól 1702-ig*, C. 2 (Miskolc, 1998), 94.

güzergahtan varmıştır.¹⁰ Bir diğer ihtimal ise kayın ağaçlarıyla kaplı bu yoldan güvenli bir şekilde gizlenerek seyahat etmeyi düşünmüş olmasıdır. Aynı zamanda maktul için Eğri ve Ónod Kalesi arasındaki daha kısa olan yolu tercih edilmez kılan durum, savaşlar neticesinde ıssızlaşmış bu bölgede, eşkıyaların oluşturduğu riskin yanında yalnız başına seyahat etme tehlikesi de olabilir. Zira yola çıktığı 1686 yılının aralık ayında ovalardaki otların ve çalılarının kurduğu, ağaçların yapraklarını döktüğü açık bir alanda seyir halinde olan kişinin kendini diğer unsurlara belli edeceği aşikârdır.¹¹ Bu olasılıkların hem Macar hem de Türk bir kimse için eşit derecede tehlikeli sonuçlar doğurabileceği unutulmamalıdır. Mahkeme kaydı maktulün Ónod Kalesi'ne doğrudan gitmek yerine neden önce Miskolc'a geldiği hakkında bizi bilgilendirmemektedir.

Dava için yapılan ön tahkikat neticesinde, Miskolc'a vardığı zaman Borbély György adlı bir asilzade ve arkadaşlarının onunla dostluk kurdukları ortaya çıkmaktadır. Birinci tanık Katona Mihály'nin ifadesine göre Borbély György, mezkûr Türk ile birlikte tanığın evine gittiği zaman orada Száraz János ile karşılaşmıştır.¹² Bu konuşma esnasında Száraz János, Borbély György'e Türk'ü öldürmeyi teklif etmiştir. Borbély György, Türk'e ait olan altın işlemeli kılıcın kendisine verilmesi şartıyla bu öneriyi kabul edip, kimseye bu konudan bahsetmeyeceğini söyleyerek suç ortağı olmuştur.¹³

Száraz János ve yoldaşları, Eğri'den gelen Türk'ü yukarıdaki konuşmanın gerçekleştiği günün gece yarısı yanlarına alarak yola çıkmışlar ve 1686 yılının Noel haftasında öldürmüşlerdir. Bu öldürme hadisesinin nerede ve nasıl gerçekleştiğini bilmiyoruz. Fakat tanık ifadelerinde, Száraz János ve Borbély György arasındaki konuşmadan bir hafta sonra Türk'ün dolmasını, altın işlemeli kılıcını (Mac. *Aranyas kard*) ve diğer eşyasını aynı şekilde Katona Mihály'nin hanesinde kendi aralarında iktisam ettikleri belirtilmektedir.¹⁴ Tahkikat ve tanık ifadelerine göre Száraz János'un bu öldürme planını tasarladığını anlıyoruz. Száraz János hakkında bir dava kaydına ulaşılamamasına rağmen nahiye şûrası tarafından infaz edildiği, tanıklara yöneltilen sorulardan ortaya çıkmaktadır.¹⁵ Bundan dolayı davanın sanığı yalnızca Borbély György'dür. Maktul adına ne Eğri'den ne de tanıdıkları tarafından bir başvuruda bulunulmamıştır. Fakat Borsod nahiye şûrası bir kamu davası olarak bu süreci başlatıp yetkili *szolgabíróyu* (Lat. *Judlium nobilis*) tahkikatı başlatmak için olayı soruşturmaya göndermiştir.¹⁶

1.1. İsnat Edilen Suç

1687 yılında Borsod nahiyesi zabıt defterine tahrir edilmiş bu dava kaydının diğer bir önemi ise iddia makamının sanık Borbély György aleyhine cezanın tatbiki için başvurdukları kanundur.

¹⁰ Bkz; Ek-1: Harita XVI. yüzyıl sonu Borsod nahiyesindeki kale (Mac. *Vár*), virane hâline gelmiş kale (Mac. *Rom*) ve Osmanlı kaleleri (Mac. *Török vár*) hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmada kullanılmasının nedeni, maktulün yolculuğunu analiz etmek için çok uygun bir kaynak oluşudur. Zira Eğri Kalesi'nden Miskolc kasabasına ve Ónod Kalesi'ne giden yollar ile beraber Bükk Dağı güzergâhını ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. Harita için bkz; Gyulai, 95.

¹¹ Osmanlı hâkimiyeti döneminde yolların ve yolculukların olası tehlikeleri hakkında bkz; Takáts, *a.g.e.*, 151-154.

¹² HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 817.

¹³ HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 819.

¹⁴ HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 819.

¹⁵ „*Vallja meg igazán, hiti után az tanú, Borbély György uramnak az töröknek megölettetésében, mellynek haláláért Száraz János megölettetett, volt-é valami közi, ha volt, micsoda közi volt?*” HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 819.

¹⁶ HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 816-818.

Davacı vekili, sanığın gerçek bir sebebe dayanmayarak adam öldürme suçuna binaen Kral Ulászló'nun (II. Vladislaus) 1498 tarihli Üçüncü Kararnamesi'nin (*Harmadik Decretum*) 73. maddesi¹⁷ ve Werböczy István'ın 1514 tarihli Üçlü Kitap'ının (*Tripartitum*) birinci kısmının ondördüncü maddesinin son fıkrasına¹⁸ istinaden yargılanmasını istemiştir.¹⁹ Burada bahsi geçen yasaları incelediğimizde, iddia makamının sanığı ihanetle (*Nota infidelitatis*) suçladığını görmekteyiz. Kral Ulászló'nun Üçüncü Kararnamesi'nin 73. maddesi şu şekildedir: “*Bundan böyle serhad kalelerinde görevli memurlardan ve başka âdemlerden birisi eğer Türklerin diyârından yâhut hâkimiyeti altındaki yerlerden gizlice bu ülkenin hudûdlarına, hatta memleketin topraklarına sığınan kimselere ve onların mallarına herhangi bir şekilde zarar verirse, ebedî ihânet suçuyla cezâlandırılacaktır.*”²⁰ Werböczy István'ın Üçlü Kitap'ının birinci kısmının ondördüncü maddesinin son fıkrası ise: “*...dahası sapkın dinlerini terk edip Türk diyârından bizim memleketimizin topraklarına, buraya yerleşmek için sığınanları tâciz edenler, hürriyetlerine el koyanlar ve onların mallarını çalanlar ihânet suçuyla cezâlandırılırlar.*”²¹

İhanetle suçlanan sanığı iki yaptırım beklemekteydi; mal ve can kaybı. Kanunlara göre servetine el koyulup mülkleri ve kral tarafından bağışlanmış arazileri müsadere edilmekteydi. Bu süreçte hayatta olan mirasçıları mağdur etmeden mirastan payları verilir. Müsadere hazinesi tarafından suçlunun eşine²² evlilik sözleşmesindeki muayyen miktar, eşya yahut arazi; kız çocuklarına²³ ise miras hukukuna göre hakları verilir. Bunların yanı sıra suçlunun borçlu olduğu kimselere de borçlarının karşılıkları ödenirdi.²⁴ Bahsi geçen suçun ne kadar ağır olduğunu gösteren diğer bir nokta ise bu kararın yalnızca kral tarafından hafifletilebilmesi veya suçluyu bizzat bağışlayabilmesiydi.²⁵ İddia makamının Borbély György aleyhine suçlamaları sonucunda

¹⁷ “II. Ulászló Harmadik Decretuma”, *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar (1000-1526)*, erişim 8 Nisan 2023, <https://mek.oszk.hu/01300/01396/html/02.htm#28>.

¹⁸ István Werböczy, *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve* (Budapest, 1990), 86.

¹⁹ „Annak okáért kívánja az dominus actor és magistratus, hogy az dominus in causam attractus ezen ok nélkül való cselekedeteért az ország törvénye szerint, signanter articulum 73. Uladislai regis decreti 3. et titulum 14. partis primae Tripartiti Decreti ultimo paragrapho per dominos iudices judicialiter cum executione reali convincáltassék...” HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 821.

²⁰ „A török hatalom alól menekülöket örökös hűtlenség vétkének büntetése alatt senki se zaklassa vagy akadályoztassa. A végváratat felügyelő tisztviselők és bármely más állású emberek közül senki se merészkedjék ezután azokat, kik a törökök uralma alól vagy területéről alattomban ennek az országnak határaiba vagy magába ez országba is menekültek, személyeikben avagy dolgaikban bármi módon gátolni vagy megkárosítani. 1. §. Örökös hűtlenség vétkének büntetése alatt.” “II. Ulászló Harmadik Decretuma”.

²¹ „Továbbá azoknak, kik kárhoztatott felekezeteökről lemondván, Törökországból e mi országunk területére, itten való tartózkodás végett menekülnek, háborgatói, letartóztatói és fosztogatói.” Werböczy, *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve.*, 86.

²² Bir nevi mehre benzeyen, evlilik esnasında yazıyla veya sözlü anlaşılaraq kadına verilen evlilik hediyeleri hakkında bkz; Ibolya Katalin Koncz, “A Jegyajándék és a Hitbér Jogtörténeti Gyökerei”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica*, 1/XXX (2012): 67-73.

²³ Kız çocuklarının miras hakkı için bkz; József Holub, *Néhány Kérdés a Leánynegyed Köréből*, C. IV (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1936).

²⁴ Ferenc Eckhart, *Magyar Alkotmány- és Jogtörténet* (Budapest: Politzer, 1946), 350.

²⁵ Ákos Timon, *Magyar Alkotmány- és Jogtörténet: Különös Tekintettel a Nyugati Államok Jogfejlődésére*, 6. kiad. (Budapest: Grill, 1919), 446.

mahkeme heyeti ne gibi bir karara vardı bilemiyoruz. Bu ancak davalı vekilinin hukuktaki ve savunmadaki ustalığına bağlıdır. Zira dava kaydı, zabıt defterinde müdafî vekilinin, şahit ifadeleri ve dava arzuhalini mahkemeden talep etmesinin ardından sona ermektedir.²⁶ Müdafî vekilinin bu isteği; mahkemeyi yavaşlatmak, savunma hazırlamak ve belgelerdeki açıkları bulmak için sıkça başvurulan bir zaman kazanma yöntemi idi.

Bu çalışmada yer alan mahkeme metninin çevirisi pek çok açıdan klasik bir dava sürecini anlamak adına önemli ve ayrıntılı bir örnektir. Aşağıda yer alan bölümlerde, davada yer alan memurların görevleri hakkında bir ön bilgi verilmesi çeviri metnini tahlil etmek için elzemdir. Bu açıklamaları yaparken odak noktamız bu mahkeme kaydında yer alan unsurların adli vazifeleri olacaktır.

1.2. Mahkeme Unsurları

Adli süreç davacının şikâyetini mahkemeye ilemesiyle başlamaktadır. Eğer mağdur taraf bu müracaatı yapacak durumda değilse, mesela cinayete kurban gittiye bu hâlde nahiye şûrası davayı açmaktadır.²⁷ Bu süreç XVIII. yüzyılın ortalarına kadar farklı bir şekilde de işleyebilmekteydi. Nahiye, *alispán* (Lat. *Vicecomes*) başkanlığında, yeminli mahkeme azası ve *szolgabíró* ile genellikle üç ayda bir kazaları²⁸ ziyaret eder ve halkın şikâyetlerini dinlerdi. Böylelikle cinayet, suç ortaklığı, ihanet, hırsızlık, büyücülük vesaire suçlara karışanlarla alakalı sorular yöneltip, ahalinin mahkemeye başvurmasına gerek kalmadan tahkikatı başlatırdı. Kazalarda ikamet eden nüfusun azlığına rağmen ekseriyetle sözüne itimat edilen, halkın arasında öne çıkan kimselere müsaade edilirdi. Suçlamalar ve şüpheler neticesinde şüphelinin nahiye mahkemesine çıkarılmasının gerekli olduğu durumlarda serfler tutuklanmakta, asilzadeler ise mahkemeye celp edilmekteydi. Şüphelerin henüz kanıtlanmadığı hâllerde daha derin bir tahkikata başlanırdı.²⁹

Nahiye mahkemesine *alispán* başkanlık ederken *szolgabíró*, yeminli mahkeme azası ve zabıt kâtibi de mahkemede yer almak zorundaydı.³⁰ *Alispán*, nahiye yönetiminde *föispán*³¹ (Lat. *Supremus comes*) ardından en yetkili idareciydi. Nahiye mukimleri olan toprak beyleri, asilzadelerin seçimiyle görev başına gelir ve yıllık düzenli maaş alırdı. XVII. yüzyıl içerisinde pek

²⁶ „Nomine et in persona egregii domini Georgii Borbély, praetensi videlicet in causam attracti egregius Andreas Aszalay, legitimimus eiusdem procurator cum nostris et penes personalem eiusdem adstantiam, praemissa solenni juris protestatione, reservataque tempore discussionis causae et criminalis allegandi, disputandi ac memoratum suum principalem defendendi cum omnimoda facultate comparet, petitque paria productae actionis et accessoriorum judicialiter impertiri. Dantur. Expediatur.” HU-MNL-BAZVL IV. 501/a.10. kötet, 821.

²⁷ Iván Meznerics, *A Megyei Büntető Igazságszolgáltatás a 16-19. Században* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1933), 52-53.

²⁸ Kazalar (Mac. *Járás*) nahiyenin dört idari birime ayrılmasıyla meydana gelmişlerdir. Kaza hakkında bkz; László Marjanucz, “A járás a magyar történelemben”, *Acta Universitatis Szegediensis : Acta Juridica et Politica-Ünnepi kötet : dr. Blazovich László Egyetemi Tanár 70. Születésnapjára*, LXXV (2013): 441-454. Borsod nahiyesinin kazaları hakkında bkz; Samu, *a.g.e.*, 174-75.

²⁹ Iván, *a.g.e.*, 52-53.

³⁰ Péter Bán, ed., *Magyar történelmi fogalomtár: L-Zs*, c. II, Magyar történelmi fogalomtár (Budapest: Gondolat, 1989), 240.

³¹ *Föispán* hakkında; Péter Bán, ed., *Magyar Történelmi Fogalomtár : A-K*, C. I (Budapest: Gondolat, 1989), 141-142.

çok kez değişiklik göstermesine rağmen genellikle *főispán*, nahiye asilzadelerinden üç kişiyi idare meclisine önerir ve bu şahıslar arasından seçim yapılırdı. Görev süresi ise bir yıl ile sınırlıydı.³²

Szolgabíró, nahiye idaresinde olduğu kadar adli işlerde de fevkalade önemli bir yere sahipti. *Főispán* tarafından tavsiye edilir ve aynı şekilde nahiye asilzadeleri tarafından seçilirdi. Ekseriya her nahiyede bir yıllığına dört *szolgabíró* göreve getirilirdi. Bu memurların halk arasından, seçkin, nahiye toprak sahiplerinden olmalarına önem gösterilirdi. Varidatları öncelikle mahkemelere sağladıkları hizmetler karşılığı aldıkları ücretlerdi. Adli vazifeleri arasında nahiye mahkemesinde hazır bulunma, adli tahkikat yapma, davalıyı mahkemeye celp etme, şahitlerin ifadelerini alma ve mahkeme kararını tatbik etme bulunurdu.³³

Yeminli mahkeme azalığı memuriyeti, *szolgabíró*ların idari ve adli sahadaki fazla iş yükleri nedeniyle ortaya çıktı. Bu sebeple XV. yüzyılın ilk yarısına kadar bu memurlar nahiyede daimi çalışanlar değil, gerektiği hâlde hizmetlerine müracaat edilen kimselerdi. Ancak mezkûr yüzyılın ikinci yarısında geçici memuriyetleri değişerek, daimi olarak görev almaya başladılar. Davalarda ve *szolgabíró* ile beraber tahkikatlarda bulunmaları zaruriydi. Öncelerinde yalnızca adli işlerde daha sonra nahiyenin idari alanlarında da görev almaya başladılar. Nahiye gerekli gördüğü hâllerde yeminli mahkeme azalarının sayılarını arttırabilmekteydi. Bu minvalde her *szolgabíró*nun yanına birer yeminli mahkeme azası tayin edilirken daha sonra bu sayı ikiye çıkartıldı.³⁴

Zabıt kâtibî, XII. yüzyılda artan yazı işlerine binaen *főispán*ın hususi müstahdemi olarak hizmete başlamıştır. Nahiyeler de zabıt kâtiplerine başvurarak, onları zaman zaman göreve çağırılmışlardır. Zabıt kâtipliği memuriyeti, XVII. yüzyıl sonunda değişerek daimi, resmî görevli hâline geldi. En önde gelen vazifesi nahiye idare meclisi ve mahkemesinin kayıtlarını tutmaktır. Bununla birlikte aynı dönemde *alispán*ın sorumluluğu altında olan zabıt defterlerinin muhafaza edilmesi görevi de kendisine verildi. Nahiye idaresinde hukuk ve tahrir alanında uzman kişilere ihtiyaç gitgide daha çok arttı ve pek çok kez bir zabıt kâtibinin aynı anda başka bir nahiyede de görev yaptığı oldu.³⁵

1.3. Mahkeme Usul İşlemleri

Mahkeme kaydının çevirisine geçmeden önce mahkeme prosedürünü açıklamakta fayda vardır. Hazırladığımız bu liste arşiv kaynaklarında sıklıkla karşılaşılan mahkeme süreçlerinin yol haritasıdır. Usul, bahsi geçen mahkeme kaydında da aynı şekilde ilerlemekle beraber yalnızca VI. maddeye kadar olan süreci bilmekteyiz.

- I. Davacının, davalıyı mahkemeye şikâyet etmesiyle birlikte adli süreç başlar. Eğer mağdur taraf, bu başvuruyu yapacak durumda değilse (cinayet durumunda) nahiye davayı açmaktadır.
- II. Nahiye mahkemesi, yetkili *szolgabíró*yu ve bir yeminli mahkeme azasını, davalıyı mahkemeye celp etmek için vazifelendirmektedir. Celpnamede celsenin gerçekleşeceği yerin ve tarihin belirtilmesi gerekmektedir.
- III. *Szolgabíró*, mahkemeye celbin yapıldığına dair müracaatta bulunur.

³² Borovszky, *a.g.e.*, 173.

³³ Bán, *a.g.e.*, 2/182.

³⁴ Bán, *a.g.e.*, 1/115.

³⁵ Bán, *a.g.e.*, 2/238.

- IV. Davacı, mahkemeden tahkikatın yapılmasını talep eder ve mahkemenin emriyle yetkili *szolgabíró* ve yeminli mahkeme azası bunu yerine getirir.
- V. Celse, mağdur tarafın davacı aleyhine şikâyetiyle, suçlamasıyla başlar. Tarafları ise vekilleri temsil eder.
- VI. Müdafî vekili, davacı tarafından takdim edilen belgelerin suretlerini isteyebilir. Bu pek çok kez dava sürecini yavaşlatmak, zaman kazanmak için başvuru olan bir yöntemdir.
- VII. Mahkeme kararı verir.
- VIII. Eğer taraflardan birisi mahkemenin kararını kabul etmezse daha yüksek bir mahkemeye başvurabilir.

2. Mahkeme Kaydının Çevirisi

Nahiye *szolgabíró*sunun müracaatı üzere.

Asil Borsod nahiyesi³⁶ *alispáni* soylu ve yiğit Dóry András hazretlerinin vazifelendirmesiyle, ben Borsod nam nahiyenin nizami *szolgabíró*sü³⁷ Kapossi István, tahkikat süresince yanıma memur tayin edilen yeminli mahkeme azası Csíszár Mihály Efendi ile beraber nahiye şûrasının davacı olduğu bir cinâyet davası sebebiyle mezkûr nahiyenin şu an Miskolc varoşunda ikâmet eden davalı Ónod asıllı Borbély György Efendi'yi tahkik etmek üzere yola çıktık. Ceza davasıyla alakalı 1687 senesinin [Mart] ayının 24. gününde, şahsen mezkûr efendinin hanesine giderek 1687 senesinin Nisan ayının dokuzuncu gününde Ónod'da gerçekleşecek³⁸ olan nahiye mahkemesine celp ettim. Bu davayla alakalı diğer celselerde de bizatihi hazır bulunmasını³⁹ ve aynı zamanda işbu mesele nihayete erinceye değin yaptıklarının sebebini ibraz etmesi hususunu tebliğ ettim. Borsod nahiyesi *Szolgabíró*sü Kapossi István ve Borsod nahiyesi yeminli mahkeme azası Csíszár Mihály tarafından mûmza.

Müracaatın yapılmasını müteakiben mezkûr nahiye şûrasının davacı vekili, davalı aleyhine suçlamaları işbu şekilde takdim etti:

Geçmiş 1686 senesinin İsa Mesih'in mukaddes doğum şenlikleri sırasında Ónod serhad kalesine geçme niyetiyle Eğri Kalesi'nden bir Türk, asil Borsod nahiyesinin varoşlarından⁴⁰

³⁶ Asil nahiye idari bölümü için bkz; Barna Mezey, ed., *Magyar Alkotmánytörténet*, Osiris Tankönyvek (Budapest: Osiris, 2003), 146-154.

³⁷ *Szolgabíró*nun kendisinden nizami olarak bahsetmesinin sebebi seçimle göreve getirildiğinden dolayıdır. Zira nahiye şûrası, iş yükünün fazla olduğu dönemlerde seçim yapmadan da başka *szolgabíró*ları göreve getirebilmekteydi.

³⁸ Nahiye mahkemesinin belirli bir toplantı yeri bulunmamaktaydı. XV. yüzyıl ortalarında Miskolc'da toplanılırken 1579 yılında Osmanlı tehlikesi sebebiyle Mohi kasabasında toplantılar gerçekleşmeye başlamıştır. XVII. yüzyılda da nihai bir yerde karar kılınmamıştır. Bu sebeple nahiye mahkemesi başlıca Ónod, Aszaló, Szendrő ve Sajószentpéter'de kurulmuştur. 1727 yılında nahiye konağı inşa edilmiş ve bu tarihten itibaren Miskolc'da yer almaya başlamıştır; Borovszky, *a.g.e.*, 191-192.

³⁹ Yalnızca ihanet suçu gibi ağır ithamlarda davalının mahkemeye şahsen gelmesi zorunluydu. Diğer hafif suçlamalarda ise yerine sadece vekilini gönderme gibi bir hakkı vardı; Eckhart, *a.g.e.*, 389-390.

⁴⁰ Macarca'da yazıldığı gibi kullandığımız varoş kelimesi, *mezőváros* (Lat. *Oppidum*) kelimesinin kısaltılmış hâlidir. Bu yerleşim biriminin etrafını kuşatan surlar bulunmazdı. Eğri yöneticiler de Miskolc ile alakalı yazışmalarında varoş tabirini kullanmışlardır; „*Dārü'l cihād ve el-ğuzzāt maħrüse-i eğri tevābi'nden ħavāş-ı hümāyūn ħaryelerinden mişķōfçe nām vāroş...*” bkz; Burak Akın, “Az Ahdnâme Alkalmazása Egy Bírósági ügy Példáján: Erzsike és Esztiike Pere (1664)”, *Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltára-Levéltári Évkönyv. Új folyam.*, IV (2022): 130.

Miskolc'a geldi. Macaristan'daki Hıristiyanların da iman ettiği gibi bu Türk de ulu Tanrı'ya iman ve Hıristiyanlığı kabul etmek gayesindeyken, mezkûr davalı efendi suç ortağı yoldaşlarıyla bir araya gelip, Miskolc'a gelen Türk'e sokularak onunla dostluk kurdular. Neden böyle akla sığmaz bir işe kalkıştığını hâlâ idrak edemememize rağmen mezkûr davalı; suç ortağı yoldaşlarıyla beraber anlaşarak, Ónod serhad kalesine gitmek gayretinde olan bu Türk'ü elbise ve eşyalarını beyinlerinde iktisâm etme maksadıyla hiçbir gerçek sebep olmaksızın gece vakti öldürdü. Yalnızca davalı efendi bilebilir neden Tanrı'nın buyruklarına ve memleketin kaidelerine karşı geldiğini. Davacı nahiye şûrası, davalı efendi aleyhine bir yandan kanunların buyurduğu şekilde toplanmış tanık ifadelerini takdim ederken diğer yandan tanıkların uzak yerlerde iskân etmeleri sebebiyle daha sonra başka ifadelerin de toplanabileceğini ibraz etmiştir. İşbu sebeple nahiye şûrası, davalı Borbély György Efendi'nin bu bilâ-sebep icraatına binaen, memleket kaidesi olan Kral Ulászló'nun hususen Üçüncü Kanunnamesi'nin 73. maddesi ve Üçlü Kitap'ın birinci kısmının ondördüncü maddesinin son fıkrasına istinaden mahkeme tarafından cezanın infazını istemektedir. Nahiye şûrası, başka tanık ifadelerini mahkemeye ibraz etme hakkını saklı tutmaktadır.

Yukarıda zikredilen tanık ifadelerinin metni bu şekildedir:

Efendimizin 1687 yılının dokuz Nisan günü, ben asil Borsod nahiyesinin nizami *szolgabíró*larından Kapossi István, tahkikat süresince yanıma memur tayin edilen yeminli mahkeme azası Csíszár Mihály Efendi ile beraber soylu ve bahadır Dóry András Efendi hazretlerinin vazifelendirmesiyle, nahiye şûrasının davacı olduğu bir cinayet davasında Ónod'a Borbély György Efendi aleyhine mahkeme tahkikatını tatbik etmek üzere geldim. Asil Borsod nahiyesinin vazifelendirme yetkisine binaen, yedime verilen suallerle tahkikati işte bu minvalde ifa ettim.

Sualler: Mahkeme yeminini içtikten⁴¹ ve hakikatleri itirâf edeceğini ikrar ettikten sonra şahide soruldu. I. Sual: Száraz János'un ölümle infaz edilmesine sebep olan Türk'ün öldürülme hadisesinde Borbély György Efendi'nin bir ilgisi var mıydı, şayet vardysa o hâlde bu ne derece bir münasebetti? II. Sual: İşbu vakada kimler münasip birer şahit olabilir?

Birinci şahit Katona Mihály, kırk yaşlarında bir asilzade; mahkeme yeminini içti ve kendisine sualler yöneltildi.

I. Suale cevaben: Miskolc'daki Aszalay András Efendi'nin evinin karşısında olan hanemde otururken Száraz János da yanımdaydı.⁴² Bahsi gecen Türk ile beraber gelen Borbély György Efendi'ye Száraz János "Öldürelim mi bu Türk'ü?" dedi. Borbély György Efendi cevaben "Öldürün gitsin, bana sadece o altın işlemeli kılıcı verin, kimseye hiçbir şey söylemem, ben o altın

⁴¹ Şahitlerin mahkeme yeminleri hakkında bir örnek; "Ben ... diri Tanrı, kutsal bâkire Meryem ve cümle azîzler üzerine yemin ederim ki bu suâl olunacağı meselelere gerçek cevapları vereceğim. Gördüklerim, duyduklarım veya şahid olduklarım hakkında hiçbir şeyi saklamayacağım. Parayı, mükâfatı, ricâyı, adam kayırmayı, korkuyu, kin gütmeyi, kendi yararımı ve bir insanın aklına gelebilecek olan herşeyi bir kenara koyup vicdânım ve bilgim gereğince söyleyeceğim. Tanrı ve cümle azîzler yardımcım olsun."; Anna Seresné Szegőfi, "Zemplén Vármegyei Esküszövegek", *Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek*, C. 19 (Miskolc, 1983), 79.

⁴² Eğri'den gelen Türk'ün öldürülme planının tasarlandığı bu yerin nerede olduğunu bilmekteyiz. Aszalay ailesinin evi bugün hâlâ ayakta durmaktadır. Günümüzde bu ev Miskolc'un ana caddesi olan, Széchenyi Caddesi'nde bulunmaktadır. Aszalay ailesi hakkında bkz; Éva Gyulai, "Egy Borsodi Nemes Rákóczi Oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) Udvari Szekretárius Életútja", *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: Tanulmányok a Rákóczi-Szabadságharc Kezdetének 300. Évfordulójára*, C. 2 (Sárospatak, 2003), 7-79.

işlemeli kılıçla yetinirim!” dedi. Borbély György Efendi üç veya daha fazla kez haneme gelip gitti. Bu şekilde kendi aralarında meşveret ettiler. Ancak karanlık çöktüğü vakit evimden çıktı. Akabinde pencereden bir adam seslendi: “Hey askerler, hazırlanın zîrâ Türk’den haber var!” Ama kimdi o bağırın bilmiyorum. Bunun üzerine o askerler hemen kalktılar ve o Türk ile birlikte gittiler, ne zaman öldürdüler bilmiyorum. Mamafih Borbély György Efendi, Száraz János ve yoldaşlarının mezkûr altın işlemeli kılıcı teslim etmeleri gereken adamın adını söyledi. Ve o bahsi geçen adam orada olmadığı takdirde Lakatos Györgyné’ye vermeleri gerektiğini tenbih etti. II. Suale cevaben: Evet, bu meselede Molnár Mihályné, Molnár Jánosné ve benim zevcem de münasip birer şahit olabilirler.

İkinci şahit Katona Mihályné Abonyi Panna, otuz yaşlarında bir asilzade; mahkeme yeminini içti ve kendisine suâller yöneltildi.

I. Suale cevaben: Evet, Borbély György Efendi bir vakit askerlerle ve Száraz János ile görüşmek için bize gelip gitti. Kendi aralarında kâh Latince kâh alçak sesle çokça meşveret ettiler. Ama Borbély György Efendi hazretleri ne hakkında konuştular ben bilmiyorum. Bir ara gece yarısı Borbély György Efendi gider gitmez pencereden seslenildi (Ama kimdi bilemem.): “Hazırlanın askerler zira Türk’ten haber var!” Bunu müteakiben askerler ayrıldılar ve yanlarına Türk’ü de aldılar. Bir hafta sonra onları aynı şekilde bizim evde Türk’ün elbisesini ve dolamasını iktisâm ederlerken gördüm. Fakat kılıcı ayrı bir yere koydular ve şunu söylediler: “Bu altın işlemeli kılıcı paylaşmaya gerek yok, zira bize ait değil, bu Borbély György’ündür.” II. Suale cevaben: Evet, işbu meselede Molnár Mihályné ve Molnár Jánosné ile beraber hane reisinin oğlu ve kızı da münasip birer şahit olabilirler, onlar da bu hadiseden haberdarlar.

Zanlı olarak itham edilen davalı asilzade Borbély György Efendi namına resmî davalı vekili (ki tarafımızdan dava vekilliğine binaen resmî mektubunu almış)⁴³ asilzade Aszalay András mahkemeye şahsen gelmiştir ve kanunlara uygun bir şekilde peşinen itiraz etmekle beraber ceza davasıyla alakalı celseler süresince ispat, tahkik ve müvekkilinin savunmasını yapmak için tüm ihtimalleri değerlendirme hakkını saklı tutmaktadır. Davalı vekili mahkemeden dava arzuhalinin ve tanık ifadelerinin birer suretini almayı talep etmiştir. Arzu edilen belgelerin suretleri hazır edilsin ve davalı vekiline teslim edilsin.

⁴³ Dava vekilliği yapmanın 1694 yılına kadar bir ön koşulu olmamasına rağmen, kişinin yetkili idari birimden vekilliğini yapacağı davalı veya davacı adına bu görevinin onaylandığına dair belge (Lat. *Litterae procuratoriales*) alması zorunluydu. Bu sebeple, zabıt kâtibi de Aszalay András’ın müdafî vekilliğinin usullere uygun bir şekilde olduğunu belirtmektedir; Eckhart, *a.g.e.*, 390-391.

3. Transkripsiyon

Relatio domini judlium.

Én, Kapossi István, nemes Borsod vármegyének ordinarius szolgabírája mellém adjungált esküdt társammal, nemzetes Csiszár Mihály urammal együtt mentünk ki nevezett Borsod vármegyének vice ispánjának, nemzetes vitézlő Dőry András uramnak őkegyelmének commissiójából, mint actornak és magistratusnak instantiájára megírt vármegyében, mostan Miskolcz várossában lakozó ónodi Borbély György uram, mint in causam attractum ellen néminemű gyilkosság végett, citáltam penig criminaliter die 24. mensis, anni currentis 1687. magát personaliter maga lakóházánál ad diem 9. affuturi mensis Aprilis anni currentis jam specificati Ónodban leendő nemes vármegye törvényszékére, és több következő törvényszékekre is maga személye szerint compareáljon, és mind addig is, míglen ez dolognak végi szakad, és adja elegendő okát cselekedetinek. Stephanus Kapossi judlium comitatus Borsodiensis m. p. Michael Csiszár jurassor comitatus Borsodiensis m. p.

Facta relatione, procurator idem domini actoris et magistratus, qui supra actionem domini actoris et magistratus contra mentionatum in causam attractum taliter proponeret: Miképpen az elmúlt 1686. esztendőben, circa festum Sanctae Nativitatis domini Jesu Christi, midőn ezen nemes Borsod vármegyében, Miskolcz várossában valamely török kijöven Eger várából, hogy az nagy Isten és az keresztyén vallást, mint Magyarországnak az keresztyének szoktanak hinni és vallani, azon török is azont vallja és higgye, Ónod végházában igyekezvén, az praelibatus dominus in causam attractus complices társaival consociálván és adjungálván magát azon kijött törökhöz, tartván véle barátságát, azomban nem tudatik, micsoda elmétül viseltetvén, az megnevezett in causam attractus complices társaival megegyezvén, azon Ónod végházában igyekező törököt minden igaz ok nélkül, éjszakának idején megölte, ruháival, portékáival egyező akarattal felosztozván, maga tudja az dominus in causam attractus, hova fordította, az Isten és az ország törvényei ellen. Mellynek erősségére és bizonságára az dominus actor és magistratus producáltat az dominus in causam attractus ellen mind mostan judicialiter colligált attestatiókat, s mind penig ennek utána is az tanúknak messze lételek miatt. Annak okáért kívánja az dominus actor és magistratus, hogy az dominus in causam attractus ezen ok nélkül való cselekedeteért az ország törvénye szerint, signanter articulum 73. Uladislai regis decreti 3. et titulum 14. partis primae Tripartiti Decreti ultimo paragrapho per dominos judices judicialiter cum executione reali convincáltassék, reservanda ulterioris agendi facultas.

Praemissarum attestationum contextus fuit talis.

Anno Domini 1687. die 8. mensis Aprilis. Én, Kapossi István, nemes Borsod vármegyének egyik ordinarius szolgabírája, ezen nemes vármegyének mellém adjungált jurassorával, nemes Csiszár Mihály urammal együtt, az nemzetes és vitézlő Dőry András uram ő kegyelme, mint actor és magistratus instantiájára ültem le itt, Ónodban judicialis inquisitionnak peragálására Borbély György uram ellen, mellyet az előmben adatott deutrum szerint ekképpen peragáltam az felül megírt nemes Borsod vármegyének exmissiójából.

De eo utrum: Vallja meg igazán, hiti után az tanú, Borbély György uramnak az töröknek megölettetésében, mellynek haláláért Száraz János megölettetett, volt-é valami közi, ha volt, micsoda közi volt? 2. Azt is hiti után vallja meg az tanú, ezen dologban kiket tudna jó tanúknak lenni?

1. testis Katona Mihály, nobilis, annorum circiter 40. juratus, examinatus fassus est ad 1. mint hogy az melly házban én Miskolczon laktam, csak által ellenben vagy in frontem az Aszalay András uram házával, az mikor immár Száraz János nálam volt, azon törökkel jöve által Borbély György uram, mondotta néki Száraz János: Megöljük-e mi ezt a törököt? Arra mondá Borbély György uram: Csak öljétek meg, s azt az aranyas kardot adjátok nékem, nem mondom senkinek, én azzal meglelégszem! Háromszor vagy többször is csak jött, s ment Borbély György uram az házamhoz, úgy tanácskoztanak, amikor immár igen setét volt, csak akkor ment onnét el Borbély György uram, s mindjárt az ablakomon beszóllaltak, s mondotta az az ember: No, katonák, készüljétek, mert török hír van! De ki szóllott bé, nem tudom. Az katonák mindjárt csak felköltek, s az törökkel együtt elmentek. Mikor ölték meg, nem tudom, mindazáltal Borbély György uram meg is nevezte az embert, ki kezében adják Száraz Jánosék az aranyas kardot, ha ő ott nem leszen is, csak az Lakatos Györgyné kezében adják. Ad 2. Tudom, ezen dologban Molnár Mihályné és Molnár Jánosné, s az magam feleségem is jó tanúk lehetnek.,,

2. testis Katona Mihályné Abonyi Panna, nobilis, annorum circiter 30. jurata, examinata fassa est ad 1. Tudom, azon alkalmatossággal Borbély György uram jött s ment az katonákhoz, Száraz Jánosékhoz, tanakodtak sokat egymás közt, hol deákul, hol penig csak lassan, de mit beszéllett ő kegyelme Borbély György uram, én nem tudom. Egyszer éjszakának idején kimégyen Borbély György, azomban csakhamar beszóllalnak az ablakon (de ki volt, nem tudhatom): Készüljétek, katonák, mert török hír vagon! Azomban az katonák mind elmentenek, az törököt is elvitték, egy hét múlva azon töröknek ruhájával, dolmányával hogy osztoztanak ugyan nálunk, láttam, hogy az kardot félre tették, s azt mondták: Ezt az aranyas kardot nem kell osztani, mert ez nem az enyének, hanem Borbély Györgyé. Ad 2. Tudom, hogy ezen dologban jó tanú lehetne Molnár Mihályné s Molnár Jánosné is, az gazda fia is, és az leánya is jól tudják.

Stephanus Kapossi judlium comitatus Borsodiensis m. p. Correcta. Michael Csiszár juratus comitatus Borsodiensis m. p.

Nomine et in persona egregii domini Georgii Borbély, praetensi videlicet in causam attracti egregius Andreas Aszalay, legitimimus eiusdem procurator cum nostris et penes personalem eiusdem adstantiam, praemissa solenni juris protestatione, reservataque tempore discussionis causae et criminalis allegandi, disputandi ac memoratum suum principalem defendendi cum omnimoda facultate comparet, petitque paria productae actionis et accessoriorum judicialiter impertiri. Dantur. Expeditur.

Değerlendirme ve Sonuç

Zabıt defterine mahkeme kaydının devamı tahrir edilmediğinden dolayı davanın nasıl sonuçlandığını bilememekle beraber, davanın ana karakteri olan maktul hakkında da ne yazık ki sınırlı bilgiye sahibiz. Elde edebildiğimiz bilgiler ışığında kendisinin dolması, altın işlemeli kılıcı olduğunu ve Eğri Kalesi'nden Ónod Kalesi'ne Hıristiyanlık inancına geçmek için yola koyulduğu anlaşılmaktadır. Kısıtlı veri neticesinde maktulün casus kılığına bürünmüş bir kimse olduğu izlenimine varmak mümkündür. Casus olma ihtimalini destekleyen unsurlar arasında; din değıştirme amacıyla yola çıkması, gizlenerek veya dolaylı yollarla Ónod Kalesi'ne varmaya çalışması, isminden hiç bahsedilmemesi, kısmi bir dil becerisi ve altın işlemeli kılıç gibi değerli bir eşyaya sahip olması gibi faktörler gösterilebilir. Yine aynı sebeplerle potansiyel bir tüccar olma

ihتمali de sayılabilir.⁴⁴ Çalışmada, Türk'ün niçin ilk olarak Miskolc kasabasına geldiğini ve isminin mahkemede neden anılmadığı üzerine çeşitli ihtimalleri değerlendirdik.

Osmanlı tabiiyetindeki Macaristan coğrafyasında casusluk/muhbirlik faaliyetleri mevcuttur ve davaya konu olan Türk de bu gruba dâhil olabilir. Bu konuda geniş çaplı bir değerlendirme yerine, davanın gerçekleştiği bölgeden Osmanlıca belgelerle desteklenmiş yerel ve küçük çaplı örnekler üzerinden bir analiz yapmak daha doğru olacaktır.

İlgili meselede, Eğri Beylerbeylerinin Miskolc kasabası mukimlerine, çevre bölgelerdeki gelişmeleri ivedilikle kendilerine ulaştırılması hakkındaki tembihlerini biliyoruz.⁴⁵ Bunun yanı sıra, Miskolc'daki il arşivinde bulunan Türk Vesikaları adlı dosyada yer alan 1664 tarihli, Eğri kadısı Ebubekir bin Mehmed huzurunda gerçekleşen iki dava kaydında da, gayrimüslim reyanın Osmanlı kuvvetleri için yürüttüğü muhbirlik faaliyetlerine şahit olmaktayız. Bu iki hüccetten ilki gönüllüyan bölükbaşlarından Bekir ile ilgilidir. Olaylar, Erzsike ve Esztike isimli, henüz ergenliğe girmemiş iki kız kardeşin harp bölgesinden gelip Miskolc kasabasına yerleşmesi ve bu durumun "bazı reyanın hafiyeten" Bekir'e ihbar etmesiyle gerçekleşmiştir.⁴⁶ Diğer dava ise, Mihály isimli bir papazın darülharpte uzun süre vakit geçirdikten sonra Miskolc kasabasına geldiği ve bu meselenin "bazı keferenin hafiyeten" Hasan adlı gönüllü bölükbaşısına ihbar etmesiyle gelişen olaylarla ilgilidir.⁴⁷ Burada, muhbirlik yapan kişinin aynı şahıs veya şahıslar olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim iki olaya müdahale eden Osmanlı kolluk kuvvetleri, kendi çıkarları için bu duruma müdahil olmuşlardır: İlk olayda kızları tasarrufuna almak, ikincisinde ise papazın elli gümüş kuruşuna⁴⁸ el koymak amaçtır. Dolayısıyla, bu küçük kasabada dahi günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki belgelere dayanarak bu tür muhbirlik faaliyetlerinin gerçekleştiğini gözlemlemekteyiz.

Bu meseleyi küçük bir kasaba boyutundan, tüm Macaristan coğrafyasına genişlettiğimiz zaman casusluk faaliyetlerinin hem Osmanlı Devleti hem de Krallık Macaristanı için vazgeçilemez önemde bir bilgi kaynağı olduğunu görebiliyoruz. Ancak, burada genelde dinlerini değiştiren dönmelerin (Mac. *Pribék*) kullanıldığını ve bu kişilerin pek çok kez iki tarafa da hizmet ettiğini tespit edebiliyoruz.⁴⁹ Bu sebeple, maktul hakkında sormamız elzem olan sorular şunlardır: Gerçek niyeti Hristiyanlık inancına geçmek midir, yoksa bir Osmanlı casusu olarak rol mü yapmaktadır? Bu şahıs bir Macar casusu olabilir mi? Son olarak, her iki tarafa da hizmet eden bir dönme olma ihtimali mümkün müdür?

⁴⁴ Tüccar taifesi ve casusluk arasındaki ilişki hakkında bkz; Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22 S. 34 (2003), 20-22.

⁴⁵ Kamody Miklós: "Hírközlés, Levelezés a Török Hódoltság Idején" *Studia Agriensia* 20, (1999), 69-70.

⁴⁶ "...ma 'lūmdur ancak ba 'zı re 'āyā hafiyeten bana gelüb şağīretān-ı mezbūretān harbīden gelüb harbī evlādıdır deyü iħbār itmekle ben dahī çetecilerüm ile varub aħz idüb getürdüm sonra haber aldım.." Akın, a.g.e., 130.

⁴⁷ "...vālīmiz olan Kāsım paşa hazretleri zemān-ı şerīflerinde emāniyla çıkub vālī-yi müşārūn ileyhden emān ile vīre kāğıdı alub vārōş-ı mezkūrede iki ay miqdāri mütetekkin olduktan sonra dārü 'l harbe dāhīl oldı deyü ba 'zı kefere hafiyeten haber virdikleri ecilden biz dahī varub rāhib-i mezbūrun vārōş-ı mezkūrda vāki ' hānesini basub kendüni aħz edüb dīvān-ı Egrīye iħzār eylediğimizde..." HU-MNL-BAZML-IV.1501.m. 1.

⁴⁸ "...ğıbbe` s- sū 'āl merķūmün zimmīler cevāblarında fı 'l vākī' müdde 'iyün-ı mezbūrūn vech-i meşrūhū üzere rāhib-i mezbūrun vārōşumuzda vākī' hānesini basub kendüsini aħz idüb egrīye götürüb zulmen elli aded sīm gurūşunu aldıkları ecilden biz dahī gelüb huşuş-ı mezkūre ifteri olub yedinde vālī-i müşārūn ileyhden emāniyla vīre kāğıdı olduğımı..." HU-MNL-BAZML-IV.1501.m. 1.

⁴⁹ Takáts, a.g.e., 44, 173.

Mahkeme kaydı bu sorulara tatmin edici cevaplar sunmaktadır. İlk olarak, maktulün tekrar Hıristiyanlığa geçmek isteyen Macar bir dönme olmadığı açıktır. Çalışmanın başında belirttiğimiz, mahkeme kaydında defaatle geçen ‘Türk’ ifadesi bunu destekler niteliktedir. Zira, eğer maktul Macar bir dönme olsaydı, bunun mahkeme kaydında belirtilmesi gerekirdi.⁵⁰ Macar dönmelerin eski topraklarında hoş karşılanmadıkları hatta öldürüldükleri bilgisine de kaynaklar vasıtasıyla ulaşabilmekteyiz.⁵¹ Lakin bunun zıttı bir durum için en önemli kanıt, davalı vekilinin tanık ifadelerine ve itham edilen bu fevkalade ağır suç karşısında yaptığı savunmadır. Keza davalı vekili, bir savunma yerine mahkeme usul işlemleri adlı bölümde de bahsettiğimiz gibi, mahkemeyi başka bir tarihe tehir ettirerek, bir çare arama yoluna gitmiştir. Şayet maktul bir casus veya dönme olsaydı davalı vekili bunu kullanırdı; dahası böyle bir kamu davası açılmasına da gerek duyulmazdı. Nitekim Türk’ün cinayetiyle alakalı ilk dava, Száraz János aleyhinde açılmış ve kendisi infaz edilmiştir. Yukarıda da tartışıldığı üzere, Eğri Vilayetinin Miskolc ahalisini kendi dindaşlarına karşı muhbirlik faaliyeti yapması için kullandığı görülmektedir. Bu durum, bölgedeki yöneticilerin haber alımında bir zorluk yaşamadıklarına işaret etmektedir. Böyle olsa dahi, bu tür kargaşa dolu bir dönemde, stratejik bir önemi olmayan bu bölgeye casus gönderilmesi mantıklı bir hareket olarak değerlendirilemez. Netice itibarıyla, kabzası veya kılıfı altın işlemeli bir kılıçla yola çıkan birisinin, özellikle Száraz János ve asilzade Borbély György Efendi gibi kişiler tarafından bu kadar ilgi çekmesi, diğer unsurlar tarafından da fark edileceği anlamına gelir. Bunun casusa yakışır bir hareket olmadığı açıktır.

Maktulün din değiştirme kararında ne kadar samimi olduğunu öğrenmemiz mümkün değildir. Ancak bu kararın başlattığı bir dizi olay sonucunda, Borbély György Efendi, canını ve tüm servetini kaybetme tehlikesiyle sonuçlanacak bir ihanet suçuyla yargılanmaktaydı. Türk’ün 1686 senesinin Aralık ayında Eğri Kalesi’nden Ónod Kalesi’ne doğru yola çıktığı dönemi incelediğimizde, Budin’in dört ay önce Krallık Macaristanı’nın idaresine geçtiğini görmekteyiz. Büyük ihtimalle maktul tüm varlığıyla değerli ve taşınabilir bir eşya olarak bu çalkantılı ve tehlikeli zamanda hayatta kalmak için Hıristiyanlık inancına yani Macar tarafına geçmeye niyet ve bunun için Ónod kalesini tercih etmek istemiş olabilir. Aynı zamanda, Osmanlı tarafında işlediği bir suçtan dolayı da⁵² Macar tarafına geçmesi ihtimal dahilindedir. Bu ihtimaller çoğaltılabilir, ancak genel resim çalışmada zikredildiği gibidir.

Mahkeme kaydı hakkında da değerlendirme yapmak, metnin son tahlili için faydalı olacaktır. Dönemin kaotik koşulları göze alındığı zaman Macar ahali tarafından Osmanlı tebaasından birisinin öldürülmesi ‘normal’ ya da ‘olması gereken’ bir hadise olarak kabul edilebilir. Bu hâlde dahi nahiye şûrası, Borbély György Efendi’yi sadece cinayetle suçlayabilecekken ihanet suçuyla yargılamayı tercih etmiştir. Bu suçlamanın ne derece ağır sonuçları olduğunu, hükümlünün kendi canı ve malının dışında, tüm ailesini ve mirasçılarını etkilediğinden çalışmada ayrıntılı bir şekilde bahsettik. Kral Ulászló’nun III. Kararnamesi ve Werbóczy István’ın Üçlü Kitap’ındaki davada konu olan ilgili hükümler, Osmanlı Devleti’nin Macaristan’da hâkimiyet kurmasından önce koyulmuşlardır. Bu yüzden bahsi geçen hükümlere dayanılarak bir kamu davasının açılması

⁵⁰ Mahkemede kullanılan Türk tabiri, aksi yazılmadığı için Latince: *Ex Turcismo*, Macarca: *Törökségből való* olarak kabul edilmelidir. Muhammedîlerden-Müslümanlardan olan kimse manasına gelmektedir.

⁵¹ Takáts, 173.

⁵² Benzer bir örnek olarak bkz; Buket Kalaycı, “Nicoló Algarotti: İhtida Sınırında Şekillenen Bir Yaşam”, *İmparatorluğun Öteki Yüzleri Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*. Ed. Fırat Yaşa, (Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 291-304.

alışlageldik bir durum değildir. XVII. yüzyılın son çeyreğindeki ve Kral Ulászló'nun 1498 tarihli III. Kararnamesi arasındaki 'Türk' algısı⁵³ farklıdır.

Zikredilen unsurlara rağmen, nahiye şûrasının ilgili hükümlere istinaden sanığın cezalandırılmasını istemesinin iki sebebi olabilir. Bunlardan ilki, çeviri metninde görüldüğü üzere maktulün Hıristiyanlık inancına geçmeye niyet etmesidir. İddia makamı pek çok kez bu konu üzerinden davalı Borbély György'ü itham etmiştir. Bunun dışında nahiye şûrasının böylesi bir tepkiyle dava açması ve bu süreçten daha önce cinayeti planlayan Száraz János'u infaz etmesi, hadisenin Borsod nahiyesinde büyük bir tepki uyandırdığını göstermektedir. İkincisi ise Osmanlı varlığının Macaristan sahasından artık çekilmeye başlaması ve ardında bir Osmanlı bakiyesi bırakması meselesidir. Bu minvalde nahiye şûrası, burada kalmayı tercih eden yahut kalmak durumunda olan Türklerin gaspa uğramasının, öldürülmesinin önüne geçmek için bir emsal karar vermek istemiş olabilir.

Mahkeme kaydı, Krallık Macaristanı'ndaki adli süreci detaylı olarak inceleme fırsatı sunmasının yanı sıra, XVII. yüzyılın son çeyreğinde sınır bölgelerindeki Türk-Macar ilişkilerini farklı bir perspektiften değerlendirme imkanı da sağlamıştır. Bu çalışmayla bir belge türü olarak mahkeme kaydının, sahip olduğu zengin içeriği ve nasıl incelenmesi gerektiği konusunu gündeme getirmeye çalıştık. El yazmasının Türkçe çevirisinde takip edilen metodolojinin, bu tür belgelerle alakalı gelecek çalışmalarda araştırmacıların işini kolaylaştırmasını ümit etmekteyiz. Özellikle her iki devlete de vergi veren, bazen Osmanlı'nın koyduğu kurallara, bazen Krallık Macaristanı'nın vergi politikasına göre 'iki kılıç altında' yaşamak zorunda kalan bu insanların hayatlarının çoğunlukla Macarca kaynaklar vasıtasıyla anlaşılabilirliği açıktır. Nihayetinde, bu alanda eski Türkçe ve Macarca'nın bir arada kullanımıyla yapılacak olan çalışmalar literatürü daha güvenilir yapmasının dışında bakış açımızı da değiştirmeye vesile olacaktır.

⁵³ Türk imajının değişimi hakkında bkz; Fodor Pál, "The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context" *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*. Ed. B. Lellouch ve Stephane Yerasimos, (L'Harmattan, 1999) 99-131.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

HU-MNL-BAZVL

——— IV. 501/a. Borsod vármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 10. kötet, 816–821.

——— IV.1501.m. Miskolc város tanácsának iratai. Miskolc város török levelei.

——— IV.1501/f 1-5. füzet. Miskolc számadáskönyvei 1678-1687.

2. Araştırma Eserler

Akın, Burak. “Az Ahdnáme Alkalmazása Egy Bírósági ügy Peldáján: Erzsike és Esztike Pere (1664)”. *Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára-Levéltári Évkönyv. Új folyam.*, IV (2022): 126-135.

Bán, Péter, ed. *Magyar Történelmi Fogalomtár*. C. 1-2. Budapest: Gondolat, 1989.

Blaskovics, József. “Az „orta Madzsar” (Orta Macar) és Erdély Történetére Vonatkozó Török Okiratok I. Rákóczi György Fejedelem Korából”. *Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve*, VI (1990): 259-301.

Bodnár, Tamás ve Tóth Péter. *Borsod Vármegye Adózása a Török Korban*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44, 2005.

Borovszky, Samu. *Borsod Vármegye Története: A Legrégibb Időktől a Jelenkorig*. Budapest: MTA, 1909.

Buket Kalaycı, “Nicoló Algarotti: İhtida Sınırında Şekillenen Bir Yaşam”, *İmparatorluğun Öteki Yüzleri Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*. Ed. Fırat Yaşa, (Koç Üniversitesi Yayınları, 2020): 291-304.

Eckhart, Ferenc. *Magyar Alkotmány- és Jogtörténet*. Budapest: Politzer, 1946.

Fekete, Ludwig. *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606-1645, (Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy)*. Budapest, 1932.

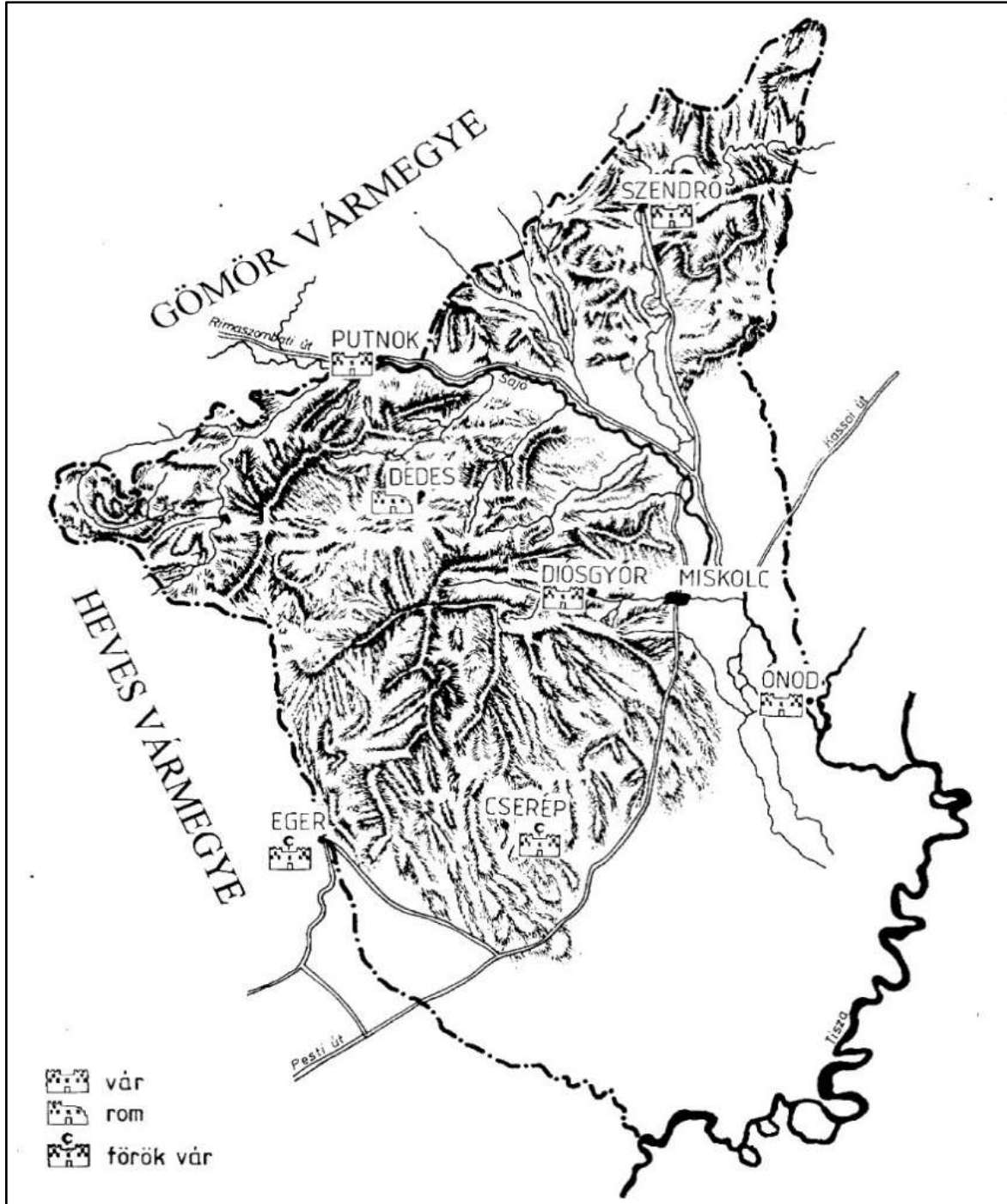
Fodor, Pál. “The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context”. *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*. Ed. B. Lellouch ve Stephane Yerasimos, (L’Harmattan, 1999): 99-131.

Gyulai, Éva. “Egy Borsodi Nemes Rákóczi Oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) Udvari Szekretárius Életútja”. *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: Tanulmányok a Rákóczi-Szabadságharc Kezdetének 300. Évfordulójára*, Sárospatak, 2003.

———. “Miskolc Topográfiaja a XVI–XVII. Században”. *Miskolc Története : 1526-tól 1702-ig*, Miskolc, 1998.

- Haldun Eroğlu, “Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22 S. 34 (2003): 11-33.
- Holub, József. *Néhány Kérdés a Leánynegyed Köréből*. C. 4. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1936.
- “II. Ulászló Harmadik Decretuma”. *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar (1000-1526)*. Erişim 8 Nisan 2023. <https://mek.oszk.hu/01300/01396/html/02.htm#28>
- Kamody Miklós: “Hírközlés, Levelezés a Török Hódoltság Idején” *Studia Agriensia* 20, (1999): 65-79.
- Koncz Ibolya, Katalin. “A Jegyajándék és a Hitbér Jogtörténeti Gyökerei”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica*, 1/XXX (2012): 67-73.
- Marjanucz, László. “A Járás a Magyar Történelemben”. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et Politica-Ünnepi Kötet : Dr. Blazovich László Egyetemi Tanár 70, Születésnapjára*, LXXV (2013): 441-454.
- Mezey, Barna, ed. *Magyar Alkotmánytörténet*. Osiris Tankönyvek. Budapest: Osiris, 2003.
- Meznerics, Iván. *A Megyei Büntető Igazságszolgáltatás a 16-19. Században*. Budapest: Sárkány Nyomda, 1933.
- Nyíri, Dániel. “Miskolc Régi Számadáskönyvei”. *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye Multjából*, II (1926): 17-26.
- Seresné Szegőfi, Anna. *Zemplén Vármegyei Esküszövegek*. Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 19. Miskolc, 1983.
- Szendrei, János. *Miskolcz Város Története és Egyetemes Helyiratai Oklevéltár Miskolcz Város Történetéhez 1225-1848*. C. 3. Miskolc, 1890.
- Takáts, Sándor. *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*. Çev., Sadrettin Karatay. Tarih Dizisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1922.
- Timon, Ákos. *Magyar Alkotmány- és Jogtörténet: Különös Tekintettel a Nyugati Államok Jogfejlődésére*. 6. kiad. Budapest: Grill, 1919.
- Werböczy, István. *Tripartitum. A Dicsőséges Magyar Királyság Szokásjogának Hármaskönyve*. Budapest, 1990.

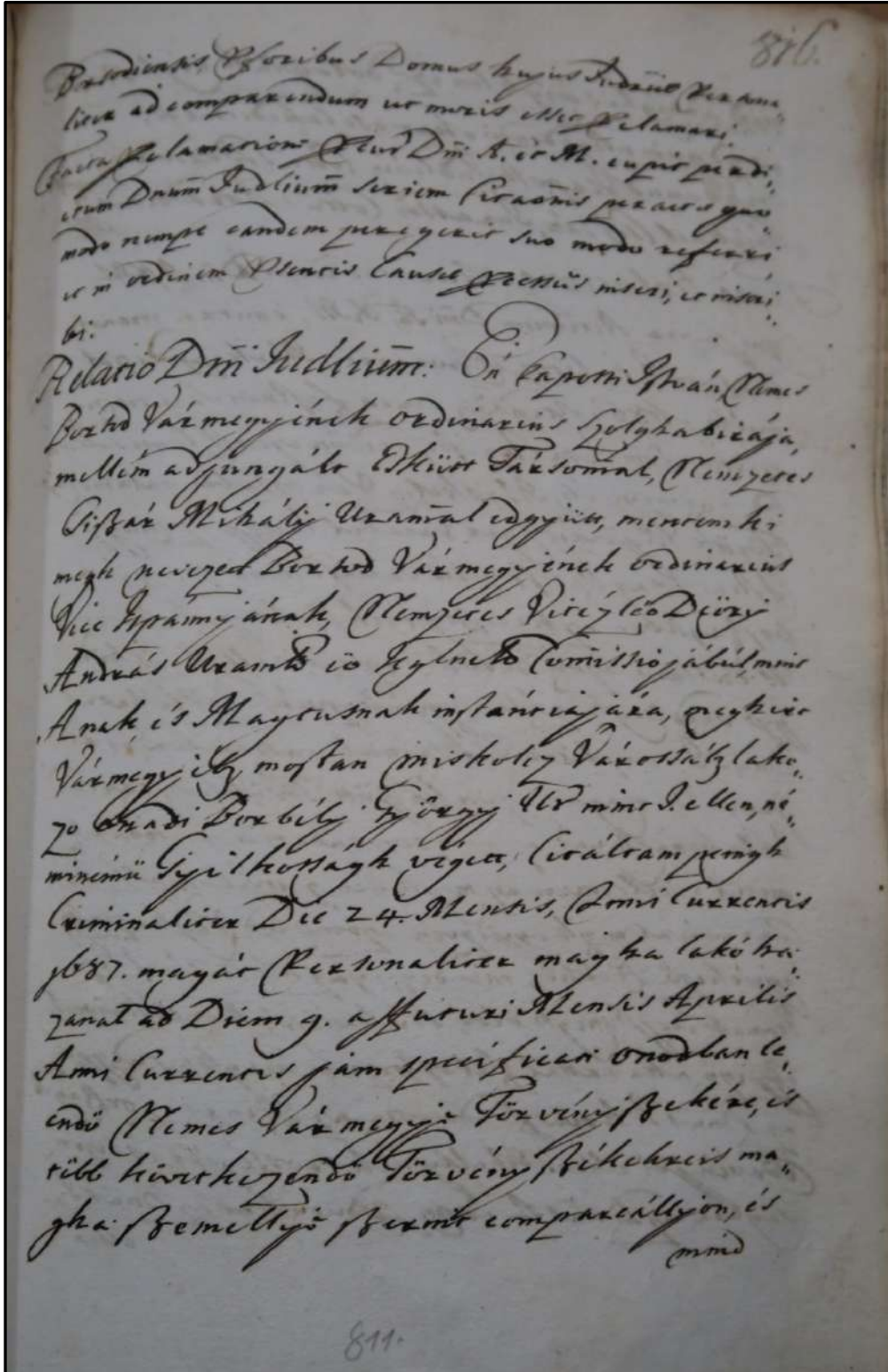
Ekler

Şekil 1. Borsod Nahiyesindeki Kaleler

Mahkeme Kaydı

Mahkeme kaydı altı sayfadan oluşmaktadır. Örnek olarak ilk iki sayfası ekte verilmektedir.
HU-MNL-BAZVL IV. 501/a. 10. kötet, 816-817.

897.

mind addighis miyht len iz Dolognate vighi Naha,
 is adgyia elige dendi skat ete letudomik.
 Stephanus Napothi Judicum Ceteris Borwodienis
 Michael (Sj) via, Jurator Ceteris Borwodienis

Facia Relazione de rebus idem Dni S. R. M.
 qui supra Accusationem Dni S. R. M., contra mensi
 onatum I. calice Spunexer: Mikkipuz
 multo 1686 effundit circa festum sanctorum
 rictis Dni Iesu Christi, mrdm ezen Thomas Dove
 Tod Varmegyily, Mikskuliz Lasottaba, valamelly
 Török kirjovin Eger Vasabul kregy az nagy
 Istent, is az kiralyovin vallast omis magyar
 orszagban az kiralyovin sokomak kinni,
 is vallani, azon Törökis azon vally is, is kird,
 az onod veztagaban ijyitkeven, az Plebanus
 Dnus I. complicis Tartarival consociatva, is ad
 jungatva magat, azon kirjött Törökhez, sacra
 vele bazarsagat, azonb nem endacite mi toda et
 mitul viseltroven az meht nevezet. Complicis
 Tartarival meht ijyitven azon onod veztagaly
 ijyitkevo Törökhez, mrdm igaz ete netkul liza.
 Kanak idej meht olt, Turkival, Porcithaival
 ijyitve akazattal fel offozven magka rudgeji
 az Dnus I. kovva fordította, az Istent is az orszag
 Törökveji ellen. Mellynek ezötteyene, is bizony
 helyre az Dnus I. is on. Ducatva az Dnus I.
 ellen

892.

**Newspapers Published by the Employees Against Their Employers in Turkey:
*Haber and Basın***

*Türkiye'de Çalışanların İşverenlerine Karşı Yayınladığı Gazeteler:
Haber ve Basın*

Ahmet Ali Gazel*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

**Araştırma Makalesi
Research Article**

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Afyon Kocatepe Üniversitesi
agazel@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7211-6032

Başvuru / Submitted:

11 Ağustos 2023

Kabul / Accepted:

16 Ekim 2023

DOI: 10.21021/osmed.1341289

Atıf/Citation:

Gazel, A. "Newspapers Published by the Employees Against Their Employers in Turkey: *Haber and Basın*", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 108-127.

Benzerlik / Similarity: %2

Abstract

Takvim-i Vekayi started to be published in 1831 and was the first Turkish newspaper published in the Ottoman Empire period. The number of newspapers published in the Ottoman Empire started to increase after 1860. As a result of the increase in the number of newspapers, conflicts between newspaper owners and employees increased. In such cases, newspaper employees often went on strike to protect their interests and ensure that their demands were accepted. However, due to the lack of legal regulations to protect their rights, newspaper employees sometimes adopted different methods of struggle. One of these methods was to publish newspapers against newspaper owners in order to fight against them with the same medium. In the history of the Turkish press, newspaper workers were able to publish their newspapers against their newspaper owners twice, in 1923 and 1961. In 1923, the typesetters published a newspaper named *Haber* (News). In 1961, the journalists published a newspaper called *Basın*. As journalists gained relative legal security in 1961, they did not take such an action again in Turkey.

Keywords: Turkish Press History, Haber newspaper, Basın newspaper, Turkey, Journalists

Öz

1831 yılında yayınlanan Takvim-i Vekayi, Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk Türkçe gazetedir. 1860 yılından sonra ise Osmanlı Devleti'nde yayınlanan gazete sayısı artmaya başlamıştır. Gazete sayısının artması sonucu gazete sahipleriyle çalışanlar arasında anlaşmazlıklar da artmıştır. Bu gibi durumlarda gazete çalışanları çıkarlarını korumak ve taleplerinin kabul edilmesini sağlamak için sık sık greve gitmişlerdir. Ancak haklarını koruyacak yasal düzenlemelerin olmamasından dolayı gazete çalışanları bazen farklı mücadele yöntemleri de benimsemişlerdir. Bunlar biri patronlarına karşı aynı silahla mücadele edebilmek için onlara karşı gazete çıkarmak olmuştur. Türk Basın Tarihi'nde gazete çalışanları bunu 1923 ve 1961'de olmak üzere iki kez başarabilmiştir. 1923 yılındaki gazeteyi *Haber* adıyla beden işçileri olan mürettepler çıkarmıştır. 1961 yılındaki gazeteyi *Basın* adıyla fikir işçileri olan gazeteciler çıkarmıştır. 1961 Anayasasıyla başlayan süreçte gazeteciler nispeten yasal güvenceye kavuştukları için Türkiye'de bir daha böyle bir eylemde bulunmamışlardır.

Keywords: Türkiye Basın Tarihi, Haber gazetesi, Basın gazetesi, Türkiye, Gazeteciler

Introduction

Turkish Press History began with the publication of *Takvim-i Vekayi* in 1831. Later, in 1840, a semi-official newspaper *Ceride-i Havadis* was published. After *Ceride-i Havadis*, no new paper could be printed until after 1860. Upon the publication of the first civilian newspaper, *Tercüman-ı Ahval*, in 1860, many others started to be issued in succession during the period of Ottoman rule. Particularly, in 1862, *Tasvir-i Efkâr*, in 1867, *Muhbir*, and 1870, *İbret* were published. There was almost an "outburst of press" in the Ottoman Empire, especially during the Second Constitutional Era, and 310 newspapers were granted publishing privileges within a year after the declaration of the Constitutional Monarchy.¹

Newspapers during the Ottoman Empire were generally published by journalists who were the proprietors and owners at the same time. There were mostly no articles other than an editorial by the owner in these papers, and they covered domestic as well as foreign news. For this reason, the newspapers were usually dubbed with the names of the proprietors' journalists. To illustrate, *İkdam* was associated with Ahmet Cevdet, *Servet-i Fünun* with Ahmet İhsan, *Sabah* with Mihran Efendi, and *Tanin* with Hüseyin Cahit.

The journalist/owner tradition that started in the Ottoman Empire continued in the Republican period as well. The first non-journalist owner of a paper was Safa Kılıçlıoğlu, a yarn merchant who bought *Yeni Sabah* in 1948.² Since the owners of the newspapers were acting journalists and other journalists employed in the newspapers were able to get organized rather late³, the problems originating between owners and employers in the early days mostly stemmed from blue-collar staff. An exception took place in 1900 when the journalists working in *İkdam* and *Sabah* newspapers demanded a raise in their salaries. Still, the owner of *İkdam*, Ahmet Cevdet Bey, and the owner of *Sabah*, Mihran Efendi did not give in to this demand. Consequently, the journalists from both papers quit and published *Saadet* newspaper. Nonetheless, these journalists could not sustain the publication of this paper.⁴ After the resignation of the journalists, Ahmet Cevdet Bey had to print *İkdam* all by himself for months.⁵

Apart from this incident at *İkdam* and *Sabah*, problems culminating in newspapers involved blue-collar workers. In this respect, typesetters of the papers were the ones who took the lead. As far as is known, the typesetters working for *Saadet* in Istanbul were the first to take strike action in 1901 as they were having issues with the newspaper owner. On 17 August 1908, the typesetters of *İstanbul* and *Levant Herald* went on strike. Additionally, the newspaper *Türk Dünyası* could not be published due to the typesetters' strike in 1919.⁶

¹ Ahmet Ali Gazel-Şaban Ortak, "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 2006, 226.

² Gezgin, S., Polat, V., Arcan, H. E., *Türkiye Sözlü Basın Tarihi I*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006, 147

³ In 1908, The Union of Matbuat-ı Osmaniye, which was established to organize writers and reporters working in the Ottoman press, was only able to gain official status in the midst of World War I. Due to political conflicts, the board of directors of the Union could only be formed on 11 June 1914. In 1917, when the German Press Union wanted to invite some of the editors of Turkish newspapers to Germany, the Union was reorganized under the chairmanship of Mahmut Sadık Bey.

⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, (Yayına Hazırlayan: R. Mutluay), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1975, 111-113.

⁵ *Haber*, 8 Eylül 1923.

⁶ Ahmet Ali Gazel, *1923 Mürettepler Grevi*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016, 53-56.

As indicated above, white-collar and blue-collar workers of newspapers had issues with the owners at times, and they often stopped working by going on strike in order to overcome these problems, as in many examples such as the Chicago Newspaper Strike of 1912⁷, the 1936 Seattle Newspaper Strike⁸, and the 1965 American Newspaper Guild's strike against *The New York Times*.⁹ Alternatively, as it happened at *Saadet* newspaper, they quit their current positions and became the newspaper owners themselves. Unlike these incidents, newspaper employees also temporarily published newspapers against their employers to give them a dose of their own medicine until the disagreement was resolved. In Turkish Press History, the employees were able to achieve this twice, in 1923 and 1961. In 1923, a newspaper named *Haber* was published by the blue-collar worker typesetters, and in 1961 *Basın* was printed by white-collar worker journalists.

It is clear that the employees working in Turkish newspapers during the Ottoman period learned the idea of printing a newspaper against their employers, especially from the employees of the newspapers published in Greek, as those working in Greek-language newspapers were more knowledgeable about journalism and workers' rights due to their close contact with Europe. During the Ottoman period, the typesetters working in the Greek-language newspapers published two papers, in 1909 and 1919, against their employers who did not accept their demands. The typesetters of the Greek-language newspapers in Izmir went on strike in 1909, demanding a raise in their salaries. In order to break the strike, the owners of the newspapers, *Amaltheia* in particular, and those of *Armonia*, *Nea Smyrni*, and *Imerisia*, printed a single newspaper bearing the symbols of the four newspapers. The typesetters also published a newspaper called *Ameroliptos* with a counter-action. When the strike ended, the typesetters stopped printing *Ameroliptos*.¹⁰

In 1919, when the owners of the newspapers published in the Greek language in Istanbul raised their prices by 40%, the typesetters working for these newspapers also demanded an equal wage increase. When the newspaper owners did not accept this demand, the typesetters went on strike on 24 February, 1919.¹¹ Consequently, the newspaper owners decided not to publish their newspapers. In response to this action, the typesetters published a newspaper called *Farus* against their employers. There were publications in the newspaper regarding the demands of the typesetters. The strike, which started on 24 February, 1919, ended on 8 March, 1919 and the Greek-language newspapers began to be published again as of 9 March, 1919. *Farus* newspaper, printed by the typesetters, ceased publication (Cumhuriyet, 19 May 2019).¹²

⁷ P. Taft, "The Limits of Labor Unity: The Chicago Newspaper Strike of 1912", *Labor History*, 19 (1) 1978, 100-129.

⁸ C. Elmore, "Terry Pettus and the 1936 Seattle Newspaper Strike: Pivotal Success for the. Early American Newspaper Guild", *American Journalism*, 36 (3) 2019, 300-321.

⁹ J. Tracy, "The News About the Newswriters: Press Coverage of the 1965 American Newspaper Guild Strike Against the New York Times", *Journalism Studies*, 5 (4) 2004, 451-467.

¹⁰ Efdal Sevincli, dokuzeylul.com/Izmir-basin-tarihinde-ilk-grev

¹¹ In the same year, on October 1, 1919, the typesetters working at the newspapers in New York also went on strike because of working hours and wages, and after the agreement was reached, the newspapers could be published again on November 24, 1919. Glenn Fleishman, glennf.medium.com/the-typewriter-is-not-a-typesetter.

¹² In the Ottoman period, there were cases where the newspaper employees did not print a paper against their employers, although the employers united and published a joint newspaper in the face of the typesetters' strike. For example, when the typesetters went on strike in Thessaloniki in 1911, the newspapers *Progres de Salonique* and *Journal de Salonique* were merged and published under the name *Independant*. When the typesetters working in the Greek and French newspapers in Istanbul went on strike due to the disagreement on the wages at the beginning of April 1920, the newspaper *Prodous*, which was published in the mornings, and *Horonos*, *Tahidoromos* and *Patris*, which were published in the evenings, could not be published on April 9-10, 1920. In response to the typesetters'

Haber Newspaper

From the beginning of the 20th century, typesetters who were mainly dissatisfied with their wages and working conditions at Ottoman newspapers resorted to taking strike action in an unorganized and individual manner without the initiatives of a union. However, having established the Ottoman Typesetters Union in 1908, they initiated a more organized lawsuit to seek their rights. The Union changed its statutes in 1922 and adopted a new name, The Turkish Typesetters' Union (Türk Mürettepler Cemiyeti).¹³

The Turkish Typesetters' Union carried out its most notable strike in 1923. On 2 September, 1923, the Union, displeased with the wages and working hours of the typesetters, met with the newspaper owners to reorganize the working hours. They had two prominent demands. The first was that the typesetters' shift would begin at three and finish at eight. Secondly, they would be paid an extra typesetting fee for the news and telegrams that arrived after the specified hours and were asked to be published in the newspaper.¹⁴

The owners of the newspapers declared on 6 September 1923 that they would not accept the demands of the Union. Upon this response, the typesetters in Istanbul working at the newspapers published in Turkish language decided to go on strike on Thursday, 6 September 1923 and stopped working at four o'clock. In response to this action, the owners of eight newspapers in Istanbul agreed to publish a joint newspaper. Consequently, they issued a new paper called *The Müşterek Newspaper* on 7 September 1923. The newspaper owners also signed a contract indicating they would continue their collaboration for six months, as they could not foresee how long the typesetter strike would last.¹⁵

The newspapers that published *The Müşterek Newspaper* were *İkdam*, *Akşam*, *İleri*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Tevhid-i Efkâr*, *Tanin*, *Vatan*, and *Vakit*. The owner of *Vatan*, Ahmet Emin Yalman, wrote years later the following statements about the preparation of the newspaper in his memoirs: "Velid Bey, who was able to perform the task of typesetting, took the lead. We were all somehow working in the typesetting office. There had never been such close and harmonious cooperation in the Turkish press".¹⁶

The Müşterek Newspaper published two issues a day, in the morning and the evening. While the newspapers *Tercüman-ı Hakikat* and *Akşam* printed the evening issue, the morning issue was published by *İkdam*, *İleri*, *Tevhid-i Efkâr*, *Tanin*, *Vatan* and *Vakit*. In *The Müşterek Newspaper*, there were columns individually assigned to each publishing newspaper. The editorials were also written sequentially. The strike of the typesetters lasted 15 days and eventually an agreement was reached on 20 September 1923 ending the strike. During the course of the strike, 27 issues were printed and the final issue of *The Müşterek Newspaper* was printed on 21 September. The eight newspapers mentioned above continued their publications as of 22 September 1923.

strike, the newspaper owners printed a joint newspaper named *Le Jour Nous*. However, this time, the newspaper employees did not publish a paper against their employees as they did before, and as a result of the compromise reached, the newspapers printed in Greek and French started to be published again as of April 21, 1920.

¹³ Ahmet Ali Gazel, "Osmanlı Mürettepler Cemiyeti", *Bilig*, (85), 2018, 86.

¹⁴ *El-Adl*, 8 Eylül 1923.

¹⁵ *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1923.

¹⁶ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971*, II (Yayına Hazırlayan: E. Ş. Erdinç), İstanbul 1997, 882-883.

In the first issue of *The Müşterek Newspaper*, the justification for the publication of the newspaper was elaborated. The reason for the disagreement, as it is stated in the newspaper, was that the typesetters demanded to do their job from three to eight o'clock for the morning papers and from nine to two for the evening papers. According to the newspaper owners, it was not possible to give in this demand as it would prevent the newspapers from bringing news to their readers until the last minute. In addition, the acceptance of these demands would put the newspapers, which had been experiencing financial issues, into a more difficult condition, and even create a situation that could prevent the continuation of publication.¹⁷

After the newspaper owners came together and showed solidarity against the typesetters, the Turkish Typesetters' Union took action to defend the rights of the typesetters. The Union decided to publish a counter newspaper named *Haber*, which became their news outlet as of 8 September 1923. The paper was printed twice a day, in the morning and evening, during the strike. In fact, *Haber* continued to be issued for some time even after the strike.

Osman Refik İşçen, one of the members of the typesetters who participated in the 1923 strike, described the publication of *Haber* as follows:

“We consulted with Haydar Bey, the governor of the time, for permission to publish a newspaper called *Haber*. As blue-collar workers, we started to issue the paper at Teşebbüs Printing House. We were typesetting by hand until the morning and selling the newspapers ourselves at the bridgehead and in Bab-ı Âli in the morning. We, blue-collar workers, published *Haber* for 16 days”.¹⁸

The first issue of *Haber* was printed on 8 September 1923, one day after *The Müşterek Newspaper*. In the first issue, it was announced that as of 9 September, the volume of the newspaper would be increased and it would be published twice a day, in the evening the morning (*Haber*, 8 September 1939). Indeed, this was the case during the strike. Similar to *The Müşterek Newspaper* and other papers of the period, *Haber* sold for 100 para (i.e a subdivision of Turkish lira).

In *Haber*, several people stood out as writers, besides Hayrullah Hayri Bey, the Chairman of the Turkish Typesetters' Union. Among these, names such as Hayri Muhtar, Mümtaz Cezmi, Edhem Ruhi, Mümtaz Hayri, Mahmut Feyzi came to the forefront. Although there has been no clear information about the identity of these people, it can be argued that they were typesetters. The articles of *Haber* in which harsh expressions were used against the newspaper owners were written either anonymously or under an alias. It is highly likely that those who wrote these articles did not want to use their real names to avoid getting into trouble after the strike was over.

The typesetters stated that they first published *Haber* rather *hastily as a strike newspaper* because they anticipated that the conflict would not last long. However, when they saw that the conflict would *prolong due to the stubbornness of the newspaper owners*, they decided, as of 12 September, to publish the newspaper as a regular paper, not as a strike paper.¹⁹ On 17 September, 1923, they announced that *Haber* would be printed permanently.²⁰

¹⁷ *Müşterek Gazete*, 7 Eylül 1923.

¹⁸ *Bayram Gazetesi*, 24 Ocak 1966.

¹⁹ *Haber*, 12 Eylül 1923.

²⁰ *Haber*, 17 Eylül 1923.

During the strike, the fact that the newspaper owners and typesetters were reciprocally publishing newspapers also revealed an intriguing situation. While the owners of the newspapers publishing *The Müşterek Newspaper* were looking for typesetters, the typesetters that issued *Haber* started to look for reporters. However, it is understood that both parties tried to prevent each other from finding typesetters and reporters. *Haber* indicated that some journalists attempted to prevent them from recruiting reporters in Ankara, but they were able to find some.²¹ The journalists also claimed that those typesetters who were eager to work in *The Müşterek Newspaper* were threatened by the striking typesetters.²²

There were intense and fierce debates during the course of the strike between *Haber*, the paper of the typesetters, and *The Müşterek Newspaper*, which was jointly published by the newspaper owners. The typesetters and newspaper owners debated on several issues to prove their legitimacy in the eyes of the public by using their newspapers. The most important of these debates was on the wages and working hours of the typesetters, which were the two reasons for the typesetters to take strike action.

It was argued in the typesetters' paper, *Haber* that the conflict arose out of working hours and that the failure to grant the rights of the typesetters was the cause for the strike. By referring to their heavy workload, the typesetters reported that all they demanded was to be given their rights in return for the grueling work they had been performing.²³

The typesetters also claimed that their wages were insufficient. Nevertheless, the newspaper owners noted this was not true as the typesetters' wages had increased 39 times in the last 14 years. The owners argued that the current conditions were not conducive to a pay raise. They compared the wages of some civil servants to that of the typesetters and asserted that the typesetters received very high wages compared to their training. The newspaper owners also disputed that the typesetters were trying to terminate journalism by asking for more wages, which would metaphorically mean that they were sawing the branch they were sitting on.²⁴

Haber responded to this argument stating that comparing their wages to those of other employees was untrue and even ignorant as their working conditions were quite heavy and abrasive compared to other employees:

“They wouldn't know that the workers called typesetters would work on their feet for eight hours straining their eyes on the dusty lead letters as if digging a well with a needle and that they would impair their eyes, legs and nerves at a young age. Among all the arts, few are as heavy and exploiting as typesetting. This art is nothing like tram ticketing or other errands.”²⁵

The typesetters also highlighted that the newspapers previously supported employees in the disputes between employers and employees. However, when the typesetters, who were part of the community of employees, stood up for their rights, the newspapers clouded the issue. It was stated in *Haber* that “with all due respect, we will ask: How can those who cannot care about the food for their own household bother with that of outsiders?”²⁶

²¹ *Haber*, 8 Eylül 1923.

²² *Müşterek Gazete*, 8 Eylül 1923.

²³ *Haber*, 9 Eylül 1923.

²⁴ *Müşterek Gazete*, 9 Eylül 1923.

²⁵ *Haber*, 17 Eylül 1923.

²⁶ *Haber*, 9 Eylül 1923.

In another piece on *Haber*, it was alleged that the newspaper owners did not do justice to not only the typesetters but also the other employees. The newspaper claimed that in addition to the typesetters whose efforts were belittled because they were uneducated, more educated journalists and reporters were also not given their due and that they did not have job security. *Haber* suggested that the journalists who did not stand up for their rights were responsible for this situation.²⁷ It is not known whether the publications of *Haber* had an effect, but shortly after the start of the strike, the journalists working for Istanbul newspapers that were published in Turkish decided to hold meetings at Türk Ocağı on 15 September 1923 to evaluate the situation.²⁸ Despite the meetings, the journalists, who were the white-collar workers of the period, did not support the struggle of the typesetters.

Another disputable issue arose when the newspaper owners claimed Bolshevik involvement in the strike. They argued in *The Müşterek Newspaper* that the typesetters were provoked by some communists: “The voice that makes itself heard by mediating the typesetters is not their voice. It is the voice of communism at its most vicious and destructive”.²⁹

In the face of this claim, *Haber* complained that the typesetters were immediately branded as *Bolsheviks* and *communists* as they were seeking their rights against the newspaper owners. The following is an excerpt from the newspaper elaborating the issue:

“We have repeatedly stated that the Typesetters’ Union is a labor union, not a communist party. Its duty and purpose is to defend the economic interests of the members and their right to live with the strength given by the union. Members of the union are people who are independent and have proven themselves. They are completely free to hold the political and social opinions they want”.³⁰

While there were discussions between the two newspapers over the allegations of communism, the owners of the newspapers sent a telegram to Ankara claiming that there were manifestations of communism in the strike.³¹ Another issue to which journalists drew the attention of the government was the fact that the typesetters had established a community (the union). A reference was made to the Teşkilat-ı Esasiye Law, which stated that the employees of establishments dealing with general services were prohibited from forming unions. However, it was suggested that the typesetters indeed formed a union and it should be abolished due to its illegal status. It was also added that the Typesetters’ Union had been constantly functioning based on fear and threat.³²

During the strike, heavy criticisms and accusations were made against the newspaper owners in *Haber*. Several articles were written to argue that the strike had been taken due to the stubbornness of the greedy newspaper owners, who did not miss any opportunity to oppress the workers they employed. It was even claimed that the country would lose nothing if the newspaper owners were exiled to one of the *Hayırsız Islands*, a group of islands located in the South of the Marmara Sea.³³

²⁷ *Haber*, 12 Eylül 1923.

²⁸ *Yeni Gün*, 12 Eylül 1923.

²⁹ *Müşterek Gazete*, 11 Eylül 1923.

³⁰ *Haber*, 10 Eylül 1923.

³¹ *Gazel*, 1923 *Mürettepler Grevi*, 191.

³² *Müşterek Gazete*, 9 Eylül 1923.

³³ *Haber*, 10 Eylül 1923.

Conversely, in *The Müşterek Newspaper* the employers strongly objected to these accusations in *Haber*, particularly those portraying the typesetters as the oppressed and the newspaper owners as the villain, depriving their employees of their basic rights. It was reported that the newspaper owners were the ones who had to work under challenging conditions and bear the financial burden of operating a business with scarce resources:

“The shift starts early in the morning for a newspaper owner, whom they call the boss. He works hard to become aware of the world news by following large amounts of newspapers and magazines every day. And based on this information, he writes his daily articles. In the afternoon, he would not hold back from activities such as translation and reporting. Meanwhile, he strives to show physical and mental activity so that the newspaper does not lag behind and does its job. He also has to assume the financial responsibility of an establishment operating with increasingly large costs and diminishing revenues.”³⁴

These allegations went so far as to claim that the dispute and struggle between the typesetters and the newspaper owners turned into a de facto attack. It was reported in *The Müşterek Newspaper* that the evening issue dated 9 September could not be published as a result of the attack by the typesetters.³⁵

The fierce dispute between both parties eventually came to an end after reaching an agreement in the meeting held on 20 September, 1923. Osman Refik İşçen, one of the typesetters participating in the strike, expressed that the proposal for negotiations came from the newspaper owners. He identified this settlement as the first collective bargaining agreement in Turkey.³⁶ According to this agreement, the eight newspapers would start to be published in their regular schedule as of 22 September.³⁷ There would be no change in the working hours as desired by the typesetters. They would begin their shift at four and end at nine, as before. Not being able to make a change in the working hours, the typesetters were able to improve some of their personal rights. More specifically, those who did the night shifts would be given an extra daily wage of 150 kuruş on condition that they wrote two columns from nine to one o'clock. The night shifters would also be allowed to take a short rest. It was also agreed that the typesetters who were on sick leave would be given half a wage during their illness. In the event that the financial situation of the newspapers improved, all employees would be given a raise. The typesetters also included in the agreement the condition that each newspaper would employ the same editorial board to prevent the dismissal of the typesetters who went on strike. In short, the typesetters were not able to impose a change in their work schedule, which was their basic demand; however, they could gain some improvements in their personal rights.³⁸ As a consequence of the compromise made by the newspaper owners, the price of the newspapers was raised from 100 para to 3 kuruş (Para was the subdivision of kuruş with 40 para being the equivalent of 1 kuruş).

Haber, which was published to make the voices of the typesetters heard during the strike, decided to continue printing after the end of the strike. In the statement made on 17 September, 1923, it was announced that the newspaper would be constantly published. In another statement made on 21 September, 1923 after the strike, *Haber* was announced to be published in the morning

³⁴ *Müşterek Gazete*, 11 Eylül 1923.

³⁵ *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1923.

³⁶ *Bayram Gazetesi*, 24 Ocak 1966.

³⁷ *Müşterek Gazete*, 21 Eylül 1923.

³⁸ Gazel, *1923 Mürettipler Grevi*, 259.

only to defend the rights of all workers.³⁹ As a matter of fact, next to the headline cliché of the newspaper, the phrase "It is the defense law of all our fellow workers" was included in large print. However, the newspaper was only published for a week after the strike because, as far as can be identified, the last issue that could be recorded was dated 29 September 1923. Overall, the typesetters were able to print a total of 32 copies of *Haber*.

Basın Newspaper

38 military officers, who called themselves the National Unity Committee (MBK), seized power in Turkey on behalf of the Turkish armed forces on 27 May 1960. After the seizure of power, the MBK made legal arrangements in several areas. One of those was the press sector which aimed to get the support of journalists as white-collar workers. As a result, they first repealed the laws on *some crimes committed through radio broadcasts or newspaper articles*.⁴⁰ With Law No. 144 published in the Official Gazette on 5 December 1960, the right to prove an allegation was introduced.⁴¹

While these changes were welcomed in the media world, a crisis between newspaper owners and their employees was induced due to the two laws that the MBK urgently enacted before transferring its powers to the House of Representatives, which would make the constitution. One of the mentioned laws was Law No. 212, which amended Law No. 5933, also known as the Law on White-collar Workers, and the other was Law No. 195, which envisaged the establishment of the Press Advertising Agency.

Law No. 5953 had regulated the relations between newspaper owners and journalists they employed and also nitegrated journalists within the scope of social security. It was enacted on 13 June 1952 with the title *Regulation of Relationships between Employees and Employers in the Press Profession*. Since the law became insufficient over time, some of its articles were amended and some new ones were added on 4 January 1961. Its amended version, Law No. 212, was published in the Official Gazette on 10 January 1961 and entered into force.

Law No. 195 on the Press Advertising Agency was enacted on 2 January 1961 and published in the Official Gazette on 9 January 1961. Having been established for the first time, this agency aimed to avoid injustice in the distribution of state advertisements and to prevent the state from monitoring some newspapers through state advertisements. The Press Advertising Agency would be in charge of the distribution of state advertisements. Private advertisements would be distributed by private advertisement offices. However, the newly established agency would receive a commission of 15% from state advertisements and 10% from private advertisements to use these revenues for the development of the press.⁴²

Law No. 212 provided essential rights to journalists. This law regulated the beginning of seniority as the first date of entry into the profession. However, in the older version, the date when a journalist started working for his/her current newspaper was the reference point. Other important innovations brought by this new law included death benefit, payment to journalists in case of closure of newspapers, severance pay to resigned journalists, payment of salaries in advance, a salary bonus to be given to journalists every year by profit-making newspapers, submission of

³⁹ *Haber*, 21 Eylül 1923.

⁴⁰ *Resmi Gazete*, 12 Ekim 1960.

⁴¹ *Resmi Gazete*, 5 Aralık 1960.

⁴² Hıfzı Topuz, *100 Soruda Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973, 211-212.

labor disputes to labor courts and not to commercial courts and the introduction of 5% interest liability for each day in case of delay in payments.⁴³

The owners of nine newspapers published in Istanbul reacted to Law No. 212 on white-collar workers and the law on the establishment of the Press Advertising Agency, enacted by the MBK. Nadir Nadi from *Cumhuriyet* criticized the law on the Press Advertising Agency by stating: “This law establishes a very convenient mechanism for any government to put pressure on the press when desired; it gives the government the opportunity to keep a large part of private announcements and advertisements under its control.”⁴⁴

The newspaper owners claimed that Law No. 212 put the Turkish press under “heavy and even intolerable financial and social burden” and that it dealt a major blow to freedom of thought and freedom of the press.⁴⁵ Ahmet Emin Yalman from *Vatan* newspaper argued that Law No. 212 was inspired by communist ideas and brought financial burdens. He further asserted that by creating a conflict between employees and employers, *masked communists* desired to cause a class struggle in the media world through this law.⁴⁶ Falih Rıfki Atay also stated in his article on 15 January 1963, “They all put on their red masks in these three days. They embellished the front pages of the newspapers with the clichés of Moscow's proletariat literature. I thought I was in 1927 Moscow” and presented similar arguments to those of Yalman. Safa Kılıçoğlu from *Yeni Sabah* also maintained that these laws targeted the newspaper owners.⁴⁷

In an attempt to react to the laws and force the MBK take a step back, the owners of nine newspapers printed in Istanbul agreed not to publish their newspapers for three days as of 11 January, 1961, before Law No. 212 on white-collar workers was issued in the Official Gazette. These newspapers included *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Dünya*, *Hürriyet*, *Milliyet*, *Tercüman*, *Vatan*, *Yeni İstanbul*, *Yeni Sabah*. They published a statement on 10 January, 1961, announcing that they would not be printed for three days starting from 11 January. In their joint statement, they claimed the laws enacted by the MBK concerning the press had a nature that would put the press in an unprecedented danger, as well as curtailing their fundamental rights and freedoms. In the rest of the statement, it was expressed that “We believe the free press can fulfill its public function by staying out of all kinds of control and tutelage of the state” and further added that the law was enacted hastily without leaving any room for discussion.⁴⁸

Colonel Ahmet Yıldız, who was a member of the MBK and played a critical role in the preparation of the laws, reacted sharply to the decision of the newspaper owners for the reversal of the two laws:

“If you take back this law and remove the measures, things will get better! This is an impossible and unwarranted proposition. It was the strange proposal of those who did not know the opinion of the committee and the decisive position of the members. Let me tell you the commitment of the revolution: “In the revolution stopping is a disease, skidding is a sign of the danger of death. Reversal is suicide. No one would be willing to get intentionally sick. Precautions are taken against

⁴³ Topuz, *100 Soruda Basın Tarihi*, 209-210.

⁴⁴ *10 Ocak ve Ötesi*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Sendikası, 1963, 35.

⁴⁵ *10 Ocak ve Ötesi*, 81.

⁴⁶ *Ulus*, 15 Ocak 1961; *10 Ocak ve Ötesi*, 76-77.

⁴⁷ *Dünya*, 14 Ocak 1961.

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1961.

the danger of death. Everyone should know that we are not so deprived of common sense to attempt suicide”.⁴⁹

When the owners of nine newspapers agreed not to publish their newspapers, they were summoned to the Martial Law Command on 11 January 1961. They were released after their statements were taken.⁵⁰

The Istanbul Journalists' Union also reacted strongly to the decision of the nine newspaper owners not to publish their newspapers in response to the enacted laws. In the statement published by the union on 10 January 1961, it was noted that the white-collar workers, who constituted the majority of the Turkish press, did not approve of the decision to close nine newspapers, and that this decision was taken and implemented directly by the newspaper owners.⁵¹ Additionally, under the leadership of The Istanbul Journalists' Union, approximately 200 journalists marched silently from the union building in Cağaloğlu to the front of the Istanbul Governor's Office at 11:00, with banners in their hands. Some of the banners carried by journalists were as follows: “Simidimiz ve hürriyetimiz için! (Literal Translation: For our bagel and our freedom), “Çalışan gazeteciye cop, patrona hep hazır lop” (Literal Translation: A baton for the working journalist, boneless meat for the boss), Babıali ağalığına son” (Literal Translation: End to the Babıali squirarchy), “Patronlar paralarını biz çalışanlar hayatımızı koyduk” (Literal Translation: Employers put their money, we employees put our lives), “Gazeteciye ezenler bu kanunla eziliverdi” (Literal Translation: Those who oppressed the journalist were crushed by this law, “Patron sen hiç cop yedin mi” (Literal Translation: Boss, have you ever been beaten with a baton), “Gazete çıkarmak çorap fabrikası işletmeye benzemez” (Literal Translation: Publishing a newspaper is not like running a sock factory).⁵²

Journalists in other cities also supported their counterparts in Istanbul. The journalists in Ankara took a silent march walking to Kızılay Square with banners in their hands. They left their banners in front of the Güven Monument. The following statements were noted on these banners: “Kalem patronların değil halkın hizmetindedir” (Literal Translation: The pen is in the service of the people, not the bosses), “Milli Birliğe saygı ve güven” (Literal Translation: Respect and trust in the National Unity), “Kalem ile süngü el ele” (Literal Translation: Pen and bayonet hand in hand), “Menderes’e boyun eğenler, hürriyete başkaldırıyor” (Literal Translation: Those who bow to Menderes are rebelling against freedom), “Seksenlik Hüseyin Cahit Yalçın cezaevine girerken boykotu düşünen olmadı” (Literal Translation: When eighty-year-old Hüseyin Cahit Yalçın entered the prison, no one thought about the boycott) (Ulus, 12 January 1961). The members of the Izmir Journalists' Union also protested the incident with a silent march in front of the Governor’s Office.⁵³

During "Olaylar ve Yankıları" program of Turkish radios on 10 January, it was argued that the laws regarding the press were not made in haste as the newspaper owners claimed and that they were enacted as a result of the efforts of the members of the Turkish press. More specifically, the newspaper owners were criticized with the statement that "The haste is not the lawmaker's

⁴⁹ *Basın*, 13 Ocak 1961.

⁵⁰ *Vakit*, 12 Ocak 1961.

⁵¹ Hasan Üstün, “Babıali’de Dokuz Patron Olayı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2000, 72.

⁵² Üstün, “Babıali’de Dokuz Patron Olayı”, 74.

⁵³ *Ulus*, 13 Ocak 1961.

behavior, but the behavior of nine newspapers that issued declarations against the fair-minded legislator".⁵⁴

The declaration of a three-day boycott by nine newspapers with significant circulation in Turkey inspired the journalists, making a silent march under the leadership of the Istanbul Journalists' Union, to publish their own newspaper not only to make their voices heard concerning their problems but also to fill the news gap that would arise. As a matter of fact, the nine boycotting newspapers represented a circulation of 1 million 700 thousand in Turkey and constituted 86 percent of the total circulation of the Turkish press.⁵⁵

Journalist Erdoğan Kırıl explained the reasons for publishing a newspaper as follows:

“A newspaper must be published despite the nine newspaper owners closing their doors in our faces and shutting down their columns in your faces. So much so that a newspaper that presents to the whole public that we, white-collar workers, have no interest in the current situation, which is the work of newspaper owners, and that we will not be a part of such dark attempts in the happy days following a revolution...”⁵⁶

Ümid Deniz also accounted for the publication of the newspaper by highlighting that “It was necessary to make our voices heard throughout the country and to inform our citizens about what happened. For this, the only solution was to publish a paper and retaliate using the same weapon they devised”.⁵⁷

Nonetheless, the white-collar workers had no preparations to issue a newspaper and the Istanbul Governor of the time, Refik Tulga, came to the rescue of the journalists. The governor immediately gave the necessary permissions to print a newspaper called *Basın* and helped in the supply of paper. Moreover, the governor allocated some time on the radio for the journalists so that they could make their voices heard.⁵⁸ The journalists also dealt with the money issue by seeking the assistance of a previously established cooperative established.⁵⁹

After the acquisition of permission for *Basın*, the journalists began working by having a division of labor. Yet, they faced various problems from the very first moment. To begin with, the organizations for advertisements expressed that they would not place any adverts due to the pressure from the boycotting newspaper owners. Second, the printing houses also did not want to publish the newspaper, referring to the large amount of continuing work in their hands. Eventually, the newspaper *Son Havadis*, which did not agree with the decision to stop printing for three days, came to the rescue of the journalists who were in a difficult situation. The administration building of this newspaper was used to publish *Basın*. The journalists, after long efforts, had their articles typeset in various printing houses. Even a printing machine was obtained. Yet, another problem arose. Press technicians, who would stack the pages of the newspaper and arrange them technically, did not assist the journalists. They were not willing to support the journalists as Law No. 212 did not cover them.⁶⁰

⁵⁴ *Basın*, 11 Ocak 1961.

⁵⁵ *10 Ocak ve Ötesi*, 76-77.

⁵⁶ *Basın*, 11 Ocak 1961.

⁵⁷ *Basın*, 13 Ocak 1961.

⁵⁸ *Basın*, 13 Ocak 1961.

⁵⁹ Semra Atılğan, *Gazetecilerin Korunması*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1991, 129.

⁶⁰ Atılğan, *Gazetecilerin Korunması*, 129.

Due to this predicament, the journalists expressed their frustration for the fellow blue-collar worker press technicians by reporting in the first issue of *Basın*, "The unsung heroes of the press, our technician friends has left us alone on a day when we needed them the most".⁶¹ Even though the journalists had some talks with the Press Technicians Union, they could not get a result. Thereupon, with the support of a few technicians, the journalists personally carried out the technical work under the management of Murat Kayahanlı. This process was described in *Basın* newspaper as follows:

"In the typesetting section of the printing house where we were guests, a bunch of young people were diligently working like ants and were rubbing nonstop as if they were in pain. Because on the first night of the Turkish Press Revolution, the first independent newspaper of the independent white-collar workers in the one-hundred-year-or-so history of the Turkish Press was on its way to explain the truth to the public and it would be born here.

Just as those taking part in the generation of the ideas founding the newspaper named *Basın* were competent and masters of their jobs, those working on the stacking of the newspaper were incompetent and inexperienced in this task. Indeed, press technicians, as much as the intellectual work undertaken by the white-collar worker journalists were an important factor in the vitality of the newspaper. Here, a handful of the white-collar workers, who were shining the light of their beliefs on their inexperience by making a mess in the typesetting section, were trying to get your newspaper registered in the honorable pages of Turkish Press History with a superhuman effort in order to announce the truth to the public. A handful of unnamed heroes, who were reporters, editors, columnist, typesetters, secretaries, operators, united for the first time around a cause they believed in without feeling the need for any invitation, embarked on a holy jihad for the independence of the Turkish white-collar workers, ignoring all material interests".⁶²

During the course of the boycott, an agreement was reached with the Press Technicians Union. Salih Özkarabey, the President of the Istanbul Press Technicians Union, sent a telegram to the Istanbul Journalists' Union, expressing that they were protesting the attitude of the newspaper owners and that they were rooting for the journalists (*Basın*, 12 January 1961).

Despite all the challenges, on the first day of the newspaper owners' boycott, *Basın* newspaper of white-collar workers was issued on 11 January 1961. Erdoğan Kırıl stated that the journalists achieved a great success: "An incident that has not been seen in the Turkish Press for a century: White-collar workers prepared *Basın* newspaper from a to z" (*Basın*, 11 January 1961).

Selçuk Çandarlı, a member of the Istanbul Journalists' Union, was named as the owner of *Basın*. Abdi İpekçi was the Director of General Publications and the Editor-in-Chief was Semih Tuğrul, both of whom were members of the Istanbul Journalists' Union. Also, Murat Kayahanlı was named as the technical advisor. Although *Basın Newspaper* was printed in Tan Matbaacılık, its layout and typesetting were done in different printing houses. The typesetting and layout arrangement of the newspaper dated 11 January was undertaken by Güneş Matbaacılık, the one dated 12 January by Gediz Gazetecilik ve Matbaacılık İşletmesi, and the last one dated 13 January by Halk Gazetecilik ve Matbaacılık. The price of the newspaper was announced to be 25 kuruş, similar to the other daily newspapers of the time. While there was no phrase under the logo in the first issue, the phrase *Voice of White-Collar Workers* appeared in the last issue of 13 January. The first and third issues of *Basın* were published 6 pages and the second issue 8 pages. Journalists

⁶¹ *Basın*, 11 Ocak 1961.

⁶² *Basın*, 13 Ocak 1961.

such as Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Ümid Deniz, Erdoğan Kırıl, Emil Galip Sandalcı, Cevat Fehmi Başkut, İhsan Ada, Çetin Altan, Ümid Deniz, Ömer Sami Çoşar wrote columns in the newspaper.

It was reported in *Basın* that the newspaper was met with great interest in the society. It was even noted that there were those who applied to work in the newspaper for free, as well as those who wanted to provide financial and moral assistance.⁶³ The most important indicator of the public interest for *Basın* was the number of circulations reaching up to one hundred thousand.⁶⁴ As a matter of fact, the Istanbul Journalists' Union made a profit of 20,222 liras from the three-day publication of the newspaper. The profit made from the sales was transferred to the Journalists' Union of Turkey as income. *Basın* made money not only from sales but also from advertisements. The journalists, who suffered from the shortage of advertisements, published the advertisements of some organizations free of charge for the sake of filling the newspaper. The organizations whose advertisements were published in the paper then contacted the journalists to say that they wanted to make a payment.⁶⁵

Basın was also welcomed by the MBK. When the first issue was published, the Committee Chairman Gen. Cemal Gürsel phoned the journalists and encouraged them by saying "Keep going, boys!".⁶⁶ Moreover, some military officers assisted in the delivery of the newspaper.⁶⁷

Although it is noted that *Basın* was published to fill the news gap due to the boycott of nine newspapers, the first few pages and headlines of the newspaper were generally about the crisis experienced with the newspaper owners. To illustrate, the headline of the 11 January issue was "We are always at the service of the people, White-collar Workers Gathered for a Silent Protest March After Nine Newspaper Owners Shut Down Their Newspapers". The headline of the 12 January issue was "Journalists in Ankara Walked Quietly". Similarly, the last issue dated 13 January had an headline indicating "White-collar Workers Will Protect Their Rights".

In the first issue of *Basın*, the joint statement made by nine newspaper owners on 10 January was answered. In that statement the newspaper owners stated the reasons for their protest as follow: "The laws introduced by the MBK regarding the press have put the sector in an unprecedented danger. This incident was of a nature that could directly impair our fundamental rights and freedoms." In the answer of the journalists published in *Basın*, it was argued that "The amended new version of the White-collar Workers Law neither put the press in an unprecedented danger, nor did it curtail our fundamental rights and freedoms. Therefore, it could never have caused the owners of 9 newspapers to close their newspapers for three days." It was also noted in *Basın* that the MBK, whose purpose was nothing but the realization of social justice, gave the final shape to the law by listening to mutual criticism and opinions.

Regarding the Law on the Press Advertising Agency, the journalists acknowledged in *Basın* that it was possible to turn this law into a means of economic pressure on the newspapers and this drawback should be carefully addressed in the future. Nevertheless, it was argued that this situation could never justify "the heavy protest movement such as closing the newspapers for three days". In the same issue, it was also stated that the actions of newspaper owners would never occupy an honorable place in history of Turkish press. The following interesting analogy was made in the

⁶³ *Basın*, 12 Ocak 1961.

⁶⁴ Üstün, "Babıali'de Dokuz Patron Olayı", 79.

⁶⁵ Atılğan, *Gazetecilerin Korunması*, 139.

⁶⁶ Atılğan, *Gazetecilerin Korunması*, 129.

⁶⁷ Üstün, "Babıali'de Dokuz Patron Olayı", 124.

newspaper with reference to one of the owners of a newspaper possessing a sock factory: “Publishing a newspaper is not like running a sock factory. The press is not a hundred percent commercial enterprise. It is a public service”.⁶⁸

After the reply to the newspaper owners, the journalists published articles and news for three days, evaluating the current situation and trying to express their rightfulness. For instance, in the issue of *Basın* dated 12 January, an article headed “The Clouds May Break. But ...” appeared and it stated that the closing of the newspapers for three days by the nine newspaper owners with a carelessly written declaration was an incident that would always be recalled with grief in the century-old history of Turkish Press and that it is much more painful to see the newspaper owners were against a law that would guarantee the social security of the white-collar workers employed in the newspapers. It was also expressed that the situation immensely upset the journalists, but that it caused them to stick together, and this was their only consolation.⁶⁹

The article titled “Açık Mektup (Open Invitation)” written by Ömer Sami Çoşar in *Basın* indicated that the journalists had been on the side of the newspaper owners under all circumstances by making sacrifices for years and that it was their turn to make sacrifices in the current situation as the journalists would definitely not back down from the cause for which they were right.⁷⁰ Meanwhile, Safa Kılıçlıoğlu, the owner of boycotting *Yeni Sabah*, had his newspaper shut down in the early hours of the morning of 12 January and did not let his employees in. *Basın* called attention to the behavior of Kılıçlıoğlu as a proof of their rightfulness by stating that “In this way, Safa Kılıçlıoğlu, one of the owners of boycotting newspapers, showed a concise example of what mentality the white-collar workers had been struggling with.”⁷¹

After three intense days, the readers were bid farewell with an article in *Basın* titled "Goodbye for Now" on 13 January. This farewell article summarized the whole process noting that the journalists would never sacrifice their rights under the protection of the law and that they would defend their rights again through the means of *Basın* in case "the conditions creating *Basın*" arose:

“What did we say when we first published *Basın*: “We will not deprive you of a newspaper for three days” and in fact, we didn’t. We exerted superhuman strength to keep this promise. We burned the candle at both ends... “What did we do?”, you may wonder. First, we wrote our articles, prepared our news, then we did the typesetting, then we printed the newspaper, packaged and carried them on our back and we delivered *Basın* to you...

Our struggle is not against our employers, but against those opposing the law that guarantees our rights. We execrably return the gossip of those who try to portray this noble movement as a class struggle despite our cause. For now, we say "Farewell" to you.

From this day forward, each of us will return to our homes, our newspapers. We will continue to serve you by sitting at the tables that we are accustomed to, loved, found closer than our home. Nonetheless, if the atmosphere that gave rise to this struggle does not disperse and we see that the mentality against the rights we have gained continues to prevail, of course, we will know how to fight with all our strength. If the conditions that created *Basın* three days ago appear again, or if we can no longer breathe, speak, or call out to you in our own newspapers, we will shout out to you

⁶⁸ *Basın*, 11 Ocak 1961.

⁶⁹ *Basın*, 12 Ocak 1961.

⁷⁰ *Basın*, 13 Ocak 1961.

⁷¹ *Basın*, 13 Ocak 1961.

again with *Basın* in the morning. We will never sacrifice our rights under the law. Goodbye for now".⁷²

After the three-day boycott, nine newspapers resumed their publications on 14 January, 1961, and the journalists returned to their newspapers to continue their work from where they had left off. The owner of *Vatan Newspaper*, Ahmet Emin Yalman, who also experienced the typesetters' strike of 1923, wrote an article lowering the temperature: "To forget what is going on under various influences in an exciting period, to overcome all kinds of extremist feelings, and to be a watcher for the existence of newspapers and the independence and freedom of the press".⁷³ However, the writings of Bedii Faik in *Dünya Newspaper* showed that relations would not improve immediately, at least for a while: "What was there three days ago: A tired head, a foggy and painful head! What is there today! A broken heart in pieces! I have a doctor for my head, but who will fix my broken heart?"⁷⁴

On the other hand, the owners of the newspapers, except *Milliyet*, released a joint statement on the day the newspapers were published. In their statement issued under different headings, the owners stated that "Let us immediately point out that the sadness we felt when we made the decision to leave readers without a newspaper for three days is no less than anyone else's. However, the sanctions we have faced with the latest laws have forced us to take this decision" and then they added that some people who misled them, not the members of the MBK, were responsible for the newly enacted laws.

The newspaper owners claimed that during the period when their newspapers were closed, they were unilaterally subjected to "ugly and potentially unlawful" accusations and that they would respond to these accusations and criticisms. According to them, with the law on the Press Advertising Agency, "it would be possible, depending on the intention and attitude of the future political powers, to turn the press into a complete slave and to liquidate those who did not consent to this situation". Additionally, the newspaper owners criticized Law No. 212 and noted that the majority of journalists were paid above the minimum wage. They referred to the lowest wages that could be paid to journalists according to the law and argued that these wages were "superior to the wages of military officers and civil servants in the government sectors, who were paid in accordance with their ages and level of education". They came up with this argument as the majority of the employees in the newspapers were high school graduates and their age were less than 30. Highlighting Article 6 of the Law, which determined the seniority of white-collar workers as the first date of entry to the profession, the newspaper owners commented that "such a retroactive law and such a burden placed on press institutions does not exist either in Turkey or anywhere else in the world".⁷⁵

The decision of nine newspaper owners to cease publication for three days not only caused the journalists to come together and publish *Basın*, but also turned into a day of celebration for the journalists. 10 January, the day when the newspaper owners announced their decision to stop printing, was celebrated as the Journalists' Day by the Istanbul Journalists' Union starting from 1962. Since 1971, this day has been observed as Working Journalists Day and is still celebrated in this way today.

⁷² *Basın*, 13 Ocak 1961.

⁷³ Üstün, "Babıali'de Dokuz Patron Olayı", 106.

⁷⁴ *Dünya*, 14 Ocak 1961.

⁷⁵ *Hürriyet*, 14 Ocak 1961.

Conclusion

The publication of *Takvim-i Vekayi* in 1831 marked the beginning of Turkish Press History. After the process that started with *Tercüman-ı Ahval* in 1860, the number of newspapers recorded a great increase and especially after the declaration of the Second Constitutional Monarchy, there appeared an "outburst of press". Due to the relative freedom that came along with this period, several newspaper proprietorships were acquired, even though many were not printed or only one issue could be published. With the increase in the number of newspapers and employees in Turkey, divergencies and conflicts of interest began to increase in employer-employee relations. Thanks to the organization of newspaper employees under one roof through unions, disagreements and disputes became more visible with strikes and similar actions.

From the beginning of the 20th century, the disagreements in the Turkish press were mostly experienced by the blue-collar workers employed in the newspaper. It was the typesetters who came to the fore among all blue-collar workers. As a matter of fact, they were the first group of blue-collar workers who started to get organized. In 1908, journalists also attempted to establish a community; however, they could not put this community into action for a long time due to the political conflicts among them. As journalists were not organized, when they experienced a problem in a newspaper, they either switched to another or published their own newspaper instead of fighting back.

The typesetters working in newspapers, on the other hand, did not act like the journalists. They were organized by establishing a community right after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy and got into a more organized struggle for their rights. From the last period of the Ottoman Empire to the first years of the Republic, several typesetter strikes took place. After these strikes, the typesetters made significant gains both for themselves and for other press workers. For instance, in the Ottoman period, it was the typesetters who ensured that newspapers were not published during the holidays and that newspaper employees were entitled to take a leave at least on religious and national holidays.

The newspaper employees often went on strike and quit their jobs when they had a disagreement with their employers. Additionally, the employees also attempted to publish newspapers temporarily against their employers in order to "give them a dose of their own medicine" until the disagreement between them was resolved. In the Turkish Press History, newspaper workers were able to achieve this twice, in 1923 and 1961. In 1923, a newspaper named *Haber* was published by the typesetters, and in 1961 another was published under the name *Basın* by the journalists who were white-collar workers.

When the newspaper owners and the typesetters had a dispute due to wages and working hours in 1923, the typesetters quit on 6 September, 1923. Thereupon, the owners of eight newspapers released in Istanbul came together and published a newspaper called *The Müşterek Newspaper*. Upon this action of the newspaper owners, the typesetters issued their own newspaper called *Haber* and tried to explain to the public the reasons for their disagreement. During the 15-day strike, there was a fierce debate between the newspaper proprietors and the typesetters. Eventually, on 20 September, 1923, an agreement was reached and the eight newspapers continued their publications.

Laws No. 212 and 195 enacted by the MBK, which took over the legislative authority after the military coup of 27 May 1960 in Turkey, were met with reaction by the nine newspaper owners

and in order to force the MBK to withdraw the laws they decided not to publish their newspapers for three days as of 11 January, 1961. Upon this action, the journalists, under the leadership of their unions, issued a newspaper named *Basın* for three days in order to fill the news gap that would arise and to tell the public about their problems. In *Basın*, there was no reciprocal squabble with the newspaper owners, as was the case with *Haber*. As of 14 January, 1961, the boycotting nine newspapers resumed publication and the journalists returned to their newspapers continuing their work from where they left off.

The most significant reason why both white-collar and blue-collar workers had to print newspapers against their employers in 1923 and 1961 was the lack of legal rights or the inadequacy of their rights. There existed neither a labor law nor a press law in 1923. The first labor law in Turkey was enacted in 1936. However, this law did not give workers the right to organize and prohibited strikes and lockouts. In addition, this law did not include journalists within the scope of the law. The first Press Law regulating the working conditions of journalists was only enacted in 1952, but it did not grant journalists the right to strike.

A closer look at both incidents in 1923 and 1961 reveals some similarities. To illustrate, having realized the importance of public opinion, the newspaper employees published a newspaper to make their voices heard and to fight with the same weapon against their employers. They personally did all the work for these newspapers, from administration to typesetting. Apart from these two incidents, the newspaper employees could not carry out such an action again. The newspaper employees also discovered that in order to defend their rights, they had to have a press outlet, not only in times of conflict but also at other times. In fact, although the typesetters desired to continue their newspaper after the strike in 1923, they could not succeed in that.

A remarkable situation in the two incidents was the attitude of the governments of the period. In 1923, the government of the time sided with the newspaper owners, and Adnan (Adıvar) Bey, the Istanbul representative of the Ankara Government, wanted the government to intervene in the strike. Similarly, in 1961 the MBK, which held all the power of the state, gave open support to the journalists against the newspaper owners and provided all kinds of convenience for them to publish their newspaper, including the help provided in the distribution of the newspaper by the military officers. In fact, it would not have been possible for the journalists to print and deliver the newspapers if it had not been for the support of the MBK.

Another striking issue was that the blue-collar workers and white-collar workers could not achieve unity in their struggle for their rights. On the one hand, the journalists in 1923 did not show any support for the blue-collar worker typesetters in their struggle against the newspaper owners. On the other hand, in 1961, press technicians who were also blue-collar workers, acted timidly to support the struggle of blue-collar worker journalists.

It should be noted is that although they were less educated than the white-collar-worker journalists, the typesetters became more successful in seeking their rights. This certainly highlights the importance of organizing and acting together. While the typesetters began to obtain their rights in 1908 by getting organized and acting in solidarity, the journalists could not achieve this for a long time due to the disagreements among themselves and the competitive nature of their work. Additionally, journalists viewed unionism negatively and tried to gain their rights through professional organizations. They did not become as successful as other press workers in their struggle for rights due to their noncommittal attitude towards the unions and their individual actions. On the other hand, during the Ottoman and early republican periods, the typesetters

worked cooperatively under the leadership of a chief. They quit their jobs as a team, further consolidating their power against the employers.

Considering the attitude of the newspaper owners in both incidents, one can also see that they gave very similar reactions. First, they accused their employees of being "communists". Secondly, they claimed that they were also journalists themselves, therefore, they did not have an employer-employee relationship in the newspapers and that they had been experiencing the same problems as with their employees. Third, they argued that the employees of the newspapers had low levels of education, yet they were getting paid quite high salaries. What can be considered more striking is that the newspaper owners attempted to prevent their employees from publishing the newspapers. Not only did they try to inhibit these newspapers from receiving advertisements, but also they attempted to stop their distribution and delivery. They also put pressure on those who would take part in printing the employees' newspapers.

One of the notable issues for the newspaper owners was that even though they were struggling with each other, they were able to cooperate as a single unit when their interests conflicted. Ahmet Emin Yalman, who was a newspaper owner during both incidents in 1923 and 1961, wrote in his memoirs years later that "such a close and harmonious" cooperation was not seen in the Turkish press regarding the attitude of the newspaper owners during the 1923 typesetters' strike. They ensured this unity in 1961 as well. However, there was a slight difference between the first one and the latter. While the newspaper owners agreed to publish a newspaper and worked in the typesetting house in order not to leave the public without news, they preferred to shut down their newspapers for three days in 1961.

The incidents of 1923 and 1961 also offered some benefits for both the employees and the newspaper owners. In particular, the typesetters' strike of 1923 helped both parties to understand each other relatively better. In addition to their role as workers, the typesetters had the opportunity to see the financial and moral difficulties of publishing a newspaper by taking on the role of an employer, just as the employers took the opportunity to see the conditions under which their employees had been working by assuming their role as workers. Likewise, in 1961, the journalists also experienced the conditions of being a newspaper owner.

Consequently, the incidents in 1923 and 1961 showed that the newspaper owners who had fought each other fiercely, could come together when necessary, and that the newspaper employees could better protect their rights if they were organized and stood in solidarity. The strikes also helped both parties look at each other with empathy, which has been a substantial gain for future employer-employee relations and the general press sector. More importantly, *Haber* and *Basın Newspapers* published by the employees bequeathed some important records in Turkish Press History. Thanks to these newspapers, we were able to gain a great deal of essential information ranging from the conditions under which newspapers were published to that the financial and moral situations of the employees at the time.

References

- 10 Ocak ve Ötesi*, İstanbul: İstanbul Gazeteciler Sendikası, 1963.
- Atılğan, Semra. *Gazetecilerin Korunması*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1991.
- Elmore, C. “Terry Pettus and the 1936 Seattle Newspaper Strike: Pivotal Success for the Early American Newspaper Guild”, *American Journalism*, 36(3), 2019: 300-321.
- Gazel, Ahmet Ali-Ortak, Şaban. “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2006: 223-256.
- Gazel, Ahmet Ali. “Osmanlı Mürettepler Cemiyeti”, *Bilig*, (85), 2018: 83-112.
- Gazel, Ahmet Ali. *1923 Mürettepler Grevi*, Ankara: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016.
- Gezgin, S., Polat, V., Arcan, H. E. *Türkiye Sözlü Basın Tarihi I*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016.
- Hıfzı Topuz, *100 Soruda Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973.
- Taft, P. “The Limits of Labor Unity: The Chicago Newspaper Strike of 1912”, *Labor History*, 19(1), 1978: 100-129.
- Tracy, J. “The News About the Newswriters: Press Coverage of the 1965 American Newspaper Guild Strike Against the New York Times”, *Journalism Studies*, 5(4), 2004: 451-467.
- Üstün, Hasan. Babıali’de Dokuz Patron Olayı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2000.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Edebiyat Anıları* (Yayına Hazırlayan: R. Mutluay). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1975.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihde Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971*, II (Yayına Hazırlayan: E. Ş. Erdinç). İstanbul, 1997.

Internet Resources

- Efdal Sevincli, dokuzeylul.com/Izmir-basin-tarihinde-ilk-grev (accessed: 11 October 2022)
- Glenn Fleishman, glennf.medium.com/the-typewriter-is-not-a-typesetter. (accessed: 07 June 2022)

Periodical References (Newspapers)

- Akşam
 Basın
 Bayram Gazetesi
 Cumhuriyet
 Dünya
 El-Adl
 Haber
 Hürriyet
 Müşterek Gazete
 Ulus
 Vakit
 Yeni Gün

Gerây Hânedanına Mensup Bir Kadın Sultan: Kaya Sultân ve Muhallefâtı

A Woman Sultan Belonging to the Gerây Dynasty: Kaya Sultan and his Inheritance

Ahmet Doğan*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Milli Eğitim Bakanlığı
Niğde Yunus Emre Anadolu Lisesi
adogan1299@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2685-957X

Başvuru / Submitted:

15 Ağustos 2023

Kabul / Accepted:

15 Ekim 2023

DOI: 10.21021/osmed.1343265

Atıf/Citation:

Doğan, A. "Gerây Hânedanına Mensup Bir Kadın Sultan: Kaya Sultân ve Muhallefâtı, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 128-158.

Benzerlik / Similarity: %14

Öz

Kırım Yarımadası İlk Çağlardan itibaren Türk topluluklara ev sahipliği yapmış olan bir coğrafyadır. Bu coğrafyada kurulmuş en önemli devletlerden biri Kırım Hanlığıdır. Hacı Gerây tarafından kurulan hanlık, 1475 yılında Osmanlı Devleti egemenliğine girmiş ve bu tarihten 1774 yılına kadarda Osmanlı tarafından nasb olunan hanlar tarafından yönetilmiştir. Bu süre zarfı içerisindeki en önemli hanlardan biri de I. Selim Gerây Han'dır. Selim Gerây gibi evlatları da Kırımlılar tarafından çok sevilmişlerdir. Oğulları, hanlık ve Kalgay sultânlık makamlarına getirilmiştir. Kızlarından biri olan Kaya Sultân da Kırımlılar tarafından sevilen ve itibar edilen biri olmuştur. Kaya Sultan, I. Selim Geray Han'ın kızı olması hasebiyle sultan olarak anılmış olmakla birlikte aynı zamanda hanın kız kardeşi olması nedeniyle de hanikedir. Kaya Sultan da birçok han kızı gibi Karaçi beyleriyle evlendirilmiştir. Kocası, Karaçi beylerinin en güçlüsü ve zenginlerinden biri olan Şirin sülalesine mensup Seferşah Mirza'dır. Annesi ise Gülendâm Bikeç'tir. Kaya Sultan vefat ettiğinde sadece Bahadırşah Mirza adında bir oğlu vardı. Kaya Sultan, döneminin en güçlü kadınlarından biridir. Bu çalışmada, onun vefâtından sonra geride bıraktığı muhallefâtı incelenerek 18. yüzyılda bölgede yaşayan kadınların mal varlıkları ve sahip oldukları haklar değerlendirilecektir. Bu çalışmayla birlikte; Kırım tarihi, Kırım'da kadınların yönetimdeki etkisi ve sahip oldukları ekonomik ve yönetsel haklar irdelenerek tarih çalışmalarına katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Kadın, Kaya Sultan, Muhallefât, Yönetim.

Abstract

The Crimean Peninsula is a geography that has hosted Turkish communities since the early ages. One of the most important states established in this geography is the Crimean Khanate. The Khanate, which was founded by Hacı Gerây, came under the rule of the Ottoman Empire in 1475 and was ruled by Khans appointed by the Ottoman Empire from this date until 1774. One of the most important Crimean Khans during this period is Selim I Gerây Khan. Like Selim Gerây Han, his sons were loved by the Crimean people. His sons were brought to the khanate and Kalgay Sultanate degree. One of her daughter, Kaya Sultan, became a loved and respected person by the Crimeans. Although Kaya Sultan was called Sultan because she was the daughter of Selim Geray I, she was also a hanike because she was the sister of the khan. Like many khanate girls, Kaya Sultan was married to Karachi lords. Her husband is Seferşah Mirza, a member of the Shirin dynasty, one of the most powerful and wealthy person of the Karachi lords. His mother is Gülendâm Bikeç. When Kaya Sultan died, he only had a son named Bahadır Shah Mirza. Kaya Sultan is one of the most powerful women of her era. In this study, the property and rights of women living in the region in the 18th century will be evaluated by examining the opposition she left behind after her death. With this study; By examining the history of Crimea, the influence of women in the administration in Crimea and their economic and administrative rights, it will contribute to the history studies.

Keywords: Crimea Khanate, Woman, Kaya Sultan, Inheritance, Administration.

Giriş

Kırım, sahip olduğu coğrafi konumu, iklimi ve verimli topraklarıyla birçok medeniyete özellikle de Türk kökenli topluluklara ve devletlere ev sahipliği yapmıştır. Bunlar içerisinde yer alan Altın Orda Hanlığı¹ ve Kırım Hanlığı² zamanında ise Kırım Yarımadası ve Deşt-i Kıpçak Bölgesinde Türkleşme faaliyetleri hızlanmış, bir müddet sonra bölge Türk-İslâm diyarı olarak anılmaya başlamıştır.³ Bölgenin Türk-İslâm diyarı haline gelmesindeki en önemli rollerden biri ise Kırım Hanlığı'nı kuran Geray hânedanlığına aittir. Bu çalışmada da bölgenin Türkleşmesi üzerinde son derece önemli bir rolü olan Geray hânedanı ve bu hânedanın üyelerinden biri olan Kaya Sultan hakkında bilgi verilecektir.

Kaya Sultan, Geray hânedanının önemli bir kadın üyesidir. Fakat onun hayatı hakkında kaynaklarda son derece sınırlı bilgi yer almaktadır. Tarihi kroniklerde yer alan son derece sığ bilgilerin haricinde hayatı hakkında şu ana kadar bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat aslında Kaya Sultan 18. yy. Kırım'ında son derece etkili bir kadındır. Onun hayatı hakkında ortaya konulacak veriler sadece Kaya Sultan'ın hayatının aydınlatılması anlamında değil aynı zamanda 18. yy. Kırım'ında hem Geray hânedanının ve Karaçi beylerinin içyapısı hem de hanlık yönetiminde kadınların gücünü ortaya koyması nazarında kıymetli olacaktır.

Çalışmanın ana kaynağı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteridir. Çalışmada kadıasker defterinde yer alan Kaya Sultan muhallefâtı transkript edilmiş ve akabinde Kırım Hanlığı tarihini ele alan birinci el kaynaklar ışığında elde edilen bilgiler içerik analizi yöntemiyle yorumlanmıştır. Bu minvalde öncelikle Geray hânedanı ve Karaçilere kısaca değinilmiş daha sonra ise ana konuya geçilerek Kaya Sultan ve ailesi, hanlık protokolündeki yeri ve muhallefâtı hakkında bilgi verilmiştir. Elde edilen bulgular sayesinde de Kaya Sultan'ın kişiliği, zevkleri ve yaşam standardı hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

1. Geray Hânedanı ve Karaçiler

Geray, Kırım Hanlığında yönetimde egemen olan hânedan için kullanılan bir ünvanıdır. Kendisine has gelenekleri olan özgün bir hânedan olan Geraylar, devletin kurulmasından yıkılmasına kadar geçen süreçte hanlığın başında bulunmuşlardır. Geray ünvanı ise I. Mengli Geray Han'dan itibaren hanlığın yıkılışına kadar hânedanın erkek üyeleri tarafından istisnasız bir

¹ Altın Orda Hanlığı hakkında Bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluşu ve Yükselişi Devreleri*, (İstanbul,1976); Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara, 1972); Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, II (Ankara 1989), s.538-540.

² Kırım Hanlığı hakkında Bkz. [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*,(Konstantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1307); Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, çev., Eşref B. Özbilen, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009); Halil İnalçık, "Kırım", *İA*, VI (Eskişehir 1997), s.746-756; Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi üzerine Araştırmalar 1441-1700*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017); Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ankara 2002), s. 480-513.

³ Kırım'ın Türkleşmesi hakkında bkz. Sadettin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4(2009),1013-1023; Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ve Türk Dünyası Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı", *Cengiz Han ve Mirası*, Ed., Cem Korkut, Mürsel Doğrul, (Ankara: TÜBA Yayınları, 2021), 81.

şekilde kullanılmıştır.⁴ Bu minvalde Geray ünvanı, basılan paralar⁵ ve kadiasker defterleri de⁶ dâhil olmak üzere pekçok yerde kullanılmıştır.

Kırım Hanlığı'na han olabilmenin en önemli şartı Geray hânedanına mensup olmaktır. Bununla birlikte Osmanlı sarayının ve özellikle de Kırım kabile aristokrasisinin desteğini almak son derece önemliydi. Zira “*Erkân-ı Devlet-i Kırım*” olarak tanınan ve belli zamanlarda statüsü ve konumu değişse de genellikle Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak beylerinden oluşan “*Karaçi beyleri*” devlet yönetimi üzerinde ve hanlık seçiminde son derece etkiliydiler.⁷ Özellikle bunlar içerisinde yer alan ve “*Baş Karaçi*” olarak anılan Şirinler hanlık seçimine önemli oranda nüfuz etmişlerdir.

Karaçi beylerinin sahip olduğu güç ve kudret Kırım hanlarını onlarla işbirliği yapmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Kırım hanları Karaçi beylerinin desteğini almak için onlarla akrabalık tesisine özen göstermişlerdir. Bu nedenle birçok Kırım hanı bizzat Karaçi beylerinin kızlarıyla evlenmiş veya kendi kızlarını Karaçi beyleriyle ya da onların oğullarıyla evlendirmiştir.⁸ Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse; Nur Devlet Han'ın hanımlarından biri Mamak Mirza'nın yeğeni diğerleri ise Kongrat ve Kirey kabile reislerinin kızlarıdır. Yine benzer şekilde I. Mengli Geray Han, oğlu Ahmet Geray Sultân'ı Şirin Bey'i Baraş Mirza'nın kızıyla evlendirirken I. Mehmed Geray Han'da kız kardeşini Şirin Beyi Memeş Mirza'nın oğluyla evlendirmiştir.⁹ 1542-1543 tarihinde öldürülen Mangıt Bey'i Baki Bey'in kardeşi Hoca Ahmed de Sahip Geray Han'ın kız kardeşiyle veyahut kızıyla evlidir.¹⁰ Kırım Hanlığı tarihinde benzer örnekler çok fazladır. Bu çalışmada incelenen Kaya Sultan'da yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi Karaçi beylerinin

⁴ Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, (İstanbul:Ötüken Yayınları, 2022),43.

⁵ 15. yy'ın sonlarına kadar paralarda daha ziyade Gerey [كرى] şeklinde kullanılan ünvan daha sonraki devirlerde genellikle Geray [كرای] şeklinde kullanılmıştır. Kırım Hanlığı paraları hakkında bkz. Mehmet Mübarek, *Müze-i Hümayûn meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, Kısm-ı sâlis [üçüncü kısım], Mülûk-ı Cengizîyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hânları Meskûkâtı*, (Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1318); Nurettin Ağat, *Altınordu (Cuci oğulları) Paraları Kataloğu*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976); Serap Sınmaz Kılınç, “Ayasofya Koleksiyonunda Yer Alan Kırım Sikkeleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (2022),145-165.

⁶ Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri'nde “Geray” kelimesi çoğunlukla [كرای] şeklinde kullanılmıştır. Kadiasker defterlerinde yer alan Geray kelimesi hakkında bkz. ORRN, FOND 917,35-24-A2; ORRN, FOND 917,36-10-B1; ORRN, FOND 917,37-5-B1; ORRN, FOND 917,44-53-A2; ORRN, FOND 917,45-58-A1; ORRN, FOND 917,46-10-A1; ORRN, FOND 917,48-6-A4; ORRN, FOND 917,49-38-A4; ORRN, FOND 917,51-5-A4; ORRN, FOND 917,52-1-B1.

⁷ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz., Yavuz Söylemez, (Ankara: TTK Yayınları, 2020),167; Kırım kabile aristokrasisinin en önemli temsilcisi olan Karaçi beyleri hakkında Bkz. Uli Schamiloglu, “The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4. (Wuesbaden 1984), 283-297; Halil İnalçık, Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı”, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar1441-1700*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017), 96-104; Hayrunnisa Alan, “Mangıtlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara 2003), s.570-571; Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012), 2-4; Mehmet Alparğu, *Nogaylar*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007); Derya Derin Paşaoğlu, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (tad)*, 33(56), (2014),147-190.

⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi C.VII*, Haz., Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011), 229; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz., Sevim İlgürel, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 171; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009), 136; Kırımlı, *Geraylar Ve Osmanlılar*, 79-82.

⁹ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, 80.

¹⁰ Aleksandr Gennadyeviç Bahtin, "Jizn i smert mangıtskogo karaçi-beka Diveya" *Zolotoordinskoe obozrenie*, no:9/2, (Kazan 2021),401.

sahip olduğu güç ve kudretten yararlanmak ve bu sayede merkezi otoriteyi tesis etmek için Karaçilerle evlendirilen Geray hânedanı üyesi bir kadın sultandır.

2. Kaya Sultan ve Ailesi

Kaya Sultan, Kırım Han'ı I. Selim Geray Han'ın kızıdır.¹¹ Babası I. Selim Geray Han, Kırım'ın meşhur hanlarından biridir. Kırım halkı tarafından çok sevilen ve “*Koca Han*” şeklinde adlandırılan I. Selim Geray Han, Osmanlı Devleti'nin vazgeçemediği hanlardan biri olup yirmi iki yıl yedi ay hanlık makamında bulunmuştur. Bir defa azledilmiş, iki defa kendi arzusuyla hanlıktan ayrılmış ve toplamda dört defa (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699 ve 1702-1704) hanlık makamına çıkmış ve hanlık makamında iken de vefât etmiştir.¹² Kaya Sultan'ın annesi Gülendâmbikeç'tir.¹³ Bikeç, cariyeye anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Gülendâmbikeç, I. Selim Geray Han'ın cariyelerinden biridir.

Kaya Sultan, I. Selim Geray Han'ın yetmiş beş evladından biridir.¹⁴ Kardeşlerinden pek çoğu salgın hastalıklar ve savaş gibi sebeplerden dolayı erken yaşlarda vefât etmiştir.¹⁵ Babası I. Selim Geray Han vefât ettiğinde on erkek kardeşi ve kendisiyle birlikte sekiz kız kardeşi hayattaydı.¹⁶ Hayatta olan kız kardeşlerinden birisi günümüzde hala ayakta olan Tahtalı Cami'ni (H.1125/M.1713-1714) yaptıran Beyhan Sultan'dır.¹⁷ Erkek kardeşlerinden bazıları ise farklı zamanlarda hanlık makamına nasb olunmuşlardır. Dolayısıyla Kaya Sultan, han kızı olmasının yanında aynı zamanda han kardeşidir. Kardeşleri II. Devlet Geray Han (1699-1702 /1709-1713), III. Gazi Geray Han (1704-1707), I. Kaplan Geray Han (1707-1708/1713-1715/1730-1736), IV. Saadet Geray Han (1717-1724), II. Mengli Geray Han (1724-1730/1737-1740) ve II. Selamet Geray Han (1740- 1743) Kırım Han'ı olmuşlardır. Vefâtı esnasında da hanlık makamında kardeşi IV. Saadet Geray Han bulunmaktaydı.

Kaya Sultan da birçok hânedan üyesi sultan gibi Karaçi beyleri ile evlendirilmiştir. Eşi, Karaçi beylerinden olduğu öngörülen Seferşah Mirza'dır. Seferşah Mirza, Kırım Han'ı el-Hâc Selim Geray Han'ın kızıyla evlenebildiğine göre Karaçi beylerinden birine muhtemelen de Şirinlere mensup olmalıdır. İncelenen Kadiasker defterlerinde Seferşah Mirza'nın hangi Karaçi beylerinden olduğu hakkında malumat bulunamamıştır. Fakat es-Seb'ü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar¹⁸ incelendiğinde Kaya Sultan'ın çağdaşı olabilecek sadece bir tane Seferşah Mirza tespit edilmiştir. Kronikte yer alan bu bilgiye göre de Seferşah Mirza, Şirin kabilesindedir. Hatta Cantemir

¹¹ ORRNB, FOND 917,49-97-B1.

¹² Halim Geray, *Gülün-i Hanan*, O.Cudi tabı, (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matba'ası, 1327),118-119; [Ahmet]Cevdet Paşa, *a.g.e.*, 32-34.

¹³ ORRNB, FOND 917,48-62-A1.

¹⁴ Abdulgaffâr Kırımî, *Umdetü'l Ahbâr (Umdetü't-Tevârih)*, Neş: Necip Asım (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Encümeni İlavesi, 1343), 129.

¹⁵ Muhammet Şen, “*Kırım Hanlığı'nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1704)*”, (Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2013), 5.

¹⁶ V.D.Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016),441.

¹⁷ Hakan Kırımlı, Nicole Kañçal-Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Neriman Abdülvaab, Safiye Eminova ve Gülşen Dişli, *Kırım daki Kırım Tatar Türk İslâm Mimarî Yedigârları*, Ed.Kırımlı, Hakan ve Kañçal-Ferrari, Nicole, (Ankara: T.C.Başbakanlık Yurtdışı Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2016),388-397.

¹⁸ “*Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*” Seyyid Mehmed Rızâ tarafından kaleme alınan ve I. Mengli Geray Han'dan II. Mengli Geray Han'ın ikinci cülusuna kadar Kırım tarihi ve sosyal hayatı hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden bir eserdir. Eser, Yavuz Söylemez tarafından 2016 yılında doktora konusu olarak çalışılmış ve 2020 yılında ise Türk Tarih Kurumu tarafından tenkitli metin olarak basılmıştır. Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz., Yavuz Söylemez, (Ankara: TTK Yayınları, 2020).

hadisesinden sonra 1726-1727 yılında Şirin Bey'i Kadirşah Mirza'nın nureddini olmuştur.¹⁹ Şirin bey ve mirzalarının siyasi ve askeri yaşamı hakkında bilgi veren Umdet'üt-tevârih'te²⁰ de benzer ifadelerde bulunmaktadır. Umdet'üt-tevârih'in müellifi Kırımî'ye göre Kaplan Geray Han zamanındaki Şirin beyi Kadirşah Bey'dir. Ancak onun nûreddini hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir. Fakat Kırımî, Kadirşah Bey'den daha sonraki yıllarda Şirin beyliği makamına gelen beylerden birinin isminin Sefergazi Bey olduğunu zikretmektedir. Kırımî, Sefergazi Bey'in Kadirşah Bey soyundan yani Şirinlerden geldiğini ifade etmektedir. Kırımî'ye göre de onun tam adı Sefergazi Bey bin el-Hâc Cihan Geray Bey'dir.²¹ Yine Kırımî, eserinde Kadirşah Bey'in neslinden gelen Bahadırşah Bin Seferşah Mirza isminde Şirin kabilesi içerisinde yer alan bir mirzadan bahsetmektedir. Bahsi geçen Bahadır Mirza, Kaya Sultan'ın oğlu olan Bahadırşah Mirza olmalıdır. Zira Kaya Sultan'ın muhalledâtında yer alan oğlunun ismi Bahadırşah Mirza'dır.²² Dolayısıyla hem es-Seb'ü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar hem Umdet'üt-tevârih ve hem de kadıasker defterleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde Kaya Sultan'ın eşi olan Seferşah Mirza'nın Karaçi beylerinden hatta başkaraçi olan Şirin kabilesi reislerinden Kadirşah Bey'in yakın akrabası olduğu düşünülmektedir.

Kaya Sultan vefât ettiği hayatta sadece bir çocuğu bulunmaktadır. Muhalledât kaydına göre oğlunun ismi Bahadırşah Mirza'dır. İncelenen kadıasker defterlerinde Bahadırşah Mirza'nın hayatı hakkında başka bir malumata ulaşılamamıştır. Fakat Abdulgaffar Kırımî'nin Umdet'üt-Tevârih'ine göre Bahadırşah Mirza, elinden geldiği ölçüde memleketine hizmet eden, mirzalığa yakışan şekilde hayat sürmeye çalışan biridir.²³

Kaya Sultan'ın Kırım toplumundaki mevkiini izah etmenin bir başka yolu da onun için ödenen mehr miktarıdır. Zira 1700-1725 yılları arası Kırım'ında ödenen mehr miktarlarına bakıldığı zaman ortalama mehr miktarının on bin ile elli bin akçe arasında yoğunlaştığı görülmektedir.²⁴ Aynı tarihlerde yüz bin akçenin üzerinde mehr ödenen sadece birkaç kişi bulunmakta olup bunlardan biri de Kaya Sultan'dır. Kaya Sultan için eşi Seferşah Mirza'nın vermeyi vaat ettiği mehri müeccel miktarı 100.903 akçedir.²⁵ Zikredilen mehr miktarı da Kaya Sultan'ın Kırım toplumundaki ağırlığını ve aynı zamanda kocası Seferşah Mirza'nın ekonomik gücünü göstermesi bakımından kıymetlidir.

3. Kaya Sultan'ın Protokoldeki Yeri

Türk tarihinde ilk zamanlardan itibaren kadın erkeklerle eşit görülmüş ve bu bağlamda da çoğu zaman protokolde yer almışlardır.²⁶ Kırım Hanlığı zamanında da benzer uygulama

¹⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, 424.

²⁰ Umdet'üt-Tevârih (Umdetü'l-Ahbar) olarak adlandırılan eser Kırım Hanlığı'nın ilmiye sınıfında yer alan Kırımî tarafından 1747 yılında yazılmıştır. Eser, 2003 yılında Derya Derin tarafından yüksek lisans olarak çalışılmış 2014 yılında ise Tataristan'da Kazan'da basılmıştır. Bkz. Abdulgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz., Derya Derin Paşaoğlu, Ed., Mirgaleev, Marjani Institute of History of the Academy of The Republic of Tataristan, (Kazan, 2014).

²¹ Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, (Kazan, 2014), 224.

²² ORRN, FOND 917,48-62-A1.

²³ Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, (Kazan, 2014), 234.

²⁴ Ahmet Doğan, "*Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat(1700-1725)*", (Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2022), 206.

²⁵ ORRN, FOND 917,48-58-B.

²⁶ Bunun en önemli kanıtlarından biri Orhun Âbideleridir. Âbidelerde kağan ve hatun ismi birlikte yazılmıştır. Kül Tigin Âbidesi'nin doğu cephesinde "*Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltirîş Kağanı, annem İl Bilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak...*" denilerek Türk milletinin varlığını devam ettirmesi kağana ve hatuna bağlanmıştır. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), 13; Türk

görülmektedir. Geray hânedanına mensup kadınlar sahip oldukları statüye göre 17. yy'a kadar yönetimde etkin bir şekilde yer almışlardır.²⁷ Bu nedenle Kaya Sultan'ın yönetim içerisindeki yerini izah edebilmek için Kırım Hanlığı'nda kadınların protokoldeki konumundan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Kırım Hanlığı'nda protokolde kadınlar içerisinde en güçlü olanı *Ana Beyim*'dir. Ana Beyimden sonra *Ulu Beyim* yer almakta olup hanın baş hanımıdır. Hanın diğer hanımları ise kıdemlerine göre *Ekinci*, *Üçüncü*, *Dördüncü (Ortaç)* ve *Kıçık Beyim* şeklinde sıralanırlar. Hanın ablası veya kız kardeşleri *Hanî* olarak adlandırılmıştır. Hanîlerin en kıdemlisi *Ulu Hanî*'dir. Hanların kızlarına ise *Haniş*, *Hanike* veya *Hanbike* denilmektedir. Bazı zamanlarda ise Han ve Geray sultanların kızlarına *Sultan* veyahut *Hanım* da denilmiştir. Hanların ve Geray Sultanların cariyelerine ise *Bikeç* denilmekte olup bunlarda *Ekinci*, *Üçüncü*, *Dördüncü (Ortaç)* ve *Kıçık Bikeç* şeklinde sıralanmışlardır.²⁸

Bu çalışmada incelenen Kaya Sultan ise han kızı olması hasebiyle kadıasker defterlerinde *Sultan* ve *Hanike* ünvanlarıyla takdim edilmiştir.²⁹ Mezar taşına ise *Hanım* ibaresi yazılmıştır.³⁰ Kaya Sultan sahip olduğu bu ünvanları nedeniyle protokolde de babası I. Selim Geray Han'ın ve hanlık makamına nasb olunan kardeşlerinin yanında kendisine yer bulmuştur. Hatta sahip olduğu bu özellik neticesinde kocası Seferşah Mirza'da protolde daha üst sıralarda yer almış olmalıdır. Zira Baron De Tott'a göre han kızları divan toplantılarında hanın huzurunda oturabilirler hatta onların kocaları da eşlerinin sayesinde toplantılara katılabilirlerdi.³¹

Kırım Hanlığı'nda hânedanın kadın üyeleri diplomatik ilişkilerde de bulunmuşlardır. Bu bağlamda yabancı hükümdarlarla mektuplaşmışlardır.³² Günümüzde Rusya, Polonya, Danimarka, İsveç, Macaristan ve Avusturya arşivlerinde bahsi geçen mektuplardan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Ayrıca hânedanın kadın üyelerinin temsilcileri belli zamanlarda han tarafından

Devletlerinde kadının konumu hakkında birkaç değerlendirme için bkz. Hasan Işık, "İlk Türk Devletlerinde Yönetimde Kadının Konumu Üzerine", *Araştırma Ve Deneyim Dergisi (Adeder) Research And Experience Journal (Rej)* 2 (2), (Aralık, 2017),125-134; Abdulkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, (İstanbul, 1980), 147-168; Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları,1987); Sadettin Gömeç, "Kağan ve Katun", *Tarih Aratırmaları Dergisi*, 18(29), (Ankara, 1997), 81-90; Mustafa Gökçe, "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, volume 1(4),(2008), 230-241; İbrahim Tellioglu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, (Erzurum 2016), 209-224.

²⁷ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, 99.

²⁸ Geray hânedanının kadın mensupları hakkında Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, 95-104; Baron de Tott'a göre, Kırım Hanlığı'nda hanın annesi veya eşlerinden biri tarafından kullanılan "Alabeğlik" ve hanın kız kardeşlerinden veyahut kızlarının en büyüğü tarafından kullanılan "Uluğhanlık" adında iki büyük rütbe bulunmaktaydı. Bu rütbeye sahip olan prenseslerin yönetiminde ise birçok köy bulunmaktaydı. Prensesler bu köylerdeki anlaşmazlıkları kâhyaları vasıtasıyla çözmektedirler. François Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Tercüman Gazetesi Yayınları), 131.

²⁹ ORRN, FOND 917,48-62-A1.

³⁰ Nicole Kançal Ferrari, "Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi", *Bellekten*, 66(246), (2002),392.

³¹ Baron De Tott, *a.g.e.*, 117-118.

³² Örneğin I. Selim Geray Han'ın Ana Beyimi Danimarka kralıyla doğrudan doğruya yazışmıştır. Rabiulahir 1088 (1677) tarihinde Danimarka kralına yazılan mektup için bkz. J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen : mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*. Freiburg im Breisgau, Freiburg 1976, s.197-201.

gönderilen elçilik heyetlerinde de yer almışlardır.³³ Yine yabancı devlet elçileri Bahçesaray'a geldikleri zaman belli zamanlarda Ana Beyim tarafından bizzat kabul edilmişlerdir. Bu kabuller esnasında da hânedanın diğer kadın üyelerinden bazılarının da hazır bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bu çalışmada incelenen Kaya Sultan'da bu minvalde Bahçesaray'daki elçilik kabullerinde yer almış olmalıdır. Fakat Kaya Sultan'ın han kızı ve han kardeşi olması ve aynı zamanda Şirin ailesinin gelini olması nedeniyle elçilik heyetiyle birlikte gayrimüslim ülkelerine gitme ihtimali mümkün gözükmemektedir.

Hânedan üyesi kadınların protokoldeki yerlerini izah etmenin bir başya yolu da alınan hediyelerdir. Kırım Hanlığı sahip olduğu askeri güç nedeniyle Rus knezleri, Polonya ve Lehistan kralları üzerinde egemenlik sağlamış ve bahsi geçen devletler vergiye bağlanmıştır. Ödenen vergiye ise genel olarak "Tiyiş/Tiş" adı verilmiştir.³⁴ Yine bahsi geçen devletlerle birlikte Çerkesler ve Kalmuklar da belli zamanlarda elçileriyle hediyeler göndermişlerdir. Kırım Han'ı, Kalgay sultan, Nureddin sultan, Karaçi beyleri, Serasker sultanlar ve Ulu beyimle birlikte sarayın diğer temsilcileri ve hânedan üyesi kadınlar da hediyelerden hasiplerini almışlardır. Gönderilen hediyeler içerisinde özellikle samur kürkler dikkat çekicidir. Zira samur kürk devrin en kıymetli hediyeleri arasındadır. Bu nedenle samur kürkler sadece hânedan üyelerine, seçkin Karaçi beylerine ve yüksek rütbeli saray erkânına gönderilmiştir. Tabi ki burada hanın annesi, dört hatunu, dört cariyesiyle birlikte hanın kız kardeşleri ve kızları da unutulmamıştır.³⁵ Şüphesiz elçilerin buradaki amacı hânedan üyeleri ile iyi ilişkiler kurarak kendi çıkarlarına uygun kazanımlar elde etmektir. 16 ve 17. yy'da görülen bu uygulama Kaya Sultan zamanında da devam etmiştir. Bahçesaray'a gelen elçiler hem devlet protokolüne hem de hanın oğullarına ve kızlarına hediyeler sunmuşlardır. Bu hediyelerden Kaya Sultan'a verilenler hakkında şu an için elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat Kaya Sultan'ın muhalefâtında bulunan Leh ve Moskova işi aynalar, Leh seraser donlarla birlikte samur kürklerin Bahçesaray, Karasu ve Kefe gibi bölgelerde kurulan pazarlardan alınması muhtemel olduğu gibi elçiler vasıtasıyla gönderilen hediyeler olması da kuvvetle muhtemeldir. Zira Rusya üzerinden gelen hediyeler 1700 tarihli İstanbul Anlaşması'na kadar devam etmiştir. Ruslar bahsi geçen anlaşmayla vergi ve yüklü miktarda hediye vermekten kurtulmuşlardır.³⁶

³³ Ergin Ayan, "Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), (Aralık 2022), 9.

³⁴ Maria Ivanics, "Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen tiyış defters", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, No. 1-2, (1994), 105-112; Tiyiş ıstılahı ve defterleri hakkında Bk. Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyiş (Tiş)" ve Diğer Terimler", çev., Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, (Temmuz 2011), 277-278; Kalgay ve Nureddin sultanlar hariç hanın oğullarına ve kızlarına 1614 yılında sadece Rusya tarafından gönderilen hediyeler 349 ruble iken 1622 yılında 428, 1630 yılında ise 493 ruble olmuştur. Bkz. A.A.Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, çev., Kemal Ortaylı, Haz., Erhan Afyoncu ve İlyas Kamalov, (Ankara: TTK Yayınları, 2011),481-482; Kırım Hanlarının Rus-Lehistan ve Litvanya'dan tahsil ettiği vergiler hakkında Bkz. Er, Elvina. "Kırım Hanlığı'nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: Hazine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 18(3) Ankara (Eylül 2021), 325-357

³⁵ Maria Ivanics, *a.g.m.*, 110.

³⁶ 18.yy'ın ilk çeyreğinde vergi ve hediye hakkında Bkz. Bazarova, T. A. "XVIII'nin Birinci Çeyreğinde Rus-Türk Müzakerelerinde Kırım Hanlığına Yıllık Ödeme Sorunu", *V.URAL TARİH BÜLTENİ*, 4(73), (St.Petersburg: St.Petersburg Tarih Enstitüsü RAS,2021),183-191.

4. Muhallefâtı

Ölen bir kimsenin bıraktığı tereke yani eşya anlamına gelen muhallefât³⁷ genel anlamda Osmanlı Miras Hukuku'nda vefât eden insanların geride bıraktığı malları ifade etmek için kullanılan bir terim olup muhallefin çoğuludur.³⁸ Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nde ölen insanların geride bıraktığı mallar genellikle muhallefât şeklinde ifade edilmiş olmakla birlikte bazen de tereke ve metrûkat şeklinde ifade edilmiştir.

Kaya Sultan'ın ölümü üzerine Bahçesaray kadısı tarafından muhallefâtı taksim edilmiş ve akabinde kadıasker defterine kaydedilmiştir. Bu nedenle Kaya Sultan'ın muhallefâtına geçmeden önce muhallefât ve Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nde yer alan muhallefâtları Kaya Sultan'ın muhallefâtı özelinde kısaca karşılaştırmak faydalı olacaktır.

Defterlerde yer alan muhallefâtlarda ölen kimsenin geride bıraktığı her türlü gayrimenkul, menkul, para, eşya ve borçlar bir plan dâhilinde yazılmıştır. Defterlerde muhallefâtlar genellikle üç bölüm halinde kaydedilmiştir. Birinci bölümde genellikle ölen kimsenin kimliği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda muhallefâta genellikle “*Oldur ki*” kalıbıyla başlanarak ölen kişinin adı, lakabı, memleketi, yaşadığı mahalle ve köy, vefât ettiği yer, mesleği, eşi, annesi, babası, çocukları ve vefât tarihi hakkında malumat verilmiştir. Bazı muhallefâtların giriş kısmında ise ilaveten ölen kişinin dini ve ırkı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise genellikle ölen kişiye ait menkul ve gayrimenkuller kaydedilmişlerdir. Bu bağlamda ölen kişiye ait olan menkul ve gayrimenkuller iğneden ipliğe kadar tek tek özellikleri ve fiyatı belirtilerek sırayla kaydedilmiştir. Ayrıca bu malların kimlere verildiği de bu bölümde belirtilmiştir. Örneğin muhallefâta yer alan, özelliği ve fiyatı belirlenen bir altın küpe ya da cinsiyeti, ırkı, dini, fiyatı ve fiziksel özellikleri belirtilen bir köle hangi vârise bırakılmış ise kıymet ifadesinin altında açıkça belirtilmiştir.³⁹ Muhallefâtın üçüncü bölümü ise yekûn başlığı altında kaydedilmiş olup bu bölümde muhallefâta yer alan malların toplamı belirtilmektedir. Bu bölümde muhallefâtın toplam yekûnu, teçhiz ve tekfîn için ne kadar harcandığı, borcu var ise ne kadar olduğu, borçlarının ne kadarının ödendiği,⁴⁰ varsa mehir miktarı, muhallefât taksimi için kadıya ne kadar ücret ödendiği ve mirasçılara ne kadar taksimat yapıldığı açıkça kaydedilmiştir. Son olarak el-bâki şeklinde kalan miktar belirtilmiştir.⁴¹

Kaya Sultan'ın muhallefât kaydı da yukarıda zikr edilen muhallefât örneklerine benzer kalıptadır. Bu bağlamda muhallefâtın birinci bölümüne “*Oldur ki*” kalıbıyla başlanarak vefât eden Kaya Sultan ve verasete dâhil olan vârisleri hakkında bilgi verilmiştir. Kaya Sultan'ın muhallefâtının birinci bölümü deftere şu şekilde kaydedilmiştir:

“*Oldur ki bundan akdem cevâz-ı mülk hayyî kadire lahika olan Kaya Sultan hanike veraseti sadri sağır oğlu Bahadır Şah Mirza'ya ve zevci Seferşah Mirza'ya ve valide-i mükerrermeleri iffetli*

³⁷ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 1310.

³⁸ Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (İstanbul 2005), s.406; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, (İstanbul, 1993),564.

³⁹ Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri bu bakımdan kendine özgü münhasır özellik taşır. Zira diğer kadıasker defterlerinde bu şekilde bir özellik genellikle yoktur. Fakat Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nde genellikle her bir malın üstüne kimin hissesine düştüğü yazılmıştır. Çalışmaya konu olan Kaya Sultan'ın muhallefâtı üzerinde de hangi malın kime bırakıldığı küçük istisnalar hariç belirtilmiştir. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'ndeki muhallefâtların özellikleri için Bkz.Zübeyde Güneş Yağcı, “Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VI (2),(Aralık 2020),17-45.

⁴⁰ Borçlar ödenmişse ihrâcât-ı düyûn şeklinde kaydedilmiştir. Bkz.ORRNB, FOND 917,48-58-A.

⁴¹ ORRNB, FOND 917,48-29-B1.

ismetli Gülendam Bikeç hazretlerine münhasıraten olduğu lede'ş-şuru' mutehakkık oldukdan sonra merhumenin muhalefatıdır ki bu mahalde beyan olunur.

Hurrira fi evâil-i şehri rebiülahir li sene selasin ve mie ve elf [H.1130] [Mart-Nisan 1718]"

İkinci bölümde ise muhalefâta dâhil olan emtialar hakkında tek tek bilgi verilmiştir. Bu bağlamda emtianın sayısı, ağırlığı, özelliği, fiyatı ve kime bırakıldığı hakkında tafsilatlı bir açıklama yapılmıştır. Yine bu bölümde Kaya Sultan'ın kışla ve sarayında bulunan eşyaları benzer şekilde zikredilmiştir. Üçüncü bölümde ise yekûn başlığı altında muhalefâtın toplam değeri hakkında bilgi verilmiş ve ardından "*İhrâcât-ı Düyûn*" adı altında borçları detaylı bir şekilde çıkartılmış sonrasında vasiyet yekûnu belirtilmiş ve son olarakta toplam muhalefât miktarından vasiyet ve borçlar düşüldükten sonra kalan yekûn vârisleri arasında pay edilmiştir. Kaya Sultan'ın muhalefâtının toplam miktarı 786.609 akçedir. Bu miktar 1700-1725 yılları içerisinde tespit edilen en yüksek miktardaki kadın muhalefâtıdır.⁴²

Kaya Sultan'ı ve devrin hânedan üyesi kadınlarının kişisel servetlerini, zevklerini, dönemin sanat anlayışını ve kadının toplum içerisindeki yerini daha iyi izah edebilmek için çalışmanın bundan sonraki bölümünde Kaya Sultan'ın muhalefâtı; muhalefât taksimi, bulunan ev ve mutfak eşyası, kılık kıyafetleri, mücevherleri, gayrimenkulleri ve hayvanları, köleleri ve hayırışleri şeklinde incelenmiştir.

4.1. Muhalefâtın Taksimi

Miras yani muhalefâtın nasıl taksim edileceği tarih boyunca toplumlara göre değişiklikler göstermiştir. Kırım toplumunda ise bu dağılımı belirleyen en önemli faktör din olmuştur. Bu nedenle de muhalefât taksiminde İslâm hukuku kurallarına riayet edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de miras hukukunun nasıl yapılacağı, vârislere ne kadar hisse verileceği Nisa Suresi'nin 11 ve 12. Ayetleriyle belirlenmiştir.⁴³ Bir nevi miras hukukunun anayasası olarak değerlendirilebilecek olan Nisa Suresi'nde öncelikle var ise muhalefâttan vasiyetin ve borçların ödenmesi emredilmiştir. Akabinde ise kalan yekûnun ashâbü'l-ferâiz denilen vârisler arasında nasıl pay edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁴

Müslüman Kırım toplumunda da miras taksimi yukarıda zikr edilen esaslara göre yapılmıştır. Bu bağlamda ölüm gerçekleştiği zaman öncelikle vefât eden kişinin vârislerinin olup olmadığı, var ise kimler olduğu daha sonra ise vasiyetinin ve borcunun olup olmadığı hususu tetkik edilmiştir. Eğer ki borç ve vasiyet var ise muhalefât miktarından düşülerek kalan yekûn vârisler arasında pay edilmiştir. Nitekim Kaya Sultan'ın vefâtından sonra da kadı tarafından ilk önce ölen kişinin kimlik tespiti yapılmış ve akabinde vârisleri, vasiyeti ve borçları tespit edilmiştir. Bu bağlamda Kaya Sultan'ın vârislerinin annesi Gülendam Bikeç, oğlu Bahadırşah Mirza ve kocası Seferşah Mirza olduğu tespit edilmiştir. Akabinde Kaya Sultan'ın vasiyet miktarı ve borçları tespit edilmiştir.

Kaya Sultan'ın ölmeden önce mallarının bir kısmını hayır için vasiyet ettiği ve bu bağlamda irade beyanında bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatta vasiyet işlerinin yerine getirilmesi için annesi Gülendam Bikeç'i kendisine vasî muhtar tayin etmiştir. Nitekim bilfiil Kırım Kalgay'ı olan Safa Geray Sultan ve Saçlı Mehmed Efendi bu duruma sâbık Muhtesib Hantemur Ağa ve Lütfî adlı kişilerin beyanı üzerine şahit olmuşlardır.⁴⁵ Kaya Sultan'ın vasiyet miktarı 201.803 akçedir. Bu da

⁴² Doğan, *a.g.t.*, 215.

⁴³ *Kur'an Yolu*, 26 Mart 2023, Nisa 11-12.

⁴⁴ Ashâbü'l-ferâiz, belirli pay sahibi mirasçılar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Hamdi Döndüren, "Ashâbü'l-ferâiz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), s.467-468.

⁴⁵ ORRN, FOND 917,48-58-B.

toplam muhalefât miktarının yaklaşık üçte biridir. Dolayısıyla İslâm hukukunca belirlenen muhalefâttan en fazla üçte birlik kısmın vasiyet edilebileceği kuralına riayet edildiği anlaşılmaktadır.

Kaya Sultan her ne kadar da Geray hânedanı üyesi ve önemli miktarda mal varlığına sahip olsa da ölmeden önce bir miktar borcu bulunmaktadır. Zira muhalefâtının taksimi öncesinde dellallar vasıtasıyla Kaya Sultan'ın vefât ettiği haberi duyurulmuştur. Bu nedenle de muhalefâtın taksimi esnasında alacaklılar alacaklı olduklarını ispatlayarak muhalefâttan paylarını almışlardır.

Tablo 1. Kaya Sultan'ın Borçları

İHRÂCÂT	MİKTARI (AKÇE)
Şebt-i deyn-i Acem Kavri Zimmi Şehadet-i Rahmetali ve Feyzullah ve muhalefâtları	114.700
Şebt-i deyni Yahya bi şehâdet Rahmet Ali ve Murad Gazi ve muhalefâtları	2.000
Kefevi Dudi Mehmed kendi gaib olub din-i şuhûd-u muteberenin şehâdeti ile sübut bulmağın yeddi emine vaz' olundu	2.278
[Toplam]	118.978
Bahçesaraylı Acem Bayete zimminin deyni yedine şehadet ile ve yemin ile sübût bulunmuştur.	6.373
Deyni Mehmed Şebt şehâdeti Ak Mehmed ve Hasan ve bi'l-halef	500
Aleksi zimminin deyni kezalik? şuhûd-u muteberenin şehâdeti ile sübut oldu	1.300
Cerci zimminin düyûnu kezalik merhumenin tevabihinin icarı ile sübût oldu.	1.000
Asel akçesi için sübut bulan düyûnu	260
Gene akçesinin düyûnu kezalik mutahakkık ve mutasarıf olmuştur	175
Def'a asel akçesi	40
Ayva akçesi kezalik zahir ve tamamen olmuştur	70
[Toplam]	128.696
Delaki Dadı nam hatunun ber vech-i tevâtur düyûnu sübut bulmuştur.	900
Kethüda Rahmet Ali ve Feyzullah'ın düyûnları	600
[Toplam]	130.196
Darbhane Emimi Moşe'nin kezalik-i şuhûd ile düyûnu sübût bulub muhasebe olundu	10.000
Şerife Bike'nin düyûnu	12.000
Resm-i kısmet için me'hûz olunan eşya behasıdır.	20.000
Kablan ve İvaz nam kimesnelerin düyûnları karye halgının şehâdetleri ile sübût oldu	1.340
Cumali nam kimesnenin deyni yine şuhûd ile sübût bulmuştur	440
[Toplam]	173.976
Kasab Akçesi	35
Fetullah düyûnu	170
Zeliha Hatun'un düyûnu	140
Aleksi zimminin Dolaki hatunun fukûrları	385
Çoban düyûnu	490
[Toplam]	175.196
Bahçesaray'da altı bin akçe kadar deynin vücudu ihbâr olunur Ol miktar dahi yekûndan tenzil olundu	6.000
[Yekûn]	181.196

Tablo 1'e bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın Acem Kavri zimmi, Acem Bayete zimmi, Aleksî zimmi, Çerci zimmi, Darphane Emîni Moşe, Mehmet, Yahya, Kefevî Dudi Mehmet, Dellakî Dadı, Kethüda Rahmet Ali, Şerife Bike, Kaplan, İvaz, Cumali, Fetullah ve Zeliha Hatun'a bir miktar borcunun olduğu anlaşılmaktadır.

Kaya Sultan'ın borçlu olduğu alacaklılar içerisinde çok sayıda gayrimüslim de bulunmaktadır. Bu durum hem Bahçesaray şehrinin toplum yapısını göstermesi hem de Kaya Sultan'ın gayrimüslim ahali ile ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Zira Kaya Sultan Bahçesaray'ın önemli tüccarlarından olan Acem Kavri ve Acem Bayete ile Darphane Emîni olan Moşe gibi gayrimüslimlerle ticari münasebetlerde bulunmuştur. Yine tabloya bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın ölümünden önce bir miktar gıda borcunun olduğu görülmektedir. Bunlar arasında yer alan bal ve ayva borcu dikkat çekicidir. Ayrıca kasap ve çobana da bir miktar borcu bulunmaktadır. Kaya Sutan'ın toplam borcu ise 181.196 akçedir. Bu da toplam muhalefât miktarının yaklaşık olarak % 23'üdür.

Kaya Sultan'ın toplam muhalefât miktarı 786.609 akçedir. Bu miktardan 201.803 akçelik vasiyet ve 181.196 akçelik borç düşüldükten sonra vârislere kalan miktar 403.610 akçedir. Dolayısıyla kalan bu miktarın dörtte biri olan 100.903 akçe kocası Seferşah Mirza'ya, altıda biri olan 67.268 akçesi annesi Gülendam Bikeç'e on ikide yedisi olan 235.438 akçesi ise oğlu Bahadırşah Mirza'ya verilmiştir. Kaya Sultan'ın muhalefât taksimi günümüzde dini esaslara göre miras taksimi için başvuru olan "İslâm Miras Hukuku Feraiz" adlı bilgisayar programına aktarıldığında da küsuratlar hariç tutulursa aynı sonuç elde edilmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla günümüzde dini esaslara göre uygulanan miras taksimatının 18. yy. Kırım'ında da geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Feraiz Programı ver 2.0'a Göre Kaya Sultan'ın Muhalefât Taksimi

NO	VARİS TİPİ	EF	AS	RD	ZE	TH	PAYDA	YÜZDE %	HİSSE	MÜS	ÖS	EA	EV
1	Kocası	3	-	-	-	3	12	25,00 %	100.902,50	√	x	x	x
2	Annesi	2	-	-	-	2	12	16,67 %	67.268,33	√	x	x	x
3	Oğlu	-	7	-	-	7	12	58,33 %	235.439,17	√	x	x	x
	TOPLAM	5	7	-	-	12							

Bununla birlikte Kaya Sultan'ın muhalefâtı incelenirken kocası Seferşah Mirza'nın karısına sağlığında mehr-i müeccel miktarını ödemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle de mehr-i müeccel miktarı olan bir yük 903 akçenin yani 100.903 akçenin Seferşah Mirza'dan alınarak vârisleri arasında pay edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda mehr-i müeccel miktarının altıda biri olan 16.817 akçe annesi Gülendam Bikeç'e, kalanı olan 84.085 akçe ise oğlu Bahadırşah Mirza'ya verilmiştir. Dolayısıyla Kaya Sultan'ın annesine düşen toplam hisse 252.255 akçe, oğlu Bahadırşah Mirza'ya düşen toplam miktar ise 319.523 akçe olmuştur.

4.2. Hanesinde Bulunan Ev Eşyaları

İncelenen muhalefât kaydından Kaya Sultan'ın birden fazla hanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira muhalefâtın başlangıcında hanede bulunan eşyaları hakkında bilgi verilirken

⁴⁶ İslâm Miras Hukuku Feraiz programı için Bkz. <https://www.feraiz.net/>. (Erişim 16.03.2023).

ilerleyen bölümlerde “*merhume hanın kışla ve sarayında sebt-i defter olunan muhallelâtının suretidir*” ifadesinden birden fazla hanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Kaya Sultan’ın Ev Eşyaları

Cinsi	Miktarı Aded	Kıymet (Akçe)	Nerede	Cinsi	Miktarı Aded	Kıymet (Akçe)	Nerede
İnci Zarflı Ayniye	1	4.000	Evde	Çuka Üzerine Kılâbdan İşleme Kapu Perdesi	1	2.500	Saray
Küçük Gümüş Kuşak Kolanıyla	1	350	Evde	Müsta'mel Hatâyi Duvar Zârı	1	2.000	Saray
Beyaz Kılâbdanlı Gölgele Bohça	1	1.500	Evde	Kazmalı Kadife Elvan Duvar Zârı	1	11.000	Saray
İki Kıt'a Çatki	1	2.000	Evde	Dibâ Duvar Zârı	1	6.000	Saray
Beyaz Dikme Havlu Yüzleri	1	500	Evde	Hil'at Kenarlı Kırmızı Çünbek Dokuz Dökmesiyle	1	4.500	Saray
Havlu Beyaz Dikme Yüzleri	1	300	Evde	Kırmızı Atlas Üzerine İşleme Yorgan	1	1.500	Saray
Sarı Kılâbdanlı Dikme Kırmızı Atlas Bohça	1	1.000	Evde	Çuka Kocı Örtüsü	1	2.500	Saray
Mortanlı Kahve Peşkiri	1	1.000	Evde	Al Mindal Üzerine Beyaz Varak Basma Çarşab	2	1.500	Saray
Temam Hamam Rahtı	1	1.000	Evde	Halı Sincap	1	500	Saray
Kılâbdanlı Kırmızı Sandal Bohça	1	400	Evde	Büyük Orta Halı ve yan	1-2	5.000	Saray
Leh İşi Endam Ayniyası	1	3.000	Evde	Orta Selanik Mak'adı	1	3.000	Saray
Gümüş Oymak	1	40	Evde	Def'a Selanik mak'adı	1	2.500	Saray
Bir Kıt'a Tenezzun	1	100	Evde	Döşek Olbağı	2	300	Saray
Kemuk Kutu	1	100	Evde	Uzun Mak'ad	1	400	Saray
Demir Sanduk	1	200	Evde	Yasdık Olbağı	1	100	Saray
Sepet Sandık	1	100	Evde	Mısri Hasır	2	600	Saray
Sandallı Yorgan	2	1.000	Evde	Telâtin Kılâbdan İşleme mumî Sofra	3	1.000	Saray
Basma Yorgan	2	500	Evde	Rahle	1	65	Saray
Bir Çift Basma Taraflı Yasdik ve bir Basma Minder	1	500	Evde	Beyaz Peşkir	2	500	Saray
Zarfsız Yasdik	3	90	Evde	Başı Nakışlı Alaca Peşkir	1	300	Saray
Kalem Kilim	1	100	Evde	Kökne Peşkir	1	50	Saray
Camedan	1	150	Evde	Çadır Şeb	2	200	Saray
Hatâyi Divan Zarı	1	2.000	Evde	Fitilli Çadır Şeb	2	200	Saray
Köçer Araba Ortasıyla ve Levazımıyla	1	4.000	Evde	Basma Sofra Bezi	1	50	Saray
Hamam Leğen	1	300	Evde	Alaca Atlas Döşek	1	300	Saray
Şekerli na'allı Beyaz kutu İçerisinde	1	40	Evde	Keçe Seccade	1	20	Saray
Hücrelü Sandık	1	500	Evde	Müsta'mel Kadife Yasdik	6	600	Saray
Abdest Yüz bezi ve Diz bezi	2	150	Evde	Maili Bogasi	1	70	Saray
Basma Çadır şeb	1	120	Evde	Çuka Ayna Zarfi	1	50	Saray
Kutu	2	60	Evde	Gülbanklı mindal üzerinde kılâbdan işleme Yorgan Göbeği	1	300	Saray
Köhne Kutu	3	70	Evde	Kırmızılı Atlas Üzerine İşleme Sofra Bezi	1	2.000	Saray
Def'a Yüz Bezi	3	60	Evde	Beyaz Üzerine İşleme Sofra Bezi	1	400	Saray
Def'a Yüz Bezi	1	20	Evde	Kırmızı Atlas Üzerine Kılâbdan İşleme Baş Yasdığı	1	300	Saray
Beyaz Çadır şeb	1	250	Evde	Mindallı İşleme Üzerine Baş Yasdığı	1	150	Saray
Def'a Çadır şeb	1	200	Evde	Kırmızı Telli Bursa Peşkiri	1	1.600	Saray

Hamam Kesesi	1	5	Evde	Telli Kırmızı Kahve Peşkiri	1	1.000	Saray
Kanuş Parçası	1	25	Evde	Beyaz Telli Kahve Peşkiri	1	400	Saray
Baş bezi ve yağ bezi	1	100	Evde	Kılâbdan Şerit	9	700	Saray
Baş Yasdik Zarfı	1	20	Evde	Sofra Parçası ve Mindal Parçası	1-2	50	Saray
Köhne Boğça	1	100	Evde	Parçalı Bohça	1	50	Saray
Kılâbdanlı İşleme Kırmızı Bohça	1	1.000	Evde	Meski Sabun	2	10	Saray
Çadır şebli Yorgan	1	400	Evde	Kırmızı Kahve Peşkiri	1	250	Saray
Köhne Pamuk Minder	1	200	Evde	Kırmızı Mindal Üzerine İşleme Bohça	1	250	Saray
Beyaz Çadır şeb	1	100	Evde	Serâser Tâkiyye	1	200	Saray
Basma Yasdik Zarfı	2	50	Evde	Yelpaze	2	200	Saray
Uzun Şahin Çadır Şeb	1	200	Evde	Yıldızlı Hamam Tası	1	400	Saray
Kül Peşkir Tabağı fağfûri yerleri mücevher ve demiri sade	1	1.150	Saray	Yaldızlı Su Testi	1	300	Saray
Ma'deni Kül Peşkir Tabağı	1	125	Saray	Moskova Aynası	1	500	Saray
Müsta'mel Fincan Kutusu	1	30	Saray	Sâdefkârî Ayna	1	150	Saray
Minelü Fincan Zarfı	2	1.200	Saray	Sedefkârî Kilandâm zubit?	1	1.000	Saray
Def'a Fincan Zarfı	3	1.200	Saray	Def'a Sâdefkârî Kilandâm	1	300	Saray
Yeşil Müsta'mel çatma Yasdik	1	500	Saray	Sagin Boynuzu	1	10	Saray
Köhne Müsta'mel Beyaz kazmalı Yasdik	1	530	Saray	Yeşil Çuka Kapı Perdesi	1	700	Saray
Meski Basma Döşek	1	200	Saray	Kırmızı Çuka Leğenaltı	1	100	Saray
Basma Zarflı Minder	2	300	Saray	Sarı Ayna	2	100	Saray
Basma Baş Yasdığı	3	150	Saray	Beyaz Yelpaze	1	40	Saray
Köhne Ocak Minder	1	60	Saray	Sepet Sandık	1	200	Saray
Uzun Minder	2	500	Saray	Def'a Sepet Sandık	1	200	Saray
Mısıri Hasır	1	50	Saray	Sepet Sandık	1	180	Saray
Mısıri Çarşab ile...	1	800	Saray	Def'a Sepet Sandık	1	180	Saray
Köhne Keçe	1	50	Saray	Def'a Sandık	1	200	Saray
Beyaz Kazmalı Yasdik	3	400	Saray	Def'a Sepet Sandık	1	200	Saray
Alaca Kadife zarflı Yasdik	10	3.000	Saray	Sedefkârî na'l	Ç.1	300	Saray
Morlu Alaca Kadife Yasdik	2	700	Saray	Sedefkârî Küçük Sanduka	1	2.000	Saray
Basma Yulak Döşek	2	800	Saray	Sedefkârî Düdsi Kafası	1	2.500	Saray
Mor Yulak Basma Minder	1	300	Saray	Sedefkârî Faraş	1	200	Saray
Minder Yasdik...	1	200	Saray	Sedefkârî Kursa Şemi'	1	1.000	Saray
Yulak Kollu pamuk Minder	1	500	Saray	Kursu Şemi'	1	25	Saray
Kırmızı Çiçekli Basma Minder pamuk	1	300	Saray	Keçe Seccade	1	100	Saray
Maili Yulak Basma Minder	1	600	Saray	Katır Sanduka	4	4.000	Saray
Alaca Atlas Taraflı Döşek	1	600	Saray	Def'a Katır Sandık	3	1.500	Saray
Bir Yüzü Basma Maili Yulak Döşek	1	500	Saray	Köhne Sepet Sandık	1	200	Saray
Sarı Yulak Atlas Döşek	1	700	Saray	Döşek	1	50	Saray
Hatâyi Baş Yasdik	1	500	Saray	Fakfûri Küçük Kılâbdan	1	400	Saray
Maili Hatâyi Yorgan	1	600	Saray	Sava	1	15	Saray
Kırmızı Sarılı Hatâyi Yorgan	1	700	Saray	Keçe	2	125	Saray
Erguvâni Hatâyi Yorgan	1	700	Saray	Kapu Perdesi	1	400	Saray
Mindallı Baş Yasdik	1	300	Saray	Köhne Sanduka Kebirdir	1	200	Saray
Köhne Mindallı Yorgan	2	800	Saray	Taht divan	1	1.500	Saray
Büyük Nakışlı Basma Yorgan	1	300	Saray	Al Yulak Mindallı Yorgan Çer Şikârî Çadırı	1	700	Saray
Morlu Basma Baş Yasdik bağı ve mindallı	1-2	500	Saray	Kuçi? Cedit Levazımıyla	1	9.500	Saray
Acem Basması Baş Yasdığı	1	200	Saray	Halı	1	1.500	Saray

Gölgeli Basma Baş Yasdık	1	200	Saray	Basma Yorgan Minder ve Sac	2-1-1	800	Saray
Zincablı ve Beyaz Kulaklı Mindallı Yorgan Çer Şikâri Çadır Şerâsıyla	1	800	Saray	Ağaç Tezgah	1	125	Saray
Çer Şikâri Çadır Şerâsıyla Mor Mindallı Yorgan	1	400	Saray	Yaldızlı Leğen ma' ibrik	1	2.500	Saray
Kaşmiri Küçük Yorgan	1	600	Saray	Şamdan Makarasıyla	2	400	Saray
Erguvâni Hatâyi Yorgan	1	700	Saray	Civan ma Sab	2	225	Saray
Beyaz ve Al Yulak Hatâyi Yorgan	1	800	Saray	Abdest Leğen, Kâse	4 D.50	500	Saray
Gölgeli Acem Basması Yorgan	1	400	Saray	Küçük Tâbe	1	60	Saray
Çer Şikâri Çadırı ile Al Mindallı Yulak Yorgan	1	800	Saray	Temir Tâbesi	1	200	Saray
Kırmızı ve Morlu Yulak Mindallı Yorgan	1	400	Saray	Bakır Çubuh	1	100	Saray
Mor Mindallı Üzerine Kılâbdan İşlemeli Çer Şikâri Çadırı ile Yorgan	1	1.500	Saray	Def'a Tâbe	K.12	600	Saray
Mor Atlas üzerine Kılâbdan İşleme Yorgan	1	4.000	Saray	Calterli? Leğen ma' İbrik	1	500	Saray
Kırmızı Atlas Üzerine Kılâbdan İşleme Yorgan	1	4.000	Saray	Müsta'mel Calterli? leğen ma ibrik	1	400	Saray
Mor Mindallı Kılâbdan İşleme Yorgan	1	1.000	Saray	Müsta'mel Bakır Güğüm	K.3 D.150	450	Saray
Def'a Kırmızı Atlas Üzerine Kılâbdan İşleme Çer Şikâri Çadırı ile Yorgan	1	4.000	Saray	Tâbe	K.12	175	Saray
Alaca Atlas Baş Yasdık	1	150	Saray	Maldemi?	1	300	Saray
Çibuki Kadife Üzerine Kılâbdan İşleme Yasdık Zarfı	10	9.000	Saray	Tâbe	1	100	Saray
Kırmızı Atlas Üzerine İşleme Yasdık Zarfı	4	3.400	Saray	Köhne Güğüm	K.3, D.150	250	Saray
Sakızî Yan Ma'kad	3	6.000	Saray	Kilit	3	100	Saray
Sakızî Seccade	1	2.000	Saray	Hamam Leğeni	K.2, D.400	350	Saray
Çuka Üzerine Kılâbdan İşleme Ocak Yasdığı	1	1.500	Saray	Demir Kürek	1	30	Saray

K.S: Kışla ve Sarayında, D. Dirhem, K. Kıyye, Ç. Çift.

Kaya Sultan'ın, şehirde, kışlada ve saray içerisinde evi bulunmaktadır. Tablo 3'de yer alan ev eşyalarına bakıldığı zaman kışla ve sarayında daha fazla eşyasının olduğu görülmektedir. Tabloda yer alan ev eşyaları detaylı olarak incelendiğinde çok sayıda kumaş ve dokuma mamulü eşyasının bulunduğu görülmektedir. Bunlar Kaya Sultan'ın eşyalarının önemli bir kısmıdır. Tabloda da görüleceği üzere Kaya Sultan'ın evinde bulunan ev eşyalarının büyük bir kısmı yorgan, yastık, minder, çarşaf, havlu, peşkir, sofrâ bezi, döşek, seccade, halı ve bohçadır. Bunların bir kısmı Kaya Sultan tarafından çeyiz olarak getirilmiş olmalıdır. Zira Kaya Sultan, Geray hânedanının bir üyesi ve aynı zamanda han kızıdır. Bu nedenle han kızının çeyizi hana yakışır ihtişamda olmalıdır. Bu nedenle muhallefâtında bulunan eşyaların bir kısmı çeyizinden kalan ve dokuz dokuz olarak bilinen kürk, kaftan, gömlek, altın ve gümüş işlemeli yatak örtüsü, çeşit çeşit yorgan ve çarşaf olmalıdır.⁴⁷

⁴⁷ Geray hânedanı kız çocuklarının evlendirilmesi hususunda Bkz. Dilek Tıglioğlu Kapıcı, "Fransız Kaynaklarına Göre Kırım Hanlığı (1700-1768)", (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2022), 249-250.

Tabloda yer alan dokuma mamülü ürünler ise farklı işleme tarzlarına sahiptir. Bunlardan kılâbdan ve hatâî süsleme tarzının Kaya Sultan tarafından daha çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Kılâbdan olarak adlandırılan işleme türü bakır, kalay, prinç gibi madenlerden çekilerek gümüş ve altın yıldızlar vurulmuş saç kadar ince iplikle yapılan nakışlardır.⁴⁸ Kaya Sultan'ın ev eşyaları arasında yer alan beyaz, sarı ve kırmızı bohçalar, sarı kırmızı atlas, mor ve kırmızı atlas yorganlar, mor mindallı yorgan, çer şikâri çadır ve çuka ocak yastığı kılâbdan kumaşla işlenmiştir. Hatâî ise Orta Asya menşeli bir süsleme tekniğidir. İslâmiyet'in etkisiyle daha ziyade bitkisel motiflerin ön planda tutulduğu bir süsleme biçimine dönüşmüştür.⁴⁹ Genellikle ipekli kumaşlar üzerine yapılmaktadır.⁵⁰ Kaya Sultan'ın muhalefâtında yer alan kırmızılı sarılı yorganlar, erguvânî yorgan ve baş yastığı hatâî tekniği ile süslenmiştir. Dokuma ürünleri beyaz, alaca, sarı, kırmızı, mavi, mor ve erguvânî şeklinde renk renktir. Kaya Sultan tarafından en çok tercih edilen renk ise beyaz ve kırmızıdır. Anlaşıldığı kadarıyla da özellikle kırmızı renk Kırımlılar tarafından çok tercih edilmektedir. Zira Peyssonnel'e göre de Kırımlılar arasında en çok tercih edilen renk kırmızıdır.⁵¹

Tabloya bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın evinde ve sarayında farklı diyarlardan getirilen ürünlerinde bulunduğu görülmektedir. Peşkirlerin bir kısmı Bursa'dan gelmektedir. Bursa'dan gelen kırmızı telli Bursa peşkiri 1.600 akçe ile Sultan'ın en kıymetli peşkiridir. Şal, seccade ve ma'kad minderinin bir kısmı ise Sakızîdir. Yastık ve yorganların bir kısmı ise Acem diyarındandır. Maşrapa ve hasırların bir kısmı Mısırîdir. Estetiğe önem verdiği anlaşılan Kaya Sultan'ın evinde çeşit çeşit aynalar bulunmaktadır. Bu aynalardan biri Moskova'dan diğeri Leh diyarından gelmiştir. Leh aynası büyük olup endam aynası olarak geçmektedir. Kıymeti ise 3.000 akçedir.

Tablo 3'de yer alan eşyalara bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın evinin sade olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü muhalefâtta yer alan ve tabloda gösterilen halı, minder, döşek, yorgan ve çarşafklar aynı zamanda Kaya Sultan'ın oturma, dinlenme ve istirahat esnasında kullandığı eşyalardır. Yani Sultan'ın evinde ayrıca oturma ve yatma amaçlı mobilya takımları bulunmamaktadır. Aslında bu durum dönemin Kırım evlerini yansıtmaktadır. Yine hem Kaya Sultan'ın evinde hem de diğer Kırımlıların evinde görülen en önemli ev eşyalarından biri sandık ve bohçalardır. Bunlar evde bulunan eşyaları depolamak için ya da taşımak için kullanılmaktadır. Kaya Sultan'ın evinde bulunan demir, sepet, katır ve sedefkârî olarak adlandırılan sandıklarla farklı tür ve ebattaki bohçalar da bu amaçla kullanılmaktadır. Bunların dışında Kaya Sultan gibi ekonomik durumu iyi olan Kırımlıların evinde perde, ayna ve saat gibi eşyalarda bulunmaktadır. Yine muhakkak ki tüm Kırım evlerinde aydınlatma, ısınma ve güvenlikle ilgili ev eşyaları da bulunmaktadır. Kaya Sultan'ın ev eşyaları içerisinde yer alan bazı eşyalar ise saray zarafetini göstermektedir. Bunlardan biri Kaya Sultan'a ait peşkir tabağıdır. Zira 1.150 akçe kıymet biçilen peşkir tabağının fağfûrî yani çinili kısmı mücevherle kaplıdır.

4.3. Mutfak Eşyaları

Kaya Sultan'ın muhalefâtında bulunan eşya gruplarının en önemlilerinden biri de mutfakta kullanılanlardır. Kaya Sultan'ın mutfağında bulunan eşyaları şunlardır:

⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1077.

⁴⁹ Banu Aygün, "Türk Süsleme Sanatında Hatailer", 38. *Icanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, *Bildiriler*, C.I, Maddi Kültür, (Ankara, 2007), 51.

⁵⁰ Nuri Kavak, "*Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şerhiyye Sicillerine göre)*", (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 176; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 766.

⁵¹ Peyssonnel, Claude-Charles, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Tome I, Cuchet, (Paris, 1787), 30.

Tablo 4. Kaya Sultan'ın Mutfak Eşyaları

Cinsi	Miktarı Aded	Kıymet (Akçe)	Nerede	Cinsi	Miktarı Aded	Kıymet (Akçe)	Nerede
Mısıri Demir Fırını	1	125	Evde	Beyaz masnû Maşraba	1	500	Saray
Kemik yumurta kaşığı	1	50	Evde	Büyük ve Küçük Kâse	8	60	Saray
Darcın	1	15	Evde	Şişe Kâse ve Şişe tepsi	1	10	Saray
Dört Küçük Kutu Ravgan mütenevvi'	1	100	Evde	Zemdan	2	50	Saray
İbrik	1	100	Evde	Yeni Ma'den meski büyük Kâse	1	200	Saray
Celtrlü Küçük Leğen	1	80	Evde	Yeni Ma'den Kâse	3	150	Saray
Kahve Tabağı	1	50	Evde	Şişe	15	50	Saray
Büyük Kahve İbrik	1	180	Evde	Çini Sürahi	1	25	Saray
Küçük İbrik	1	30	Evde	Mısıri Maşraba	1	10	Saray
Küçük Tencere	1	40	Evde	Fağfûri Küçük tabak	15	50	Saray
Küçük Sahan, Kapak ve Nalbak	Sahan:2, Kapak 1, Nalbak 2	100	Evde	Kütahya Tabağı	7	25	Saray
Tabak Kazan	1	300	Evde	Fincan Kutusuyla	1	30	Saray
Leğencik	1	40	Evde	Fağfûri Hoşab Kâsesi	3	1.500	Saray
Bakır Sini	1	100	Evde	Fağfûri Büyük Tabak	1	500	Saray
Demir Sac Ayak	1	15	Evde	Fakfûri Tabak	4	1.000	Saray
Büyük ve Küçük Şişler	15	350	Evde	Kıl Peşkir Kaşığı	1	25	Saray
Ma'deni Siyah Maşraba	1	400	Evde	Bir miktar nohut ile iki kutu	1	15	Saray
Mütenevvi' Kâse	9	50	Evde	Kavanoz bir miktar kıl peşkir	4	200	Saray
Fincan	13	40	Evde	Kâse	1	10	Saray
Zencir Merba'ası Kavanoz Turuncu Merba'ası Kavanoz, Limon Eşribesi Kavanoz	6	700	Evde	Cam Kahve Tabağı	1	150	Saray
Bir Kıt'a Limon Eşribesi	1	50	Evde	Küçük Kahve İbriği	1	150	Saray
Kişnic	1	50	Evde	Cam Testi ve Bakır Testi	10	150	Saray
Badem	1	100	Evde	Küçük Tabak	2	40	Saray
Razaki Üzüm	K.15	150	Evde	Bakır Rüfedân	1	15	Saray
Siyah Üzüm	K.7	50	Evde	Bakır Güğüm	K.7	900	Saray
Çerkez Bıçak	1	40	Evde	Bakır Leğen	K.8	900	Saray
Göderi Biyeli	1	50	Evde	Savatlı Sini	1, K.12	1.800	Saray
Tenezzüh Kıt'a	2	80	Evde	Sade Sini	9	1.350	Saray
Önlükler	1	40	Evde	Küçük Bakır Sini	3	375	Saray
Mikrâz	1	30	Evde	Kapaklı Tencere	K.5	600	Saray
Küçük Şişecikler ile Yağlar	1	40	Evde	Kapaklı Küçük Tencere	K.2, D.100	250	Saray
Kemik Kutu	3	10	Evde	Kapaklı Tencere	K.5	600	Saray
Tiryâk	1	10	Evde	Def'a Tabaklı Tencere	K.300, D.300	450	Saray
İncu ve bez Kutu	4	15	Evde	Kapağıyla Büyük Lengeri	2, K.11	1.500	Saray
Bez kutu	1	100	Evde	Kapaksız Lengeri	5 K.116	1.500	Saray
Sırma Kaytanlar	1	700	Evde	Sahan Kapağıyla	19, K.35	4.500	Saray
Ketan	Zira:1	12	Evde	Şişhane Kapak Hoşab Testi	K.3	500	Saray
Şiş Maşraba	1	20	Evde	Kenarlı Bakır Kahve Tabağı	1	100	Saray
Meski Fincan	19	850	Saray	Kertikli Sahan Kapağıyla	10	1.400	Saray
Cedid Fincan Kutusu	1	50	Saray	Küçük Leğen	1	80	Saray
Ma'deni Fincan	2	100	Saray	Bakır Küçük Test	2	50	Saray
Balgami ?Yeni Madeni Fincan	1	65	Saray	Kapaklı Tencere	K.7	900	Saray

Def'a Fincan	3	200	Saray	Savatlı Sini	K.5	750	Saray
Kenarı Fağfûrî Sahan	1	100	Saray	Bakır Sini	K.2 D.50	400	Saray
Mum Sofraları ve Külâh	4, 1	50	Saray	Sade Leğen	K.2 D.300	400	Saray
Kahve	K.4	800	Saray	Bir sin ham ve bir sin bakır kahve tabağı	1	100	Saray
Kemik Kaşık	Ç.21	150	Saray	Kefkir	1	60	Saray
Ağaç Kaşık	Ç.12	12	Saray	Tencere Kapağıyla	K.23	300	Saray
Balık Diş Kaşık	2	100	Saray	Köhn Tencere Kapağıyla	K.2, D.350	350	Saray
Sedefli Kaşık	2	50	Saray	Def'a Sahan Kapağıyla	Kıyye:92	1.300	Saray
Def'a Kaşık	7	200	Saray	Tencere Kapağıyla	K.3, D.150	400	Saray
Meşavkâri ve şiş ve otu	1	350	Saray	Küçük Tencere	1	80	Saray
Şemi' Asel	K.12	200	Saray	Küçük Çöyün	1	100	Saray
Kefevi Şemi'	1	25	Saray	Küçük Mangal	1	200	Saray
Nalbur Maşraba	3	600	Saray	Sade Kayak Tenceresi	K.4,..50	500	Saray
Kapaklı Nalbur Kâse	2	800	Saray	Kapaklı Küçük Sahancıklar	K.2	120	Saray
Maşraba ve Şişe	1 ve 1	30	Saray	Def'a Sahan	3, K..22	300	Saray
Derşli Büyük Nalbur Maşraba	1	300	Saray				

K.S: Kışla ve Sarayında, D. Dirhem, K. Kıyye, Ç. Çift.

Tablo 4'de yer alan eşyalara detaylı olarak bakıldığında Kaya Sultan'ın mutfağında çeşit çeşit kazanlar, tencereler, sahanlar, tabaklar, tavalalar, çömlekler, kâseler, tepsiler, siniler, leğenler, maşrapalar, testiler, güğümler, ibrikler, bıçaklar, çini kaplar, kahve fincanları vb gibi mutfak malzemesinin mevcut olduğu görülmektedir. Mutfak malzemeleri muhalefâtı kaydeden kadı tarafından büyük, orta, küçük, kapaklı, kapaksız, yassı, düz, ayaklı, bakır, kalay, çini, cam, yeni ve eski gibi çeşit çeşit tarif edilmiştir.

Kaya Sultan'ın ev eşyalarında olduğu gibi mutfak eşyalarında da kışla ve sarayında daha fazla eşya bulunmaktadır. Yine sarayda bulunan gümüş taraflı beyaz fincan, meşki fincan, kenarı fağfûrî sahan, gümüş tabak, gümüş kahve ibrikleri, çini sürâhiler, Kütahya porselen tabakları, fağfûrî tabaklar ve cam tabaklar saray zarafetini yansıtan mutfak eşyalarıdır.

Tablo 4'de yer alan mutfak malzemeleri içerisinde en önemlilerinden biri de kahve pişirmeye yarayan malzemeleridir. Kaya Sultan'ın mutfağında dört kıyye kahvesiyle birlikte bakır, cam, porselen ve gümüşten yapılmış kahve tabakları ve yine farklı ebatlarda kahve ibrikleri yer almaktadır. Dolayısıyla Kaya Sultan'ın kahveyi sevdiği ve kahve sunumunda da zarafete düşkün olduğu anlaşılmaktadır.

4.4. Kılık Kıyafetleri

Bir kişinin sahip olduğu giyim kuşamı yani kılık kıyafeti onun yaşam biçimini anlamanın ve anlatmanın en iyi yollarından biridir. Bu bağlamda Kaya Sultan'ın muhalefâtında yer alan kılık kıyafetleri onun hakkında araştırmacılara kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Tablo 5. Kaya Sultan'ın Kılık Kıyafetleri

Cinsi	Miktarı Adet	Kıymet (Akçe)	Cinsi	Miktar Adet	Kıymet (Akçe)
Sarı Serâser Zarflı Samur Kürk	1	70.000	Dülbend Makreme	1	50
Yeşil Kanuş Zarflı Samur Peçeli Kürk Samur zağraludur	1	20.000	Mindallı Zıbun	1	80
Gölgeli Kremsüt zarflı Kakım Kürk	1	7.000	Sırt İçli Sakızî Kürk	1	1.000
Leh Serâser Donluk	Zira:10	15.000	Gömlek	1	100

Kılâbdan İşlemeli Kırmızı Kaşmir Şal	1	10.000	Cezayir İhrâmı	1	1.200
Turuncu Kaşmir Şal Kılâbdan İşlemeli	1	6.000	Kırmızı Çuka Basma	3	6.000
Mor Sakızı Şal	1	2.500	Kırmızı Çuka Küçük Bor? Basma ve bir dahi çuka köhne basma	1	800
Moruncuk? Melez Gömlek	1	250	Boruncuk Gömlek	1	200
Def'a Moruncuk Gömlek	1	250	Siyah Kanuş Kaftan	1	1.500
Kılâbdanlı Dökme Takım	2	80	Kır Mesud Kaftan	1	1.500
Etek ve Terlik	1	45	Dört Kıt'a Zıbun	1	300
Müsta'mel Hamam Gömleği	1	200	Takye Teryuş?	2	100
Peştamal	1	50	Terlik	Çift 1	250
Gömlek Peştamal	3	150	Kumaş Parçası	2	400
Köhne Boruncuk Gömlek	1	100	Zincabi Çenber	1	600
İki çift babuş	1	20	Kaftan Gömlek	1	1.000
Kılâbdan mindal ve sırma mindal	1	90	Yarım Ak Bogasi	1	70
Beyaz Mindalı Sırt Kaplı Kürk	1	1.000	Parça Zincab	1	50
Ketan Gömlek	1	150	Beyaz KanusTaraflı Kakım Kürk	1	4.000
Eski Atlas Gömlek	1	100	Frengi Serâser Taraflı Kakım Kürk	1	10.000
Yeşil Ferace Sufi	1	1.500	Çuka Terpüş	3	200
Uzun Şahi Zıbun	1	300	Yeşil Çuka Yaşmak	1	200
Kanuş Zıbun	1	500	Def'a Yeşil Çuka Yaşmak	1	250
Telli Kemer Mes'ut? Zıbun	1	500	Nim Kösele	1	25
Siyah Hare Zıbun	1	300	Meşin	1	15
Mumi Çenber	1	300	Hamam Gömleği	1	100
Zincirli Çenber	1	100	Yeşil Kürk Zarflı	1	300
Mumi Makreme	1	40	Şişhane Na'lını	10	300
Def'a Makreme	1	50	Yalpak Nalını	9	200
Yemeni Makreme	1	20	Savatlı na'leyn	1	250

Tablo 5’de yer alan kılık ve kıyafetler hem Kaya Sultan’ın hem de Kırım kadınlarının giyim kuşamları ve devrin modası hakkında zengin bilgiler sunmaktadır. Tablodan anlaşıldığı kadarıyla Kaya Sultan’ın kullandığı belli başlı kılık kıyafet ürünleri kürk, kaftan, zıbın, çakşır, şalvar, etek, fistan, ferâce, kuşak, şal, çember, sarık, kavuk, terpüş, dülbend, yaşmak, ihram, don, uçkur, yağmurluk, mest, pabuç, çizme, terlik, takunya, nalın, gömlek, hamam gömleği, peştamal, kuşak, baş kuşağı, havlu, peşkir, yüz bezi, peştamal, makreme, çarşaf, saç bağı ve düğme gibi ürünlerdir. Kaya Sultan’ın kılık kıyafet ürünlerine bakıldığı zaman Kırım kadınlarının genellikle bedenlerinin üst kısmına pamuktan üretilen zıbın ya da gömlek, altlarına ise etek, şalvar ve çakşır, ayaklarına ise çizme, mest, pabuç, nalın ve takunya gibi kıyafetler giydikleri anlaşılmaktadır. Başlarına ise kadınlar fes, çember, dülbend, kuşak vb. erkekler ise sarık ve kavuk gibi şeyler giymektedirler.⁵² Ayrıca bahsi geçen kıyafetlerin üzerine kadınlar tarafından ferace, ihram, yaşmak ve kürk gibi kıyafetler giyilmektedir. Erkekler tarafından ise daha çok kaftan ve kürk gibi kıyafetler giyilmektedir. Giyilen bazı kıyafetler genellikle dizlere kadar uzanmaktadır. Muhtemelen bunun sebebi de bölgenin sahip olduğu sert iklim koşullarıdır. Zira kullanılan kıyafetler genellikle soğuk havalara dayanıklı kalın tiftik kumaşlardır. Peyssonnel’e göre özellikle Angora tiftiğinden üretilen kıyafetler son derece pahalıdır.⁵³ Kaya Sultan’ın muhallelâtında yer alan kılık ve kıyafetlerin benzerleri devrin diğer insanları tarafından da kullanılmaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla Kaya Sultan’ın muhallelâtında yer alan kılık kıyafetlerin devrin modasını yansıttığı söylenebilir.

⁵² Peyssonnel’e göre kadınlar tarafından başa takılan çemberler sosyal hayatın vazgeçilmez ürünlerindedir. Bkz. Peyssonnel, *a.g.e.*, 52-54.

⁵³ Peyssonnel, *a.g.e.*, 35-36.

⁵⁴ 18. yy. Bahçesaray’ında kılık-kıyafet hakkında Bkz.Doğan, *a.g.t.*, 186-189.

Kaya Sultan'ın kıyafetleri rengârenktir. Siyah ve kır kaftanlar, mor gömlekler, sarı, yeşil, gölgeli ve beyaz kürkler, samur, sincap ve kakım kürkleri onun tarafından tercih edilen ürünlerdir. Yine Kaya Sultan'a Kırım dışından da birçok kılık kıyafet ürünü gelmektedir. Bakıldığı zaman donluk kumaşlarının Leh diyarından, ihramının Cezayir'den, bazı kürk ürünlerinin Avrupa'dan, nalınının İstanbul Şişhane'den geldiği anlaşılmaktadır.

4.5. Mücevherleri

Mücevherler, Kaya Sultan'ın muhalefâtı içerisinde yer alan en önemli emtialar arasındadır. Mücevherlerinin toplam değeri 126.575 akçedir. Kaya Sultan'ın muhalefâtında yer alan mücevherler şunlardır:

Tablo 6. Kaya Sultan'ın Mücevherleri

Cinsi	Miktarı Adet	Kıymet (Akçe)	Kime Verildiği
Mücevher Yakut Sorguç	1	7.000	Hisse-i Valide
Defa Mücevher Sorguç	1	8.000	Bahadırşah
Frenk Çift Altın Estefan	1	14.000	Bahadırşah
Frenk Çift Altın Kemer Kuşak	13	25.000	Bahadırşah
Frenk Çift Altın Bilezik	1	6.000	Hisse-i Valide
Bir Çift Mücevher Altın Küpe	14	35.000	li'l-vasiyeti
Baş Altın Kuşak	M.44 , K..300	13.400	Hisse-i Valide
Bademi Altın hâtem def'a hâtem	1	700	Hisse-i Valide
Elmas Altın Hâtem	1	2.000	Hisse-i Valide
Sırma Tesbih	1	300	Hisse-i Valide
Misk	1	150	Hisse-i Valide
Kars Gümüş	D.27	525	Hisse-i Valide
Nakd	1	150	li'l-vasiyye
Gümüş Kuşak Kulasıyla	1	100	Hisse-i Valide
Mücevher Fincan	1	600	Li'd-deyni Beyate
Mücevher Şerbet Kâsesi	1	2.200	Li'd-deyni Beyate ve li'r-resm
Mücevher Kil Peşkir Tabağı	1	200	Li'd-deyni Beyate ve li'r-resm
Kil Peşkir Kaşığı Mücevher ve Sade	1+1	400	Li'd-deyni Kavri Zimmi
Gümüş Tarafı Beyaz Fincan	1	150	Li'd-deyni
Gümüş Tabak	2,D.160	3.200	Li'l-resm
Gümüş Kahve İbriği Kılâbdan ve buhurdanı	D.340	7.500	Li'l-resm ve li'd-deyn

M. Miskal, K.Kıyye, D. Dirhem, Ç. Çift

Tablo 6 incelendiğinde Kaya Sultan'ın Safevi, Bâbü, Timur ve Osmanlı Devleti'ndeki hükümdar ve şehzadeler gibi sorguç kullandığı anlaşılmaktadır. Türk-İslâm devletlerinde genellikle hükümdar ve şehzadelerin kullandığı başlık üzerine takılan süslemeye verilen ad olan sorgucun Kaya Sultan tarafından kullanılması aynı zamanda onun statüsünü de göstermektedir. Zira sorguç hem Kırım Hanlığı'nda hem de zikredilen diğer devletlerde genellikle hükümdar ve şehzadeler tarafından kullanıla gelmiştir.⁵⁵ Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus Kaya Sultan'ın kadın olmasıdır. Dolayısıyla Kırım Hanlığı'nda hânedan üyesi kadınlarında bu bağlamda sorguç kullandıkları anlaşılmaktadır. Zira Kaya Sultan'ın da yakut ve altın gibi kıymetli mücevherlerle süslenmiş sorgucu bulunmaktadır.

Tablo 6'da yer alan önemli mücevherlerden bazıları bilezikler, küpeler, hâtemler ve kuşaklardır. Mücevherler altın, gümüş, elmas ve yakut gibi değerli madenlerdendir. Günümüzde

⁵⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, "Sorguç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), s.379.

Kırım bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında Kırım toplumuna ait birçok takı ve mücevher eşyalar gün yüzüne çıkartılmaktadır. Nitekim bunlardan biri de Kaya Sultan'ın mücevherleriyle ilgilidir. Bu bağlamda 19 Ocak 2021 tarihinde Kırım Federal Üniversitesi Tarih Bölümü arkeolojik keşif ekibi tarafından yapılan kazılar Kaya Sultan ismini tekrardan gündeme getirmiştir. Zira Hansaray bölgesinde Şahin Kulesi'nin altında yapılan kazılarda üzerine Kaya Sultan ismi kazınmış bir hâtem bulunmuştur. Keşif ekibinden Valeriy Naumenko, “*Bu buluş çok ilgi çekici çünkü yüzükte Arapça bir isim yazıyor; Kaya Sultan. Yüzükte kazılmış olan isim hânedan mezarlığındaki bir mezar taşında da yazıyor. Bu yüzden yüzüğün Kırım Hanının kızına ait olduğunu düşünüyoruz.*” diyerek bulunan eşyanın 1718 yılında vefât eden Kaya Sultan'a ait bir yüzük olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁶ Naumenko'nun ileri sürdüğü iddia kısmen doğrudur. Zira Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nde yer alan muhalefât kaydı da Naumenko'yu desteklemektedir. Fakat öncelikle iki hususu düzeltmek gerekmektedir. Birincisi bulunan eşyayı tam olarak yüzük olarak tanımlamak doğru değildir. Zira Naumenko'nun bahsettiği ve üzerinde Kaya Sultan yazan takı aslında bir hâtemdir. Zira hâtem aslında mühür olarak kullanılan üstü mühürlü bir yüzük türüdür.⁵⁷ İkinci olarak ta hâtem üzerinde yer alan yazıyı Arapça olarak tanımlamak yanlıştır. Zira Naumenko'nun bahsettiği yazı Osmanlıca olmalıdır. Bu çalışmada incelenen muhalefât kaydında Kaya Sultan'a ait üç hâtem yer almaktadır. Bunlardan birincisi bademi altın hâtem, ikincisi elmas altın hâtemdir. Üçüncüsü ise def'a hâtem şeklinde kaydedilmiştir. Bademi altın hâtem ve def'a hâteme 700 akçe değer biçilmişken elmas altın hâteme 2.000 akçe değer biçilmiştir. Her üç hâtemde muhalefâta Kaya Sultan'ın annesi Gülendâm Bikeç'e bırakılmıştır.⁵⁸ Naumenko'nun bahsettiği yüzüğün üzerinde Kaya Sultan ibaresinin yer alması aynı zamanda Kaya Sultan'ın devlet işlerinde de görev aldığına göstergesidir. Zira Türk devletlerinde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da kadınlar devlet işlerinde aktif bir şekilde yer almaktadır. Kaya Sultan'da bu bağlamda han kızı ya da han kardeşi olmanın vermiş olduğu güçle devlet işlerinde yer almış olmalıdır. Hâtem de bunun en güçlü kanıtıdır. Kaya Sultan bu bağlamda hâtemi kullanarak yazılan mektuplara ya da haberlere mührünü basmış olmalıdır.

Yine Tablo 6'da yer alan kahve fincanları, tabaklar, kaseler ve tespihlerde kıymetli madenlerle süslenmiştir. Dolayısıyla bu mutfak eşyalarının onun mücevherleri arasında olduğu değerlendirilmektedir. Kaya Sultan'ın sarayında yer alan bu eşyalar aynı zamanda onun sahip olduğu gücü de göstermektedir.

4.6. Gayrimenkul ve Hayvanları

Kaya Sultan'ın muhalefâtında değer biçilen tek gayrimenkul değirmendir. Kırım bölgesi coğrafi özellikleri ve sahip olduğu nehirler bakımından değirmencilğe son derece müsaittir. Bununla birlikte İlk Çağlardan itibaren bölgenin tahıl ambarı olarak adlandırılması ve bölgede envai çeşit tahıl ürününün yetiştirilmesi Kırım Coğrafyasında değirmenciliği cazip bir iş kolu haline getirmiştir. Değirmenler ise sahip olduğu su gözüne göre adlandırılmışlardır. Bir göz su alan değirmen bir gözlük değirmen iki göz su alan değirmen iki göz değirmen şeklinde tasnif edilmiştir. En büyükleri ise sekiz göz değirmen şeklinde adlandırılmıştır. Kaya Sultan'ın da

⁵⁶<https://www.tarihistan.org/kirim-da-selim-giray-han-in-kizina-ait-oldugu-tahmin-edilen-300-yillik-yuzuk-bulundu/22046>.(Erişim 19.02.2023).

⁵⁷ Hâtem sözlükte “*Mühür, imza yerine mektubun sonuna basılmak üzere sahibinin ismi mehkûl tamga ki ekseriya bir halkaya merbût olup yüzük gibi parmağa geçirilir*” şeklinde yer almaktadır. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 565.

⁵⁸ ORRN, FOND 917,48-62-A.

Kıpçak karyesinde beş gözlük bir değirmeni bulunmaktadır. Bu değirmenin kıymeti 100.000 akçedir. Değirmen, Bahadırşah Mirza'nın hissesine düşmüştür.⁵⁹

Kırım'da değirmenler genellikle köleler vasıtasıyla işletilmiştir. Değirmencilikle uğraşan köleler *Değirmenci Kazak* şeklinde adlandırılmışlardır. Değirmenci Kazakların en önemli özelliği ise değirmencilik mesleğine vâkıf ve aynı zamanda çuvaları indirip kaldıracabilecek güçlü ve kuvvetli kölelerden seçilmiş olmalarıdır. Kaya Sultan'ın değirmeninde ise karı koca iki köle bulunmaktadır. Muhallefatta bunların isimleri belirtilmemiş olup Değirmenci Kazak ve Değirmencinin zevcesi şeklinde kaydedilmişlerdir. Bu kölelerden Değirmenci kazağa 16.000 akçe, karısına ise 13.000 akçe kıymet biçilmiştir. Her iki köle de değirmen gibi Bahadırşah Mirza'ya bırakılmıştır.⁶⁰ Bu kölelerin değirmenle birlikte Bahadırşah Mirza'ya bırakılması üretimde devamlılığı sağlamak düşüncesiyle izah edilebilir. Yine karı koca olan bu kölelerin birbirinden ayrılmayarak her ikisinde aynı kişiye verilmesi aile bütünlüğüne verilen önemin de göstergesidir.

Kırım; geniş bozkırları, bol otlakları, zengin su kaynakları ve farklı yükseklikteki dağlarıyla hayvancılık için elverişli bir coğrafyadır. Bu nedenden dolayı da Kırım'da yaşayan hemen hemen her tabakadaki insanların atla birlikte küçük ya da büyük baş hayvana sahip olduğu görülmektedir.⁶¹ Kaya Sultan'ında bu bağlamda muhallefâtı zengindir.

Tablo 7. Kaya Sultan'ın Muhallefâtında Yer Alan Hayvanlar

Cinsi	Miktarı Adet	Kıymet (Akçe)	Kime Verildiği
Anabaş Koyun	36	1.800	Bahadırşah
Büyükklü ve Küçükklü Deve	5	76.000	Bahadırşah
Camuş[Camız]	2	1.400	Bahadırşah
Konaceyın Camuş[Camız]	5	500	Bahadırşah
Camuş Öküz	1	700	Bahadırşah
Camuş Tana	1	200	Bahadırşah
Kuçi? Atları	6	4.800	Kavri Zimmi
Bir re's öküz	1	600	Bahadırşah

Tablo 7'ye bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın küçükbaş hayvandan büyükbaş hayvana kadar çok sayıda hayvanının bulunduğu görülmektedir. Muhallefâtında bulunan hayvanların toplamı 86.000 akçedir. Atlar hariç tüm hayvanları oğlu Bahadırşah Mirza'ya kalmıştır. Hayvanlar içerisinde çoğunluğu koyunlardır. Koyunu camızlar ve diğer büyükbaş hayvanlar takip etmektedir. Yine hayvanlar içerisinde yer alan develerde Kaya Sultan'ın zenginliğinin göstergesidir. Şüphesiz bu hayvanlarla Kaya Sultan tek başına uğraşamamaktadır. Zira değirmencilikte olduğu gibi hayvancılıkta da genellikle köleler kullanılmıştır. Bu kölelere de genellikle *Çoban Kazak* olarak adlandırılmıştır.⁶² Ancak Kaya Sultan'ın hayvanlarına bakmak için köle yerine çoban kullandığı

⁵⁹ ORRN, FOND 917,48-59-B.

⁶⁰ ORRN, FOND 917,48-59-B.

⁶¹ 16. yy'da bölgeyi ziyaret eden Broniowski'ye göre her Tatar'ın bir atı bulunmaktadır. Yine 18. yy'da Bahçesaray'da elçilik görevinde bulunan Peyssonnel'de benzer ifadelerde bulunmaktadır. Bkz. Broniowski, *a.g.e.*, 56; Peyssonnel, *a.g.e.*, 6.

⁶² ORRN, FOND 917,35-55-B1; ORRN, FOND 917,36-61-A1; ORRN, FOND 917, 37-46-B2.

anlaşılmaktadır. Zira Kaya Sultan'ın borçları arasında 490 akçelik çoban borcu bulunmaktadır.⁶³ Dolayısıyla Kaya Sultan'ın bahsi geçen hayvanlara bakan bir çobanın var olduğu anlaşılmaktadır.

4.7. Köleleri

Kölelik İlk Çağlardan itibaren hemen hemen tüm toplumlarda görülen bir uygulamadır. Kırım bölgesi de köle ve köle ticareti bakımından son derece önemli bir yerdir. Kırım Hanlığı zamanında da bu durum geçerli olmuştur. Hatta 15 ve 18. yy. arasında hanlığın en önemli gelir kaynağı köle ticareti olmuştur.⁶⁴ Bu nedenle de köle temini için Kırım hanları ve Karaçi beyleri tarafından çapul adı verilen yüzlerce sefer yapılmıştır. Bu seferler sayesinde yüzbinlerce köle elde edilmiştir. Elde edilen bu kölelerin bir kısmı iç piyasada kullanılırken ihtiyaç fazlası köleler Bahçesaray, Kefe ve özellikle de Karasu'da kurulan köle pazarlarında satılarak İstanbul başta olmak üzere Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.

Kaya Sultan'ın muhallefâtı incelendiği zamanda pekçok Kırımlının olduğu gibi onun da köle sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kaya Sultan'ın muhallefâtında yer alan köleler şunlardır:

Tablo 8. Kaya Sultan'ın Köleleri

Cinsi	Aded	Kıymet (Akçe)	Kime Verildiği
Bağcihan Nam Cariye	1	15.000	Hisse-i Valide
Esna-i merzide ı'tak olunan Tevekkül Nam Cariye	1	14.500	Mahsubu ani'l-vasiyyeti
Kamer Siyaye Nam Cariye	1	30.000	Li'd-deyni
Kantimur nam mu'tak behası	1	13.000	el-vasiyye
Sercihan nam mu'tak behası	1	13.000	el-vasiyye
Ali nam Tıfil	1	2.500	Bahadırşah
Kalmuk Gülboy nam Cariye	1	15.000	Hisse-i Valide
Değirmenci Kazak	1	16.000	Bahadırşah
Değirmencinin Zevcesi	1	13.000	Bahadırşah

Tablo 8'e bakıldığı zaman Kaya Sultan'ın dokuz kölesinin bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında yer alan Tevekkül adlı cariyeye ile birlikte Kantimur ve Sercihan adlı köleler Kaya Sultan tarafından azad edilmiştir. Köle azad edilmesi Müslüman toplumunda son derece yaygındır. Zira Kur'an-ı Kerim'de Bakara ve el-Beled Surelerinde köle azadı teşvik edilmiştir.⁶⁵ Bu nedenden dolayı da Kaya Sultan'ın hayırseverlik yani Allah rızasını kazanmak için bu köleleri azat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁶⁶ Azad edilmeyen kölelerden Değirmenci Kazaklar ve Ali adlı çocuk köle Bahadırşah Mirza'ya verilmiştir. Bağcihan ve Gülboy adlı cariyeler ise validesi Gülendama Bikeç'e verilmiştir. Kamer Siyaye adlı cariyeye ise 30.000 akçe kıymetinde olup borç karşılığında verilmiştir.

⁶³ ORRNB, FOND 917,48-58-A.

⁶⁴ Fisher, *a.g.e.*,45-46; Halil İnalçık, Makaleler 2, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu-Batı*, (Ankara, 2018),145.

⁶⁵ Bakara, 2/177; el-Beled, 90/11-13.

⁶⁶ Kırım Hanlığı'nda köle azat yöntemleri hakkında Bkz. Zeynep Özdem Köse, "Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)", (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,2017), 108-127.

4.8. Vakıfları ve Hayır İşleri

Kaya Sultan, Geray hânedanı üyesi olması, babası ve kardeşlerinin hanlık makamında bulunması ve yine kocası Seferşah Mirza'nın da Karaçi kabilesinden olması nedeniyle ekonomik olarak son derece rahat bir hayat sürmüştür. Bu nedenden dolayı da gelirinin bir kısmını hayır işlerine harcamış son derece hayırsever bir Kırım sultanıdır.

Kaya Sultan, mal varlığının yaklaşık üçte birlik kısmını hayır için vasiyet etmiştir. Fakat bu miktarın hangi hayır işi için vasiyet edildiği açıkça belirtilmemiştir. Sadece Canfeda, Musa ve cariyeler için yapılanlar belirtilmişken diğerleri vasiyet şeklinde üstü kapalı bir şekilde yazılmıştır. Fakat muhtemelen Kaya Sultan malını Bahçesaray'daki hayır kurumlarıyla annesi ve babası adına açılan vakıflara bağışlamış olmalıdır. Zira Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri üzerinde yapmış olduğumuz incelemelerde Kaya Sultan'ın annesi Gülendâ Bıkeç ve babası I. Selim Geray Han adına kurulmuş vakıflar tespit edilmiştir. Gülendâ Bıkeç için “*Tilâvet-i Kur'ân*” ve I. Selim Geray Han için “*Tilâvet-i Kur'ân*”, “*el-Hâc Selim Geray Han Mescidi Evkâfi*” ve “*el-Hâc Selim Geray Han Kârbân Sarâyı Evkâfi*” bu minvaldeki vakıflar için örnek gösterilebilir. Yine kadıasker defterleri üzerinde yapılan çalışmalardan Kaya Sultan adına Bahçesaray'da inşa edilmiş bir câmi-i şerif olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Fakat bu câminin Kaya Sultan'ın ölümünden önce mi sonra mı inşa edildiği bilinmemektedir. Ayrıca yukarıda da zikr edildiği üzere sadece muhallefât kaydından Kaya Sultan'ın 30.500 akçelik üç kölesini Allah rızâsı için azat ettiği anlaşılmaktadır. Lakin azat ettiği köle sayısı çok daha fazla olmalıdır. Zira muhallefâtında Canfeda adlı biri için vasiyette bulunmuştur. Canfeda ise Kırım bölgesinde yaygın olarak kullanılan bir köle ismidir.⁶⁸ Dolayısıyla Kaya Sultan'ın vasiyetinde yer alan Canfeda, Kaya Sultan'ın azatlı köleleri arasında olmalıdır.

5. Kabri

Vefât eden bir Müslümanın defnedilmesi dini bir görevdir. Bunun ne neşilde yapılacağı, bunu yaparken hangi usul ve âdâbın takip edileceği ise İslâmi kurullarla belirlenmiştir.⁶⁹ Bu kurullar içerisinde yer alan cenazenin yıkanması, cenaze namazının kılınması ve hızlı bir şekilde defnedilmesi son derece önemlidir. Kaya Sultan'da bu bağlamda vefât edince bahsi geçen dini ritüeller çerçevesinde defnedilmiştir. Defin işlemi için ise Hansaray seçilmiştir. Zira Hansaray içerisinde yer alan Han Câmî'nin kible tarafında genellikle Geray hânedanı üyelerinin defnedildiği bir mezarlık yer almaktadır. Bu mezarlık içerisinde Kaya Sultan'ın babası Selim Geray Han da dâhil olmak üzere birçok akrabası medfûndur. Hansaray haziresinde defnedilen diğer hânedan üyeleri; I. Devlet Geray Han, II. Gazi Geray (Bora) Han, III. İslâm Geray Han, Devlet Geray Sultân, Mahmud Geray, Azamet Geray Sultân, Mengli Geray Sultân, Hüsâm Geray Sultân, Mehmed Geray, Muhammed Geray Sultân, Maksud Geray Sultân (Nureddin), Zeynep Sultân, Atike Sultân, Mübarek Geray Sultân, Ferah (Ferh) Sultân, Ayvaz Geray Sultân, Esmâ Sultân, Baht Geray Sultân, Mübarek Sultân Zâde, Devlet Geray Sultân, Hacı Geray Sultân, Adil Geray (Kalgay), Azamet Geray Sultân, Salih Geray Sultân, Safiye Sultân, Şehit Numan Geray Sultân, II. Mengli Geray Han, Toktamış Geray Sultân (Nureddin), Devlet Geray Sultân, Fatma Sultân (Selim Geray kızı), Fatma Sultân (Selâmet Geray kızı), Toktamış Geray Sultân, Mümin Geray Sultân, Selim Geray Han II, Ahmet Geray Sultân, Arslan Geray Sultân, Ferah Sultân, Sahib Geray Sultân, Murad Geray Sultân, Hacı Geray Sultân, Bahadır Geray Sultân, Rukiye Hanım, Selim Geray

⁶⁷ ORRNB, FOND 917,49-97-B2

⁶⁸ Kırım bölgesinde yaygın olarak kullanılan köle adları için Bkz. Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, 39-42.

⁶⁹ İslâm hukukunda kabir hakkında Bkz. Kürşat Demirci, Mehmet Şener ve Süleyman Toprak, “Kabir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s.33-38.

Sultân (Kalgay), Bahadır Geray, Arslan Geray Han, Kırım Geray Han, Adil Geray Sultân, Gazi Muhammed Geray, Bahadır Geray Sultân (Nureddin), Mahbube Sultân ve Ferah Sultân'dır.⁷⁰ Bahsi geçen bu hânedan üyelerine ait türbeler ise Türk-İslâm mimarisine uygun bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu bağlamda türbeler kesme taştan, sekizgen planlı ve her köşesinde bir pencere olacak şekilde inşa edilmiştir.⁷¹

Kaya Sultan'da vefâtından sonra babası I. Selim Geray Han ve yukarıda zikredilen pek çok hânedan üyesi gibi Hansaray haziresi içerisindeki mezarlığa defnedilmiştir. Türbesi Han Câmî'ne son derece yakındır. Türbesinde Devlet Geray Sultan Gazi ibn Mübarek Geray Sultan ibn Devlet Geray Han H. 1041 (M.1631/1632), Mahmud Geray ibn Selim Geray Han H.1100 (M.1688/1689) ve Azamet Geray Sultan Nureddin H.1102 (M.1690/1691)'e ait mezarlar bulunmaktadır.⁷² Kırım hanlarının mezar taşları üzerinde çalışmalarda bulunan Nicole Kañçal Ferrari, Kaya Sultan'ın kabri hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir. Buna göre Kaya Sultan'ın mezarında iki adet şahide bulunmakta olup baş kısmındaki şahide de kitabe mevcuttur. Kaya Sultan'ın mezarının baş ve ayak taşının üst kısmının silüeti yuvarlak hatlara sahip sivri olmayan bir mızrak veya iki tarafı keskin bıçak ucu gibidir. Mezar taşında gerek eski Türk topluluklarında gerekse Selçuklu ve Osmanlı dönemi mezar taşlarında sıklıkla görülen selvi ağacı motifi vardır. Mezar taşının kitabesi yedi satırdır. Mezar taşının kitabesinde;

*[el-hac] Selîm Han'ın idi duhter-i pâki
Fevtin işidüp didi havf eyledi [canım]
Çün dâr-ı fenâ-yı köhneden yüz tutdı harâbâta
Akil olan [adem diye...kâm]
Hiç olmadı ta'mir felek ki ola târîh
[Bu] köhne bina o dünyayı koydı Kaya Hanım
Sene [1130] (1718) İfadesi yer almaktadır.⁷³*

Kaya Sultan'ın mezar taşında yer alan bu ifadelerden onun I. Selim Geray Han'ın kızı olduğu ve H.1130 (M.1718) tarihinde vefât ettiği anlaşılmaktadır. Mezar taşı üzerinde hangi ayda vefât ettiği bilgisi yer almamakla birlikte muhaleffâtının evâil-i şehri rebiülahirde tahrir edilmesi Kaya Sultan'ın bu ayda vefât ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla Kaya Sultan'ın vefât tarihi evâil-i şehri rebiülahir 1130 [Mart 1718]dur.

⁷⁰ Nicole Kañçal Ferrari, *a.g.m.*, 378-380; Kırım'ın Rus egemenliğine girmesinden sonra pekçok Türk-İslâm mimari eser maalesef tahrip olmuştur. Rus egemenliği döneminde Kırım hakkında Bkz. Hakan Kırımlı, "Rus İdaresi Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV (Ankara 2022), s. 457-465; Hasan Işık ve Ahmet Doğan, "Türkiye Kırım İlişkileri", *20. Yüzyılda Türkiye- Türk Dünyası İlişkileri*, Ed.Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe ve Osman Okumuş, (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 641-656; Mimari eserler hakkında ayrıca Bkz. Kırımlı, Kañçal-Ferrari, vd., *a.g.e.*

⁷¹ Kırımlı, Kañçal-Ferrari, vd., *a.g.e.*, 324.

⁷² Nicole Kañçal Ferrari, *a.g.m.*, 386; Nicole Kañçal [Ferrari], "Kırım Hanlarının İmar Faaliyetleri ve Mezar Taşları", (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997), 88.

⁷³ Nicole Kañçal Ferrari, *a.g.m.*, 392.

Sonuç

Kaya Sultan 17. yy'da dünyaya gelmiş ve 18. yy'ın ilk çeyreğinde Bahçesaray'da vefât etmiş Geray hânedanı üyesi bir kadın sultandır. Babası Kırım'ın meşhur hanlarından I. Selim Geray Han, annesi Gülendâma Bikeç'tir. Kardeşleri de çeşitli zamanlarda Kırım Han'ı olmuştur. Bu nedenden dolayı da Hanış, Hanike veya Hanbike'dir. Kaya Sultan, Kırım'da merkezi otoriteyi sağlamak için Şirinlerle evlendirilen bir han kızıdır. Kocas, Karaçi beylerinin en güçlüsü ve zenginlerinden biri olan Şirin sülalesine mensup Seferşah Mirza'dır. Tek çocuk sahibi olan Kaya Sultan'ın bir oğlu bulunmakta olup onun adı ise Bahadırşah Mirza'dır.

1718 yılında vefât eden Kaya Sultan'ın hayatı, faaliyetleri ve şahsiyeti hakkında bugüne kadar bir çalışma tespit edilememiştir. Zira kaynaklarda onun hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada irdelenen muhalefât bugün için onun hayatı hakkındaki en önemli kaynaktır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle Kaya Sultan'ın muhalefâtında yer alan mal varlığının dökümü ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Akabinde ise Kaya Sultan'ın ev ve kişisel eşyalarıyla zevkleri üzerinden devrin moda anlayışı irdelenmiştir. Bu bağlamda Kaya Sultan'ın genellikle kılâbdan ve hatâî süsleme tarzını sevdiği tespit edilmiştir. Yine dönemin toplum yapısında hâkim olan kırmızıyla birlikte beyaz rengin Kaya Sultan tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır. Kılık ve kıyafette ise devrin modasına uygun bir şekilde giyindiği görülmektedir. Yine Kaya Sultan'ın Kırım dışından ithal edilen çok sayıda eşya ile birlikte çeşit çeşit aynaya sahip olması onun estetiğe önem verdiğini göstermektedir. Sahip olduğu kahve fincanları ise onun hem kahveyi sevdiğini hem de kahve sunumunda zerafete düşkün olduğunu göstermektedir. Kırım coğrafyasında bol miktarda üretilen bal ve ayvanın da Kaya Sultan'ın damak tadını yansıtan önemli gıda ürünleri olduğu anlaşılmaktadır. Kaya Sultan'ın muhalefâtında yer alan maddi ögeler onun kaliteli bir yaşam standardına sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmayla birlikte Bahçesaray'da yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgularla Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri'nde yer alan bilgilerin örtüştüğü ispatlanmıştır. Dolayısıyla yapılan ve yapılacak olan kazılarda elde edilecek olan bulguların değerlendirilmesinde bu çalışmanın ve kadıasker defterlerinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Yine bu çalışmayla birlikte Kırım Hanlığı dönemi elit kadınlarından biri olan Kaya Sultan'ın özelinde Kırım'daki Geray hânedanı üyesi kadınların sosyo-ekonomik durumu, protokoldeki yerleri ve yönetsel bağları ortaya konmuştur. Bu bağlamda da Kırım Hanlığı'nda kadınların miras, mirastan pay alma, vakıf kurma, taşınır ve taşınmaz mallar üzerinde tasarruf etme ve borçlanma hakkının olduğu, Kaya Sultan gibi Geray hânedanı üyesi kadınların yönetimde aktif bir şekilde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmayla birlikte ortaya konan bulguların Kaya Sultan'ı aşarak Geray hânedanının diğer üyelerinin yaşamlarını aydınlatmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Rusya Federasyonu St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki (ORRNB) Fond 917'de Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri:

ORRNB, FOND 917, 35 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 36 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 37 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 44 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 45 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 46 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 48 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 49 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 51 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

ORRNB, FOND 917, 52 Numaralı Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

[Ahmet] Cevdet Paşa. *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1307.

Ağat, Nurettin. *Altınordu (Cuçi oğulları) Paraları Kataloğu*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

Novoselyskiy, A.A. *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev., Kemal Ortaylı, Haz., Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Kırımî, Abdülgaffar. *Umdetü'l Ahbâr*. Haz., Derya Derin Paşaoğlu. Kazan: Sh. Marjani Institute Of History Of The Academy Of The Republic Of Tataristan, 2014.

Kırımî, Abdülgaffar. *Umdetü'l Ahbâr (Umdetü't-Tevârîh)*, Neş: Necip Asım, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Encümeni İlavesi, 1343.

Alan, Hayrunnisa. "Mangıtlar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, (Ankara 2003), ss.570-571.

Alpargu, Mehmet. *Nogaylar*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

Ayan, Ergin. "Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7(2) S.9 (Aralık 2022):1-11.

Aygün, Banu. "Türk Süsleme Sanatında Hatailer", *38.İcanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler C.I Maddi Kültür* (Ankara 2008):45-60.

Bahtin, Aleksandr Gennadyeviç. "Jizn i smert mangıtskogo Karaçi-beka Diveya", *Zolotoordinskoe obozrenie* 9(2) (Kazan 2021):395-422.

Bazarova, T. A. "XVIII.yy'ın Birinci Çeyreğinde Rus-Türk Müzakerelerinde Kırım Hanlığına Yıllık Ödeme Sorunu", *V.URAL TARİH BÜLTENİ*, 4(73) St.Petersburg: St.Petersburg Tarih Enstitüsü RAS,(2021):183-191. doi: 10.30759/1728-9718.

- Broniowski, Martin. *Kırım*, Çev., Kemal Ortaylı, Ankara: Ege Matbaası,1970.
- Kur'ân Yolu Meali. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.,4. Baskı, Ankara,2015.
- Demirci, Kürşat, Mehmet Şener ve Süleyman Toprak. “Kabir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, (İstanbul 2001), ss. 33-38.
- Doğan, Ahmet. “*Kırım Bahçesaray’da Sosyo-Ekonomik Hayat (1700-1725)*”, Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2022.
- Donuk, Abdülkadir. “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler’de Âile”. *Tarih Dergisi 0 (1982)*:147-168.
- Döndüren, Hamdi. “Ashâbü’l-ferâiz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), ss. 467-468.
- Er, Elvina. “Kırım Hanlığı’nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: Hazine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 18(3) Ankara (Eylül 2021): 325-357. DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.3.19.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- Ertuğ, Zeynep Tarım. “Sorguç” *TDV İslâm Ansiklopedisi*,XXXVII (İstanbul 2009), ss.378-380.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatnâme*. C:VII, Haz., Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011.
- Fisher, Alan. *Kırım Tatarları*. Çev., Eşref B. Özbilen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Geray, Halîm. *Gülbün-i Hanan*. O.Cudi tabı, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matba’ası,1327.
- Gökçe, Mustafa. “Seyyahlara Göre 19.Yüzyıl Türkmenistan’ında Kadın”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1(4) (2008):230-241.
- Gömeç, Sadettin. “Kağan ve Katun”.*Tarih Aratırmaları Dergisi*, 18(29) (Ankara 1997):81-90.
- Gömeç, Sadettin. “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”. *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4(2009),1013-1023.
- Gündoğdu, Abdullah. “Türkiye ve Türk Dünyası Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı”, *Cengiz Han ve Mirası* Ed., Cem Korkut, Mürsel Doğrul, Ankara: TÜBA Yayınları, (2021):78-110.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz., Sevim İlgürel, Ankara: TTK Yayınları,1998
- Işık, Hasan. “İlk Türk Devletlerinde Yönetimde Kadının Konumu Üzerine”. *Araştırma Ve Deneyim Dergisi (Adeder) Research and Experience Journal (Rej)* 2 (2), (Aralık 2017): 125-134.
- Işık, Hasan ve Ahmet Doğan. “Türkiye Kırım İlişkileri”. *20. Yüzyılda Türkiye- Türk Dünyası İlişkileri* Ed.Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş, Ankara: Pegem Akademi, (2021): 641-656.
- İvanics, Maria. “Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tiyiş Defters”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47(1-2) (Hungaricae 1994):105–112.
- İnalçık, Halil. “Kırım”. *İA*, VI (Eskişehir 1997), ss. 746-756.
-

- İnalcık, Halil. *Kırım Hanlığı Tarihi üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, *Doğu-Batı, Makaleler II*, Ankara 2018.
- Kafalı, Mustafa. *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluşu ve Yükselişi Devreleri*, İstanbul 1976.
- Kafalı, Mustafa. *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009.
- Kançal [Ferrari], Nicole. “*Kırım Hanlarının İmar Faaliyetleri ve Mezar Taşları*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
- Kançal-Ferrari, Nicole. “Saray’a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı’nın Payitahtı Bahçesaray’daki Hansaray’ın Haziresi”. *Belleken*, C.66, S.246,(2002): 371-420.
- Kavak, Nuri. “*Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şeriyeye Sicillerine göre)*”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2008.
- Kırımlı, Hakan. *Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Kırımlı, Hakan, Nicole Kançal-Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Nariman Abdülvahab, Safiye Eminova ve Gülşen Dişli. *Kırım’daki Kırım Tatar Türk İslâm Mimarî Yadigârları*. (Ed.). Hakan Kırımlı, Nicole Kançal-Ferrari, Ankara: T.C.Başbakanlık Yurtdışı Türkler Ve Akraba Topuluklar Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Kırımlı, Hakan. “Rus İdaresi Dönemi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV (Ankara 2022), ss. 457-465.
- Kırımlı, Hakan. *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti’ndeki Hikâyesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.
- Matuz, Josef. *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen : mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*. Freiburg im Breisgau, Freiburg 1976.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Mehmet Mübarek. *Müze-i Hümayûn meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, Kısm-ı sâlis [üçüncü kısım], Mülûk-ı Cengiziyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hânları Meskûkâtı*. Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası, 1318.
- Özcan, Tahsin. “Muhallefât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX (İstanbul 2005),ss. 405-406.
- Özdem Köse, Zeynep, “*Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699)*”, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- Öztürk, Yücel. “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002):480-513.
- Derin Paşaoğlu, Derya. “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri Emir Rektemür Ve Şirin Mirzalar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi (Tad)*, 33(56), (2014):147-190.

Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I,II,III. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Peyssonnel, Claude- Charles de. *Traité sur le commerce de la Mer Noire*. Tome I, Cuchet, Paris 1787.

Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç. “Kırım Tatar Yarlıklarında “Tiyiş (Tiş)” ve Diğer Terimler”, Çev., Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*. C. XXVI, (2011):277-278.

Saray, Mehmet. “Altın Orda Hanlığı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II (Ankara 1989), ss. 538-540.

Schamiloglu, Uli. “The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4. Wiesbaden, (1984):283-297.

Sevinç, Nejdet. *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1987.

Seyyid Mehmed Rızâ. *Es-Seb‘ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Haz., Yavuz Söylemez, Ankara: TTK Yayınları,2020.

Smirnov, V.D. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.

Sınmaz Kılınç, Serap. “Ayasofya Koleksiyonunda Yer Alan Kırım Sikkeleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (2022):145-165.

Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.

Şen, Muhammet. “Kırım Hanlığı’nda I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1704)”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2013.

Tellioglu, İbrahim. “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”. *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, (Erzurum 2016): 209-224.

Tıglioğlu Kapıcı, Dilek. “Fransız Kaynaklarına Göre Kırım Hanlığı (1700-1768)”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2022.

Tott, Baron de. *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, 1784.

Yağcı, Zübeyde Güneş. “Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. S. VI/2, (2020):17-45.

C. Elektronik Kaynaklar

<https://www.feraiz.net/>. (Erişim 16.03.2023)

<https://www.tarihistan.org/kirim-da-selim-giray-han-in-kizina-ait-oldugu-tahmin-edilen-300-yillik-yuzuk-bulundu/22046>. (Erişim 19.02.2023)

EKLER

Ek 1: Kaya Sultan'ın Mezarının da İçinde Bulunduğu Türbelerin Grnts⁷⁴

⁷⁴ Türbe resimleri için bkz. Kırımlı, Kaal-Ferrari vd. , a.g.e., .327.

Ek 2: Kaya Sultan'ın Mezarı⁷⁵

Ek 3: Kaya Sultan'ın Mezar Taşının Estampajı⁷⁶

⁷⁵Resim 2012 yılına aittir. Mezarın baş şahidesi duvara dönük olduğu için resmi çekilememiştir. Resmi gönderme zahmetinde bulunan Prof. Dr.Nicole Kañçal-Ferrari'ye müteşekkirim.

⁷⁶ Kañçal Ferrari, a.g.t., 236.

Menteşe’de Ayân Mücadelesi: Tavas Ayânı Hasan Ağa’nın Katledilmesi ve Terekesi [1757]

Landed Proprietor Struggle in Menteşe: The Killing and Inheritance of Landed Proprietor Hasan Agha [1757]

Bekir Gökpinar*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Bandırma Onyediy Eylül
Üniversitesi
bgokpinar@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1017-6037

Başvuru / Submitted:

16 Ağustos 2023

Kabul / Accepted:

12 Ekim 2023

DOI: 10.21021/osmed.1344374

Atıf/Citation:

Gökpinar, B. “Menteşe’de Ayân Mücadelesi: Tavas Ayânı Hasan Ağa’nın Katledilmesi ve Terekesi [1757]”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 19 (2023): 159-175.

Benzerlik / Similarity: %14

Öz

Bir şehrin önde gelen insanlarından olan ayânlar XVI. yüzyılın sonlarına doğru tımarlı sipahinin ihmali ile toprakların iltizama verilmesiyle birlikte mültezim olarak ayanların ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kapıkulu askerinin Anadolu’ya yayılması ve ekonomik olarak güçlenerek kendilerine katılmaları, celali isyanları, mali durumun bozulması ve toplumsal olayların artması ayânların idari ve askeri yetkilere de sahip buldukları bölgelerin kuvvetli temsilcisi haline gelmişlerdir. XVIII. yüzyılda devletin taşradaki gücünün azalması ve bir ayân ailesinin bölgelerinde devamlı yöneticilik yapması hanedan hüviyetini taşıyan büyük ailelerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Tavas kazası ayânı Hasan Ağa XVIII. yüzyılın ortalarında görev yapmış ve bu arada Menteşe mütesellimliği görevini de ifa etmiştir. Bu sırada Menteşe yöresinde eşkıyaya karşı asayiş korumakla da görevlendirilmiştir. Ancak Menteşe mütesellimliği sırasında Köyceğiz civarında meşhur ayan ailelerinden Çavuşzadelerle karşı karşıya gelmiş ve karşılıklı mücadeleye girişmişlerdir. Tavas ayânı ve Menteşe mütesellimi Hasan Ağa, bir gece evine baskın yapan eşkıya tarafından katledilmiştir. Devlet bir taraftan Hasan Ağa’yı katledenleri yakalamaya çalışırken diğer taraftan terekesinin sayımı gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Tavas ayânı Hasan Ağa’nın eşkıya ve Çavuşzadelerle mücadelesi, katledilmesi, terekesinin tespit ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Kaynak olarak Osmanlı Arşiv belgeleri ve döneme ait bazı çalışmalardan yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tavas Ayânı Hasan Ağa, Hasan Çavuşzade Ahmed, Menteşe, eşkıya, tereke.

Abstract

Ayans, who were one of the prominent characters of a city, Towards the end of the XVI. century, with the abandonment of the tımarlı sipahi (timariots) and the granting of iltizam to the land, he paved the way for the notables to establish themselves as tax collectors. The spread of Kapıkulu soldiers in Anatolia and their emancipation and economic accession, the Celali revolts, the deterioration of the financial situation and the multiplication of social events became the strong representatives of the regions where the notables had administrative and military powers. In the XVIIIth century, The decline of state power in the provinces and the permanent administration of a notable family in their regions played an important role in the emergence of large families with dynastic identity.

Hasan Ağa, a notable of Tavas county, served in the middle of the XVIIIth century and in the meantime he also served as a Menteşe trustee. During this time, he was also in charge of protecting public order from bandits in the Menteşe region. However, during his tenure in Menteşe, he encountered with Çavuşzades, one of the famous notable families, in the vicinity of Köyceğiz and engaged in struggle. Hasan Ağa, Ayan of Tavas and trustee of Menteşe, was murdered by the bandit who broke into his house one night. While the state tried to catch those who killed Hasan Ağa, on the other hand, the property of him was numbered. The fight, murder, determination and evaluation of the legacy of Hasan Ağa, the remarkable Tavas, with bandits and sergeants will be done in this paper. Documents from the Ottoman archives and some studies of the time will be used as a source.

Keywords: Ayan of Tavas Hasan Ağa, Hasan Çavuşzade Ahmed, Menteşe, bandits, Estate (Tereke).

Giriş

Ayânların ortaya çıkışı XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik toprak ve askerî düzeninin değişmeye ya da bozulmaya başlamasına paralel geliştiği genel olarak kabul gören bir durumdur. Fetihlerin durması, uzun savaşlar, artan bürokrasi, tımar sisteminin giderek çökmesi, paralı asker sayısındaki artış ve devletin nakit paraya olan ihtiyacı gibi hususlar iltizam sisteminin giderek yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Özellikle tımar topraklarının köylerde ikamet eden sipahiler yerine kentlerde ve İstanbul'da oturan "ekâbir" in eline geçmeye başlaması iltizam sistemine dönüşümü hızlandırmıştır. Açıkçası malî problem içinde yaşayan devlet için geçici çözüm olmakla birlikte pratikte ihtiyacını karşıladığı için bu sistemden başka çare de pek gözükmüyordu.¹ Her şeye rağmen devletin içinde bulunduğu malî durum XVII. yüzyıldan itibaren taşrada sözü edilen "ekâbir" lerin değişen ekonomik koşulların getirdiği şartlarla birlikte yavaş yavaş büyük çiftliklerin sahibi olmaya başladığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Büyük çiftliklerin doğuşu reaya topraklarının bölgelerin önde gelenleri olan "âyân" denilen kimselerin eline geçmesi yanında has toprağı kabilinden sayılan piyade ve müselleme çiftliklerinin de zamanla zengin kimselere verilmesine yol açmış ve bu durum irili ufaklı birçok ayân ailelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²

Devletin nakit ihtiyacı II. Viyana ile başlayan savaş yıllarında geçmiş yıllara oranla hayli artmış, çözüm olarak da idarî, askerî ve malî alanlarda bir takım yenilikler ve düzenlemeler husûle getirme ihtiyacı hissetmiştir. 1695 yılında malî duruma çözüm olarak mukataa toprakların malikâne olarak verilmeye başlaması ve bunların taşrada çoğunlukla ayânların eline geçmesi bu sınıfın iyice zenginleşmesine yol açmıştır. Bu durum Osmanlı-İran(1722-1746) ve Osmanlı-Rusya(1736-1739) savaşlarında da artarak devam etmiş, ayânlar artık devlet otoritesi karşısında bir varlık ya da güç olarak meydana çıktıkları gibi bazı ayân aileleri devletin bazı dahilî meselelerinde hükümete karşı halk üzerinde nüfuz ve etkisini iyice hissettirmeye başlamıştır. Böylelikle ayânlar para ve nüfuzlarından istifade ederek sancak ve kazalarda mütesellim ve voyvodaların görevlerini uhdelerine almaya ya da ele geçirmeye başlamışlardır. Bu durum daha da ileri giderek içlerinden bazı liyakat ve dirayet sahibi olanlar nüfuz sahalarını arttırarak bu görevi babadan oğula intikal eden bir memuriyet haline getirmeyi başarmışlardır.³

Nihayet XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı yönetiminin taşradaki gücünün giderek azalması ve her bir ayân ailesinin kendi bölgelerinde devamlı olarak yönetici olması sonucunda hanedan hüviyeti taşıyan büyük aileler ortaya çıkmış oldu. Bu tarihten itibaren ayânlar şehir ve kasabalarda malları tedarik etmek, erzak ve hammadde fiyatlarını tayin etmek, kamu binalarının bakım ve onarımını yapmak, eşkiyayı takip etmek ve cezalandırmak, orduya asker ve mühimmat sağlamak, İstanbul'un erzağını temin etmek, gemi yapmak vb. çok geniş yetki ve görevleri ifa etmeye başladılar. Bunları yaparken de kendi menfaatlerini ön planda tutmayı tercih etmişlerdi.⁴ Anadolu'da genel olarak bütün sancak ve kazaların yanında kasabalar bile artık ayân aileleri tarafından idare edilmekteydi. Anadolu'da ayân olabilmek için kimi zaman zor kullanıldığı,

¹ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye-I*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 322-324.

² Feridun M. Emecen, "Doğu Karadeniz'de Ayânlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa", *Bellekten*, 65/241(2001), 194-196.

³ Mücteba İlgürel, "Balıkesir'de Âyânlık Mücadelesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), 64-65.

⁴ Mert, Özcan, "Ayân", TDV İslam Ansiklopedisi, IV, (İstanbul, 1991), 196.

tartışma ve mücadelelerin yaşandığı bilinmekle birlikte halkın desteğinin alınması her zaman önemliydi. Her sancak ve kazada birden fazla ayân olması da mümkün değildi.⁵

Osmanlı tarihinde ayânların gerek kendi aralarında ve gerek devletle olan mücadeleleri sık görülen hadiselerdendir. Bunlar vilayetlerde iyice servet sahibi olduktan sonra bir kısmı resmî ayânlığı elde edip çok büyük hanedanlıklar haline gelmişlerdir. Bunların devletle mücadelesi ekseriyetle halka zulm yapmaları veya yolsuzluk durumunda görevden alınmaları sonucu görülürdü. Ayânlık büyük servetler kazandırdığı için kimi zaman birbirleri ile olan mücadeleleri, anlaşmazlıkları ve rekabetleri bazen ölümle sonuçlanabiliyordu. Devlet her iki durumda da asayiş ve emniyeti bozan, zulm eden, itaat etmeyen ayânları cezalandırma yoluna giderdi. Ceza olarak görevden alınır veya ortadan kaldırılanlar da olurdu. Ancak bunların bazıları zorbalık, zulüm ve eşkıyalığa başvurur, devleti uzun süre meşgul ederlerdi. Çünkü buldukları mahalde büyük hanedanlık kuran ve güçlü ilişkileri olan ayânı ortadan kaldırmak da hayli zordu.⁶

Çalışmamızın konusu olan Tavas kazası ayânı Hasan Ağa'nın devletle ve Muğla tarafında başka bir ayân ailesi olan Çavuşzâdelerle münasebetleri, 1757 yılında eşkıya tarafından evinde katledilmesi ve terekesinin devlet tarafından sayım ve tespit süreci de yüzyıllardır gelişen durumun bir halkasını teşkil etmektedir. Hasan Ağa, Tavas kazası ayânı olmakla birlikte aynı anda Menteşe sancağının da mütesellimi olması hasebiyle ve orada öteden beri güçlü bir ayân ailesi olan Çavuşzâdelerle mücadelesi de burada kısmen izah edilecektir. Yine Hasan Ağa'nın öldürülmesi ile birlikte İstanbul'dan gönderilen bir fermanla terekesinin tespiti, borçları ve alacaklarının hesaplanması istenmiştir. Osmanlı Arşivinde mevcut olan Hasan Ağa'nın terekesinin tasnifiyle birlikte değerlendirmesi yapılacak olup, böylelikle Ağa'nın serveti ve hayat tarzı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

1.Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın Çavuşzâde Ahmed ile Mücadelesi ve Katledilmesi

Konumuza geçmeden önce Tavas kazasının Osmanlı idari teşkilatında yeri hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Tavas, Yıldırım Bayezid döneminde ilk defa Osmanlılar tarafından zabtedilmekle birlikte kesin olarak 1424 yılında fethedilmiş ve XIX. yüzyıl sonuna kadar Menteşe sancağına bağlı bir kaza olarak kalmıştır.⁷ Nitekim Osmanlı arşivinde mevcut tahrir defterlerinde XVI. yüzyılın ilk yarısında Menteşe sancağına bağlı kazalar Peçin, Balat, Bozöyük, Çine, İsravalos, Köyceğiz, Mazun, Mekri(Fethiye), Milas, Muğla, Pınaz, Tavas olarak zikredilmektedir.⁸ XVII. yüzyılda Katip Çelebi'nin verdiği bilgilere göre İsravalos hariç Menteşe sancağının kazalarında bir değişiklik bulunmamakla birlikte yüzyıl içinde bunlara Eskihisar, Gereme, Gökabad, Şahim, Döğer, Talama, Sobuca, Dadya, Ula ve Tarahya gibi yeni kazaların da ilave edildiği görülmektedir. Menteşe sancağının sınırları bir takım idarî düzenlemeler sebebiyle dönemlere göre değişikliğe uğramakla birlikte, XVII. yüzyılda muhassıllar, XVIII. yüzyılda mütesellimler ve XIX. yüzyılda mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir.⁹

⁵ Özkaya, Yücel, "XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIV/3-4(1966), 196-197.

⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 237-240.

⁷ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği, 13-15.inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O.Ş.Gökyay(Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1944), 170; Mübahat Kütükoğlu, *XIX.Asır Ortalarında Tavas Kazası*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007), 11.

⁸ *Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri(1530-1556)*, Haz. Ahmet Özkılınç vd., (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013), 11.

⁹ Zekai Mete, "Menteşe", TDV İslam Ansiklopedisi, XXIX (Ankara, 2004), 152.

Ünlü seyyahlar İbni Batuta ve Evliya Çelebi Tavas'a da uğramış, burası hakkında seyahatnamelerinde bilgi vermişlerdir. Özellikle Evliya Çelebi'nin Tavas kazasının bir kalesi olduğundan söz etmesi ve hatta kale hakkında yer yer tafsilata girmiş olması ilginçtir. Evliya Çelebi'ye göre Tavas ovasının güneyinde mevcut kale 3.000 adım uzunlukta olup, demir kapısı ve bu kapı önünde Celali isyanlarına tedbir olarak büyük bir hendek olduğunu yazmaktadır. Tavas'ın eski adı Yârângüme olup merkezinin ise önce Kale Tavas, sonra ise bugün geniş ovasında yer alan köylerden Tilkili ve Hırka'ya taşındığı anlaşılmaktadır.¹⁰ Coğrafi olarak da büyük kısmı dağlık olmakla birlikte Tavas, Barza, Kızılca, Aydoğdu ve Eskere ovalarının olması önemlidir. XV. yüzyılda Tavas kazasına bağlı 47 tımar köyü, 12 cemaat yerleşmesi ve iki mukataa köyü mevcut idi. Ancak bunların bazılarında nüfus çok az olmakla birlikte en kalabalık yer Tavas kasabası idi ve nüfusu XVI. yüzyılda 13.000-16.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. 1676 yılında yapılan avarız sayımına göre Tavas nüfusu yarı yarıya azalmış, meskun köy sayısı da 47'den 35'e düşmüştür.¹¹

XVIII. yüzyılda bütün sancak ve kazalarda olduğu gibi Menteşe sancağına bağlı Tavas kazası da bir ayân tarafından idare edilmekteydi. Hasan Ağa, Tavas ayânı olmakla birlikte Menteşe mütesellimliğini de deruhte etmekteydi. Mütesellim, beylerbeyi ve sancakbeyi sefere gittiğinde veya görev bölgelerine gitmediklerinde onların yerlerine bakan ve vergileri toplayan görevlilerdi. XVI. yüzyıldan Tanzimat dönemine kadar Osmanlı taşra yönetiminde yaygın olarak varlığını sürdürmüş ve ayânların sivrilmesinde önemli bir basamak oluşturmuştur.¹² XVII. yüzyıl başından itibaren Osmanlı'da eski düzenin değişmesi, ayânların güçlenmesi, bazı sancakların sürekli arpalık olarak verilmesi, muhafaza şartıyla tevcih edilen sancak ve eyaletlere beylerbeyi ve sancakbeylerinin yerlerine mütesellim tayin etmeleri, görev sürelerinin sık değişmesinden dolayı yerlerine gitmemelerinden vb. sebeplerden dolayı mütesellimlik yaygınlaşmıştır.¹³

XVIII. yüzyıl ortalarında Tavas ayânı olan Seyyid Hasan Ağa'nın hayatı ve görev süresi ile ilgili herhangi bir bilgi en azından şimdilik bulunmamaktadır. Ancak Hasan Ağa ile ilgili kısıtlı bilgileri, onun ayânlığı esnasında Menteşe yöresinde eşkıya tedibi ile görevlendirilmesi, yine Menteşe mütesellimi ve meşhur ayân ailelerinden Çavuşzâde Hacı Ahmed ile olan mücadelesi ve nihayet katledilmesi üzerine terekesinin tahriri sürecindeki yazışmalardan öğrenebiliyoruz. Hasan Ağa ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk belge Çine kazası ahalisinden olup Menteşe yöresinde eşkıyalık yapan Veli Efendi oğlu Mustafa'nın yakalanması ile ilgilidir. Menteşe ve Sığla sancakları mütesellimleri ve ayânları yanında Milas ayânı Mehmed Efendi, Aydın Muhassılı Vezir Yeğen Ali Paşa'ya ve Tavas ayânı Hasan Ağa'ya Evâhir Ş.1169(Mayıs 1756)'da bir ferman gönderilmiştir. Söz konusu fermanda bölgede eşkıyalık yapan ancak iltimas gösterildiği için bir türlü ele geçirilemeyen Veli Efendi oğlu Mustafa'nın diri veya ölü olarak yakalanması ve başının kesilip İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.¹⁴

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, (İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayınları, 2002), 8-12.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007), 11-15.

¹² Yücel Özkaya, "Mütesellim", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul, 2006), 203; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 639.

¹³ Fatma Şimşek, *Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu(XVIII.Yüzyıl)*, (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2010), 38-39.

¹⁴ "Sığla ve Menteşe sancakları mütesellimlerine ve ayânlarına ve Milas ayânı Mehmed Efendi ve Tavas ayânı Hasan nâm kimesnelere hitâben ...", MD.158, s.158-159, (Evâhir Ş.1169/Mayıs 1756); Yeğen Ali Paşa'nın Rumeli valisi iken ilki 1752'de, ikinci defa ise Anadolu valiliğinden 12 Aralık 1755(8 Safer 1169)'de Aydın muhassıllığına tayin

Bundan sonra ise Tavas ayânı Hasan Ağa ile Hasan Çavuşzâde Hacı Ahmed'in mücadelesinin başladığını görmekteyiz. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Menteşe yöresinde Hasan Çavuş ve oğulları bölgede “Çavuşzâdeler” olarak anılmış ve yerel bir güç olarak muhtelif faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu aile üyeleri devlet nezdinde asi, zorba ve eşkıya olarak tanımlayarak kimi zaman yakalama emirleri çıkarırken kimi durumlarda affederek kendilerinden yararlanma yoluna gitmiş ve farklı görevler vermiştir. Nitekim Hasan Çavuşzâdelerden Hacı Ahmed Ağa, kesin olmamakla birlikte 1747-1760 ve sonraki yıllarda birkaç defa Menteşe mütesellimliği yapmış, iç ve dış olaylarda önemli rol almış, bir ara Mısır'a sürgün edilmiş ve Mısır'dan döndükten sonra Menteşe ve civarında devleti hayli meşgul etmiştir.¹⁵ Mayıs 1757'de Küçük Ayşe Sultan Kethüdası Hasan, Abdullah Paşazâde Abdurrahman, Said, Abdullah Paşazade Şakir Feyzullah adlı kişilerin gönderdikleri arzualde Menteşe sancağı sakinlerinden Hasan Çavuşzâde Ahmed'in birkaç yıldır ahaliden bazılarını haksız yere katlettiği ve bazılarını zulm ettiğini bildirmeleri bu durumu teyit etmektedir. Çavuşzâde Ahmed'in yaptığı zulümleri ve haksız uygulamaları da tedbir alınması amacıyla sancakta bulunan kadı ve naiblere bildirdiklerini ifade etmişlerdir. Bunlara ilave olarak Çavuşzâde Ahmed'in 1756 ve 1757 yılı içinde Menteşe sancağına tayin olunan mütesellimlerin mallarını yağmalayıp adamlarını katlettiğini de belirtilmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki devlet bu işi çözmek için ardı ardına ayânlar tayin etmiştir. Bu defa da Menteşe mütesellimi olarak Es-Seyyid Hasan'ın tayin olunduğu ve başta Aydın muhassılı Vezir Mehmed Paşa ve Menteşe sancağındaki kadıların bu fesat ve şekaveti önlemeleri ve gereken cezayı tertip etmeleri hususunda hüküm gönderilmiştir.¹⁶

Devletin ahaliye yaptığı zulm sebebiyle ceza vermek için uğraştığı Hasan Çavuşzâde Ahmed 1757 yılı ortalarında bu defa Menteşe mütesellimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceki Menteşe mütesellimi Tavaslı Hasan Ağa ile olan kanlı mücadelesinin Aydın muhassılı Vezir Çelik Mehmed'in¹⁷ ikili arasında sulh sağlanması konusunda gayret sarf etmesi istenmiştir. Gerçi Hasan Çavuşzâde Hacı Ahmed, Menteşe mütesellimliği sırasında yaptığı haksız ve illegal uygulamalar sebebiyle çok fazla bu görevde kalamadığı anlaşılmaktadır. Aydın muhassılı Çelik Mehmed'in gönderdiği ilâma göre Çavuşzâde Ahmed'in mütesellimliği sırasında ahaliden vergiyi üç kat fazla alarak bunu cebren tahsil ettiği, ahalinin 300-500 kuruşlarını ayrıca tedricen aldığı, tarla ve çiftliklerini yağmalayıp kimine el koyduğu bildirilmiştir. Hatta bunlarla iktifa etmeyerek 1755

olunmuştur. Tanju Demir-Bülent Çelik, “Osmanlı İdarî-Malî Teşkilatında(XVII.-XVIII.Yüzyıllar) Muhassıllık Kurumu ve Muhassıl Defterdarlar”, *Osmanlı Devlet Teşkilatının Kadim Bir Kurumu:Defterdarlık*, Ed.: S.Faruk Göncüoğlu, (İstanbul:İstanbul Defterdarlığı, 2016), 134-135; Ancak 16 Numaralı Tahvil Defterinde Yeğen Mehmed Paşa'nın 27 Aralık 1756(4 R.1170) tarihinde ikinci defa Aydın muhassılı olarak tayin edildiği kayıtlıdır. *XVIII.Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, Merkez ve Taşra Yöneticileri, 1756-1792*, Haz. Abdullah Sivridağ vd., (İstanbul:Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019), 150.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bircan Kaymakçı, *Menteşe Sancağının Taşralı Yöneticileri:Âyân Aileleri Çavuşzâdeler-Milashzâdeler*, (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010), 15-31.

¹⁶ “geçen senede ve bu sene-i mübârekede bâ-fermân-ı alî ta'yîn olunan mütesellimin malını gâret ve adamlarını katil ile bunun emsâli zulm ve fesâdının nihâyeti olmamağla bu def'a livâ-i mezbûre müceddeden mütesellim nasb olunan Es-Seyyid Hasan zîde kadruhü...”, MD.159/150 (Evâsıt Ş. 1170/Mayıs 1757).

¹⁷ Çelik Mehmed, Polad Paşa'nın oğlu olup, 1744'ten itibaren birçok yerde valilik yapmış ve en son üçüncü defa Adana valiliğine atandığı sırada 1765 yılında Konya'da vefat etmiştir. Bayram Ürekli-Alpay Bizbirlik, “Karaman Valisi Çelik Mehmed Paşa'nın Terekesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1(Kasım 1994), 175; Çelik Mehmed Paşa, 1738 yılında babası Polad Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine “mirimiranlık” rtütbesi ile Aydın, Saruhan ve Menteşe sancakları muhassılı olarak tayin edilmiştir. Bundan sonra Çelik Mehmed'in 1750-1752, 1754-1755, 1756-1759 yıllarında da Aydın muhassılı olarak tayin edildiğini görüyoruz. Demir-Çelik, “Osmanlı İdarî-Malî Teşkilatında(XVII.-XVIII.Yüzyıllar) Muhassıllık Kurumu...”, 131,134-135.

yılında Mentеше Mütesellimi olan Seyyid Abdülkerim'in mal ve eşyasını zorla el koymuş, mütesellimlik belgesini de altı ay kadar elinden almıştır. Hakeza 1756 yılında da mütesellim tayin olunan Hüseyin Bey'i sarayında basarak 6 adamını öldürüp eşya ve mallarını yağmalamıştır. Nihayet 1757 yılına gelindiğinde Mentеше mütesellimi olan Tavaslı Hasan Ağa'nın vergi memurlarının topladığı malları gasp edip yanında bulunan 400 kadar adamıyla Muğla yakınlarında Karabağlar'da savaşa girişmiş, mütesellimin adamlarından ve mütegalibeden 200 kadar adamı öldürtüp ve 100 bin kuruştan fazla mal ve eşyasını gaspetmiştir. Öte yandan bu durumla ilgili olarak Germe, Yerkesiği, Tavas, Ula ve Muğla kazası naiblerinin ilamı, Muğla kazası adamlarının mahzarı ve Mentеше kazası adamlarının arzuhalleri gelmiştir. Bunlara göre ise Tavaslı Hasan'ın kötü, Çavuşzâde Ahmed'in iyi halinden bahisle halen mütesellim olan Tavaslı Hasan'ın mütegalibeden Veli Efendi oğlu ile taarruz ederek 3 binden fazla piyade ve süvari ile ahaliye zulm ettikleri, Hasan Çavuş oğlunun da çiftliklerini ve evlerini basarak eşya ve mahsullerini zapt ettikleri bildirilmiştir. Gelen yazılar dikkate alındığında her iki tarafın kavga ve mücadelelerinin şahsî(nefsî) olduğundan şüphe bulunmadığı, yazıların birbirine zıt olmasından dolayı gerçeği yansıtmayabileceği, taraflardan hangisinin itibar edilmesi gerektiği ile ilgili araştırma yapılması ve keyfiyetin yeniden bildirilmesi mahallî idarecilerden istenmiştir.¹⁸

Konuyla ilgili Aydın muhassılı Çelik Mehmed Paşa'ya birbirine zıt kağıtlardan dolayı her iki tarafın suç nispetinin "*mevsûku'l-kalem ve mu'temed*" kimselerden araştırılarak raporun İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Bu emir gereğince Çelik Mehmed, Tavaslı Hasan Ağa ile Çavuşzâde Ahmed'in mücadelesi hakkında gerekli tahkikatı yaparak mutemet kimselerden olayın hakikatini araştırarak İstanbul'a tafsilatlı bir rapor göndermiştir. Söz konusu rapora göre halen Mentеше mütesellimi olan Çavuşzâde Ahmed'in ahaliye zulmü ve kötü hareketleri Hasan Ağa'dan daha fazla olduğu dikkat çekilmiştir. Bu durum "*senin ibâdullâha gadr ve zulmün ve sû-i hareketin Tavaslı'dan bir kaç kat ziyâde şen'i ve akbah olduğu mefhûm kâ'imede ma'lûm olup ...*" şeklinde kendisine karşı açıkça ifade edilmiştir. Bunların karşılığı olarak aslında ceza verilmesi icap ederken etrafında bulunan adamları dağıtıp eski vatani olan Köyceğiz'e giderek orada ikamet şartıyla suçlarının affedileceği, aksi takdirde gereken cezanın verileceği belirtilmiştir.¹⁹ Aynı tarihte Tavaslı Hasan Ağa'nın da Mentеше mütesellimliği görevinden derhal azl edilmesi ve yerine mutedil ve "*müstakîmü'l-etvâr*" birinin tayin edilmesinin istendiği görülmektedir. Bu arada Çavuşzâde Ahmed ile mücadeleye giren Hasan Ağa'nın da etrafında olan adamlarını dağıtıp eski vatani olan Tavas'a giderek kendi halinde ikamet etmesinin emredildiği dikkat çekmektedir.²⁰

Mentеше bölgesinde Tavaslı Hasan Ağa ile Çavuşzâde Ahmed'in mücadelesinin belgelerdeki tarihleri dikkate aldığımızda 1756 yılı içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'a bu olaylar hakkındaki raporların ulaşması ve yeni tahkikat yapılma sürecinin 1757 yılı başlarında olması bunu teyit etmektedir. Devlet her iki ağaya da başlarındaki adamları dağıtmaları ve memleketlerinde ikamet etmeleri şartıyla affedileceklerini ilan etmiş olmakla birlikte aralarındaki

¹⁸ "*gelen tahrîrâta göre tarafeynin kavga ve nizâ'ları nefsâniyete mebnî olduğundan şek ve iştibâh olmadığından ma'âdâ bu def'a gelen tahrîrât birbirine mübâyin ve mütenâkız olup sıdk ve kizbe şümüli olduğundan...*", MD.159/273-274 (Evâsıt Z. 1170/Ağustos 1757).

¹⁹ "*Birkaç gün mukaddem tarafından ve hasmın Tavaslı Hasan tarafından mefhûmları birbirine münâfi kağıdlarınız vârid oldukça keyfiyeti bazı kimesnelere su'âl ve sebkâ eden fezâhat-ı kabîha yalnız bir taraf mıdır yoksa iki taraf müşterek midir ve töhmet ve kabâhat kangı taraftadır mevsûku'l-kelâm ve mu'temed kimesnelere su'âl ve istifsâr...*", MD.159/278 (Evâhir R.1170/Ocak 1757).

²⁰ "*Ma'lûm olmağla derhal mütesellimlik üzerinden ref' ve mu'tedil ve müstekîmü'l-etvâr bir kimesne bu taraftan mütesellim nasb ve ta'yîn olunup...*", MD.159/278 (Evâhir R. 1170/Ocak 1757); C.ML.146/6195-3 (25 Safer 1171/8 Kasım 1757).

husumetin bitmediğini Hasan Ağa'nın katledilmesinden de anlayabiliyoruz. Zira 1757 yılında Tavas ayânı Hasan Ağa görünürde Tavas kazası Meded köyünde katledilmesinin ardından onu katleden eşkıyanın Çavuşzâde Ahmed'e sığınmasını bunun bir alameti olduğu söylemek mümkündür. Tavas ayânı Hasan Ağa'nın katledilmesi olayı kaza kadısı Şeyh Mehmed'in İstanbul'a gönderdiği mektupta açık bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre Tavas kazasının Garib köyü(Garipköy) sakinlerinden Hasan bin Süleyman ile Mehmed, Osman, Hasan, Kayık Mehmed Nasuh, Kara Ali, Garib Hasan, Kaz Osman, Süleyman ve Abdurrahman olduğu halde civarlarda eşkıyalık yaptıkları ifade edilmiştir. Bu minvalde bunlar bir gece hep birlikte Meded köyünde Hasan Ağa'nın evini basarak onu haksız yere katletmişlerdir. Akabinden buradan firar ederek ilginç bir şekilde Çavuşzâde Ahmed'e sığınmışlardır. Aslında bu durum Hasan Ağa'nın katlinde Çavuşzâde'nin parmağı olduğunu göstermektedir. Ancak Hasan bin Süleyman ve yanındaki eşkıya grubu bununla iktifa etmeyip bu defa Eskere köyüne gelerek ahalinin evlerini basıp mallarını gasp etmeye devam etmişlerdir. Konuyla ilgili Aydın muhassılı Vezir Çelik Mehmed Paşa'ya ve Aydın kadısına emir gönderilerek bölgede asayişin sağlanması, kavganın önlenmesi ve katillerin Hasan Çavuş oğlundan talep edilmesi yoluna gidilmiş ve Hasan Ağa'nın katillerinin yakalanması durumunda bunlara yapılması gerekenlerle ilgili Çelik Mehmed Paşa'ya üç seçenek sunulmuştur: Ya Aydın'a gönderilmeleri, ya mutemet bir ağanın yanına gönderilmeleri yahut fırsattan faydalanıncaya kadar tehiri ve uygun bir tarzda yakalanıp cezalarının verilmesi.²¹ Ancak Hasan Ağa'nın katillerinin uzun süre ya da hiç yakalanmadığı anlaşılmaktadır. Zira olaydan hemen hemen bir yıl sonra katillerin yakalanması ile ilgili Aydın ve Menteşe mütesellimlerine yeni bir emir yazılması bunu göstermektedir.²²

2.Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın Terekesi

Hasan Ağa'nın ne zaman katledildiği ile ilgili net bir tarih bulunmamakla birlikte tereke sayım ve tespit için ilk görevlendirmenin 1757 Eylül sonları(Evâhir M.1171) olması bu tarihten önce öldürüldüğünü ortaya koymaktadır.²³ Hasan Ağa'nın katli ile ilgili belgeler teferruatlı bilgiler vermesine karşın, söz konusu belgelerde ölüm tarihinin yer almaması ilginç bir durum olarak dikkat çekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda ayânlar XVII. yüzyıl sonlarından itibaren nüfuz ve güçlerinin artırmış, devlet tarafından tanınmaları sonucu askerî mahiyet kazanmışlar, mahalli otoritelerinden birçok alanda faydalanılmış ve öldüklerinde de terekeleri müsadere edilmeye başlanmıştır.²⁴ Genel olarak terekelerin müsadere süreci ise vali, sancakbeyi, kadı, yeniçeri zabıtları gibi görevlilere bir ferman gönderilerek başlatılırdı. Yine devlet ilgili mıntıkanın mutasarrıf, mütesellim, voyvoda gibi güç ve kudret sahibi kişileri tahrir ve zabt sürecine nezaret etmek üzere görevlendirirdi. Merkezden tahrir için bir mübaşir gönderilerek mahallin kadısının da

²¹ AE.SMST.-II, 6987(Evâhir S. 1171/12 Kasım 1757); “Meded nâm karyede menziline basup bi-gayr-i hakkın katl ve firâren Hasan Çavuş oğlu El-Hac Ahmed yanına varup tahassun...”, MD.160/45, (Evâhir Râ. 1171/12 Aralık 1757).

²² MD. 160/45(Evâsıt S. 1172/Ekim 1758).

²³ AE.SOSM.III-77/5866 (Evâhir-i M.1171/Eylül-Ekim 1757). 160 Nolu Mühimme Defterinde Hasan Ağa'nın katli 1169 olarak yazılmış olmakla birlikte diğer kayıtlar incelendiğinde bunun doğru olmadığı, muhtemel katil tarihinin 1170 yılı olması gerektiği anlaşılmaktadır. MD.160/45,(Evâhir Râ.1171/Aralık 1757).

²⁴ Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 49(Ağustos 1987), 102.

mübaşirle birlikte çalışması istenirdi.²⁵ Bu minvalde Tavas ayânı Hasan Ağa'nın da katlinden sonra 1757 yılı Eylül sonu-Ekim başlarında(Evâhir M. 1171) Aydın Valisi Mehmed Paşa'ya emval, eşya, emlak, arazi ve nakit olarak sahip olduğu her şeyin sayılıp tespiti ve bunların deftere kaydedilerek merkeze bildirilmesi hususunda ferman gönderilmiştir.²⁶ Hasan Ağa'nın terekesini tespit için İstanbul'dan mübaşir olarak Silahşör Salih Bey ve ona refakat etmek üzere ise Aydın valisi tarafından Kasım Ağa görevlendirilmiştir. Yine tereke sayım ve tespit işlerinde mutlaka görev alan bir diğer kişi de kadı olup, burada bu işleri ifa için Anadolu kazaskeri tarafından Tavas kadısı Mehmed'in görevlendirildiği görülmektedir.²⁷ Hasan Ağa'nın tereke sayımı için yapılan işlemlerin safahatını Tavas Kadısı Mehmed ve Silahşör Salih Bey'in padişaha gönderdikleri arzlardan öğrenebiliyoruz. Buna göre sayım görevlileri ve Hasan Ağa'nın mirasçıları olan zevceleri ve çocukları, vasileri olan Ömer Ağa bin Ahmed ve ahaliden güvenilen kimseler mahkemeye(meclis-i şer') geldiklerinde, onların huzurunda öncelikle İstanbul'dan gelen emir okunmuş ve bu emirlerin gereğinin ifa edileceğini kendilerine tebliğ etmişlerdir. Böylelikle Hasan Ağa'nın tereke cinsinden olan her türlü malının araştırılacağı, usulüne uygun olarak sayım yapılarak deftere kaydedileceği ilan edilmiştir. Bunun üzerine huzurda bulunan ahali ve mirasçılar da "*sem'an ve tâ'aten(duyduk ve itaat ettik)*" diyerek karşılıklı mutabakat sağlanmıştır. Buna ilave olarak Ağa'nın tespit ve sayım yapılan eşyadan başka saklanmış ve gizlenmiş olanların ortaya çıkması durumunda bunu yapanların cezaya uğrayacağı konusunda ikaz da yapılmıştır. Ayrıca huzurda bulunanlar Hasan Ağa'nın aslında kafi derecede serveti olduğunu ancak Mentеше mütesellimi iken Hasan Çavuşzadelerden Hacı Ahmed Ağa ile olan mücadelesi esnasında sayısız hayli çok olan levendler için fazlasıyla masraf yaparak mevcutlarını telef ettiği ve hatta aşırı bir şekilde borçlandığını "*mesârif-i kesîresinden hazırını itlâftan sonra düyûn-ı vâfireye müstağrak olduğu*" şeklinde ifade ederek, bu durumdan bütün ahalinin malumu olduğunu açıkça beyan etmişlerdir. Hatta ahali biraz daha iler giderek "*Hılâfımız zuhûr ider ise cezâyâ râzıyız*" diyerek durumu teyit ettikleri anlaşılmaktadır. Bu minval üzere Hasan Ağa'nın açık veya gizli her türlü emval ve eşyası titiz bir şekilde araştırılarak sayılmış, borçları, Mentеше sancağının mütesellimliği esnasındaki tahsilatı, yine malikâne sahiplerine teslim ettikleri deftere yazılmış ve görevliler tarafından mühürlenerek İstanbul'a gönderilmiştir.²⁸

Tereke tespit esnasında Hasan Ağa'nın üç zevcesi, üç oğlu ve dört kızı da hazır bulunmuştur. Ağa'nın zevce ve çocuklarının Hırka köyünde yaşadığı belirtilmektedir. Bunların da künye ve isimleri tereke defterinde yer almaktadır. Buna göre zevceleri; Hacı Hasan kızı Ümmühan, Süleyman Ağa kızı Ümmühan, Mehmed kızı Neslihan olarak zikredilmektedir. Oğullarının isimleri İbrahim, Ahmed ve Osman, kızlarının isimleri ise Meryem, Fatma, Fati ve Ayşe'dir. Bu arada Hasan Ağa'nın çocuklarının yaşlarının küçük, henüz bakıma muhtaç olduğu "*sağîr*" ibaresi kullanılmasından anlaşılmaktadır.²⁹

Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın mübaşir ve beraberindeki heyet tarafından tespit edilen terekesi, borçları, alacakları ve tahsilatı aşağıda sırasıyla tablolarda yer almaktadır. Önce Ağa'nın tespit edilen mevcut terekesinin listesi ve bunun değerlendirilmesi yer almaktadır.

²⁵ Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2(2007), 150-152.

²⁶ C.ML.146/6195-3.

²⁷ C.ML.146/6195-7; AE.SOSM.III-77/5866(Evâhir M.1171/Eylül-Ekim 1757).

²⁸ MD. 160/45 (Evâhir Râ. 1171/Aralık 1757); C.ML.146/6195-3(25 Safer 1171/8 Kasım 1757); C.ML.146/6195-7.

²⁹ MD. 160/45(Evâhir Râ. 1171/Aralık 1757); AE.SMST.III.,40/2849-1(21 Râ.1171/3 Aralık 1757).

Tablo 1. Tavas Âyânı Hasan Ağa'nın Tereke Listesi

Mushaf-ı Şerif 1 cild	En'âm-ı Şerif 1 cild	Kılıç-ı sîm 1 aded	Hâriciye ve dâhiliye büyüt-ı adîde[yi] müştemil menzil 1 aded	Kitâb 3 cild
Ebecik Çiftliği 1 aded	Karasığır öküzü 32 çift	Camus 6 çift	Kısarak 40 aded	Camus ineği 5 aded
Karasığır ineği 10 aded	Hinta 2.140 keyl-i İstanbulî	Evân-i nühâs 500 kıyye	At 5 re's	Bârgîr 11 re's
Merkebe 5 re's	Tüfenk 11 [aded]	Arab câriyesi 4 aded	Arab gulâmı 8 aded	Koyun 350 re's
Yoz deve 20 aded	Müsta'mel boy kürkü 3 aded	Müsta'mel beden kürkü 5 aded	Kakum kürk 2 aded	Çuka biniş 2 aded
Şâlî kaftan 1 aded	Şâlî biniş 2 aded	Müsta'mel kilim 42 aded	Sîm raht ma'ahû gaddâre, topuz ve reşme takımıyla 4 aded	Soğulmaz karyesinde sekiz odalı tahta hân 1 aded
Değirmen 4 aded	Seccâde 9 aded	Pıştov 3 çift	Sîm vezne 2 aded	Köhne kaplan postu 1 aded
Sîm filcan zarfı 11 aded	Sîm tas 1 aded	Sîm sâ'at 1 aded	Merkebli karye[de] vâki' tarla 670 dönüm	Selâmlık ve haremde tekmlen oda döşemesi takımıyla 4 aded
Şam'dân 4 aded	Mısır rikâbı 3 çift	Pirinç rikâb 1 çift	Sîm Yatağan bıçağı 1 aded	Köhne mutavvata (?) 1 aded
Eğir-i sâde 4 aded	Çar-kuşak 2 aded	Cedîd destâr 5 aded	Şemşeli kapud 1 aded	Hâşa ma'ahû gömlek 3 çift
Şam kesmesi 1 aded	Şam alacası 7 top	Su güğümü 2 çift	Leğen ma'ahû ibrik 3 çift	İhrâm 3 aded
Kahve güğümü ma'ahû kahve ibriği 15 aded	Meydan sinisi 1 aded	Zimem-i nâsda olan ber-müceb-i defter alacağı 3.580 guruş	Nüküd akçe 445 guruş	Simli gayret kuşağı 1 aded
Âbdest leğeni ma'ahû âbdest futası 2 aded	Sîm devât 1 aded	Mercân tesbîh 1 aded		

Terekeler ölen kişilerin sosyal statüsü, aile yapısı, zevkleri, hayat tarzı, tüketim kültürü, maddi durumu gibi önemli bilgileri sağladığı için Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi hakkında birincil kaynaklardır. Hasan Ağa'nın tereke listesi sahip olduğu kitapları, mülkleri, hayvanları, giysileri, ev eşyaları, silahları ve binit takımları olarak 63 kalemdir. Bu tereke listesinden yola çıkarak Hasan Ağa'nın Osmanlı toplumundaki genel profilini çıkarmak mümkündür. Bu arada listenin anlamlı olabilmesi için terekeyi tasnif ederek değerlendirmek gerekmektedir. Tabloya göre Ağa'nın Osmanlı toplumunda genellikle her Müslümanın evinde bulunan Mushaf-ı Şerif ve Enam-ı Şerif mevcuttur. Yine bunlara ilave olarak üç cilt daha kitap olup, ancak bunların künyesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kitap adedi ve çeşitliliği tereke sahiplerinin eğitim ve kültürel düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. Buradan yola çıktığımızda Ağa'nın bu tarihlere ortalama her çocuğun okuduğu veya okuma imkanı olduğu asgarî İslamın temel bilgilerinin verildiği sıbyan mektebine giderek eğitim aldığını, daha yüksek eğitim veren medreselerde eğitim

almadığını öngörmek mümkündür. Zira Osmanlı döneminde sıbyan mekteplerinde Kur'an okutulur, namaz kılınacak kadar sure ezberletilir, ilmihal öğretilirdi.³⁰

Hasan Ağa'nın terekesinden hareketle çok miktarda hayvan mevcudiyeti çiftlikleri, tarımla uğraşması ve zenginlikle ilgili olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğunda hayvanlar sadece besin amacıyla değil tarımsal üretim ve taşımacılıkta da hayati rolleri olduğu bir realitedir. Hayvanların tarımda ekim ve elde edilen mahsülün taşınması için vazgeçilmez bir yeri vardı. Yine Osmanlı'da hayvan sahibi olmak her tabakadan insan için iyi bir yatırım aracıydı. Bürokratlar, taşradaki ayânlar ve tüccarlar büyük hayvan sürülerine sahip olurdu.³¹ Bu hayvanlardan sığır ve camus çift sürmek, deve, beygir ve at gibi hayvanlar daha çok ulaşım ve nakliye amaçlı kullanıldığı da bilinmektedir. Nitekim ünlü ayân ailesinden Karaosmanoğlu Hacı Mustafa'nın çiftliklerinde de çok miktarda hayvanın olması yukarıda izah edilen durumun tezahürü olmalıdır.³² Hasan Ağa'nın çiftliklerinde tarım faaliyetleri olduğunu 32 karasığırı bulunmasından anlayabiliyoruz. Bu dönemde çiftçilik ve tarla işlemek için karasığır makbul olup, Tavas'ın iklim özelliklerine de uygun bir hayvan türüdür. Bundan başka 6 camus ve 10 karasığır ineği de dönemin tarım hayatını yansıtmaları bakımından önemlidir. Yine genel olarak taşımacılık, binek, beslenme ve yatırım olarak kullanılan 40 kısırak, 5 at, 11 beygir, 5 merkep, 20 yoz deve (tek hörgüçlü) ve 350 koyun mevcuttur. Sonuç itibarıyla 129 büyükbaş ve 350 küçükbaşın varlığı tarım, beslenme ve taşımacılık ağırlıklı bir hayatın idame ettirildiğini göstermektedir.

Ağa'nın mülk veya gayr-i menkul olarak Tavas kazasının Soğulmaz (Solmaz) köyünde 8 odalı tahta han ve buraya çok uzak olmayan Ebecik'te (Solmaz'a 12 km) miktarı belirli olmayan bir çiftliği mevcuttur. Kaza merkezine biraz daha uzak noktada olan Merkepli (Horasanlı) köyünde ise 670 dönüm tarlası daha bulunmaktadır. Yeri belirtilmemekle birlikte içerisinde ve dışarısında müstemilata sahip birçok odası olan konaklama yeri vardır. Bu kadar geniş alanda bulunan çiftlikler ve tarlalar yanında ürettiği mahsülü öğütmek için değirmen de olmalıdır. Bu dönemde değirmenler ancak suyla çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim Ağa'nın yerleri konusunda bilgi bulunmayan mülk kategorisine dahil 4 değirmeni olduğunu buradaki kayıtlardan öğreniyoruz. Yine bu çiftlik ve tarlaların ürünü olan 2.140 kile (54.784 kg) buğday da Ağa'nın terekesi arasında yer almaktadır.

Dönemin karakteristik özelliklerinden biri imkanı iyi olan kişilerin sahip olduğu cariye ve kölelerdir. Bürokratlar, ticaret ve el sanatları dışında askerî veya özel şahısların çiftliklerinde de köle istihdamı yaygındır. Çiftliklerde köle istihdamı gayet ucuz olduğu için tercih sebebidir ve ucuz emekle yüksek kar oranı elde edilebilmektedir.³³ XVII.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı'da savaş esirlerinin azalması ile birlikte Afrikalı kölelerin sayısı artmaya başlamıştır. Özellikle Sudan ve Habeşistan önemli köle kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır.³⁴ Nitekim Tavas Ayânı Hasan Ağa'nın 4 Arap kökenli cariyesi ve 8 Arap kökenli kölesi bulunmaktadır. Yukarıdaki izahtan ve

³⁰ Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'an Eğitim Merkezleri: Dârü'l-Kurrâlar ve Sıbyan Mektepleri", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 1/2 (Kasım 2017), s. 53-55.

³¹ M.Mert Sunar, "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, (İstanbul: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2015), 115.

³² Yuzo Nagata-Feridun M. Emecen, "Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa'ya Ait Belgeler", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 24/29(2004), 5.

³³ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeği", *Doğu Batı: Makaleler-II*, (Ankara 2008), 133.

³⁴ Nihat Engin, "Köle", TDV İslam Ansiklopedisi, 26(Ankara, 2002), 247.

dönemin genel uygulamalarından yola çıkarak bu kölelerin daha çok çiftlik, tarla ve tarım işlerinde istihdam edildiğini tahmin etmek mümkün gözükmektedir.

Hasan Ağa'nın han, konaklama mekanı ve geniş ailesi olmasına rağmen ev eşyası ve günlük kullanım malzemelerinin miktarının azlığı dikkat çeken bir durumdur. Ev eşyaları grubunun başında haremlik ve selamlık olarak 4 oda döşemesi takımı ve 42 adet kullanılmış (müstamel) kilim gelmektedir. Günlük kullanım eşyası kategorisinde değerlendirebileceğimiz 9 adet seccâde, 2 çift su güğümü³⁵, ibrikle beraber 3 çift leğen, aydınlatma amaçlı 4 adet şamdan, gümüş tas, 11 gümüş fincan güğümü ve 2 adet gümüş vezne³⁶ sayılabilir. Hakeza 15 adet kahve ibriği ile birlikte kap, 1 adet orta sinisi, 2 adet abdest leğeni, 1 adet köhne(eski) kaplan postu, 3 adet ihram³⁷, 500 kıyye gümüş kap, birer adet gümüş divit³⁸ ve mercan tesbih yer almaktadır.

Tereke listesinde yer alan diğer bir tür giysilerdir. Bunlar arasında değerli giyim sınıfında ele alabileceğimiz 8 adet kürk mevcuttur. Kürkler, Osmanlı'da önceden kışın soğuktan korunmak için giyilirken zamanla lüks giysiler sınıfında yer almıştır. Osmanlı'da çoğunluğu Sibiryaya tarafından gelen çok çeşitli kürk çeşitleri bulunur ve insanlar mali durumlarına göre kürk çeşitlerini tercih ederdi.³⁹ Sonuçta bir kazanın ayânı olan Hasan Ağa'nın terekesinde dönemin ruhuna uygun olarak 3 adet müstamel(kullanılmış) boy kürkü, 3 adet müstamel(kullanılmış) beden kürkü, 2 adet daha çok devlet erkânının giydiği çok değerli bir kürk olan kakum kürk⁴⁰ bulunmaktadır. Yine dış ya da üst giyim türünde olan ve değerli kumaşlardan imal edilmiş 2 adet çuka biniş⁴¹, 1 adet şali⁴² kaftan, 2 adet şali biniş mevcuttur. Ayrıca 5 adet yeni sarık(destar), 2 adet çar-kuşak, 3 çift gömlekle birlikte haşe ve 1 adet sîmli gayret kuşağı⁴³ yer almaktadır.

Ağa'nın tereke listesinde kumaş çeşidi çok azdır. Aslında Osmanlı'da kumaş ve kumaş çeşitleri bakımından fevkalade zengindi ve ünlü dokuma merkezleri bulunmaktaydı. Kumaşın Osmanlı ekonomisi açısından da çok önemli bir yeri vardı. Üst kademe bürokrasi arasında değerli hediyeler arasında kumaş her zaman yerini korumuştur.⁴⁴ Buna rağmen Hasan Ağa'nın terekesi

³⁵ Bakırdan, gümüşten, pirinçten ve hatta altından yapılan bir çeşit su kabı. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I/ 882.

³⁶ Eskiden kasa yerine kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III/595.

³⁷ Yer, minder, sedir üzerine serilen düz yaygı. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı, 2010), 544.

³⁸ Yazı yazmak için kullanılan hokka ve kalemi birlikte ihtiva eden muhafaza. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 203.

³⁹ Filiz Karaca, "Kürk", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (Ankara, 2002), 568.

⁴⁰ Kakum, gelincik ve sansara benzeyen, boz ve siyah kuyruklu, küçük yapılı etçil memeli hayvan. Tüyleri kışın kar gibi beyaz olduğu için çok itibar görmüştür. Kakum kürk ise daha çok padişah ve devlet erkânının giydiği kakum postundan yapılan çok değerli bir kürk. Esra Keskinkılıç, "Kürk Sözlüğü", *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitabevi, 2019), 231.

⁴¹ Başta ulema olmak üzere yüksek rütbeli kimselerin giydiği cübbedir. Biniş cübbeden daha geniş ve kolları uzundu. Yeniçeri zabıtları ve ümerasası da biniş giyerlerdi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I/235.

⁴² Keşmir keçisi yününden dokunmuş, ince ve makbul bir kumaş çeşidi. Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İÜ Tarih Dergisi*, 33, (Mart 1980-81), 335.

⁴³ Gelinin koca evine giderken babası, amcası veya yoksa erkek kardeşi tarafından beline bağlanan kuşaktır. Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Dügünleri ve Evlenme Rit'leri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 35.

⁴⁴ Nevber Gürsu, "Kumaş", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (Ankara, 2002), 369.

arasında kumaş miktar ve çeşitliliğinin az olması manidar bir durumdur. Bunlar 1 adet Şam kesmesi, 7 top Şam alacası⁴⁵ ve 1 adet nakışlı(şemseli) kaputtu.⁴⁶

Silah olarak 1 adet gümüş kılıç, 1 adet gümüş Yatağan bıçağı⁴⁷, 3 çift piştov⁴⁸ ve 11 adet tüfek mevcuttur. Binit takımları ise 3 adet Mısır rikabı(özengi)⁴⁹, 1 çift pirinç rikab, 4 adet sade eğer, 4 adet gümüş eyer takımı ile birlikte gaddâre⁵⁰, topuz⁵¹ ve reşme⁵² olduğu görülmektedir.

Hasan Ağa'nın tereke listesine göre son olarak bir takım insanlardan 3.580 kuruş alacağı ve 445 kuruş nakit parası olduğunu görebiliyoruz.

Tereke sayımı yapıldıktan sonra ilk yapılan işlemlerden biri ölen kişinin borçlarının çıkarılmasıdır. Burada alacaklılar ve miktarı veya borçların tespiti, bunların delillendirilmesi ve tereke görevlilerinin onaylaması gerekmektedir.⁵³ Nitekim Hasan Ağa'nın da Tavas ve Menteşe taraflarında muhtelif kişilere bir takım borçları bulunduğunu, alacaklılar bunu senetleri ile beyan etmişler ve tereke defterinde listede yerini almıştır.⁵⁴

Tablo 2. Tavas Âyânı Hasan Ağa'nın Borçları

Ali Kethüdâ 5.000 kuruş	Kürkcü kefere 2.680 kuruş	Hacı Himmet 5.000 kuruş	Damgacı Hasan Bey 3.000 kuruş	Muğlalı Hacı Mahmud 2.000 kuruş
Muğlalı Hacı Mehmed 3.283 kuruş	Muğlalı Hacı Ahmed 680 kuruş	Muğlalı Bekir Çelebi 1.000 kuruş	Muğlalı Hacı Hasan 180 kuruş	Muğlalı İstifan kefere 370 kuruş
Câmi' yapan keferelelere 2.000 kuruş	Yarangümelî Hacı Halil 480 kuruş	Diğer Hacı Halil 100 kuruş	Muğlalı Bölükbaşı 65 kuruş	Vekilharcın masrafları 300 kuruş
Abacı kefere 300 kuruş	Çallı İsmail Ağa 200 kuruş	Derzi kefere 250 kuruş	Ispartalı kefere 450 kuruş	Muğlalı kasaplar 500 kuruş
Araba sâhibine 120 kuruş	Muğlalı Hacı Ömer 150 kuruş	Acem Yahya kefere 100 kuruş	Acem Yazıcıoğlu 2.000 kuruş	Üç zevcenin mehirleri 3.000k kuruş

⁴⁵ Alaca, lacivert veya bordo zemin üzerine sarı çizgilere sahip pamuklu kumaş türüdür. Dayanıklı ve kullanışlı olup Osmanlı'da en çok üretilen kumaşlardandır. Şam'da dokunan ipek alaca kumaşları Şam alacası olarak bilinirdi. Fikri Salman, *Tarihi Türk Kumaş Sanatı*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999), 119-120.

⁴⁶ Kaba kalın kumaş palto, yağmurluk. Halk arasında palto olarak yaygınlaşması Cumhuriyet döneminde olmuştur. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969), 146.

⁴⁷ Silah olarak kullanılan ve bele yatar şekilde sokulan uzun ve ucu kıvrıkça Türk bıçağı. Beldeki silahlık kabının içinde yata vaziyette konmasından dolayı yatağan denilmiştir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 725. Erdem Saka, *Sultanın Silahları(1520-1566)*, (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021), 151-156; Denizli Acıpayam Yatağan'da yaygın olarak üretilen bir bıçak türü. Halil Koca-Bayram Çetin, "Yatağan Kasabasında (Denizli-Serinhisar) Ev Tipi İmalat Sanayinin Coğrafi Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14,(2005), 183-185.

⁴⁸ Tabancadan önce kullanılmış eski silahlardan biridir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II/779.

⁴⁹ Rikâb, ata binmeye yarayan ayaklık ya da özengi olarak adlandırılır. Gümüş ve altından yapılanlar mevcuttur. Bunun dışında çok çeşitli değerli taşlarla ve iplerle süslü olanları da vardır. Fatih Özdemir, *17.Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire(Has Ahûr) Teşkilatı*, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2021), 349-350.

⁵⁰ Gaddâre, Arapça "acımasız" anlamında olan gaddâr kelimesinden türetilmiştir. Atların eğer kısmına aslına geniş yüzlü kılıç olarak da tanımlanabilir. Kabzaları hançer kabzalarına benzer. Kısa, düz ve balçaksız olması sebebiyle savaşta kullanılmaya uygun değildir. Saka, *Sultanın Silahları*, 133-134.

⁵¹ Ucu top biçiminde madeni savaş aleti olmakla birlikte binit takımları arasında yer alır. Çok çeşitli sanatlar ile süslenmiş türleri mevcuttur. Özdemir, *İstabl-ı Âmire Teşkilatı*, 366.

⁵² Atı zapt etmek ve istenilen yöne çevirmek için ağzına takılan alete gem denilir. Gemin zincirden yapılan türüne de reşme/rişme adı verilir. Altın veya gümüşten yapılan reşme meşhurdur. Özdemir, *İstabl-ıÂmire Teşkilatı*, 351.

⁵³ Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları ", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22(213), 197.

⁵⁴ AE.SMST.III, 40/2849(21 Râ. 1171/3 Aralık 1757).

Tabloya baktığımızda Tavas ayânı Hasan Ağa'nın 25 kalem altında toplam 33.208 kuruş borcu gözükmektedir. Bunun 10 kalemi Muğla tarafından bazı kimselere olup toplamı 8.228 kuruşa(% 24,7) tekabül etmektedir. Bu durum Ağa'nın Menteşe mütesellimi olmasından ve orada bir takım kişilerle olan ticari veya başkaca ilişkilerden olduğu düşünülebilir. Yine borç listesinde acem ve keferelerin varlığı dikkat çeken bir durumdur. Bunlar listede 7 kişi olup, Hasan Ağa'dan 5.980 kuruş(%18) alacakları bulunmaktadır. Söz konusu gayr-i müslim kişilerin daha ziyade esnaf ya da meslek erbabı olduğunu görebiliyoruz. Bunlar kürkçü, abacı, terzi ve kalfa gibi meslekleri icra etmektedirler. Borçlar listesinde diğer bir husus üç zevcesinin 1.000'er kuruştan 3.000 kuruş mehir alacağıının bulunmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda XVII. yüzyıldan itibaren vergi tahsil sisteminde mukataa yöntemi yaygınlaşmıştır. Mukataa, bir sancağın vergilerinin belirli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi şeklinde ifade edilebilir ki burada vergi olarak tahsil edilecek miktar önceden belirlendiği için mal-i maktû' olarak da tanımlanabilir.⁵⁵ Nitekim Hasan Ağa, 1170(1757) yılında mütesellim olarak Menteşe sancağı kazalarından 18.010 kuruş mal-ı maktû' tahsil etmiştir.⁵⁶ Hasan Ağa'nın terekesinde mevcut nakdî ve alacakları ile birlikte 4.025 kuruş üzerine Menteşe sancağından tahsil ettiği 18.010 kuruşu da ilave ettiğimizde 22.035 kuruşunun olduğu görülmekte ve 33.208 kuruş olan borçları da dikkate alındığında 11.173 kuruş açık ortaya çıkmaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Tire voyvodası Yeğen Mehmed Ağa'nın muhalledatının 150 bin kuruş olduğu göz önüne alındığında⁵⁷ Tavas ayanının servetinin fevkalade az olduğunu söylemek mümkündür. Kaldı ki Hasan Ağa'nın terekesi ve tahsilatı borçlarını ödemeye kafi gelmediği gibi üç zevce ve 7 küçük çocuğunun da geçimini sağlaması icap etmektedir.

Nitekim Tavas kadısı Şeyh Mehmed, İstanbul'a gönderdiği arzında Hasan Ağa'nın terekesinin bir akçesinin dahi saklanmadan iyice araştırılıp varisleri ve ahali huzurunda doğru bir şekilde tespit ve sayım yapıldığını, mütesellimliği sırasında Menteşe sancağından tahsilatı ve malikâne sahiplerine teslimatı dikkate alındığında borçlarının çok olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık geride kalan üç zevcesi yanında yardım ve bakıma muhtaç yetim kalan yedi küçük çocuğa merhamet edilmesi hususunu da dikkat çekmiştir.⁵⁸ Daha sonra buna benzer şekilde Tavas kadısı, Aydın muhassılı ve Silahşör Salih birlikte bir i'lâm⁵⁹ hazırlamışlardır. Bu i'lâmda özet olarak Tavas ayânı Hasan Ağa'nın mütesellimliği sırasında avarız, nüzül ve maktû'a mallarının makbuzları ve bakiyesi usulüne uygun şekilde araştırıldığını, kendine ait emval, eşya, arazi, akar ve hayvanları mübaşirler tarafından tespit ve sayım yapıldığı beyan edilmektedir. Devamında ise Hasan Ağa'nın emval ve eşyanın borçlarını ödemeye yetmeyeceği, zevceleri ve küçük yetim çocukları olduğundan terekesinin devlet tarafından müsadere edilmemesini ve zevce ve çocuklarına bırakılmasını, bunun büyük bir ecre(ecr-i azîm) vesile olacağı vurgulanmaktadır. Bu durum İslamiyetin kadın ve yetimi himaye konusunda hassasiyetle üzerinde durmasından kaynaklandığı açıktır. Osmanlı tarihi boyunca da çok sayıda ferman, hüküm ve belgede sürekli

⁵⁵ Mehmet Genç, "Mukataa", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (Ankara, 2020), 129.

⁵⁶ C.ML.146/6185-5.

⁵⁷ Özer Küpeli, "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhalledatı", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 4/1(2018), 23.

⁵⁸ C.ML.146/6195-3(25 Safer 1171/8 Kasım 1757).

⁵⁹ Kadıların şer'î mahkemeye intikal eden davanın kararını tasdikni temin için Şeyhülislamlığa veya herhangi bir konuda malumat vermek için üst makamlara yazdıkları resmi yazılara i'lâm tabiri kullanılır. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Kültür ve Sanat Akademisi Vakfı, 1998), 345.

olarak dul ve yetimlerin korunması vurgusunu görmek mümkündür.⁶⁰ Yine Osmanlı döneminde bu anlayıştan hareketle kimi özel durumlarda terekelerin müsadere edilmeyip devlet ve padişah adına mirasçılara ihsan edilmiştir. Burada müsadere konusu emvalin mirasçılarının muhtaç durumda olması ve terekenin değerinin borçlarını dahi ödemeye yetmemesi önemli bir gerekçe teşkil etmektedir.⁶¹ Hatta mirasçılar arasında küçük yaşta çocukların bulunması halinde kassam ve kadılar da “*resm-i kısmet*” denilen harçlarını almazlardı.⁶² Buradan hareketle Hasan Ağa'nın terekesinin zevcesi ve çocuklarına bırakılması meselesi padişaha arz edilmiş ve konu defterdara havale olunarak Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği'ne kaydolunduktan sonra gereği müzakere edilerek karar verilmesi emredilmiştir.⁶³

3. Sonuç

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda malî, idarî ve askerî alanlarda klasik nizamın artık değiştiği bir realitedir. Hemen her bölgede ayânlar ortaya çıkmış ve kimileri hanedana dönüşmüştür. Devlet ayânların gücünü kabul ederek onlara birçok alanda yönetim yetkisi vermiştir. Öyle ki kimi yerde ayânlar devleti bir hayli meşgul etmiş kimi yerde devlet onların gücünü tanıyıp kullanma yolunu tercih etmiştir. Tabi bu durum devletin otoritesinin taşrada azalmasının bir sonucudur. Nitekim çalışmamızda Tavas Ayânı Hasan Ağa ile Muğla bölgesinde uzun süre nüfuzunu koruyan Çavuşzâdelerin mücadelesi arşiv belgeleri esas alınarak incelenmiştir. Gördüğümüz kadarıyla Çavuşzâde Ahmed, Menteşe bölgesine tayin edilen mütesellimlerin görev yapmalarına pek fırsat ve imkan tanımamıştır. Bölgede o kadar güç sahibi olmuşlar ki 1755-1756 yıllarında devletin tayin ettiği mütesellimlerin mallarını ve paralarını gasbettikleri gibi adamlarını da katletmişlerdir. Keyfi uygulamaları o kadar ileri gitmiştir ki devletin tayin ettiği mütesellimi tanımayarak elindeki mütesellimlik belgesini almıştır. 1757 yılında Menteşe sancağına mütesellim olarak tayin olunan Tavaslı Hasan Ağa ile adeta savaş yapmışlardır. Hasan Ağa'nın mütesellimlik görevini ifa etmesine açık bir şekilde mani olmuşlar, topladığı meblağı da el koymuşlar ve mühim miktarda adamını da katletmişlerdir. Bu durum Menteşe sancağında asayişin yok olmasına ve devletin önemli gelir kaybına sebep olmuştur.

Devlet bölgede bir taraftan eşkıya ile mücadele ederken diğer taraftan Menteşe mütesellimi Hasan Ağa ve Çavuşzâde Ahmed arasındaki olayları yatıştırmak için uğramıştır. Aydın muhassılı Çelik Mehmed Paşa, her iki taraf hakkında araştırma yaparak İstanbul'a rapor göndermiştir. Sonuçta Çavuşzâde Ahmed'in suçluluk oranının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak devlet her iki ayânı etrafındaki adamları dağıtmak ve kendi memleketlerinde ikamet şartıyla af edeceğini ilan etmiştir. Tabi bu arada Tavas ayânı Hasan Ağa'nın mütesellimlik görevi de elinden alınmıştır. Tavas ayânı Hasan Ağa, meleketine döndüğü sırada bir grup eşkıya tarafından Medet köyünde evinde katledilmiştir. Onu katleden eşkıyanın Çavuşzâde Ahmed'e sığınmış olması manidar bir

⁶⁰ Abdüsselam Arı, “Yetim”, TDV İslam Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul, 2013), 501; Fatih Bozkurt, “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları(1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3(2012), 73-74.

⁶¹ Mahmud Esad Kalıpçı, *Klasik Dönem Osmanlı'da Müsadere Kurumu*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 213), 218-219.

⁶² Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassâmına Ait Tereke Defterleri(1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6(1966), 3.

⁶³ “*Maktûl-ı mezbûr Menteşe sancağı mukâta'at ve mahsûlâtından tahsil eylediği Sultan Kethüdâsı Hasan Ağa tarafına gönderdiğini müş'ir senedâtı ve irsâl olduğundan gayri emvâl ve eşyâsı dahi ancak düyûnuna vefâ edeceğini ve maktûl-ı mezbûrun yedi adet sağîr ve sağîre eytâmı ve üç adet menkûhası olup eytâmına merhameten defter olunan eşyâsı taraf-ı mirîden zabt olunmayup yetimlerine ihsân ve inâyet buyrulur ise ecr-i azîm hâsıl olacağını mübâşir-i merkûm ve Aydın muhassılı ve Tavas kadısı i'lâm iderler.*”, AE.SMST-III, 2849-2.

durumdur. Bu önceden beri devam eden bir mücadelenin sonucu olayın Çavuşzâde Ahmed tarafından tertiplendiği şüphesini güçlendirmektedir.

Devlet bir taraftan Hasan Ağa'yı katledenleri yakalamak için çalışırken diğer taraftan onun terekesinin tespit ve sayımı için görevlendirme yapmıştır. Hasan Ağa'nın tereke tespiti yapılmış, borçları ve alacakları çıkarılmıştır. Tereke miktarı ve çeşitliliği diğer ayânlara nispetle oldukça mütevazi olduğu görülmektedir. Tarım ve hayvancılık ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Ancak mevcut serveti borçlarını dahi ödemeye yetmediği ve geride bakıma muhtaç zevceleri ve yetim çocukları olduğu için terekesini müsadere edilmemesi konusunda İstanbul'a arz gönderilmiştir. Burada İslamın kadını ve yetimleri koruma konusundaki hassasiyetin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. MD., 158, 159, 160.

BOA. C.ML., 146/6195-3, 5, 7.

BOA. AE.SOSM.III., 77/5866.

BOA. AE.SMST.III., 2849, 6987.

Araştırma İnceleme Eseleri

XVIII.Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, Merkez ve Taşra Yöneticileri, 1756-1792, Haz. Abdullah Sivridağ vd., İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019.

Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri(1530-1556), Haz. Ahmet Özkılınç vd., Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013,

Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzen Devri, 1730-1839”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12/14-23(1970-1974), ss. 51-61.

Arı, Abdüsselam, “Yetim”, TDV İslam Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul, 2013), ss. 501-503.

Ataman, Sadi Yaver, *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit'leri*, Ankara: Kültür Bakanlığı 1992.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı, 2010.

Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kassâmına Ait Tereke Defterleri(1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6(1966), ss. 1-479.

Bozkurt, Fatih, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları “, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22(213), ss. 193-229.

Bozkurt, Fatih, “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları(1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3(2012), ss. 68-90.

Demir, Tanju-Çelik, Bülent, “Osmanlı İdarî-Malî Teşkilatında(XVII.-XVIII.Yüzyıllar) Muhassıllık Kurumu ve Muhassıl Defterdarlar”, *Osmanlı Devlet Teşkilatının Kadim Bir Kurumu:Defterdarlık*, Ed.: S.Faruk Göncüoğlu, (İstanbul:İstanbul Defterdarlığı, 2016), ss. 106-144.

- Emecen, Feridun M., “Doğu Karadeniz’de Ayânlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, *Bellekten*, 65/241(2001), ss. 193-215.
- Engin, Nihat, “Köle”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI, (Ankara 2002), ss. 246-248.
- Genç, Mehmet, “Mukataa”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (Ankara, 2020), ss. 129-132.
- Gökdemir, Ahmet, “Osmanlı Kur’an Eğitim Merkezleri: Dârü’l-Kurrâlar ve Sıbyan Mektepleri”, *Edebali İslamiyat Dergisi*, 1/2 (Kasım 2017), ss. 43-60.
- Gürsu, Nevber, “Kumaş”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI, (Ankara, 2002), ss. 367-370.
- İlgürel, Mücteba, “Balıkesir’de Âyânlık Mücadelesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), ss. 63-74.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeği”, *Doğu Batı: Makaleler-II*, (Ankara 2008), ss. 124-153.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye-I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Kalıpçı, Mahmud Esad, “Klasik Dönem Osmanlı’da Müsadere Kurumu”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 213.
- Karaca, Filiz, “Kürk”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (Ankara 2002), ss. 568-570.
- Kaymakçı, Bircan, “Menteşe Sancağının Taşralı Yöneticileri:Âyân Aileleri Çavuşzâdeler-Milâslızâdeler,” Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010.
- Keskinkılıç, Esra, “Kürk Sözlüğü”, *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2019, ss. 221-240.
- Koca, Halil Koca-Çetin, Bayram, “Yatağan Kasabasında (Denizli-Serinhisar) Ev Tipi İmalat Sanayinin Coğrafi Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14,(2005), ss. 183-185.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.
- Küpeli, Özer, “Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 4/1(2018), ss. 19-33.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Kültür ve Sanat Akademisi Vakfı, 1998.
- Kütükoğlu, Mübahat, S., *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayınları, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XIX.Asır Ortalarında Tavas Kazası*, İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007.
- Mert, Özcan, “Ayân”, TDV İslam Ansiklopedisi, IV, (İstanbul, 1991), ss. 195-198.
- Mete, Zekai, “Menteşe”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXIX (Ankara, 2004), ss. 150-152.
- Mutajçieva,V.P., “XVIII.Yüzyılın Som On Yılında Ayânlık Müessesesi”, Çev. Bayram Kodaman, *Tarih Dergisi*, 31(1977), ss. 163-182.
- Nagata, Yuzo-Emecen, Feridun M., “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 24/29(2004), ss. 1-67.

- Özdemir, Fatih, “17.Yüzyılda Osmanlı Devletinde İstabl-ı Âmire(Has Ahûr) Teşkilatı”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2021.
- Özen, Mine Esiner, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *İÜ Tarih Dergisi*, 33, (Mart 1980-81), ss. 291-340.
- Özkaya, Yücel, “Mütesellim”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul, 2006), ss. 203-204.
- Özkaya, Yücel, “XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’da Ayânlık İddiaları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIV/3-4(1966), ss. 195-231.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul:Milli Eğitim Basımevi, 1983).
- Saka, Erdem, “Sultanın Silahları(1520-1566)”, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.
- Salman, Fikri, “Tarihi Türk Kumaş Sanatı”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999.
- Sunar, M.Mert, “Hayvanlar”, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2015, ss. 113-155.
- Şimşek, Fatma, “Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu(XVIII.Yüzyıl)”, Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2010.
- Telci, Cahit, “Osmanlı Devletinde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2(2007), ss. 145-166.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Ayân”, *İslam Ansiklopedisi*, II (İstanbul, 1979), ss. 40-42.
- Ünal, Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 49(Ağustos 1987), ss. 95-111.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Ürekli, Bayram-Bizbirlik, Alpay, “Karaman Valisi Çelik Mehmed Paşa’nın Terekesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1(Kasım 1994), ss. 175-220.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği, 13-15.inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O.Ş.Gökyay, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1944, 170.

The Manifestation of Persuasion in American Board Missionaries' Publications: The Case of the Greek-Lettered Turkish Children's Magazine *Angeliaforos Çocuklar İçün* [The Messenger for Children]

Amerikan Misyonerlerinin Yayınlarında İkna İlkelerinin Tezahürü: Yunan Alfabetesiyle Yazılmış Türkçe Çocuk Dergisi Angeliaforos Çocuklar İçün Örneği

Hayrullah Kahya*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi
hkahya@yildiz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1192-6453

Başvuru / Submitted:

7 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

22 Ekim 2023

DOI: 10.21021/osmed.1356794

Atıf/Citation:

Kahya, H. "The Manifestation of Persuasion in American Board Missionaries' Publications: The Case of the Greek-Lettered Turkish Children's Magazine *Angeliaforos Çocuklar İçün*", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 19 (2023): 176-201.

Benzerlik / Similarity: %11

Abstract

In the 19th century, many missionary organizations effectively infiltrated Ottoman society through their missionary activities. Among these organizations, the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), which has been active in Ottoman lands since 1820, stands out as an important missionary institution. Within the framework of its missionary activities, the ABCFM meticulously gathered information about the daily life of Ottoman society and sought to establish meaningful ties with them through educational, health and especially publishing initiatives. The ABCFM primarily focused on non-Muslim communities in Ottoman society, including the Karamanli Orthodox community, which was perceived as Greek due to their religious affiliation. The ABCFM aimed to succeed by converting all target groups, including the Karamanlides, to the Protestant faith. However, achieving this goal depended on their persuasiveness. Therefore, this study focuses on the compliance of ABCFM publications with the principles of persuasion. For this purpose, *Angeliaforos Çocuklar İçün* (The Messenger for Children), an illustrated children's magazine that ABCFM missionaries began publishing in Istanbul as the Greek-lettered Turkish equivalent of the Armenian-lettered *Avedaper*, was selected as a case study. The study analyzed the first volume of *Angeliaforos Çocuklar İçün* in 1872 in terms of the principles of persuasion. The findings show that the ABCFM largely adhered to the principles of persuasion in *Angeliaforos Çocuklar İçün*. The findings show that ABCFM adhered to persuasive principles to a great extent in *Angeliaforos Çocuklar İçün*. This result can be interpreted as an indication that ABCFM was very meticulous in their publications and that their success was not accidental.

Keywords: American Board, *Angeliaforos Çocuklar İçün*, ABCFM, Karamanlis, 19th century missionaries.

Öz

19. yüzyılda çok sayıda misyoner örgüt, misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla Osmanlı toplumuna etkin bir şekilde sızmıştır. Bu örgütler arasında 1820 yılından itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) önemli bir misyonerlik kurumu olarak öne çıkmaktadır. ABCFM, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı hakkında titizlikle bilgi toplamış, eğitim, sağlık ve özellikle yayıncılık girişimleriyle onlarla anlamlı bağlar kurmaya çalışmıştır. ABCFM öncelikli olarak Osmanlı toplumundaki gayrimüslim cemaatlere odaklanmış, bu cemaatler arasında dini aidiyetleri nedeniyle Rum olarak algılanan Karamanlı Ortodoks cemaati de yer almıştır. ABCFM, Karamanlılar da dahil olmak üzere tüm hedef grupları Protestan inancına döndürerek başarılı olmayı amaçlamıştır. Ancak bu hedefe ulaşmak ikna kabiliyetlerine bağlıydı. Bu nedenle, bu çalışma ABCFM yayınlarının ikna ilkelerine uygunluğuna odaklanmıştır. Bu amaçla, ABCFM misyonerleri tarafından Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanan Ermeni harfli Türkçe *Avedaper*'in Yunan harfli Türkçe karşılığı olarak İstanbul'da yayımlanmaya başladığı resimli bir çocuk dergisi olan *Angeliaforos Çocuklar İçün* örnek olay olarak seçilmiştir. Çalışma, *Angeliaforos Çocuklar İçün*'ün 1872 tarihli ilk cildini ikna ilkeleri açısından incelemiştir. Bulgular, ABCFM'nin *Angeliaforos Çocuklar İçün*'de ikna edici ilkelere büyük ölçüde bağlı kaldığını göstermektedir. Bu sonuç, ABCFM'nin yayınlarında oldukça titiz davrandıklarını ve başarılarının tesadüfi olmadığını bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: American Board, ABCFM, *Angeliaforos Çocuklar İçün*, Karamanlılar, 19. yüzyılda misyonerler.

Introduction

Beginning in the late 18th century and continuing throughout the 19th century, missionary¹ activities in America had the primary goal of fostering a shared identity among the people of the continent². However, driven by the influence of the country's foreign policy³, missionaries expanded their endeavors beyond the confines of the continent⁴. Following the establishment of organizations such as the New York Missionary Society in 1796, the Massachusetts Missionary Society in Boston in 1799, and the Connecticut Missionary Society in 1803⁵, the American Board of Commissioners for Foreign Missions (hereafter referred to as ABCFM), founded in Boston in 1810, emerged as the most extensive missionary network beyond the continent⁶. By the year 1868, the ABCFM had reached a point where it could single-handedly cover 30% of the collective expenses of the 16 Protestant missionary organizations within the continent. Moreover, 30% of missionaries worldwide were affiliated under the umbrella of the ABCFM⁷.

The primary objective of the ABCFM's establishment was explicitly stated as the *dissemination of the gospel through preachers, catechists, schoolmasters, and the press among unreached societies*⁸. Thus, the true aim of the activities conducted by American missionaries in areas such as education, publications, and healthcare was not so much to "enlighten" the youth of these communities, but rather to naturally spread Protestantism⁹. In other words, religion was at the core of missionary efforts. Efforts in education, healthcare, the press, and the like were merely tools employed to achieve this objective¹⁰.

According to data highlighted by researchers, it is indicated that the most successful¹¹ and extensive missionary group in the Ottoman Empire was the American Board of Protestant Missionaries. In the last quarter of the 19th century, the influence of the ABCFM in Ottoman territories exhibited significant increases, with a growth rate of 38% in expansion, 40% in American staff, and a notable 78% in native staff¹². However, there is no consensus among researchers regarding the level of success achieved by the ABCFM in Ottoman territories or whether it was

¹ According to the ABCFM documents, voluntarism is essential in missionary work. In line with Jesus's command "Go, spread the truth," individuals who aim to be responsible to Jesus and serve the Bible voluntarily are referred to as missionaries, and their activities are termed missions. See Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika – Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. 4. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2023), 32.

² Nazan Kahraman, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlk Matbaası Malta (1822-1833)", *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi* 7/1 (2020): 96-136; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991).

³ Kocabaşoğlu, *age*, 2023.

⁴ Sharkey, in the 19th century, attributes the acceleration of missionary activities to several factors. These include the prevalent practice of individual religious freedom in America during that time (Religious Free Choice), the growing affection and encouragement towards missionaries among Americans (Mission Enthusiasm), the perception of missions as a form of entertainment or adventure (Missions as Entertainment), the presence of sacred locations mentioned in the Bible within Ottoman territories (Biblicism or Bibliolatry), the belief in the second coming of Jesus in the holy lands (Millenarianism), and advancements in communication and transportation technologies. See Heather J Sharkey, "American Missionaries in Ottoman Lands: Foundational Encounters", (2010 Jan), (Access on 20.07.2023)

⁵ Celal Öney, *Osmanlı Suriyesi'nde misyonerlik faaliyetleri* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2019).

⁶ Ayhan Öztürk, "American Board"ın Kuruluşu, Teşkilatlanması Ve Osmanlı Devletinde Kurduğu Misyonlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, (2007): 63-74.

⁷ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 15.

⁸ *Constitutions, laws and regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston, 1839), 6.

⁹ Yusuf Ziya Karabıçak, "Angeliaforos Çocuklar İçin ve Osmanlı Devleti'nde Yayınlanan Diğer Çocuk Gazeteleri: Modern Çocukluk Söyleminin Oluşumu," *Toplumsal Tarih*, 215 (2011): 3.

¹⁰ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 15.

¹¹ Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2001): 183-208; Hüseyin Canyaş and F. Orkunt Canyaş "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri." *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)* 31 (2012): 55-75.

¹² Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 110.

successful at all. Some argue that missionaries were unsuccessful, pointing out that the transition of the local population to Protestantism did not meet the desired levels. On the other hand, certain events such as Greece's independence process (1821-1830) and the Armenian incidents of the 1890s are considered by some researchers as a form of success in missionary activities. Nonetheless, a definite truth is that these activities significantly impacted the viewpoints, perspectives, and practices of all involved parties¹³.

The literature review¹⁴ demonstrates a series of studies focusing on various significant aspects of American missionaries in Ottoman territories. Particularly, there are numerous works that delve into the formation, functioning, personnel, and general activities of the organization¹⁵. Additionally, the educational and healthcare efforts of American missionaries have been notably examined by many researchers¹⁶. However, studies concerning the press activities of missionaries hold a relatively limited position compared to other topics¹⁷. Some studies concentrating on American missionaries specifically emphasize American sources¹⁸, while others rely more heavily on Turkish sources¹⁹. These differing approaches are valuable in comprehending the state of missionary activities during the period, their impacts on the local population, their contributions to the Ottoman modernization process, and their influence on the formation of the contemporary world. These studies not only illuminate the complexity and diversity of the activities carried out by missionaries in Ottoman territories but also reveal their historical, societal, and cultural contexts. Also, these studies contribute to a better understanding of the role of American missionaries in the Ottoman Empire, aiding in the evaluation of historical developments within a broader framework.

Missionaries' activities in the fields of education and health are often more heavily scrutinized, perhaps because education and health activities by their very nature produce more tangible and observable results, have a more significant impact on society, and are therefore easier to focus on.

¹³ Sharkey, *ibid*, (2010 Jan), 2-3. (Access on 20.07.2023)

¹⁴ For a study conducted on the bibliometric analysis of research related to American missionaries see Büşra Saatci İzci ve Hicran Hanım Halaç, "Bibliometric Analysis of The American Board Missionary Organization," *Turkish Academic Research Review*, 7/1 (2022): 97-118.

¹⁵ e.g. Mehmet Ali Doğan and Heather J. Sharkey (eds.) *American Missionaries in the Middle East: Foundational Encounters* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011); William R. Hutchison, 1987. *Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions*. (Chicago: The University of Chicago Press, 1987); Hans-Lukas Kieser, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*. (Philadelphia: Temple University Press, 2010); Melani McAlister, *Epic Encounters: Culture, Media, and U.S. Interests in the Middle East, 1945-2000*. (Berkeley: University of California Press, 2001); Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*. (Ithaca: Cornell University Press, 2008); Erol Güngör, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. (İstanbul: Ötüken, 1999); Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, (London, 1910); Gülbadi Alan, "Amerikan Board Örgütünün Dünyası". *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, ed., Yunus Emre Tekinsoy, Murat Hanılçe (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 55-95; Kocabaşoğlu, *age*, 2023.

¹⁶ e.g. see Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları* (Ankara: TTK, 2015); Ayşe Aksu, Robert Kolej'in İzinde – Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi. (İstanbul: Dergah, 2017); Frank A. Stone, (2023). *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi* Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları. trans. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergah, 2023); Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri (Ankara: TTK, 2008a); Faruk Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2 (2017): 149-176; İdris Yücel, "Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)", (PhD Thesis, Hacettepe University, 2011); Ayşe Aksu, "The Education Activities of American Missionaries in Ottoman Anatolia (1820-1900) and its Effects on Ottoman Social Structure" (PhD Thesis, Marmara University, 2010).

¹⁷ For studies that focus on printing activities of American missionaries e.g. see Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda Amerikan matbaaları ve Yayıncılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, eds., Aydın Aybay ve Rona Aybay (İstanbul: Aybay Yayınları, 1988), 267-287; James Coakley, "Printing offices of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1816-1900: A synopsis," *Harvard Library Bulletin* 9/1 (Spring 1998): 5-34; Geoffrey Roper, "The beginnings of Arabic printing by the ABCFM, 1822-1841", *Harvard Library Bulletin* 9/1 (Spring 1998): 50-68; Kahraman, *agm*, 2020.

¹⁸ e.g. see İdris Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Boardın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005); Ayşe Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları* (İstanbul: Dergah, 2015); Kocabaşoğlu, *age*, 2023.

¹⁹ e.g. see Gülbadi Alan, *Misyonerlik Karşısında Osmanlı Devleti'nin Politikaları* (Kayseri: Arka Oda Yayınları, 2008b); Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Devr-i Hamid – Sultan II. Abdülhamid*, ed. Metin Hülagü (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 213-256; Emrah Şahin, *Faithful Encounters: Authorities and American Missionaries in the Ottoman Empire* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2018).

However, other areas, such as the press activities of missionaries, are also important and worth examining for a broader understanding. Press activities can influence cultural interactions, communication, and the spread of ideas in significant ways²⁰. Understanding the interaction and communication of missionaries with local communities can help us understand their motivations and goals in a more holistic way. Therefore, it would be useful to conduct more research on the media activities of missionaries. Such research can play a critical role in understanding how missionaries approach communities, which media outlets they use, what kind of content they produce, and what kind of impact they have. In this way, we can gain a better understanding of all aspects of missionary activities and get a more holistic picture.

ABCFM's publications fundamentally carry the objectives of "religious agitation" and "propaganda"²¹. Considering this, it is of great importance to examine the strategies adopted by these publications to persuade the reader. Although there are some explanations²² in the literature regarding how American missionaries aimed to construct an identity through education, there has been a relatively limited detailed analysis of the persuasive principles of missionary publications. However, it is evident that the primary goal of ABCFM's publications is, by nature, to persuade readers to accept Protestantism. In this context, a significant portion of these publications **are** observed to possess religious and educational qualities. Therefore, addressing the persuasion strategies of these publications holds significant importance.

This study, undertaken to address this gap, examines the illustrated children's magazine titled *Angeliaforos Çocuklar İçin*, which commenced publication in Istanbul in 1872. The purpose of this study is to analyze how the texts within AÇİ are designed in terms of persuasive principles. Through this analysis, a better understanding of the persuasive ability of American missionary publications on their target audience can be achieved using the example of AÇİ. Furthermore, this study will establish a foundation and data source for future research on the persuasive nature of ABCFM's publications, thereby contributing to the accumulation of knowledge in the relevant field.

A Brief Overview of ABCFM's Relations with the Indigenous Greeks in Anatolia

The entrance of the rapidly growing and expanding ABCFM missionaries into Ottoman territories dates back to the 1820s. While the initially targeted region for the missionaries arriving in Izmir was the Bible Land, their ultimate aim encompassed the Anatolian lands²³. Upon reaching the Anatolian territories, the missionaries encountered a diverse array of individuals comprising men, women, and children; Muslims, Christians, Jews; the affluent and the impoverished; the healthy and the infirm; Turks, Arabs, Armenians, Greeks, and various other ethnic groups²⁴. Within missionary records, there are notations indicating the assignment of missionaries to specific groups such as Greeks, Armenians, Jews, Bulgarians, and others²⁵. These records underscore that

²⁰ For certain research pertaining to American missionaries' printing activities e.g. see Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda Amerikan matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, eds., Aydın Aybay ve Rona Aybay (İstanbul: Aybay Yayınları, 1988), 267-287; James Coakley, "Printing offices of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1816-1900: A synopsis," *Harvard Library Bulletin* 9/1 (Spring 1998): 5-34; Geoffrey Roper, "The beginnings of Arabic printing by the ABCFM, 1822-1841", *Harvard Library Bulletin* 9/1 (Spring 1998): 50-68; Kahraman, *agm*, 2020.

²¹ Kocabaşoğlu, *age*, 2023, 113.

²² e.g. see Aksu, *ibid*, 2010. According to Aksu, the ABCFM aims to establish a novel Christian model through its educational endeavors, promoting virtues such as piety, honesty, kindness, and abstinence from alcohol. Simultaneously, it aspires to cultivate an identity that embraces the American way of life through missionary activities.

²³ Kahraman, *ibid*, 2020.

²⁴ Sharkey, *ibid*, (2010 Jan). (Access on 20.07.2023)

²⁵ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 30.

missionaries arriving in Anatolia at various times particularly concentrated their efforts on the non-Muslim communities among these groups. The missionaries' specific focus on these groups can be attributed to both the religious distinctions within these communities and the underlying social dynamics²⁶.

According to Eddy²⁷, the primary objective of missionaries arriving in Ottoman territories during the 19th century was to facilitate the conversion of individuals from various religious backgrounds, particularly focusing on the Jewish community initially, to the Protestant faith²⁸. In regions densely populated by the Muslim community, where the Islamic sharia prohibited religious conversion, American missionaries faced challenges in achieving their intended success²⁹. Consequently, they began to direct their efforts towards Eastern Christians³⁰ (e.g. Armenian, Greek, Maronite, Nestorian, etc.³¹), especially considering the Islamic limitations. Among these efforts, they achieved more success with Armenians and Nestorians³². Nonetheless, they continued their efforts among the Greek population as well. In fact, according to some scholars³³, the initial scope of ABCFM's objectives encompassed the Greek community, including³⁴ the Karamanlides³⁵. In this context, upon their arrival in Izmir in 1820, American missionaries established close communication with the Greeks and significantly contributed to Greek education through the schools they established. Throughout the entire century, Greeks showed relatively less interest in religious activities compared to Armenians; however, they continued to benefit from educational services, sometimes on a fee basis.³⁶

Starting from the 1830s, the Greek population under the influence of the Greek Orthodox Patriarchate responded unfavorably to missionary activities, leading to a deterioration of relations with the missionaries³⁷. According to Alan³⁸, the initially positive trajectory of the fifteen-year relationship between the Greek Orthodox Patriarchate and American missionaries began to sour,

²⁶ Sharkey, *ibid*, (2010 Jan). (Access on 20.07.2023)

²⁷ David Brewer Eddy (1913). *What next in Turkey - Glimpses of the American Board's work in the Near East*. (Boston: American Board, 1913).

²⁸ Öney, *ibid*, 2019.

²⁹ Noticing this, missionaries compelled the Ottoman government to endorse religious freedom by leveraging the power of Western states, predominantly that of the British. See Sharkey, *ibid*, (2010 Jan). (Access on 20.07.2023)

³⁰ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 31;

³¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu, 2005), 374.

³² Öney, *ibid*, 2019.

³³ Karabıçak, *ibid*, 2011, 3.

³⁴ In the Ottoman Empire, which was a society based on religion, the Karamanlis were considered as part of the Greek Orthodox community. That's why, during the Exchange of Populations in 1923, they were sent to Greece along with the Greeks. See Cami Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*. (İstanbul: Sanayiinefise Matbaası, 1932), 19.

³⁵ In the academic literature, the term "Karamanlis" generally refers to a populace that predominantly inhabited Central Anatolia but was also present throughout the entirety of Anatolia and the Balkans. This community, commonly associated with the Orthodox Christian denomination, is characterized by its exclusive proficiency in the Turkish language. As previously addressed in another study the academic literature concerning the origins of the Karamanli people is marked by two principal perspectives. According to the first viewpoint, the Karamanlis are originally of Greek descent, and due to their geographical isolation from Greek-speaking communities in Western Anatolia, they gradually abandoned the Greek language over time. On the contrary, the second perspective contends that the Karamanlis are inherently Turkish. It asserts that prior to the conquest of Anatolia, some Turks, serving as mercenaries under the command of the Byzantine Empire, underwent a transformation in their religious affiliations, either by voluntarily changing their faith or through Christianization. Consequently, they evolved into Turkish-speaking communities. Researchers advocating for the second perspective argue that the Karamanlis have Turkish roots (Hayrullah Kahya, "Karamanlıca Bir Kitap Yeni Hazne Ve Dil Özellikleri (İmlâ Özellikleri Ve Ses Bilgisi)", *Turkish Studies* 3/6(2008): 368). For further information regarding the Karamanlis, e.g. see Yonca Anzerlioğlu, "Tarihi verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51, (2009):171-188; Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*. (Ankara: Phoenix, 2016); Evangelia Balta (ed.) *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz: Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012); Gazanfer İbar, *Gazanfer Anadolu Hemşehrilerimiz - Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018); Hayrullah Kahya, "Grek Harfli Osmanlı Türkçesi Bir Eser: spat-ı Mesihîye Üzerinde Dil İncelemesi", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, 2003); Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983); Baykurt, *ibid.*, 1932.

³⁶ Alan, *ibid*, 2001.

³⁷ Öney, *ibid*, 2019.

³⁸ Alan, *ibid*, 2001.

following the establishment of the new independent state of Greece. Initially, due to their rebellion against the Ottoman Empire, the Greeks found themselves in a challenging economic and social situation, prompting them to welcome missionary assistance during this period. However, after achieving independence, the Greeks managed to improve their circumstances and began to perceive that they no longer required the assistance of missionaries. This transformation constitutes one of the key factors underlying the changes in the relationship between missionary activities and the Greek community.

However, caution should be exercised when accepting this view, as the deterioration of relations between local sects and American missionaries is not confined to the Greek Orthodox Church³⁹. Intense conflicts have also arisen between other local churches (such as the Maronite Church and the Armenian Apostolic Church) and American missionaries. These local churches have realized that the primary aim of American missionaries is to draw local Christians towards the Protestant faith through education, and as a result, they have forbidden their members from establishing relationships with American missionaries. They have reacted strongly against those who didn't adhere to these prohibitions, and many of them have even been expelled from their religious communities⁴⁰.

Starting from the mid-1840s, with Dr. Goodell offering religious services in Turkish in Istanbul, the interest in the Protestant denomination among the Ottoman Greeks was revitalized as some Greeks began attending his meetings. By the year 1850, the group of Greeks numbered more than forty, and their desire to pray in their own language led to the initiation of Greek-language services by the missionary Mr. Van Lennep. However, this proved insufficient, and in 1851, Panayotes Constantinides was appointed by the missionaries to conduct prayers, thus becoming the first Greek Protestant minister. With the official recognition of the Protestant community in the Ottoman Empire in 1851, the reports of the missionaries in Anatolia started to highlight successes among the Greeks, and positive outcomes began to emerge from the activities conducted among them⁴¹. According to Alan, a prominent researcher renowned for his significant contributions to missionary studies, during this period, the significance of the modern and high-quality education provided by the American Board missionaries was better understood by the Greeks, leading to the realization of the necessity to benefit from these services. Consequently, a more positive attitude toward the missionaries began to resurface. However, it's essential to consider that the establishment of Protestant churches by the Greeks within Ottoman territories and their official recognition by the Ottoman state also played a significant role in this process. Through the registration of these "officially recognized" Protestant Churches, native Christians who had been excommunicated from their original churches found relief from social exclusion and loneliness. Finding a new refuge, the transition of these native Christians to Protestantism was facilitated⁴².

The ABCFM missionaries directed their efforts towards the Karamanli community in Anatolia, who resided in the region and knew no language other than Turkish, writing their texts in the Greek alphabet. As a result of these activities, following the Ottoman Empire's recognition of Protestantism as a distinct *millet* (nation), the Protestant church established in Izmir in 1850 garnered interest not only from the local population but also from the Karamanlı people residing in different areas such

³⁹ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 77.

⁴⁰ Öney, *ibid*, 2019.

⁴¹ Alan, *ibid*, 2001.

⁴² Öney, *ibid*, 2019.

as Inner Anatolia and Western Anatolia. Within this context, the participation of a limited number of Karamanli individuals in William Goodell's events in Istanbul in 1846, where he delivered sermons in Turkish to Armenians, was interpreted by missionaries as a sign of Karamanli's interest in the Protestant faith⁴³. However, it is well-known that a significant portion of the Karamanli population, influenced in part by the Greek Orthodox Patriarchate of Constantinople, exhibited a cautious stance toward Protestant missionary activities, adopting a competitive attitude⁴⁴. This sentiment was most notably reflected in the actions of Karamanli intellectuals, who produced cautionary and protective publications against Protestant missionaries⁴⁵. Furthermore, in the publications after the 1820s when Protestant missionaries began operating in Anatolia, an intriguing shift occurred. While earlier the readers were generally addressed as "Christians," these publications started to address them as "Orthodox Christians" to emphasize the Orthodox Christian faith, highlighting the importance of this distinction⁴⁶.

Moreover, the fact that the subscriber count of AÇİ, which was voluntarily purchased for a certain fee⁴⁷, never exceeded five hundred, can be interpreted as another indication of the limited impact of Protestant missionaries among the Karamanli population. Despite its efforts to underscore the significance of AÇİ and sustain its publication, the likely reason for the cessation of the magazine is predominantly attributed to financial constraints⁴⁸. Additionally, considering that the version printed in the Armenian alphabet, Avedaper, continued until 1915⁴⁹, it becomes evident that this version persisted for at least ten more years than the version printed in the Greek alphabet, AÇİ. This observation further supports the stated evaluation. Nonetheless, it is important to acknowledge that Orthodoxy is an integral component of Greek identity; however, during the wartime context, a partial convergence between Orthodox adherents and Protestants emerged against a "common enemy" should also be kept in mind⁵⁰. Despite all these factors, it can be asserted that the influence of Protestant missionaries on the Karamanli population was comparatively constrained when juxtaposed with their impact on the Armenians⁵¹.

Publication Activities of ABCFM Missionaries among the Karamanli Community

According to the Annual Reports, ABCFM missionaries prioritized the establishment of printing presses within Ottoman territories. This decision was driven by their awareness of the significance of disseminating missionary activities by distributing sacred scriptures and pamphlets in the region. In this context, they aimed to establish printing presses as a means to reach a broader audience with the Protestant faith. ABCFM missionaries viewed preaching as a foundational tool, while also considering education and printing as supportive elements. In other words, printing presses were deemed crucial instruments to facilitate the spread of sacred texts and education, serving as a significant means to advocate for missionary endeavors across diverse languages and

⁴³ Alan, *ibid*, 2001.

⁴⁴ Anzerlioğlu, *ibid*, 2016, 181-182.

⁴⁵ For more detailed information regarding the Karamanlides' efforts in countering missionary propaganda see Stefo Benlisoy "Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During in the Nineteenth Century" (PhD diss., Boğaziçi University, 2010), 260-277.

⁴⁶ Evangelia Balta, "Anadolu Türkofon Hıristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Bir Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri", trans. Herkül Milas, *Tarih ve Toplum*, 74, (1990): 19; Evangelia Balta, "A notebook on the History of the Karamanli Press", (Eds.). Evangelia Balta, G. Salakidis and T. Stavrides, In *Studies Ottoman Empire and Turkey*. İstanbul: The Isis Press, 2014.

⁴⁷ Karabıçak, *ibid*, 2011, 3.

⁴⁸ Stelios Irakleous, "Sociolinguistic Aspects of Αγγελιαφόρος Τζοτζουκλάρ ιτζούν 1872-1896," Ed. Evangelia Balta, In *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (İstanbul: Isis Press, 2014a), 394-395;

⁴⁹ ARIT-I: <http://dliir.org/eresources/93-american-board-periodical-collection.html> (Access on 27.07.2021)

⁵⁰ Gülen Göktürk, "Well-Preserved Boundaries: Faith and Co-Existence in the Late Ottoman Empire" (PhD diss., Middle East Technical University, 2015), 290-291.

⁵¹ Benlisoy, *ibid*, 2010, 277.

cultures in various geographic regions. This approach thus engendered the belief that even during periods of missionary inactivity, Protestantism could still be propagated through the medium of printing presses⁵².

The foundation of ABCFM's publication efforts, which significantly contributed to the spread of Protestantism in Turkey⁵³, was established in Malta in 1822⁵⁴. During this period, the publications produced in the printing press established in Malta were distributed through missionaries operating within Ottoman territories. Within the initial four and a half years after its establishment, approximately 8 million (211,850 copies) print jobs were completed, demonstrating the highly active nature of the Malta printing press. In tandem with political and social changes, the printing press was relocated to Izmir in 1833 and subsequently transferred to Istanbul after 1853. According to missionary records, activities continued intensely in both Izmir and Istanbul. Throughout this process, around 20 million pages of printing were executed, which roughly translates to about 200,000 volumes of printed materials or approximately 200 publications. Considering that the number of books printed in Ottoman territories between 1729 and 1839 was believed to be fewer than 500, the vigorous operation of the Izmir printing press within a span of 20 years becomes even more apparent with its production of around 200 publications. Upon its relocation to Istanbul, the printing press's activities gained further momentum, leading to the need for establishing new printing presses in regions such as Antep⁵⁵ and Beirut.

By the late 19th century, it is known that ABCFM had expanded to publish in 23 different languages, with a notable portion of these diverse publications taking place within Ottoman territories. According to ABCFM's records, between 1866 and 1897, a total of 249 books in Armenian-scripted Turkish, Armenian, Bulgarian, Greek-scripted Turkish, Arabic-scripted Turkish, and Greek were published, and out of these, 41 (16.47%) were printed in Greek-scripted Turkish. Furthermore, from 1822 to 1881, among a total of 725 books, brochures, pamphlets, and similar publications printed in Armenian, Armenian-scripted Turkish, Greek, Greek-scripted Turkish, Bulgarian, Italian, Arabic-scripted Turkish, and Ladino, there were 32 (4.41%) publications in Greek-scripted Turkish. According to ABCFM records, printing and publishing activities within Ottoman territories continued "at a sustained pace" until the outbreak of the First World War⁵⁶. Throughout this period, while the printing of books in Greek-scripted Turkish may have experienced occasional fluctuations, the overall presence of such publications endured⁵⁷. One of these notable works is the illustrated children's magazine named "AÇI," which forms the foundational material of this article and was specifically designed for Karamanlı children.

⁵² Kahraman, *ibid*, 2020, 101. Kahraman notes that in letters written to the Board by the British clergyman Williamson as early as the 1820s, the significance of the printing press is discussed, and this matter is addressed in the annual reports of the year 1856.

⁵³ Öztürk, *ibid*, 2007.

⁵⁴ Fundamentally, Protestant missionaries who published the first newspaper in Bulgarian and the second newspaper in Armenian are regarded as pioneers of periodical publications in the Ottoman Empire. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?" *Middle Eastern Literatures*, 6/1 (2003): 43

⁵⁵ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 38, 65.

⁵⁶ Kocabaşoğlu, *ibid*, 2023, 112-114.

⁵⁷ However, it appears that they never held a prominent position among the total publications. In fact, they typically ranked towards the end. This situation must be related to the population of the Karamanlides.

The AÇI in Light of Cialdini's Principles of Persuasion

This study is qualitative research based on document analysis. The primary data source for the study is the monthly publication AÇI, spanning the years 1872 to 1895 (or 1905?⁵⁸), which targeted Turkish-speaking Christian Orthodox children in Anatolia and was composed in Turkish using Greek letters (Karamanlidika)⁵⁹. The magazine covers topics such as Christian values, morality, and scientific subjects, using an authoritative narrative style. It was printed in Istanbul by ABCFM missionaries. It is known that AÇI covered the same content in Armenian, published as *Avedaper*, in Armenian-scripted Turkish, and after 1874, in Bulgarian under the name *Zornitsa*⁶⁰.

Based on the fact that each volume of the magazine contains similar content⁶¹ and only the first volume has been published so far, this study is limited to examining solely the first volume published in 1872. This first volume was studied, transcribed, indexed, and reproduced as a facsimile by Kahya⁶² in 2017, and this published work has been used in the study. The data was analyzed using the descriptive analysis method. Additionally, the persuasive techniques identified in the study have been evaluated within the context of Cialdini's principles of persuasion, considering Cialdini's⁶³ prominent position as a leading researcher in the field of persuasion psychology.

According to Cialdini, establishing a positive reciprocal relationship is the first step in persuading people. Creating a positive connection is crucial for the initiation and continuation of communication. At the beginning of a relationship, persuasion should focus on the principles of *reciprocity* and *liking*. Employing the technique of "giving before receiving" in a meaningful, unexpected, and personalized manner, emphasizing similarities, offering sincere compliments, and making the recipient feel understood and shared can enhance the success of persuasion. However, reciprocity and liking alone are not sufficient for successful persuasion. People with a positive relationship with the communicator need to determine whether the change is rational and intelligent before they commit to it. At this stage, focusing on the principles of *authority* and *social proof* is appropriate. It would be necessary to demonstrate that experts and authorities have established the necessity of the change and that most people follow such directives. To ensure the success of persuasion it is crucial to direct attention towards the principles of *scarcity* and *consistency* as a means of motivating the recipient. Reminding the recipient of their previous statements or actions related to the subject to persuade them to embrace the change, highlighting potential losses if they resist change, or demonstrating these losses can play a role in persuading the recipient. In addition

⁵⁸ This uncertainty might stem from the notion that not all issues of the magazine are accessible. Furthermore, no corroborating information has been found in another source regarding the magazine's issues.

⁵⁹ Between the years 1869 and 1905, the children's magazines published in Arabic-script Turkish are as follows: Mümeyyiz (1869-1870), Hazîne-yi Etfâl (1873-1874), Sadâkat-Etfâl (1875), Âyine (1875-1876), Arkadaş (1876), Tercümân-ı Hakikat (1880), Âile (1880), Bâğçe (1880-1881), Mecmûa-yı Nevresidegân (1881), Çocuklara Arkadaş (1881), Çocuklara Kırâat (1881), Vâsita-yı Terakkî (1882), Etfâl (1886), Nümüne-yi Terakkî (1887), Debistân-ı Hired (1887), Çocuklara Ta'lim (1887), Çocuklara Mahsûs Gazete (1896), Çocuklara Rehber (1897), Çocuk Bâğçesi (1905) (Eray Yılmaz, "Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlı kimliği (1869-1908) (Ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya)", PhD. Diss., Yıldız Technical University, 2015, 80).

⁶⁰ Janos Eckmann, (1991), "Karaman Edebiyatı", In *Türk Dünyası Edebiyatı I*, prep. Halil Açıköz, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991), 20-37; Balta, *ibid*, 1990; İbar, *ibid*, 2010; Hayrullah Kahya, *Karamanlıca Resimli Bir Çocuk Dergisi: Angeliatoros Çocuklar İçin (1872)*. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017); Balta, *ibid*, 2014; Irakleous, *ibid*, 2014a; Irakleous, *ibid*, 2014b.

⁶¹ Irakleous (2014b) and Altuntaş (2021) demonstrate through their studies that the content of the journal has not undergone significant changes over the years. For instance, an examination of the texts in the 12th issue of the 1896 volume of the journal reveals that, in addition to general cultural information, the majority of the texts are related to the Christian religion (see Mehmet Altuntaş, "Karamanlı Türkçesinde Yayınlanan Angeliatoros Çocuklar İçin (1872-1896) Dergisinin Analitik Bibliyografyası", MA Thesis, Kırklareli University, 2021, pp.621-623).

⁶² Kahya, *ibid*, 2017.

⁶³ Robert B. Cialdini, *İknaya Açılan Kapı*. (Trans. Taner Gezer). (İstanbul: MediaCat Kitapları, 2017); Robert B. Cialdini, *İknanın Psikolojisi*. (Trans. Fevzi Yalın). (İstanbul: MediaCat Kitapları, 2023).

to these principles, being *together* and *acting in unity* is also highly effective in the success of persuasion⁶⁴.

1. Principle of Reciprocity

The principle of reciprocity is the foundational principle of persuasion. According to this principle, regardless of culture, individuals tend to accept offers from those whom they feel indebted to. Creating a sense of indebtedness through the tactic of "giving before receiving" forms the core of the reciprocity technique. The effectiveness of this technique is enhanced when the act of giving is meaningful and unexpected, tailored to address a person's unique need. In other words, when the given item or favor is delivered in an unforeseen time or place and is aligned with the recipient's context, functionality, usefulness, and practicality, the likelihood of persuading the recipient increases. Similarly, when the given items cater to the recipient's specific needs or make them feel special, it significantly contributes to the communicator's success in persuasion⁶⁵.

In the opening segment of the first issue of the initial volume of AÇİ, an account of the rescue of an American sentenced to execution in Cuba by American and British consuls is presented. The passage concludes by asserting the role of Christ in saving individuals from eternal death, addressing the reader in the following manner:

*İmdi çocuklar, bu tasvire bakıb bir kerre düşünin ki o adem ölümden kurtulduğu için nasıl seviniyor! Biz de kurtarıcımız İsus Hristos'a ne kadar teşekkür etmeliyiz ki bizi kurtarmak için ömrünü uğrumuza kurban etdi*⁶⁶.

"Now, children, look at this picture and think once: how happy that man is because he survived death! We should also thank our savior Jesus Christ very much because he sacrificed his life to save us."

In this passage, the intention is to make readers feel indebted to Christ in order to persuade them to his messages. Christ sacrificed his own life to save people from eternal death. A reader who believes in this will find it easier to be persuaded by Christ's messages. This is because Christ has "given before receiving." And what he has given is his most valuable possession, his life. This aspect enhances the value and impact of the felt indebtedness, serving as a significant detail. Moreover, what is given is salvation from eternal death, which is highly significant and valuable for everyone.

The same technique has been used in the following passage:

*Dua ve ibadet etmeye şimdiye dek kayretsiz bulduğunuz ise şimden sonra kayrete gelmelisiniz. Kurtarıcınız İsus'un davetlerini ve nasihatlarını hususa günahlarınızdan dolayı müstahakk olduğunuz ebedi azabdan kurtulmanız için onun damla damla yere dökülen ve ol örtülü stavrosu kırmızıya boyayan kıymetli kanını hatrımıza getirin*⁶⁷.

"If you have been reluctant to pray and worship until now, you must now become motivated. Remember the invitations and advice of your Savior Jesus, especially his precious blood that was shed drop by drop onto the ground and dyed his covered cross red, so that you can be saved from the eternal torment you deserve due to your sins."

⁶⁴ Cialdini, *ibid*, 2017; Cialdini, *ibid*, 2023.

⁶⁵ Cialdini, *ibid*, 2017, 183-188.

⁶⁶ AÇİ, 1872, 1a/22-29

⁶⁷ AÇİ, 1872, 2a/35-44

In this passage as well, the aim is for children to feel indebted to Christ. Christ has shed his blood for them selflessly. As a result, readers are expected to put in more effort to follow Christ's messages, pray, and engage in worship.

Another example of this technique in AÇİ is as follows:

Çocuklar İçin Angelioforos ayda bir kerre neşrolunub senevi fiyatı bir çeryek mecrediye yahod temiz para olarak 5 guruş ise de bir mahalde kendi ismine 25 nushe birden alan yalnız bir lira verecekdir⁶⁸.

"Angelioforos for Children is published once a month, and its annual price is a quarter Macidiya or exactly 5 qurush. However, if you purchase 25 copies at once from a single location in your own name, you will only pay one lira."

In this passage, a meaningful and unexpected discount is offered to encourage readers to purchase more magazines, aiming to persuade them. Here, a material (e.g. the magazine) of personal interest is presented at a discounted price.

In another section where the importance of helping mothers is emphasized, the indebtedness of children to their mothers is expressed as follows:

Bir kerre düşün ki valideni sevmeye ne kadar borclusun! O, seni bu boya getirinceye dek ne ağrılar, ne zahmetler çekmiş! Bütün ömründe onun için çalışsan onun sana ettiği eyliğe karşılık etmiş olmazsın. Öyle ise, bak ki, bari ona daima muhabbet ve teşekkür gösteresin⁶⁹.

"Think for a moment how much you owe to loving your mother! She has endured pains and hardships until she brought you to this age! You can never repay the kindness she has shown you throughout your life. Therefore, at least always show her love and gratitude."

In this passage, an attempt is made to persuade children to help and serve their mothers by evoking a sense of indebtedness towards them.

2. Principle of Liking

One of the most essential rules for achieving persuasion success is for the communicator to gain the affection and sympathy of their audience. Therefore, it's important for the communicator to exhibit attitudes, behaviors, and expressions that would earn the audience's fondness. This involves dressing in a way that appeals to the audience, making jokes, and paying attention to gestures and facial expressions. According to this principle, winning people's affection involves two key components: *similarity* and *compliments*. The concept of similarity is rooted in the fact that individuals tend to prefer those who resemble them in various aspects (race, language, accent, gestures, facial expressions, religion, attire, hobbies, habits, etc.). People are more easily persuaded by those who are similar to them, as they like them more. Compliments, on the other hand, are a significant factor that emotionally nourishes individuals and contributes to their survival. Research indicates that regardless of whether it's about appearance, taste, personality, habits, intelligence, etc., a communicator who gives compliments tends to be more successful in persuading the audience. Those who receive compliments tend to like those who compliment them more and are inclined to do favors for them. In short, trying to endear oneself to the audience by offering compliments and highlighting shared characteristics is crucial for persuasion. Additionally, conveying the message

⁶⁸ AÇİ, 1872, 24c/47-53

⁶⁹ AÇİ, 1872, 8b/38-46

that you truly understand the audience and share the same feelings and thoughts can further enhance persuasion success. This is because people tend to trust individuals who are similar to them to lead them in the right direction. In summary, people have an affinity for those who possess shared traits, and similarities, and those who offer compliments. They are more inclined to be persuaded by individuals they like, who are similar to them, and who provide compliments⁷⁰.

The principle of liking has been effectively employed in the passage describing the purpose of AÇİ. In an article related to New Year's in the magazine, children are addressed with a genuine understanding of their feelings. The article sincerely portrays how, during their own childhood, the writers too shared the same emotions and thoughts. The aim is to increase children's hopes and amplify their joys, by incorporating beautiful stories, pictures, and advice in the magazine. This passage highlights the intent to provide space for uplifting stories, illustrations, and guidance in order to enhance children's hopes and multiply their joys:

Biz de sizinle sevinib umarız ki sizin ol umud ettiğiniz güzel güzel şeylerin hepsi de olacak. Bizim de çocukluğumuz ve çocukluğumuzda olan umudlarımız ve arzulerimiz hatrımıza gelib sizin sevincinizi değil eksiltmek, illa artırmak isteriz. Bu sebebden işte bu tasvirli Angeliatoros'u da çıkarıyoruz (...). Sizin hepinizin -İoannis'in, Anastas'ın, İakovos'un Stefanos'ın, Mariam'ın, Evfimia'nın, Sofia'nın ve daha yüzlerce oğlanların ve kızların önümüzde bu Çocuklar Angeliatorosu'nu okuduğunu hayal ile görüb sürü ile önümüzde toplanmışsınız gibi öyle sizinle söyleşiyoruz deyu zannederiz⁷¹.

"We too rejoice with you and hope that all those beautiful things you hope for will come true. We want to bring to mind not to diminish, but rather to increase your joy, our childhood, and the hopes and desires we had during our childhood. That's why we're launching this illustrated Angeliatoros (...). We imagine that each one of you - Ioannis, Anastas, Iakovos, Stefanos, Mariam, Evfimia, Sofia, and hundreds more boys and girls - are reading this Children's Angeliatoros in front of us in a gathering, communicating with you in our minds."

In this passage, the intention is to create a sense of affection from the reader by emphasizing similarities between them.

In the following passage, children are being advised to perform acts of kindness:

Ne mutlu ol adama ki ihtiyarlığında çocukluğundan beru bütün ömründe başkalarına eylik etmiş, sefillere teselli vermiş, zaiflere yardım eylemiş ve cahillere kalaguzluk etmiş olduğunu hatrına getirebilir⁷².

"Fortunate is the person who, in their old age, can recall that since childhood, they have done good to others throughout their entire life, provided comfort to the afflicted, assisted the poor, and guided the ignorant."

In this passage, the technique of compliment (praise) has been employed to persuade children to perform acts of kindness. Those who perform acts of kindness are praised using the phrase "how fortunate" or "how happy."

⁷⁰ Cialdini, *ibid*, 2017, 181-191.

⁷¹ AÇİ, 1872, 1c/36-42-2a/1-16.

⁷² AÇİ, 1872, 30a/31-36.

3. The Principle of Social Proof

According to the principle of social proof, individuals are inclined to behave in ways that align with the beliefs, imaginations, feelings, or actions of others. People tend to think that what others do is correct. Based on this principle, when individuals witness, hear about, or sense that a large number of people are behaving in the same way, they are more likely to believe that these actions are not only ethically sound but also practically valid. The fact that something is popular or commonly observed within society leads individuals to assume that such actions are correct. This is also referred to as validity. In addition to validity, the second component of the principle of social proof is observability. Observability entails individuals knowing that the actions expected of them are also being carried out by others. People tend to find actions performed or attainable by others as more accurate and realistic. This alleviates concerns about the feasibility of such actions⁷³. In short, according to this principle, people are more easily persuaded when it comes to actions that are widely accepted within society and performed by many.

This principle is extensively used in AÇİ. Many texts in the magazine narrate real or fictional events. The correct and incorrect behaviors in these events are demonstrated, and the reader is encouraged to act similarly to those considered to have acted correctly. By highlighting that the expected actions have been previously carried out by others, it showcases the feasibility of the task. Consequently, the reader is primed to be persuaded:

Pekala, bir şey daha var: Çocuklar için neşrolunan Angeliaforos'u alsınlar deyu arkadaşlarının bazılarını kandırabilirsin. Eğer senin Angeliaforos'unu onlara gösterirsen o çok faydeli ve makbul bir gazeta olduğunu fehm edib belki onlar da birer nushe almaya haves edecekler⁷⁴.

"Alright, there's one more thing: You can convince some of your friends to get the Angeliaforos published for children. If you show them your Angeliaforos, they might understand that it's a very beneficial and worthwhile magazine, and perhaps they will also be eager to get a copy of it."

In this passage, the reader is encouraged to persuade other children to get the Angeliaforos magazine. To achieve this, the suggestion is made that the reader can show their own copy of the magazine to other children to persuade them. This technique is based on conveying to the other person the idea that having what others have or do is important. Therefore, it is suggested that using the social proof technique of persuasion is beneficial here.

Bugünlerde çocuklar haylı mahallerde ruhani resaleler (Fillada) dağıdarak çok faydeli işler görüyorlar. Sen dahi böyle bir iş yapabilirsin. Dua edib Allah'a güvenerek ruhani cüzler tanıdığın çocukların eline geçirirsen ihtimal ki ol çocuklar ol cüzleri okuyarak kendi yaramaz yollarından Allah'a dönmeye iskât olacaklar⁷⁵.

"These days, children are performing very beneficial tasks by distributing spiritual *resales* (Fillada) in many neighborhoods. You could also engage in such a task. By praying and trusting in God, if you place the spiritual brochures into the hands of children you know, it's possible that these children, upon reading the brochures, will be convinced to turn to God from their wrong paths."

⁷³ Cialdini, *ibid*, 191-195.

⁷⁴ AÇİ, 1872, 26b/2-10.

⁷⁵ AÇİ, 1872, 26a/42-50.

In the passage above, the reader is asked to distribute religious brochures conveying Protestant teachings that are prepared for children. To persuade children to do this, it is mentioned that other children have already engaged in this behavior and have thus done valuable deeds. This implies that the desired actions are valid and achievable, instilling a sense of feasibility in the reader. In this passage, the technique of social proof is used to persuade the reader.

4. The principle of Authority

The principle of authority, derived from the reflection "The message conveyed is the message itself," signifies that the communicator of a message holds significant influence in the eyes of the recipients. Apart from the content, logic, relevance to the topic, inclusion of strong evidence, etc., the identity of the messenger plays a crucial role in persuading the audience. In other words, individuals who are perceived as experts or authorities in a specific subject are generally more successful in persuading people. In addition to possessing expertise in the subject matter, another element that boosts persuasiveness is establishing trustworthiness. People assess whether the communicator is trustworthy before qualities like attractiveness, intelligence, helpfulness, compassion, and consistency. Trustworthiness implies that the communicator conveys information honestly, impartially, and regardless of whether it aligns with their personal interests. Building trust with the audience, however, takes time. Moreover, if the communicator openly acknowledges the incomplete, flawed, or harmful aspects of the topic during the communication, it enhances the communicator's power of persuasion⁷⁶.

In AÇİ, authority is often attributed to Christ. Occasionally, Bible verses have also been presented as authority. At times, the author presents themselves as an authority by describing themselves as a knowledgeable and experienced elder.

In a text where advice is given regarding harmonious and amicable relationships with friends, the words of Christ are cited as an authoritative source:

*Hristos Efendimiz gerek oyun vakti gerek başka vakıtlar için bize güzel bir nasihat vermiştir. İşte onun nasihatı: 'Ademler size her ne isterseniz ki edeler, siz de onlara öyle eyleyin.'*⁷⁷

"Our Lord Jesus has given us a beautiful piece of advice for both playtime and other times. Here is his advice: Whatever you wish that others would do to you, do also to them."

In this passage, children are advised to play nicely and show understanding towards each other without fighting. To persuade the reader on this matter, the authority of Christ has been utilized effectively.

In the following passage, the authority principle is also employed. The passage emphasizes belief in and seeking refuge in Christ. To achieve this persuasion goal, the authority principle is utilized:

Küçük çocukları Hristos'a getirenlere resuller darıldılar. Lakin İsus dedi 'Çocukları koyverin ve onları bana gelmekden men etmen.' Bundan anlaşılır ki Hristos kendi şagirdlerinin cümlesinden çok ziyade merhametlidir. Öyle ise doğru ona gitmeliyiz. Başka miyancı yahod şefaatacı aramaya hacet yok. Hristos'un şagirdleri bizi belki kovarlar deyu korkulabilir. Lakin Hristos'dan asla

⁷⁶ Cialdini, *ibid*, 2017, 195-199.

⁷⁷ AÇİ, 1872, 2c/20-26.

*korkulmaz. O bizi kovamaz. Çünkü kendisi 'Bana geleni asla dışarı çıkarmayacağım.' demiştir. İmdi hiç başkasına gitmeyelim. Doğru ona gidelim*⁷⁸.

"The apostles were displeased with those who brought little children to Jesus. However, Jesus said, 'Let the children come to me and do not hinder them.' This shows that Jesus is much more compassionate than all of his disciples. So, we should go to him directly. There is no need to seek other intermediaries or intercessors. It might be feared that Jesus' disciples could possibly reject us, but one should never fear Jesus. He will not reject us, for he has said, 'I will never drive away anyone who comes to me.' So let's not go to anyone else. Let's go directly to him."

In this passage, the authority is Christ himself and his relevant words.

In the following passage, the necessity for children to strive to become exemplary individuals is emphasized. Effort is advised to be put into this endeavor. However, it is conveyed that maturity won't happen suddenly; it requires time, and it's important to be content with one's current state:

*Bir çocuk büyük ademlerin haline arzu edib onlar gibi eyi ve faziletkâr olmak isterse Hristos'dan lutf ve kuvvet dileyib kendi halinde rast gelen işvalara karşı komaya çalışsın. Ey çocuklar, birden büyük işlere arzu etmeyin! Hristos'un sözü daima hatrınızda olsun: 'Azda emin olan kulu efendisi çok şeyler üzerine tayin eder.'*⁷⁹.

"If a child wishes to attain the character of great people and be virtuous like them, let them seek grace and strength from Christ, and strive to resist the evil they encounter in their daily life. Oh children, do not aspire to achieve great things all at once! Always remember Christ's words: 'He who is faithful in very little is faithful also in much.' Seek to be faithful in small matters first, and then greater responsibilities will come."

This approach adheres to the authority principle to persuade the reader. In such matters, Christ is the expert, and thus, by quoting His words, the intention is to convince the reader.

In AÇİ, a story is presented where a child comes to faith and then leads their father to faith. When the mischievous deeds of the child are disclosed to the father by the mother, the child, tearfully, expresses his desire for his misdeeds not to be recorded in God's book. The father informs his son that, through Christ's intercession, they can pray to God to erase his sins. In response, the child expresses his wish to pray alongside his father. Subsequently, driven by his child's request, the father prays for the child's sake and is compelled to come to faith, concluding his words as follows:

- *Eyer evladlarımıza Allah'ı tanıtmak istersek onu evvela biz bulmalıyız*⁸⁰.

"If we want to introduce God to our children, we must first find Him ourselves."

However, the father had long abandoned prayer and worship. He describes himself in the following manner:

*... çok seneler dünyayı ve onun faniliğini sevdim. Ne dua eder, ne de ibadete gider idim. Allah'a hizmet etmediğimi bilir idim ise de Allah insanları yaratmış olduğu için onları ve beni dahi mutlak helas eder deyü zanneder idim*⁸¹.

⁷⁸ AÇİ, 1872, 16c/43-58.

⁷⁹ AÇİ, 1872, 16a/18-27.

⁸⁰ AÇİ, 1872, 7c/48-50.

⁸¹ AÇİ, 1872, 7b/20-27.

"For many years, I loved the world and its transience. I neither prayed nor went to worship. Although I knew I wasn't serving God, I believed that just because God had created people, He would surely save them and even me."

In this passage, the authority figure is the narrator. According to this principle, people are inclined to be persuaded by psychologically reliable individuals. In line with this judgment, the narrator in the passage has openly admitted their own flaws without concealing them. This transparency is important in gaining the reader's trust. The use of the authority technique in this passage aims to persuade children to engage in prayer and worship.

In the passage that narrates an incident regarding the harms of alcoholic beverages, the authority principle has also been applied. The passage advises children to stay away from alcohol and refers to Bible verses that discuss the potential harm they might face if they don't.

Ey genc dostlarım, size nasihat ederim ki serhoş edici içki asla kullanmayasınız ve eyer kullanmaya başladınız ise daha kolay iken heman vazgeçmeye bakın. 'Daima hatrınızda olsun ki şarab ademin yüreğini biraz vakit ferahlandırır ise de sonunda yılan gibi ısırır ve sağır yılan gibi sancar' (Ems. 25, 32)⁸².

"My young friends, I advise you to never use alcohol, and if you have started using it, try to quit while it's easier. Always remember that 'while alcohol may momentarily lighten a person's heart, in the end, it bites like a snake and stings like a deaf adder.' (Ems. 25, 32)"

In this passage, the authority is the Holy Book.

5. Scarcity Principle

This principle is rooted in the tendency of individuals to desire scarce items more. This is because scarce items carry the risk of being lost, and people usually fear loss more than they desire gain. As a result, the perceived value of scarce items is higher in people's eyes. Techniques such as limiting production or imposing restrictions on the sale of an item can serve as examples of situations where the scarcity principle is applied⁸³.

Within the pages of AÇI, there is a narrative depicting the rescue of a child from a ship ablaze and sinking in the middle of the sea. The individual who saves the child is a man who, after years of laboring in gold mines, returns home possessing a considerable amount of gold. The child, orphaned and unable to swim, implores the man for help in saving himself. Despite the cost of relinquishing his amassed gold, the man aids the child, ultimately preserving the child's life. This passage underscores the principle of the scarcity effect, where the man's choice to prioritize the child's life over the gold he possesses exemplifies the impact of this principle. According to this principle, individuals are inclined to attribute greater value to scarce and hard-won possessions due to the increased risk of their loss. The man's decision to forsake the gold in favor of saving the child's life highlights the greater significance of the child's life compared to the risk of losing the gold. This scenario vividly illustrates how the scarcity effect can influence human decisions and actions:

⁸² AÇI, 1872, 13c/45-14a/1-9.

⁸³ Cialdini, *ibid*, 2017, 199-200.

Bakın çocuklar, insaniyet nefsanıyetden ne kadar eyidir! Bu adem çocuğu brakıb da altunu ile beraber karaya çıkmış bile olsaydı çocuğu telef olmaya brakdığı için bütün ömründe zamirinde rahatsızlık duyacağ ıdı⁸⁴.

"Look, children, how much better humanity is than selfishness! Even if this person had left behind the child and come ashore with his gold, he would have felt discomfort in his conscience throughout his life for not letting the child perish."

In this passage, there is an attempt to persuade individuals to embrace a sense of selflessness rather than selfishness. The passage employs the scarcity technique to convince the reader about the value of adopting the desired mindset.

In AÇİ, an incident involving a young individual with limited religious knowledge in America is recounted. The youth befriends an irreligious person, and this irreligious friend poses challenging questions about religion to the youth. However, the youth struggles to provide answers to these questions. Consequently, the friend consistently mocks the youth. During one such conversation, the youth utilizes the scarcity technique to persuade his friend:

Ben malümatlı olmadığım halde elbetde böyle süallere cevab veremem ve İngilizcede etdiğim yanlışlar için dahi size gülünc oluyorum. Lakin bundan az gün sonra büyük bir meclis olacak. İkimiz de herhalde oraya davet olunacağız. Orada size salt bir şey süal olunacak. Yani 'İsus Hristos efendimizi sever misiniz?' Ben 'Evvvet efendim!' deyebileceğim deyu umud ederim. Siz ne deyeceksiniz?'⁸⁵.

"Even though I am not knowledgeable, I certainly cannot answer such questions, and I feel embarrassed even for my mistakes in English. However, in a few days, there will be a big gathering. Both of us will probably be invited there. You will be asked only one question there. That is, 'Do you love our Lord Jesus Christ?' I hope I can say, 'Yes, I do, sir!' What will you say?"

In this passage, the youth effectively silences his interlocutor by presenting the risk of losing in the afterlife. As mentioned earlier, according to the scarcity principle, individuals are often afraid of loss, making them more inclined to persuasion. Indeed, in the continuation of the story, when confronted with the question "What will you say?" the irreligious person, after pondering, succumbs to the fear of loss and converts to faith.

In the following passage, the difficulty of acquiring a beneficial magazine like Angeliatoros is emphasized, and furthermore, its remarkably affordable price is highlighted. The scarcity technique is employed to convey that with just a small amount of money, one cannot acquire another similarly valuable magazine. This approach encourages the reader to purchase the magazine. Additionally, the passage reinforces the persuasion effort by indicating that children who read the magazine will acquire superior qualities compared to their peers:

Bir çocuk bir beşlik ile bu Angeliatoros gibi faydeli bir başka gazeta alabilmesi memul olunmaz. Bu gazetayı okuyan çocuklar ilme havasli ve dindar olub her hususda ileri gitmeyi öyrenecekler⁸⁶.

⁸⁴ AÇİ, 1872, 3b/4-119.

⁸⁵ AÇİ, 1872, 4a/13-24.

⁸⁶ AÇİ, 1872, 26b/15-21.

"A child cannot obtain another beneficial magazine like this Angeliatoros with just five cents. The children who read this magazine will become eager for knowledge and become religious, and they will learn to progress in every matter."

The passage below narrates the story of a man who rescues the people aboard a sinking ship. This man manages to save the people on the ship and brings them safely ashore with his horse. Unfortunately, during their final attempt, when both he and his horse are exhausted, they both drown. This story aims to evoke feelings of selflessness and altruism in the reader.

*Vakaa, acınacak seyran! Atın sahibi olan cesur adem, bir olandız ıdı ve böyle kendi ömrünü başkaların uğrına feda etdi. Onun bu hareketi ne kadar tacübe ve medhe şayandır. Bu adem insanların helası için kanını döken Hristos'a benzemez mi?*⁸⁷.

"The incident, a pitiable spectacle! The brave man who owned the horse was an engineer (?), and he sacrificed his own life for the sake of others. How commendable and praiseworthy is his action! Doesn't this man resemble Christ, who shed his blood for the salvation of humanity?"

In this passage, it is conveyed that individuals who possess the courage to sacrifice their lives for the salvation of others, along with a sense of selflessness and altruism, are rare. Hence, it is stated that these individuals resemble Christ. The use of the scarcity principle is evident in this passage, suggesting that such selfless individuals are scarce among people, thus implying their value. This notion is further reinforced by including Christ in the discourse, as He stands unique among humanity.

6. Principle of Consistency

The Principle of Consistency is based on the innate desire of individuals to appear consistent and genuine. Despite exhibiting contradictory behaviors in the real world, people generally do not wish to engage in actions that contradict their own thoughts or statements, and they are uncomfortable with others witnessing such inconsistencies. This principle relies on compelling the recipient to act consistently, thereby ensuring the acceptance of the message by the communicator. To achieve this, the communicator first elicits the recipient's feelings and thoughts related to the subject. Subsequently, efforts are made to persuade the recipient to engage in actions aligned with these feelings and thoughts. Individuals who are keen on avoiding inconsistencies between their expressed emotions and actions are more easily persuaded⁸⁸.

In AÇİ, it can be observed that the technique of consistency is employed to encourage children to fulfill the requirements of their faith in Christ. In the following passage, the importance of consistent behavior is emphasized for children who claim to believe in Christ, urging them to align their actions with Christ's messages:

*'Hristos'a inanır mısın?' deyu sana soracak olursam ihtimaldir ki 'Evvvet, inanırım.' deyeceksin. (...) Pekala, amma şeytan da öyle inanır. Lakin helas olmaz. Gerçekden Hristos'a inanmak, onu kurtarıcı deyu kabul edib onun emrine ve tenbihlerine teknil itaat etmekle olur*⁸⁹.

⁸⁷ AÇİ, 1872, 6c/26-32.

⁸⁸ Cialdini, *ibid.*, 2017, 200-202.

⁸⁹ AÇİ, 1872, 2b/17-30.

"If I were to ask you, 'Do you believe in Christ?' it's likely that you would say, 'Yes, I do.' (...) Alright, but even the devil believes that way. However, that's not enough. Truly believing in Christ involves accepting Him as your Savior and fully obeying His commands and teachings."

In this passage, the inconsistency of the reader, who claims to have a different faith from Satan, not obeying the commands of Christ as opposed to Satan, is presented as a contradiction. The reader is encouraged to be consistent by being convinced of the necessity to pray and worship, aligning their behavior accordingly.

In the dialogue between the father and his son Ioannis below, the father has utilized the technique of consistency to persuade his son:

(Ioannis):

- ... *Ben de böyüyüb onlar gibi işvalara karşı koyayım ve ağır zahmetler çekeyim. Bu yaşımda büyük bir şey yapamam, dedi.*

Babası ona:

- *Eyi düşün İoannis, bu yaşında yapacak işin yahod yenecek bir huyun yok mıdır, dedikde İoannis başını asıb:*

- *Evvet, baba, bilirim. Çok defa yaramazlık edeyorım. Fena hallerde bulunuyorum ve kendimi yenemeyorım. Amma ben Avraam gibi, David gibi ve İlias gibi büyük zahmetler çekmek ve keskin işvalar ile oğraşmak isterim. Böyle hallerde üst olmak daha büyük şan değil mi, deyu cevap verdi.*

Babası yine gülerek dedi:

- *Öyle ise sen zannedeyorsın ki şimdi huylarını yenemeyib de böyüyüb adem olursan isimlerini verdiği o meşhur ademler gibi birden eyi ve cesur olacaksın, öyle mi? Bilmeyor mısın ki o ademler azar azar ol dereceye girdiler⁹⁰.*

“(Ioannis)

- ‘I want to grow up and resist evil like they do, and endure many hardships’, he said.

His father responded:

- ‘Think carefully, Ioannis. At your age, is there something you can do or a bad habit you can overcome?’ When his father asked, Ioannis lowered his head and said, ‘Yes, father, I know. Many times, I misbehave. I find myself in bad situations and can't overcome them. But I want to endure great hardships and contend with great evils like Abraham, David, and Elijah. Isn't overcoming such situations a greater honor?’ he replied.

His father, still smiling, said, ‘So you believe that growing up and becoming a man like those famous figures you mentioned will suddenly make you good and courageous, right?’ Don't you know that those men gradually reached that level?"

In this passage, the father conveys the message that waiting to grow up is not necessary for his son to be a good person; he suggests that one should strive to be a good person from now on. He points out that someone with current flaws might still have flaws when they grow up, implying that

⁹⁰ AÇİ, 1872, 15b/6-25.

to be a good person, one should work on rectifying their current shortcomings. By utilizing the technique of consistency, he emphasizes that those who address their flaws now will likely become exemplary individuals even as they mature.

In some instances in AÇİ, the principle of consistency is also attempted to be achieved by posing questions to the reader. Assuming that everyone views themselves as good, intelligent, and rational individuals, the reader is guided through the question of which actions to choose between right and wrong. For instance, during a cholera outbreak in Istanbul, an event is described where an elderly woman fainted on a bridge. According to the narrative, fearing contagion, the people passing by were unwilling to help her. Instead, they left her in an old boat nearby and moved on. However, in the morning, a few European workers passing by took pity on her, took her to a house, and with the help of compassionate women in the house, provided her with medicine to recover. Later in the passage, the question is posed to the children whether believing in Christ is the right choice, implying the value of consistent beliefs and actions:

*Hristos'un ruhu ile insanların zat-ı tabiyatı arasında olan fark işte budur. Siz bu iki tarz hareketin kangısını makbul tutarsınız ve onların kangısı gibi etmek istersiniz?*⁹¹.

"The difference between the spirit of Christ and the nature of humans lies here. Which of these two ways of acting do you consider commendable, and which one would you like to follow, like them?"

Those who consider themselves kind-hearted, intelligent, and rational will naturally strive for consistency and follow the path of Christ. They will also attempt to guide others onto this path.

7. The Principle of Unity

The principle of unity consists of two components: Being together and acting together. Individuals are more inclined to be persuaded by those they are with compared to when they are alone. There are various elements of being together, including kinship (physical and biological similarity), proximity (physical closeness), local ties (sharing a hometown), and regional identity (being from the same geographical region). Research indicates that factors such as having relatives or feelings of kinship with others, living in the same or nearby geographical areas, or having some form of connection with those areas enhance the sense of shared identity among people, thereby facilitating their persuasion of each other. Furthermore, even when individuals collaborate with strangers, they tend to establish a sense of similarity with them through the act of working together, leading to a growing fondness for them due to the resulting sense of unity. The increase in the sense of similarity consequently boosts the feeling of liking, which positively contributes to the persuasion process. Engaging in activities like exercising together, keeping pace, listening to music, reciprocating kindness (gift-giving), engaging in joint creative efforts (such as planting a tree together), and seeking advice from others are suitable efforts for acting together. These efforts contribute to enhancing the success of persuasion⁹².

In a passage from AÇİ, it is recounted that in Scotland, a child is offered a tip to collect rare flowers growing at the edge of a cliff. To gather the flowers, the child needs to be lowered down the cliff with a rope tied around their waist. The child agrees to the proposition under the condition that the end of the rope is held by his father, ensuring their safety for this perilous task. This scenario

⁹¹ AÇİ, 1872, 8c/24-29.

⁹² Cialdini, *ibid*, 2017, 205-245.

demonstrates an approach in line with the principle of unity. The father and son, bound together by their kinship, cooperate and align their actions to fulfill the desired behavior. The passage extrapolates from this event, suggesting that just as in this situation where a father and son work together, Hristos, portrayed as a trustworthy figure like a father, offers safety. The passage concludes by conveying the idea that in this hazardous world, we find security only when we entrust ourselves to the hands of Hristos.

*Bu çocuğun babasına emniyeti 'can kurtaran iman'a güzel bir temsildir. Nasıl ki mezkür çocuk arzu olunan çiçekleri koparmaya gittiğinde bağlanacağı ip babasının elinde olursa emin olur idi. Öyle de biz bu tehlikeli dünyada kendimizi ancak Hristos'un eline teslim ettiğimiz halde emin olabiliriz*⁹³.

"The security of this child to his father represents the 'life-saving faith.' Just as the mentioned child, when going to pluck the desired flowers, had the rope tied to his father's hand for safety, similarly, in this perilous world, we can only be safe if we entrust ourselves to the hand of Christ."

In another passage directed towards those who are hesitant about which religion or denomination to embrace as the correct one, the emphasis is placed on the collective sentiment of "we." Throughout the text, the term "we" is employed to create a sense of shared belief with the reader. The term "we" signifies genuine Christians (as specifically understood to refer to Protestants, as noted by Kocabaşođlu⁹⁴).

*Sahih Hristianları temsilen göstermek için Hristos koyunları seçti ve kendisi için dahi 'Eyi çobanım.' dedi. Bu, bize koyunların kendi çobanının sesini tanıyıp başkasının ardınca gitmediği emsal, sahif Hristianlar dahi kendilerinin biricik çobanı ve kurtarıcılarını tanıyıp aldanamaz olduklarını öyredir*⁹⁵.

"As a representation of true Christians, Christ chose the sheep and even said, 'You are My good shepherd.' Just as the sheep recognize the voice of their own shepherd and do not follow another's, genuine Christians also learn that they recognize their one true shepherd and Savior, and are not deceived."

⁹³ AÇİ, 1872, 16b/17-26.

⁹⁴ Kocabaşoğlu, *ibid.*, 2023.

⁹⁵ AÇİ, 1872, 20c/27-36.

Conclusion

Commencing their activities in the Ottoman territories in 1820, the ABCFM missionaries employed various means to accomplish their religious objectives, including education, healthcare, press, and social assistance. Among these methods, one of the most effective proved to be their publishing endeavors. These publications held significant importance, as they believed that through their publishing efforts, they could remain impactful even in situations where they were not physically present, in order to sustain their missionary activities. Utilizing printing presses established in cities such as Malta, Izmir, and Istanbul, they engaged in a substantial publication campaign until the late 19th century, covering millions of pages in languages including Armenian, Armenian-scripted Turkish, Greek, Greek-scripted Turkish, Bulgarian, Arabic-scripted Turkish, and Ladino.

In our assessment, one of the reasons behind the effectiveness of ABCFM missionaries in the Ottoman territories lies not only in the quantity of their publishing efforts but also in their persuasive nature. Their ability to influence and persuade target audiences through their publications played a crucial role in achieving their missionary goals. This underscores the pivotal role of their persuasive skills through publications in attaining their missionary objectives.

In this study, "AÇI" occupies a distinctive position within ABCFM publications due to its consistent content across various languages over extended periods. Through the lens of Cialdini's principles of persuasion, this study has conducted an analysis. The findings illustrate that the texts within "AÇI" are structured in accordance with Cialdini's known persuasion principles: *reciprocity*, *liking*, *social proof*, *authority*, *scarcity*, *consistency*, and *unity*. Nearly all the texts within the journal appear to incorporate one or more of these persuasion principles. This discovery highlights the awareness and deliberate utilization of these persuasion principles by the journal's authors and editors, emphasizing the journal's particularly noteworthy persuasive strategies⁹⁶.

For future research, a linguistic examination of the persuasion discourse utilized in ABCFM publications is recommended. Such an analysis could assist us in better understanding the persuasive impact of the language used in ABCFM publications.

⁹⁶ Certainly, the adherence of journal authors to these principles does not necessarily imply awareness of Cialdini, who systematized methods already practiced by individuals through experience or thought processes in the 20th century. Due to temporal differences, such awareness would naturally be implausible. Nevertheless, the findings of the study indicate that journal authors make a concerted effort to align with persuasive principles.

References

- Aksu, Ayşe, *Osmanlı'da İki Amerikalı – Misyoner Levi Parkons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, İstanbul: Dergah, 2015.
- Aksu, Ayşe, *Robert Kolej'in İzinde – Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi*, İstanbul: Dergah, 2017.
- Aksu, Ayşe “The Education Activities of American Missionaries in Ottoman Anatolia (1820-1900) and its Effects on Ottoman Social Structure”, PhD. Thesis, Marmara University, 2010.
- Alan, Gülbadi, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Ankara: TTK, 2008a.
- Alan, Gülbadi, *Misyonerlik Karşısında Osmanlı Devleti'nin Politikaları*, Kayseri: Arka Oda Yayınları, 2008b.
- Alan, Gülbadi, *Sultan II. Abdülhamid'in Hristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar*, ed. Metin Hülügü, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, 213-256.
- Alan, Gülbadi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: TTK, 2015.
- Alan, Gülbadi. *Amerikan Board Örgütünün Dünyası. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, eds. Yunus Emre Tekinsoy, Murat Hanılçe, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, 55-95.
- Alan, Gülbadi, “Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2001): 183-208.
- Altuntaş, Mehmet, “Karamanlı Türkçesinde Yayımlanan Angeliatoros Çocuklar İçün (1872-1896) Dergisinin Analitik Bibliyografyası”, Master's Thesis, Kırklareli University, 2021.
- Anzerlioğlu, Yonca, “Tarihi verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 51, (2009):171-188.
- Anzerlioğlu, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*. Ankara: Phoenix, 2016.
- ARIT-I. <http://dlir.org/eresources/93-american-board-periodical-collection.html> (Access on 20.07.2021).
- Balta, Evangelia, “Anadolu Turkofon Hristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Bir Kaynak Olarak Karamanlîca Kitapların Önsözleri”, trans. Herkül Milas, *Tarih ve Toplum*, 74, (1990):18-20.
- Balta, Evangelia, “A Notebook on the History of the Karamanli Press”, eds, Evangelia Balta, Georgios Salakidis and Theoaris Stavrides, In *Studies Ottoman Empire and Turkey*, İstanbul: The Isis Press, 2014, 61-83.
- Balta, Evangelia, *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz: Karamanlılar ve Karamanlîca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, trans. Herkül Millas et al. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Benlisoy, Stefo, “Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia During in the Nineteenth Century”, PhD diss., Boğaziçi University, 2010.

- Canyaş, Hüseyin and Canyaş, F. Orkunt, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri" *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 31(2012): 55-75.
- Cialdini, Robert B. *İknaya Açılan Kapı*, Trans. Taner Gezer, İstanbul: MediaCat Kitapları, 2017.
- Cialdini, Robert B. (2023). *İknanın Psikolojisi*. Trans. Fevzi Yalım, İstanbul: MediaCat, 2023.
- Coakley, James, "Printing Offices of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1816-1900: A Synopsis." *Harvard Library Bulletin* 9/1, (Spring 1998): 5-34. <https://nrs.harvard.edu/URN-3:HUL.INSTREPOS:37363511>.
- Constitutions, laws and regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston, 1839.
- Doğan, Mehmet Ali and Sharkey, Heather J., (eds.) *American Missionaries in the Middle East: Foundational Encounters*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011.
- Eckmann, Janos, "Karaman Edebiyatı", In *Türk Dünyası Edebiyatı I*, prep. Halil Açıkgöz, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, 20-37.
- Eddy, David Brewer, *What Next in Turkey - Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Boston: American Board, 1913.
- Eröz, Mehmet, *Hiristiyanlaşan Türkler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983.
- Göktürk, Gülen, "Well-Preserved Boundaries: Faith and Co-Existence in the Late Ottoman Empire" PhD diss., Middle East Technical University, 2015.
- Güngör, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ötüken, 1999.
- Hutchison, William R., *Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- Irakleous, Stelios, "Sociolinguistic Aspects of Αγγελιαφόρος Τζοτζουκλάρ ιτζούν 1872-1896." ed. Evangelia Balta. In *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, İstanbul: Isis Press, 2014a, 393-410.
- Irakleous, Stelios, "The Contents of the Periodical Αγγελιαφόρος Τζοτζουκλάρ ιτζούν. The First Decade (1872-1880)." eds. Evangelia Balta, Georgios Salakidis and Theoharis Stavrides. In *Festschrift in honor of Ioannis P. Theocharides - Studies on the Ottoman Empire and Turkey II*, İstanbul: Isis Press, 2014b, 155-197.
- İbar, Gazanfer, *Anadolu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, 2010.
- Kahraman, Nazan, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasına Yönelik İlk Matbaası Malta (1822-1833)", *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, 7/1(2020): 96-136.
- Kahya, Hayrullah, "Grek Harfli Osmanlı Türkçesi Bir Eser: İspat-ı Mesihîye Üzerinde Dil İncelemesi", Master's Thesis, Fatih University, 2003.
- Kahya, Hayrullah, "Karamanlıca Bir Kitap Yeñi Hazne Ve Dil Özellikleri (İmlâ Özellikleri Ve Ses Bilgisi)", *Turkish Studies* 3/6(2008): 367-408.

- Kahya, Hayrullah, *Karamanlıca Resimli Bir Çocuk Dergisi: Angeliaforos Çocuklar İçün (1872)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Karabıçak, Yusuf Ziya, “Angeliaforos Çocuklar İçin ve Osmanlı Devleti’nde Yayımlanan Diğer Çocuk Gazeteleri: Modern Çocukluk Söyleminin Oluşumu,” *Toplumsal Tarih*, 215 (2011): 2-11.
- Kieser, Hans-Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*. Philadelphia: Temple University Press, 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika – Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. 4. bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2023.
- Kocabaşoğlu, Uygur. “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılda Amerikan matbaaları ve Yayımcılığı”, eds. Aydın Aybay, Rona Aybay, In *Murat Sarıca Armağanı*, İstanbul: Aybay Yayınları, 1988, 267-287.
- Makdisi, Ussama, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- McAlister, Melani, *Epic Encounters: Culture, Media, and U.S. Interests in the Middle East, 1945-2000*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu, 2005.
- Öney, Celal, *Osmanlı Suriyesi’nde Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2019.
- Öztürk, Ayhan, American Board’ın Kuruluşu, Teşkilatlanması Ve Osmanlı Devletinde Kurduğu Misyonerler, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, (2007): 63-74.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in The Near East*, London 1910.
- Roper, Geoffrey, “The Beginnings of Arabic Printing by the ABCFM, 1822-1841”, *Harvard Library Bulletin*, 9/1 (Spring 1998): 50-68. <https://dash.harvard.edu/handle/1/37363517>.
- Saatci İzci, Büşra and Halaç, Hicran Hanım, “Bibliometric Analysis of The American Board Missionary Organization”. *Turkish Academic Research Review*, 7/1, (2022): 97-118. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/68995/1017465>.
- Sharkey, Heather J. “American Missionaries in Ottoman Lands: Foundational Encounters”, (2010). https://repository.upenn.edu/nelc_papers/19.
- Sharkey, Heather J, *American Evangelicals in Egypt: Missionary Encounters in an Age of Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*. Trans. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah, 2023.
- Strauss, Johann, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?” *Middle Eastern Literatures*, 6/1 (2003): 39-76.
- Şahin, Emrah *Faithful Encounters: Authorities and American Missionaries in the Ottoman Empire*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2018.

- Taşkın, Faruk, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2 (2017): 149-176.
- Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991
- Yılmaz, Eray, “Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlı kimliği (1869-1908) (Ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya)”, PhD. Diss., Yıldız Technical University, 2015.
- Yücel, İdris, “Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”, PhD. Diss., Hacettepe University, 2011.
- Yücel, İdris, “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Boardın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması”, Master’s Thesis, Erciyes University, 2005.

Geç Dönem Osmanlı'da İskat-ı Cenini Yargılamak: Hukuki Düzenlemeler ve Toplumsal Yansımaları*

Judging Abortion in Late Ottoman Society: The Legal Regulations and its Social Reflections

Fatma Tunç Yaşar; ** Büşra Kütük ***

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

** Yıldız Teknik Üniversitesi
ftyasar@yildiz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8623-4822

*** Yıldız Teknik Üniversitesi
busra.kutuk@std.yildiz.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7434-797X

Başvuru / Submitted:

21 Ağustos 2023

Kabul / Accepted:

31 Ekim 2023

DOI:

10.21021/osmed.1347280

Atıf/Citation:

Yaşar, F. T.; Kütük, B. 'Geç Dönem Osmanlı'da İskat-ı Cenini Yargılamak: Hukuki Düzenlemeler ve Toplumsal Yansımaları', Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 202-228.

Benzerlik / Similarity: %13

Öz

Bu makale 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin nüfus artışı teşvik etmek amacıyla uyguladığı pronatalist politikaların bir uzantısı olarak değerlendirilen iskat-ı ceninin (çocuk düşürme) kontrol altına alınması, yasaklanması ve yargılanması meselesini Tanzimat Fermanı'nın ilanının akabinde gerçekleşen modernleşme ve reform süreçleri çerçevesinde ele almaktadır. İskat-ı cenin Osmanlı arşiv belgelerinde gebeliğin sonlanması anlamında kullanılmakta olup bilerek ve isteyerek gebeliğe son verme (kürtaj) ile gebeliğin darp ya da sağlık sorunları gibi nedenlerle istemeyerek sonlanması (düşük) eylemlerinin her ikisini de kapsamaktadır. Osmanlı dünyasında siyasi iktidar iskat-ı cenini çeşitli tedbirlerle kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu çerçevede, 1838 tarihli resmi kurumların raporları ve iskat-ı cenine sebep olan kimseler ile aracılık eden doktor, cerrah ve eczacıları cezalandıran 1858 Ceza Kanunnamesi Osmanlı siyasi otoritelerinin iskat-ı cenin politikalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu makale, 19. yüzyıl boyunca iskat-ı cenini kontrol altına almak üzere yapılan hukuki düzenlemeleri, düzenlemelerin mahkemelerde nasıl uygulandığını ve iskat-ı ceninin toplum tarafından nasıl algılandığını Meclis-i Vala kayıtları, süreli yayınlar ve edebi eserler üzerinden incelemekte, 19. yüzyıl öncesinde genellikle şikâyete bağlı olarak Osmanlı belgelerine yansıyan iskat-ı ceninin yeni düzenlemelerle birlikte aile mahremiyeti alanından çıkarak hukuki yaptırımları olan toplumsal bir meseleye dönüştüğünü ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İskat-ı cenin, kürtaj, Meclis-i Vala, pronatalist politikalar, 1858 Ceza Kanunnamesi.

Abstract

This article examines the issue of controlling, prohibiting, and prosecuting iskat-ı cenin (abortion) as an extension of pronatalist policies implemented by the Ottoman Empire during the 19th century, within the context of modernization and reform processes that followed the declaration of the Tanzimat Edict. İskat-ı cenin is a term found in Ottoman archival documents, encompassing both intentional termination of pregnancy (abortion) and unintended termination (miscarriage) due to reasons like physical harm or health problems. In the Ottoman world, political authorities attempted to control iskat-ı cenin through various measures. In this context, the reports of official institutions dated 1838 and the 1858 Penal Code, which punished those causing iskat-ı cenin and individuals who facilitated it, such as doctors, surgeons, and pharmacists, marked a significant turning point in the Ottoman political authorities' policies. This article scrutinizes the legal regulations made throughout the 19th century to control iskat-ı cenin, how these regulations were applied in courts, and how society perceived iskat-ı cenin through records of the Supreme Council, periodicals, and literary works. It argues that the issue of iskat-ı cenin, which was typically reflected in Ottoman documents based on complaints before the 19th century, has transformed from the realm of family privacy into a public issue with the new regulations containing legal consequences.

Keywords: İskat-ı cenin, abortion, Supreme Council, pronatalist policies, 1858 Penal Code.

* Bu makale Büşra Kütük'ün Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih programında tamamlamış olduğu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı arşiv belgelerinde “ıskat-ı cenin” ifadesi hem hamile bir kadının kendi rızasıyla gebeliğini sonlandırması demek olan *kürtaj* hem de fiziksel şiddet, zorlama veya korkutma gibi eylemler sonucunda gerçekleşen *düşük* için kullanılmaktadır. Terimin hangi anlamda kullanıldığı, belgenin içeriğinden anlaşılmaktadır. “İlka-i cenin, cenin-i meyyit-i ilka, sakt-ı cenin ve haml-i ıskat” ifadeleri de belgelerde aynı anlamda kullanılmaktadır. İskat-ı cenin, Osmanlı mahkeme kayıtlarına 19. yüzyıl öncesinde de çeşitli vesilelerle yansıyan bir meseledir ancak yeni hukuki düzenlemeler, yayınlanan tafsilatlı raporlar, 1838 yılında kurulan Meclis-i Vala’ya yansıyan dava kayıtları 19. yüzyılda ıskat-ı ceninin daha sıkı denetlendiğini ve kontrol altına alınmaya çalışıldığını ve dönemin nabzını tutan süreli yayınlar ile edebi eserler de ıskat-ı cenine yönelik toplumsal hassasiyetin arttığını göstermektedir.

İskat-ı ceninin kamu meselesi olarak gündeme gelmesinde ve yasaklanmasında nüfus politikaları önemli rol oynamıştır. Nüfus ve siyasi güç arasındaki ilişkiye atıfla Osmanlı Devleti nüfusun azalmasına sebep olduğunu iddia ettiği ıskat-ı cenine yönelik hukuki düzenlemeler getirmiştir. İlk defa 1858 Ceza Kanunnamesi’nde ıskat-ı cenin cezası belirlenmiş bir suç olarak tanımlanmıştır. 1858 yılına kadar ıskat-ı cenin fetvalar, fermanlar ve iradeler ile kontrol edilmeye çalışılsa da şikâyete neden olacak bir durum olmadığı müddetçe ıskat-ı cenine yönelik yaptırım ya da ceza bulunmamaktadır.

1838 tarihli devlet kurumlarına ait raporlar ve 1858 Ceza Kanunnamesi ve ilişkili düzenlemeler hamile kadının rızası olsun veya olmasın ıskat-ı cenine aracılık eden ebe, doktor, cerrah ve eczacılara yönelik cezalar öngörmektedir. Bu cezaların nasıl uygulandığı ise Meclis-i Vala’daki kayıtlar üzerinden görülebilmektedir. Osmanlı toplumunun ıskat-ı cenine bakışı ve resmi düzenlemeler karşısındaki tutumu ise dönemin gazete ve dergileri ile edebi eserleri üzerinden irdelenebilmektedir. Hem devletin resmi söylem ve düzenlemeleri hem de dönemin süreli yayınları incelendiğinde ıskat-ı cenin karşıtı çok net bir tutum görülmesine rağmen aynı kaynaklar ıskat-ı ceninin ne kadar yaygın bir uygulama olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte ıskat-ı cenine başvuran kadınların kimler oldukları, gerekçeleri, eğitim düzeyleri, toplumsal ve dini olarak kabul görmeyen ve kanunen yasak olan bu uygulamayı nasıl meşrulaştırdıkları, nasıl bir deneyim yaşadıkları gibi soruları cevaplamak şimdilik mümkün gözükmemektedir.

Osmanlı Devleti’nde kürtaj konusunu inceleyen akademik çalışmalar ıskat-ı cenini genellikle İslam hukuku, toplumsal cinsiyet, pronatalist politikalar ve modernleşme süreci bağlamında ele almakta ve çoğunlukla irade, ferman, şer’iye sicilleri, Meclis-i Vala kayıtları gibi devlet arşivlerine odaklanmaktadır. 19. yüzyıl öncesine odaklanan çalışmaların başlıca referans kaynağı ise kadı mahkemesi kayıtlarıdır. Bursa ve Balıkesir şer’iye sicillerinde kaydedilen ıskat-ı cenin davalarını inceleyen Ömer Düzbakar, ıskat-ı cenin ceza kanunnamesinde tanımlı bir suç olarak tanımlanmadan önce İslam hukukunun konuya nasıl yaklaştığını şer’i mahkemelerde görülen çocuk düşürme davaları üzerinden ele almıştır.¹

19. yüzyıl ve sonrasına odaklanan akademik çalışmalarda ise kürtaja yönelik yasaklamalar ile pronatalist politikalar arasında belirgin bir bağ kurulmaktadır. *Pronatalist*, hükümetlerin nüfuslarını arttırmak için uygulamayı benimsemiş oldukları doğum yanlısı politikaları ve bu politikaların

¹ Ömer Düzbakar, “Abortion in the Islamic-Ottoman Legal Systems,” *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine* 5 (2006): 28-38.

uygulanmasındaki tutumları kapsayan bir kavramdır.² Bu politikalar anneliği yücelterek kadınları anne olmaya teşvik etmekte, anne olmayan kadınları ise marjinalleştirmektedir.³ Gülhan Balsoy 19. yüzyıl boyunca salgınlar, göçler ve toprak kayıplarının neden olduğu demografik değişimler dolayısıyla gündeme gelen pronatalist politikaların kadın bedenini ve üremeyi nasıl politikleştirilip kontrol altına almaya çalıştığını ebeliğin dönüşümü, kısırlık, ıskat-ı cenin, hamilelik ve çocuk doğum sürecinin tıbbileştirilmesi meselelerine odaklanarak incelemektedir.⁴

Iskat-ı cenin ile ilgili hukuki düzenlemeler ve mahkeme kayıtlarına odaklanan Fatma Şimşek de ıskat-ı cenine yönelik devlet politikasının şekillenmesinde nüfusun artırılmasının başlıca motivasyon olduğunu iddia etmektedir.⁵ Şimşek, kadınların deneyimleri ile ilgili kaynaklara erişimin imkânsıza yakın olduğundan bahsederek toplumun mahrem kabul ettiği ve devletin yasakladığı ıskat-ı ceninin çalışılmasının zorluklarını vurgulamaktadır. Belkıs Konan ise pronatalist politikalar ile ıskat-ı cenin meselesinin nasıl İslam hukukunun alanından çıkarılarak ceza kanunnamesinde tanımlı bir suça dönüştüğünü irdelemektedir.⁶ Konan da 18. yüzyıldan itibaren ıskat-ı cenine yönelik düzenlemelerde izlenen politikanın temelinde nüfus ve güç arasında kurulan bağ dolayısıyla nüfus politikaları olduğunu savunmaktadır.

Demirci ve Akşin ise Foucault'nun "insan bedenini verimli ve kullanışlı hale getirmeyi amaçlayan disiplin anlayışı" çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda kürtaja yönelik politikalarını kadın bedeni, nüfus ve kamu sağlığı açısından irdelemektedirler.⁷ Demirci ve Akşin, İslam hukukunun kadınları kendi bedenlerini kontrol etme konusunda daha fazla özgürlüğe sahip kıldığını ancak pronatalist politikaların kadın bedenini politikleştirdiğini ve denetleme çabalarını artırdığını, dolayısıyla özgürlüklerin sınırlandırılmasına yol açtığını savunmaktadırlar.

Sınırlı olmakla birlikte Osmanlı toplumunun ıskat-ı cenin konusuna bakışını irdeleyen resmi arşiv belgeleri dışında kaynaklar kullanan çalışmalar da mevcuttur. Faysal Mayak, dönemin gazete ve dergilerinde ıskat-ı cenin konusunun toplumsal-ahlaki, hukuki ve tıbbi olmak üzere üç temel tema etrafında ele almaktadır.⁸ Bununla birlikte, Mayak'ın çalışmasında başvurduğu gazete ve dergiler sınırlıdır ve kadın dergilerine değinilmemiştir. Kadın dergileri, ıskat-ı cenin konusunun doğrudan muhatabı olan kadınların bakış açılarını yansıtmaya potansiyeline sahiptir.

Iskat-ı cenine dair literatür incelendiğinde 19. yüzyıl öncesine dair ıskat-ı cenin vakalarının şer'îye sicilleri ve fetvalar üzerinden İslam hukuku bağlamında ele alındığı, Tanzimat sonrasında ise konunun ağırlıklı olarak çok kapsamlı nüfus politikalarının bir uzantısı olarak yine mahkeme

² Laura L. Lovett, "Pronatalism," *Encyclopedia of Motherhood 1-3*, ed., Andrea O'Reilly (California: Sage Publications, 2010): 1028-1029.

³ Clare Bartholomaeus ve Damien W. Riggs, "Daughters and Their Mothers: The Reproduction of Pronatalist Discourses Across Generations," *Women's Studies International Forum* 62 (2017): 6.

⁴ Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900* (London: Pickering and Chatto, 2013). Gülhan Balsoy, "Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları," *Toplum ve Bilim* 134 (2015): 5-29. Gülhan Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı* (İstanbul: Can Yayınları, 2015).

⁵ Fatma Şimşek, "Osmanlı Nüfus Politikaları Açısından Çocuk Düşürme Olgusu," *Mediterranean Journal of Humanities* 2 (2017): 77-110.

⁶ Belkıs Konan, "Osmanlı Devleti'nde Çocuk Düşürme Suçu," *AÜHF* 57(4) (2008): 319-335.

⁷ Selçuk Akşin Somel ve Tuba Demirci, "Women's Bodies, Demography and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century," *Journal of the History of Sexuality* 17(3) (2008): 377-420.

⁸ Faysal Mayak, "Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme) Meselesi Hakkında Osmanlıca Dergilerde Yazılan Yazılar Üzerine Bir İnceleme (1867-1927)," *KMÜ EFAD* 4(2) (2021): 346-356.

kayıtları olan Meclis-i Vala belgeleri üzerinden çalışıldığı görülmektedir. Oysa ıskat-ı cenin son dönem Osmanlı dünyasında çok boyutlu bir meseledir. İskat-ı cenin konusuna dair bir çalışmada modernleşme, toplumsal değişim ve dönüşüm, toplumsal cinsiyet, kadın, aile, çocuk, mahremiyet, kamusal ve şiddet gibi birçok tema gündeme gelmektedir. Tanzimat sonrası Osmanlı dünyasında ıskat-ı cenine dair gündemi yakalamaya çalışan bu makalede geç dönem Osmanlı dünyasında ıskat-ı cenine dair telakkilerin nasıl şekillendiği tartışılmaktadır. Söz konusu Meclis-i Vala kayıtları sadece devletin resmi ideolojisini ve ıskat-ı cenin politikasını yansıtan resmi belgeler olarak değil, konuya dair çok katmanlı veri sunma potansiyeli bulunan kaynaklar olarak irdelenmektedir. Ayrıca ıskat-ı cenin vakalarının görünürlüğü, kürtajın resmi olarak yasaklanmasının toplumsal yansımaları, ıskat-ı cenine sevk eden nedenler, kadınların devletin ıskat-ı cenin politikası ile karşılaşma ve yüzleşme biçimleri gibi konular ders kitapları, süreli yayınlar, edebi eserler vb. döneme dair farklı kaynaklar üzerinden alınmaktadır.

1. 19. Yüzyıl Öncesinde İskat-ı Cenin Algısı: Fetvalar

19. yüzyıl öncesinde çocuk düşürme İslam hukuku ve daha özelde Hanefi mezhebinin ilkeleri çerçevesinde ele alındığından fetvalar bu dönemde ıskat-ı ceninin nasıl algılandığı, yargılandığı ve cezalandırıldığı hakkında ipuçları sunmaktadır. Ayrıca bu kayıtlar 19. yüzyıl boyunca geliştirilen ıskat-ı cenin politikalarının geçmişle bağını ve yeni olarak ne getirdiklerini de anlama imkânı sunmaktadır. Osmanlı fetvalarında, ceninin düşürülmesiyle ilgili cezai yaptırımlar üç farklı şekilde sınıflandırılabilir: Gurre, diyet ve failin mirastan mahrum bırakılması.⁹ Bu cezalar, düşen ceninin organlarının belli olup olmamasına (*müstebinü'l-hilka*) ve canlı doğup doğmamasına ve uygulanacak ceza, fail ile cenin arasında bir kan bağı olup olmamasına bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Gurre, hamile kadının rızası olsun veya olmasın anne karnındaki ceninin düşmesine karşılık failin ödemesi gereken tazminattır.¹⁰ Hamile kadının kocası veya üçüncü bir şahıs tarafından ceninin düşmesine sebebiyet verilmesi durumunda ceninin cinsiyeti fark etmeksizin fail bu cezayı ödemekle yükümlüdür.¹¹ Aile içi şiddet sonucunda cenin düşer ise kocaya gurre cezası verilmesi öngörülmüştür. Fakat üçüncü bir şahsın darbu sonucunda hamile kadının gebeliği sonlanırsa gurre cezasına ek olarak ta'zir cezası da verilmektedir.¹² Ta'zir, suça karşı cezanın tam olarak belli olmadığı, hangi cezanın uygulanacağını yöneticiye veya hakime bırakıldığı ceza türüdür. Aile içi şiddet sonucunda kocaya verilen ceza ile üçüncü şahsın darbu ile gerçekleşen ıskat-ı cenin durumlarında farklı ta'zir cezalarının verildiği görülmektedir.¹³

Gurre cezası ceninin hayatına karşılık alınan bir ceza olduğundan annenin kendi isteğiyle düşüğe neden olan ilaç kullanana annenin de gurre cezasını ödemesi gerekmektedir. Fakat kadın ve

⁹ Merve Özdemir, "Osmanlı Fetvalarında İskat-ı Ceninin (Çocuk Düşürmenin) Cezai Sonuçları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9(46) (2016): 956-965.

¹⁰ Muhsin Koçak, "Gurre," *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14 (İstanbul 1996), 211-212.

¹¹ "Zeyd zevcesi Hind-i hamili darp edip Zeyd'in darbindan nâşi Hind, müstebinü'l-hilka bir cenin-i meyyit ilka eylese Zeyd'e ne lazım olur? el-Cevâb: Gurre." *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 300'den aktaran Özdemir, a.g.m., 959.

¹² Tuncay Başoğlu, "Ta'zir," *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40 (İstanbul 2011), 198-202.

¹³ "Hind Zeyneb-i hâmilin karnına depme ile darpedip Hind'in darbindan nâşi Zeyneb müstebinü'l-hilka bir cenîn-i meyyit ilkâ eylese Hind'e ne lâzım olur? El-Cevâb: Ta'zir ve gurre." *Behcetü'l-fetâvâ*, 588'den aktaran Özdemir, a.g.m., 959.

eşinin ortak kararı sonucunda ıskat-ı cenin gerçekleşirse gurre cezası ödenmemektedir.¹⁴ Bir başka fetvada ise hamile kadın eşinin rızası doğrultusunda ilaç içerek organları belli olan cenini düşürdüğünde “günahkâr olur mu?” sorusuna “olur” cevabı verilmiştir.¹⁵

Fetvalarda ıskat-ı cenin ile bağlantılı olarak verilen bir diğer ceza diyetdir. Diyet cezası, İslam hukukunda bir kişi haksız yere öldürüldüğünde ödenen para veya maldır.¹⁶ Eğer cenin anne karnından düştükten sonra ölür ise diyet cezası verilmektedir. Boşandığı eşinin rızası olmaksızın ıskat-ı cenin eylemini gerçekleştiren hamile kadın cenin canlı doğup ölürse eski kocasına diyet ödemekle yükümlüdür.¹⁷

Fetvalarda karşılaşılan diğer bir ceza ise mirastan menetme hakkıdır. İslam hukukunda ceninin daha doğmadan birtakım miras haklarına sahip olduğu kabul edilmektedir.¹⁸ Düşen ceninin organlarının belli olması durumunda cenin için ödenen miktar varislerine miras olarak düşmektedir. Ancak ceninin düşmesinde rol oynayan fail anne veya baba ise bu mirastan mahrum edilmektedirler.¹⁹ “*Zeyd zevcesi Hind-i hamili darb etmekle Hind ol darbdan nâşi müstebinü’l-hilka iki cenin-i meyyit ilka eylese Zeyd’e ne lazım olur? el-Cevâb: İki gurre lazime olur, Zeyd hisse alamaz.*”²⁰ Bu fetva örneğinde kocanın darbu sonucunda iki cenin düştüğü için ceza olarak iki gurre alınması öngörülmüştür. Ayrıca gurre cezasına ek olarak koca ceninlerin mirasından da mahrum edilmiştir. Görüldüğü üzere fetvalarda ıskat-ı ceninin önüne geçebilmek için çeşitli hukuki yaptırımlar uygulamaya konmuştur. İskat-ı cenine yönelik cezalar, ceninin organlarının durumuna, canlı olup olmadığına, kocanın rızasına ve düşürme eyleminin kasıtlı olup olmamasına bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

2. Geç Dönem Osmanlı’da Pronatalist Politikalar: Müslüman Nüfus Vurgusu

19. yüzyılda yaşanan savaşlar, göçler, salgın hastalıklar Osmanlı Devleti’nde demografik yapıyı değiştirmiştir. Güçlü bir ekonomi ve askeri güç için sağlıklı ve geniş nüfusa ihtiyaç duyulduğu düşüncesi Osmanlı siyasi otoritelerini pronatalist politikalar uygulamaya sevk etmiştir. Bununla birlikte pronatalist politikalar Osmanlı’ya özgü değildir. Aynı dönemde Amerika’da da pronatalist politikalar çerçevesinde kürtajın yasaklanmasına yönelik adımlar atılmış ve kampanyalar düzenlenmiştir.²¹ Bu kampanyaların Osmanlı örneğinde olduğu gibi doktorlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi, hukuk ve tıp alanlarındaki iş birliğini yansıtmaktadır.

¹⁴ “*Zeyd’in zevcesi Hind-i hamil, Zeyd’in izniyle ıskat-ı cenin için ilaç etmekle müstebinü’l- hilka bir cenin ilka eylese Hind’in âkilesine yâ Hind’e diyet yâ gurre lazime olur mu? El-cevâb: Olmaz.*” *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 300’den aktaran Özdemir, a.g.m., 959.

¹⁵ *Ceride-i İlmîyye, Diyat ve Cinayat*, I, 6, 400’den aktaran Özdemir, a.g.m., 960.

¹⁶ Ayr. bkz. Ali Bardakoğlu, “Diyet,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9 (İstanbul 1994), 473-479.

¹⁷ “*Zeyd hamil zevcesi Hind’i tatlik eyledikde Hind ol hamli ıskat için Zeyd’den izinsiz ilaç edip hayyen ilka-i cenin edip ba’dehu ol cenin fevt olsa Zeyd ol ceninin diyetini Hind’den dava edip almağa kadir olur mu? El-Cevâb: Olur.*” *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 354’ten aktaran Özdemir, a.g.m., 962.

¹⁸ Düzbakar, a.g.m., 31.

¹⁹ İsmail Bilgili, “İslam Hukukunda Cenin Hakkı ve Onuruyla İlgili Hükümler,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014): 220.

²⁰ *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 354’ten aktaran Özdemir, a.g.m., 964.

²¹ Nicola Beisel ve Tamara Kay, “Abortion, Race and Gender in Nineteenth-Century America,” *American Sociological Review* 69(4) (2004): 498.

Dönemin pronatalist politikacıları ve aydınları artan bir nüfusa sahip olmanın toplum sağlığına yönelik reformlar, evliliğin teşvik edilmesi ve kolaylaştırılması²² ve kadınların doğurganlığı üzerinde denetim sağlayarak doğuma teşvik edilmeleri ile gerçekleşeceği fikrine sahiptiler.²³ Kadının doğurganlığını artırmak, sağlıklı doğumlar gerçekleştirmek, çocuk sayısı fazla olan ailelere maddi yardımlarda bulunmak, ebeleri eğitmek ve disipline etmek ve kürtajı yasaklamak bu politikaların bir uzantısı olmuştur.²⁴

Osmanlı sınırları dahilinde yaşayan herkesin ıskat-ı cenine yönelik düzenlemelerin muhatabı olduğu kabul edilse de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belgelerde Müslüman nüfusun azalma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu söylemi öne çıkmakta ve kürtaj yasaklamalarına dair söylem ve uygulamalar daha çok Müslüman kadınları muhatap almaktadır. Kırımlızade Aziz İdris Bey, Aralık 1866 yılında *Mecmua-ı Fünun* dergisinde yayımlanan yazısında ıskat-ı ceninin Müslüman nüfusa etkisini varsayım dayalı bir istatistik üzerinden anlatmaktadır.²⁵ Buna göre İstanbul'da on beş yaşından kırk yaşına kadar yüz elli bin Müslüman kadın olduğu varsayılır ise bunların her biri ömründe yalnız bir kez çocuk düşürürse yüz elli bin çocuk düşürülmüş olur.²⁶ Kırımlızade'ye göre gayrimüslim kadınlar Müslüman kadınlara kıyasla nadiren ıskat-ı cenine başvurmaktadır.

1891 yılında Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi tarafından yayınlanan raporda “*Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin bazı mahallerinde vukua getirilen ıskat-ı ceninin ve kavaid-i hıfz-ı sıhhaya adem-i riayetin nüfus-ı İslamiye'nin tenakusuna*”²⁷ ifadesi ile ıskat-ı cenin yapılmasının ve hıfz-ı sıhha kurallarına riayet etmemenin İslam nüfusunun azalmasına neden olduğu vurgulanmaktadır. Kürtaj artık dinen cinayet olarak algılanmasının ötesinde toplum sağlığı ile eşdeğer tutularak Müslüman nüfusa yönelik pronatalist politikaların merkezine oturmuştur.²⁸ Raporda ayrıca dörtten fazla çocuğu olanlara otuz kuruş maaş verilmesinin gerekliliği belirtilmiştir.²⁹ Bir sosyal yardım imkânı olarak bu tür maaşlar hem ıskat-ı cenini önleyebilmeyi hem de aileleri doğuma teşvik etmeyi amaçlamıştır.

Bab-1 Meşihat tarafından *Ceride-i İlmiye* gazetesinde 1919 yılında yayınlanmış olan “Iskat-ı Cenin Hakkında Beyanname” adlı yazıda fuhşun artması, evliliklerin azalması, salgın hastalıklar ve savaşlar gibi çeşitli etkenlerle İslam nüfusunun azaldığı belirtilmiştir.³⁰ Yazıda, diğer devletler nüfuslarını çoğaltmak amacıyla önlemler almaya çalışırken Osmanlı siyasi aktörlerinin ve aydınlarının bu meseleye dair ciddi müdahalelerde bulunmadığından şikâyet edilmektedir.

Öte yandan 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan nüfus sayımlarında Müslüman nüfusun azaldığına dair veri bulunmamaktadır.³¹ Aksine I. Dünya Savaşı'na değin göçler dolayısıyla Müslüman nüfus artmaya devam etmekte, Müslüman-gayrimüslim oranında da

²² 1911 yılında kurulan ve evlenmek isteyenlerin başvurduğu *Teshil-i İzdivaç ve Teşkil-i Aile İdarehanesi* bu adımlardan birisidir. Fatma Tunç Yaşar, “Evliliği Kolaylaştırmak: Geç Dönem Osmanlı'da İzdivaç İlanları,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8(4) (2019): 2596.

²³ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi,” *Kebikeç* 13 (2002): 66.

²⁴ Gülhan Balsoy, “Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları,” *Toplum ve Bilim* 134 (2015): 7.

²⁵ Kırımlızade Aziz İdris Bey, “Iskat-ı Cenin,” *Mecmua-ı Fünun* 41 (Aralık 1866): 189-192.

²⁶ a.g.e., 191.

²⁷ BOA, İ.DH, 1214/95051, 10 Cemaziyelahir 1308/19 Şubat 1891.

²⁸ Balsoy, *Kahraman Doktor*, 158.

²⁹ BOA, İ.DH, 1214/95051, 10 Cemaziyelahir 1308/19 Şubat 1891.

³⁰ *Ceride-i İlmiye*, V, 1338/1919, 1596-1597.

³¹ Stanford Shaw, “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914,” *International Journal of Middle East Studies* 9(3) (1978): 334.

Müslüman nüfus lehine bir gelişme gözlemlenmektedir. Bununla birlikte sadece Osmanlı toplumunda değil genel olarak uluslaşma sürecine giren toplumlarda ıskat-ı ceninin devletin geleceği açısından ne kadar tehlikeli olduğu vurgulanmış, kadınların çocuk doğurup büyütmeleleri erkeklerin savaşa katılmaları ile eşdeğer tutularak milli bir görev olarak nitelendirilmiştir.³²

3. 1838 Tarihli Meclis Raporları: İskat-ı Cenini Soruşturmak

1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye birer devlet kurumu olarak ıskat-ı ceninin nedenlerini belirlemek ve bu nedenlere yönelik çözüm önerileri sunmak üzere raporlar hazırlanmış³³ ve bu raporlar umumun haberdar olması için *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayınlanmıştır.³⁴ Bu raporlar, sonraki yıllarda devletin ıskat-ı cenini kontrol altına alabilmek için yaptığı düzenlemeler için zemin teşkil etmiştir. Meclis-i Umur-ı Nafia'nın sunmuş olduğu raporda ıskat-ı ceninin Osmanlı topraklarında özellikle de İstanbul'da uygulanmakta olduğundan bahsedilmiş, ıskat-ı ceninin cinayetten farkı olmadığı için büyük bir günah olduğu, ahirette büyük bir cezasının bulunduğu ve buna başvuranların kendi canından olması ihtimali bulunduğu ifade edilmiştir. Rapora göre kadınların ıskat-ı cenine başvurmalarının iki nedeni vardır. İlki rahatına düşkünlük, ikincisi ise ekonomik koşulların elverişli olmamasıdır. Bu uygulamayı ortadan kaldırmanın yolu ise ebe, doktor ve eczacıların eskiden de tembih olduğu gibi düşük yapmak için kadınlara ilaç vermesinin yasaklanması ve dört milletten³⁵ ebelik, doktorluk ve eczacılık yapanların da bu yasağa tabi olmasıdır. Raporda dikkati çeken husus gayrimüslim ebe, doktor ve eczacılara ayrıca vurgu yapılması ve hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin bağlı oldukları dini otorite önünde yasağı uygulayacaklarına dair yemin etmelerinin istenmesidir.³⁶

Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali ise Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı raporu yeterli bulmayarak yeni bir rapor yayınlamıştır. Raporda düşüğe neden olan ilaç ve otların sadece doktor ve eczacılar tarafından bilinmediği kadınlar arasında da bunları bilenlerin bulunduğu, İstanbul ve Boğaziçi'nde Yahudi ebe kadınlar da dahil ebe kadınların ıskat-ı cenin yapmalarının yasaklanması istenmiştir. Raporun en dikkat çekici yönü ise kasıtlı olarak ıskat-ı cenin yapıldığına dair bilgisi olan komşuların ya da diğerlerinin durumu ihbar etmesinin istenmesidir.³⁷ Bu muhbirlik yöntemi ile ıskat-ı cenin ile uğraşan kişilerin ifşa olma korkusuyla ıskat-ı ceninden uzak duracakları düşünülmüştür. Raporda ayrıca ıskat-ı cenine yönelik tedbir ve uygulamaların yalnızca İstanbul'da geçerli olmadığı taşrada da geçerli olduğu ifade edilmiştir. Bu rapor *Takvim-i Vekayi*'nin 16 Kasım 1838 tarihli nüshasında yayınlanarak halka ilan edilmiştir.³⁸

Meclis-i Umur-ı Nafia ve Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali'nin raporlarının ardından aynı yıl içerisinde Meclis-i Vala da bir rapor yayınlamıştır.³⁹ İçerik bakımından daha önce yayınlanmış olan raporlarla aynı konulara değinen bu rapor iki kurumun ıskat-ı cenin konusunda yapmış olduğu tespitlerin ve

³² Ayr. bkz. Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma* (Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2005). Ayşe Gül Altınay, *Vatan, Millet, Kadınlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

³³ *Muharrerat-ı Nadire* 19 (İstanbul: 1289/1872): 750-755.

³⁴ *Takvim-i Vekayi* 173 (28 Şaban 1254/16 Kasım 1838).

³⁵ Osmanlı toplumu içerisinde genelde kabul edilen dört millet (Millet-i Erbaa) vardır. Bunlar, Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi millettir.

³⁶ *Muharrerat-ı Nadire*, 751-752.

³⁷ a.g.e., 754.

³⁸ "Meclis-i Umur-u Nâfia'nın Layihası," *Takvim-i Vekayi* 173 (28 Şaban 1254/16 Kasım 1838).

³⁹ *Muharrerat-ı Nadire*, 754-755.

ıskat-ı ceninin engellenmesine yönelik önermiş olduğu tedbirlerin Meclis-i Vala tarafından onaylandığını göstermektedir. Gülhan Balsoy, bu raporları kurumların kendi aralarında ıskat-ı cenine yönelik fikir alışverişinde bulunmaları olarak değerlendirmektedir.⁴⁰

Sadaret ise bu üç kurumun yayınlamış olduğu raporları dikkate alarak 13 Kasım 1838 tarihinde ıskat-ı ceninin önüne geçilmesi için bir ferman yayınlamış ve bu ferman kadınlara, patriklere, hahamlara ve diğer memurlara gönderilmiştir. Fermanla öncelikle ıskat-ı cenin meselesinin nüfus için tehlike arz ettiği belirtilmiş ve belgelerde sıkça rastlandığı üzere dini referanslar ile bu uygulamanın terk edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴¹ Yayımlanan üç raporun hülasası gibi olan ferman raporlarda değinilen konular ve çözüm önerilerini nihai karara dönüştürmüştür. Kasıtlı yapılan ıskat-ı cenin vakalarının ihbar edilmesi zorunluluğu bu yola başvuracak olanları caydırmak için önemli bir yöntem olarak görülmüştür. Üsküdar, Galata ve Eyüp kadılarının, *ser-etibba* adı verilen doktorların başlarının ve Osmanlı topraklarında yaşayan milletlerin bağlı olduğu dini cemaatlerin ıskat-ı cenin meselesine gerekli dikkat ve özeni göstermesi istenmiştir. Bu raporlara atıf yapılarak ebelerin, eczacıların ve doktorların ıskat-ı cenine sebep olan ilaç ve ot satışı yapmamaları için bağlı oldukları milletlere göre patriklere, hahamlara ve imamlara gidip yemin etmeleri istenmiş, yemin görevini yerine getirmeyen kişilere karşı gerekli tedbirlerin alınmasının altı çizilmiştir. Hamileliğini kasıtlı olarak kendi isteğiyle sonlandıran kadınlara ve onların eşlerine ise şiddetli bir cezadan bahsedilmiş ancak cezanın ne olduğu açıklanmamıştır.⁴²

1838-1858 yılları arasında ıskat-ı cenine yönelik yayınlanan belgelerde ilk göze çarpan devletin öncelikli olarak ıskat-ı cenini uygulayan kişilere yönelik birtakım düzenlemeler getirmesidir. Bu kişilere mesleklerinden menedilmeleri, sürgün edilmeleri gibi cezalar öngörülerek ıskat-ı ceninin kontrol altına alınması amaçlanmıştır. Osmanlı'nın çok dinli bir yapıda olması, 1838'e kadar dini otoritelerin elinde olan ıskat-ı cenin meselesine dair farklı anlayışları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle devlet her cemaatin kendi dini yasaları çerçevesinde ıskat-ı cenine yönelik yaptırımlar uygulamasına müsaade etmiştir. Fakat 1838 yılında devlet kurumlarının ıskat-ı cenin meselesine dair raporlar yayınlaması ve bu raporlar çerçevesinde kapsamlı bir ferman yayınlanması, çocuk düşürmenin artık özel alana ait ve özel alanda gerçekleşen bir mesele olmadığını ve siyasi gündem olan bir kamu meselesi olarak kabul edildiğinin bir kanıtı olarak görülebilir.

4. İskat-ı Ceninin Kanun ile Yasaklanması: 1858 Ceza Kanunnamesi

Tanzimat dönemiyle birlikte ivme kazanan kanunlaştırma hareketleri hukuk alanında rasyonel ve standart ilkelere dayanan hukuki bir birlik oluşturmayı ve kanun önünde eşitlik, can, mal ve namus güvenliğini hedeflemekteydi.⁴³ Bu çerçevede 3 Mayıs 1840 tarihinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesinden söz eden Ceza Kanunu kabul edilmiştir.⁴⁴ Bu kanun on bir yıl sonra yürürlükten kaldırılıp yerine 1851 Ceza Kanunu (Kanun-ı Cedid) getirilmiştir. 1851 Ceza Kanunu da dönemin ihtiyaçlarına cevap verememiş ve 9 Ağustos 1858 tarihinde yeni bir ceza kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. 1858 Ceza Kanunnamesi 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek

⁴⁰ Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900* (London: Pickering and Chatto, 2013): 57.

⁴¹ BOA, A. DVN.NMH, 2/15, 25 Şaban 1254/13 Kasım 1838.

⁴² BOA, A. DVN.NMH, 2/15, 25 Şaban 1254/13 Kasım 1838.

⁴³ Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1985), 588.

⁴⁴ Kanunnamenin metni için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986): 809-820.

alınarak hazırlanmıştır⁴⁵ ancak cezalar daha hafiftir.⁴⁶ Fransız Ceza Kanunu'nun 317. maddesine⁴⁷ göre kürtaj yapan kişiler hapis cezasıyla cezalandırılmakta, kürtaja rıza gösteren kadın da aynı cezayı almaktadır.⁴⁸ Fakat Osmanlı Ceza Kanunu'nda kürtaj yaptıran kadını hedef alan herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Osmanlı'da kürtaja yönelen kadınları caydırmak amacıyla ceza yerine teşvik politikaları uygulanmıştır.

1838 yılı devlet kurumlarının kapsamlı raporları dolayısıyla ıskat-ı cenine yönelik politikalarda önemli bir dönüm noktası olsa da 1840 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu ve 1851 tarihli Kanun-ı Cedid'de doğrudan ıskat-ı cenine yönelik bir madde yer almamıştır. 1858 öncesinde hamileliği sonlandırmada kullanılabilecek ilaçlar, otlar yasaklanırken kürtaj yapan ve yaptıran kadınlara yönelik doğrudan bir yasal düzenleme ceza kanunnamelerinde yer almamıştır. Nüfusu artırma girişimleri karşısında büyük bir sorun olarak görülen ıskat-ı cenin meselesine iki ceza kanunnamesinde de yer verilmemesi ilginçtir. Selçuk Somel Akşin'e göre hukuki olarak birçok alanda kanunlaştırma faaliyetine rağmen ıskat-ı cenin meselesi İslam hukukunun çizdiği sınırlar içerisinde kalmaya devam etmiş fakat bu durum devletin çocuk düşürmeye yönelik tedbirler alıp denetim sağlamasının önüne geçmemiştir.⁴⁹

1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde ıskat-ı cenin suç olarak tanımlanmıştır. "*Eşhas Hakkında Vuku Bulan Cinayet ve Cünhalarla Mücazat-ı Müterettibeleri*" adlı ikinci bölümünün ikinci faslında ıskat-ı cenin suçuna yönelik cezalar 192. ve 193. maddelerde belirlenmiştir. Ayrıca 196. maddede ilaç ve ot satışına yönelik yasal düzenlemeler yer almıştır. İskat-ı cenin suçu, anne ve ceninin mağduriyetine ek olarak nüfusun azalmasına sebep olduğu gerekçesiyle topluma yönelik bir suç olarak ele alınmıştır.⁵⁰

192. maddeye göre darp veya başka bir şekilde ceninin düşmesine neden olan kişi diyet ödemekle yükümlüdür. Diyet için düşüğe neden olan hareketin kasıtlı veya kasıtsız yapılmış olması fark etmemektedir. Eğer cenini düşürmek için yapılan eylem kasıtlı ise o zaman fail, ceninin diyetini ödedikten sonra ayrıca kürek cezasına çarptırılacaktır.⁵¹

"Bir kimse darp yahut sair güne bir fiil ile bir hamile hatunun ıskat-ı cenin eylemesine sebep olur ise diyet-i şer'iyesi istifa olunduktan sonra, eğer bu teaddisi an-kasdin olmuş ise muvakkaten küreğe konulur."

193. maddeye göre ise hamile kadınının rızası olup olmamasına bakılmaksızın ıskat-ı cenin için ilaç içiren veya çocuk düşürmeye sebep olacak yöntemleri tarif ederek çocuk düşürmeye neden olan

⁴⁵ 1810 tarihli Code Napeleon Penal ve 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nda çocuk düşürme suçunun genel bir karşılaştırması için bkz. Ruth A. Miller, "Politicizing Reproduction in Comparative Perspective: Ottoman, Turkish, and French Approaches to Abortion Law," *Hawwa* 5(1) (2007): 73-89.

⁴⁶ İftar Gözaydın, "Türkiye Hukukunun Batılılaşması," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi*, III (İstanbul 2002), 287.

⁴⁷ Code pénal de 1810,

https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_3.htm

⁴⁸ Bartha Maria Knoppers, Isabel Brault ve Elizabeth Sloss, "Abortion Law in Francophone Countries," *The American Journal of Comparative Law* 38(4) (1990): 893.

⁴⁹ Somel, a.g.m., 78.

⁵⁰ Konan, a.g.e., 323.

⁵¹ BOA, A.DVN.MKL, 74/31, 9 Rabiulahir 1275/16 Kasım 1858.

kişi altı aydan iki seneye kadar hapis cezası alacaktır. Ancak sebep olan kişi eczacı veya cerrah ise bir süreliğine kürek cezasına mahkûm edilecektir.⁵²

“Bir hamile hatunun gerek rızası olsun ve gerek rızası olmasın ıskat-ı cenin ettirmek için ilaç içirip yahut esbab ve vesailini tarif edip de eseriyle çocuğu düşürülür ise buna sebep olan kimse altı aydan iki seneye kadar haps olunur. Ve eğer buna sebep olan tabip ve cerrah ve eczacı ise muvakkaten küreğe konulur.”

196. maddede ise doğrudan ıskat-ı cenin ifadesi geçmemekle birlikte toplum sağlığına zararlı ilaç, ot ve içeceklerin satışı yasaklanmaktadır.⁵³ Osmanlı'nın ıskat-ı cenin meselesini toplum sağlığı bağlamında da ele aldığı göz önünde bulundurulduğunda doğrudan adı geçmeyen yasaklı ilaçların ve otların düşüğe neden olmaları muhtemeldir. Bu tür yasaklı maddeleri bulunduran kişilerin hem bir haftadan iki seneye kadar hapis cezasına hem de para cezasına çarptırılması kararlaştırılmıştır.

5. 1858 Ceza Kanunnamesi'nin İskat-ı Cenin ile İlgili Hükümlerine Eleştiriler

1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nden bir yıl sonra, 1 Mayıs 1859'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane kürtajin önlenmesi için çözüm önerilerini tahrir halinde Sadaret'e sunmuştur.⁵⁴ Cemiyet, bu takirde ıskat-ı cenin yapanların cezalandırılmadığından bahsetmiş, ıskat-ı cenin meselesinin Osmanlı'nın geleceğini tehdit ettiğini vurgulayarak gerekli cezaların uygulanmasının istemiştir. Takirde nüfusu artırmaya teşvik olarak ikiz ya da üçüz çocuk sahibi olanlara belirli bir meblağda ödenen tev'em maaşının da yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür.⁵⁵ Ayrıca modern tıp eğitimi veren Mektep-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin mezuniyet töreninde mezun doktorlar “kasden ıskat-ı cenin için hiçbir bahane ile ilaç vermeyeceklerine” dair yemin etmektedirler.⁵⁶ Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin takir ve bu yeminin içeriği ıskat-ı ceninin önlemesi için hukuk ve tıp arasında bir işbirliğinin geliştiğini göstermektedir.⁵⁷

Mecelle Cemiyeti üyelerinden ve dönemin en önemli hukukçularından Ömer Hilmi Karınabadizade, 1884'te hukuk fakültesi öğrencileri için kanun tasarısı formatında hazırladığı *Miyar-ı Adalet* adlı ders kitabında 1858 Ceza Kanunnamesi'nin ıskat-ı cenine yönelik maddelerinin yetersizliğini dile getirmektedir.⁵⁸ Karınabadizade'nin eleştirileri daha çok ceza kanununun muğlak bıraktığı alanlar üzerinedir ve önerileri önceki uygulamalar ile yeni ceza kanununun sentezi gibidir. Darp ya da herhangi bir nedenle kadının düşük yapmasına neden olan kişinin düşen ceninin cinsiyetine bakılmaksızın 500 dirhem gümüş ödemesini öngörmektedir. Kızın guresinin erkeğin guresinin yarısı olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Ceninin ölü doğması ya da canlı doğup

⁵² BOA, A.DVN.MKL, 74/31, 9 Rabiulahir 1275/16 Kasım 1858.

⁵³ “Sihhat-i umumiyyeyi ihlal edecek ecza-yı muzır ve karışık meşrubat ve kefaletsiz semmiyat fûruhat edenler, bir haftadan iki seneye kadar haps olunur ve bir mecdiye altınından yirmi beş mecdiye altınına kadar ceza-yı nakdi alınır. Ve sattığı eşya her ne ise canib-i hükümetten zapt olunur.” BOA, A.DVN.MKL, 74/31, 9 Rabiulahir 1275/16 Kasım 1858.

⁵⁴ BOA, HR.TO, 432/26, 28 Ramazan 1275/1 Mayıs 1859.

⁵⁵ Fatma Şimşek, Güven Dinç ve Haldun Eroğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tev'em Maaşı,” *U.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10(6) (2009): 77-110. Gül Hanım Cengiz, “II. Abdülhamid Dönemi Bir Sosyal Yardım Uygulaması: Tev'em Maaşı,” *OTAM* 41 (2017): 57-78.

⁵⁶ Hülya Öztürk, “Mektep-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucu Charles Ambroise Bernard,” (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 31.

⁵⁷ Hazal Atay, “Kürtaj Yasasının Arkeolojisi: Türkiye'de Kürtaj Düzenlemeleri, Edimleri, Kısıtları ve Mücadele Alanları,” *Fe Dergi* 9(2) (2017): 5.

⁵⁸ Ömer Hilmi Efendi, *Mi'yâr-ı Adâlet* (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1884): 44-45.

sonradan ölmesi arasındaki farka dikkat çekmekte sonradan ölen cenin için kız ya da erkek olmasına göre diyet ödenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Gurrenin ödenmesi için ise şer‘i mahkemelerde olduğu gibi iki koşulu öne sürmektedir. Kocasının izni olmadan ıskat-ı cenine başvuran kadının gurre ödemesi gerekmekte ancak kocanın onayı var ise eşlerden herhangi birinin gurre ödemesi gerekmemektedir. İkinci olarak ise erken dönemdeki düşükler için gurre gerekmemekte, gurre ödemesinin zorunlu olabilmesi için düşük olan ceninin organlarının belli olmuş olması şart koşulmaktadır.

Ahmed Ziya da 13 Ağustos 1909 tarihinde yayımlanan “İskat-ı Cenin” başlıklı makalesinde İslam hukuku ve ceza kanununun ıskat-ı cenine yaklaşımını karşılaştırmalı olarak tartışmış, ceza kanunnamesindeki belirsizliklere ve yetersizliklere dikkat çekmiştir.⁵⁹ Ona göre Ceza Kanunnamesi’nde hamileliğin farklı evreleri göz önünde bulundurulmadan tüm düşükler aynı kategoride değerlendirilmiştir. Ahmed Ziya yapmış olduğu sınıflandırmada hamileliğin ilk yirmi gününde gerçekleşen çocuk düşürme eylemini “*sakt-ı beyzî*”, hamileliğin ikinci veya üçüncü ayında gerçekleşen düşükleri “*sakt-ı rüşeym*” ve üçüncü aydan yedinci aya kadar olan çocuk düşürme eylemi ise “*sakt-ı cenin*” olarak tanımlamıştır. Ahmed Ziya’ya göre İslam hukukunda ceninin organlarının belli olması durumunda gurre ödenmesi gerekirken yeni kanunda bu yönde bir açıklama bulunmamaktadır. Yine şer‘i hukukta ceninin ölü veya diri bir şekilde düşmesi verilen cezayı azaltıp çoğaltırken ceza kanunu bu konuya da bir açıklık getirmemiştir. Ahmed Ziya ayrıca “*Bi’l-iltizam çocuğunu düşüren validelerin cemiyet-i beşeriyeye karşı irtikab ettiği bu ihaneti cezasız kaldığı için her gün her yerde ne kadar ahval-i müessifeye tesadüf edilmektedir?*”⁶⁰ sözleriyle çocuğunu düşüren kadınlara ceza verilmemesini eleştirmekte, bu konuda kadını cezalandıran 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu’nu örnek göstermektedir.

1858 Ceza Kanunnamesi’nde ıskat-ı cenin suç olarak tanımlandığı halde ıskat-ı cenine başvuran kadınının cezalandırılmaması, kanunnameye yönelik öne çıkan eleştiriler arasındadır. *Hanımlara Mahsus Gazete*’de 1900 yılında yayımlanan bir yazıda önce cenini ‘anne ve babasının malı’ olarak kabul eden ve ıskat-ı cenini suç olarak görmeyen eski hukuk eleştirilmekte akabinde ise artık ceninin anne ve babasından ayrı ve bağımsız bir canlı olarak kabul edildiği ve kürtajın suç olduğu ifade edilmektedir. Yazıya göre ıskat-ı cenin, cinayet olarak kabul edildiğinde, 1858 Ceza Kanunnamesi’ndeki 193. madde, ıskat-ı cenin suçunu hafifletmektedir. Doğmasına bir hafta kalmış çocuğu kasten düşürmek ile doğduktan bir hafta sonra bir çocuğu planlı şekilde öldürmek arasında bir fark olmadığına dikkat çekilmekte, ancak bu iki suçtan ilkinin cezasının çok hafif kaldığını vurgulamaktadır. Yine *Dolap* dergisinde doğmuş bir çocuk ile anne karnındaki bir ceninin farkı olmadığı belirtilmektedir.⁶¹

1893 yılına ait bir dava kaydı bu eleştirileri destekler mahiyettedir. Bu davada Hamide adlı bir kadın doğurduğu bebeği öldürdüğü gerekçesiyle yargılanmış ve on beş sene kürek cezasına çarptırılarak Girit hapishanesine gönderilmiştir.⁶² Fakat cezasının sekizinci senesinde böbrek ve rahim hastalıkları nedeniyle affını talep etmiş, hastalığı nedeniyle Hamide affedilip serbest kalmıştır. Cinayet suçunun cezalandırılmasında belirleyici faktör, cinayetin kasıtlı olarak işlenip işlenmemesidir. Eğer cinayet planlanarak işlenmişse, fail idam cezasına çarptırılırken, plansız

⁵⁹ Ahmed Ziya, “İskat-ı Cenin,” *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası* 5 (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909): 352-354.

⁶⁰ a.g.e., 353.

⁶¹ *Dolap* 9, (1 Muharrem 1290/1 Mart 1873): 67-68.

⁶² BOA, Y.A.RES, 65/17, 2 Zilhicce 1310/17 Haziran 1893.

cinayetlerde ise on beş yıl süreyle kürek cezası verilmekteydi.⁶³ Hamide'nin aldığı on beş yıl kürek cezasının, plansız gerçekleştirilen cinayet olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Hamide, çocuğunu doğurmadan ıskat-ı cenine teşebbüs etseydi ve çocuğu ölseydi ıskat-ı ceninden yargılanacak ve ceza almayacaktı. Fakat Hamide bebeğini doğduktan hemen sonra öldürdüğü gerekçesiyle cinayet suçuyla yargılanmış ve ceza almıştır.

Bahattin Şakir⁶⁴ *Tıbb-ı Kanuni Dersleri* kitabında 192. madde için “*Bu fiil esbab-ı şedide ile vuku bulmuş ise kanunumuzda cinayet derecesinde müstelzim mücazat add olunmuştur.*” diyerek “*an-kasd*” yani kasıtlı olduğunda ıskat-ı cenin ile cinayetin ceza kanununda eşit olduğunu belirtmiştir. 193. maddede ile ilgili olarak ise annenin rızasının olmasının ıskat-ı cenin için meşru bir dayanak olmamasına dikkat çekmektedir. Şakir, toplumda yasak olan bir eylemin annenin rızasıyla meşru olamayacağını vurgulamıştır. Buna ek olarak doktor, cerrah ve eczacının ilaç veya alet aracılığıyla ıskat-ı cenin yapmasının “hayatı korumak” ilkelerine ters düşmesi nedeniyle bu kişilerin daha ağır cezalara çarptırılmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁵ Şakir’e göre yine 193. maddede ebelere yönelik doğrudan bir ifade olmaması onların cezalardan muaf olup olmadığı konusunda tartışma yaratmıştır.⁶⁶

Pronatalist politikaları destekleyenler ıskat-ı cenini bireysel bir suç olarak değil topluma zarar veren bir sorun olarak ele almaktadırlar. Nitekim ideal yurttaşı yetiştirmek gayesiyle II. Meşrutiyet döneminde müfredat programına dahil olan *Malumat-ı Medeniye* ders kitaplarından⁶⁷ biri olan *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* ders kitabında Ali Seydi ıskat-ı cenini üç boyutta incelemiştir. İlk olarak ıskat-ı cenine başvuran kişi, bir canın hayatına son verdiği için katildir. İkinci olarak ıskat-ı cenin vatana ve millete karşı işlenmiş bir suçtur.⁶⁸ Çünkü hayatına son verilen bu cenin erkek ise büyüdüğünde asker veya memur olup vatanına hizmet edecektir, tüccar olup vergi verecektir. Kız olur ise ileride vatana hizmet edecek nesiller yetiştirecektir. Üçüncü olarak ise kadının kendi canına kastıdır. ıskat-ı cenin yapan kadın kendi hayatını da riske atmaktadır. Bu kadınların ölme, eğer ölmezse de sakat kalma tehlikesi vardır. Ali Seydi vatandaşlık görevi ile kadının çocuk doğurma görevi arasında bağ kurarak konuya milliyetçi bir perspektiften yaklaşmıştır. Çocuk doğurmak vatan için ne kadar önemli ise çocuk düşürmek de o kadar millete karşı bir ihanet olarak görülmüştür.

⁶³ 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 170. maddesi taammüden (planlı) katle yöneliktir: “*Bir kimesnenin taammüden katil olduğu kanunen tahakkuk eyler ise kanunen idamına hükm olunur.*” 174. maddesi ise gayr-i taammüd (planlı olmayan) işlenen cinayetlere yönelik şöyle demektedir: “*Bir kimse min-gayr-i taammüd bir şahsı itlaf etmiş ise on beş sene müddetle küreğe vaz' olunur.*” BOA, A.DVN.MKL, 74/31, 9 Rabiulahir 1275/16 Kasım 1858. Ayr. bkz. İbrahim Yılmaz, “Osmanlı Son Döneminde Adam Öldürme Suçu ve Soruşturma Usulleri,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22(2) (2020): 739-762.

⁶⁴ Ferat Buran ve Erdem Özkara, “Hürriyete ve Adli Tıba Adanmış Bir Ömür: Dr. Bahaeddin Şakir Bey,” *Journal of History Culture and Art Research* 7(5) (2018): 670.

⁶⁵ Bahaeddin Şakir, *Tıbb-ı Kanuni: Taaddiyat-ı Tenasüliyeden ıskat-ı Cenin* (Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, 1327): 8.

⁶⁶ BOA, A.DVN.MKL, 74/31, 9 Rabiulahir 1275/16 Kasım 1858.

⁶⁷ Fatma Tunç Yaşar, “II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları,” *Osmanlı Araştırmaları* 52 (2018): 317-318.

⁶⁸ Ali Seydi, *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (İstanbul: İstanbul Artin Asaduryan Matbaası, 1912): 16-17.

6. Meclis-i Vala'da İskat-ı Cenin Davaları: Aile İçi Şiddet, Darp ve Gayrimeşru İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin pronatalist politikalar çerçevesinde ıskat-ı ceninin engellenmesine yönelik hukuki düzenlemelerinin ve bu eylemi kesin bir şekilde yasaklayan 1858 Ceza Kanunnamesi'nin nasıl uygulandığını Meclis-i Vala'da görülen davaların mahkeme kayıtları üzerinden görmek mümkündür. 1838 yılında kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye siyasi, idari ve hukuki yetkileri bünyesinde barındıran bir meclis olmuştur. Bir tür yüksek yasama ve yargı organı olan bu meclis Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Meclis-i Vala'nın yetkisinin olduğu diğer bir alan ise hukuk alanı olmuştur.⁶⁹ Meclis-i Vala kayıtları, Tanzimat Dönemi sonrasında hangi konuların davalara yansıldığını ve bu davaların kanunlara uygun bir şekilde nasıl çözüldüğünü göstermektedir. İskat-ı cenin davaları, Tanzimat'ın ilanı sonrasında devletin ıskat-ı cenin meselesini denetlemek ve yasaklamak için gösterdiği çabanın hukuki olarak uygulamalara nasıl yansıldığını gösterme potansiyeline sahiptir. Dava kayıtları devletin söylemleriyle uygulamaları arasındaki tutarlılıkları ve farklılıkları inceleme imkânı sunmaktadır.

İskat-ı cenin konulu dava kayıtları, ıskat-ı cenin vakalarının hangi bağlamlarda ya da durumlarda mahkemeye yansdığı, kimlerin şikayetçi olduğu, kadınların hangi gerekçelerle mahkemeye başvurdukları, kimleri karşlarına aldıkları, kendilerini mahkemede nasıl ifade ettikleri gibi pek çok konuda bilgi sunmaktadır. Bununla birlikte Meclis-i Vala kayıtları üzerinden ıskat-ı cenine başvuran ya da ıskat-ı cenin mağduru olan kadınların sosyoekonomik statüleri ya da eğitim düzeyleri hakkında genelleme yapmak güçtür. Mahkemeye başvurma ve suç işleme durumunda yakalanma ve yargılanma konusunda, sınıfsal farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, üst sınıfa mensup kadınlar, ıskat-ı cenine başvurduklarında, nüfuzlarını ve tanıdıkları otorite sahibi kişileri kullanarak olayı mahkeme kayıtlarına yansıtmadan halletmiş olabilirler.

Kocasından gördüğü “haksız yere” şiddet nedeniyle hamileliği sonlanan ve düşük yapan kadınlar haklarını aramak için mahkemeye başvurmuşlardır. 9 Ağustos 1892 tarihli kayda göre Karaosmanoğlu Yusuf, hamile karısını “sebepsiz” şekilde darp etmiş ve cenini düşürmesine neden olmuştur.⁷⁰ Bu ıskat-ı cenin ve darp vakası, şiddet gören kadının şikayetiyle değil esnaftan İnebolulu Ali adlı kişinin ihbar niteliğindeki dilekçesi ile ortaya çıkmıştır. 6 Mayıs 1893 tarihli bir başka belgede ise aradan geçen süreye rağmen hala gerekenin yapılmamış olduğundan bahsedilmektedir.⁷¹

Eylül 1892 tarihine ait bir diğer dava devlet memuru olan Hilmi Efendi'nin altı, yedi seneden beri hizmetinde tuttuğu ve daha sonra nikâhladığı Münire adlı kadının ıskat-ı cenin sonucunda vefat etmesi ile ilgilidir.⁷² Hilmi, hamile kalan Münire'ye düşük yapması için ilaç içirmiştir. Fakat bu ilaç sonucunda Münire ve karnındaki bebek ölmüştür. Bu olay mahkemeye yansısı da daha sonradan Hilmi temize çıkarılmış ve devlet memurluğuna geri dönmüştür. Buradan anlaşıldığı üzere Hilmi ıskat-ı cenin davası mahkemeye yandıktan sonra görevinden uzaklaştırılmıştır.⁷³ Görevine tekrar döndükten sonra Münire'nin ailesi istinaf mahkemesine başvurmuştur. Ayrıca verilen ayrıntıya göre Hilmi Efendi'nin eşi Reşide Hanım da ıskat-ı cenin meselesinin içinde bulunduğu ondan da soruşturma açılmıştır. Yapılan ıskat-ı cenin soruşturması ve sunulan raporda

⁶⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994): 117-118.

⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1984/68, 15 Muharrem 1310/9 Ağustos 1892.

⁷¹ BOA, DH.MKT, 30/15, 19 Şevval 1310/6 Mayıs 1893.

⁷² BOA, BEO, 67/5018, 19 Safer 1310/12 Eylül 1892.

⁷³ Arşivde yer alan başka bir belgede Hilmi Bey'in daha beraat etmeden görevine iade edildiği belirtilmiştir. BOA, BEO, 17/1221, 14 Zilkade 1309/10 Haziran 1892.

Hilmi ve Reşide'nin zorla bir şey yaptırmadığı belirtilerek ikisi de davanın sonunda beraat etmişlerdir. İskat-ı ceninin tam olarak belirlenememesi nedeniyle yapılan soruşturma ve sunulan raporlar davanın gidişatında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Münire'nin ölmüş olması da Hilmi'nin lehine davayı etkilemiş olabilir. Çünkü eğer ortada Hilmi'nin yapmış olduğu bir ıskat-ı cenin vakası varsa bunu netleştirebilecek olan en önemli kişi Münire'dir.

Aile içi şiddet sonucu gerçekleşen ıskat-ı cenin vakalarının yanı sıra üçüncü şahısların hamile bir kadını darp etmesi nedeniyle mahkemelere yansımış vakalarla da karşılaşılmaktadır. 8 Kasım ve 11 Kasım 1861 tarihlerine ait dava kayıtlarında Meryem adlı hamile bir kadın Kolçak Ali isimli bir erkek tarafından tecavüz amacıyla kaçırılmış ve saldırıya uğramıştır. Kolçak Ali ve Meryem arasında çıkan arbede nedeniyle Meryem'in dört aylık hamileliği sonlanmıştır. Kolçak Ali'ye Meryem ve eşi Mehmet Sadık tarafından ıskat-ı cenin davası açılmıştır. 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 192. madde gereğince Kolçak Ali, cenin için beş yüz dirhem gurre ödemesinin yanı sıra üç sene kürek cezasına da çarptırılmıştır.⁷⁴

İskat-ı cenin vakalarında delilin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Kadınlar da delilin önemini farkında olmaları nedeniyle düşürdükleri et parçası veya cenini mahkemede delil olarak sunmaktadırlar. Şahitler de bu tür vakalarda önemli rol oynamıştır. Örneğin aralarında doktorların da bulunduğu şahitlerin olduğu davalar, mahkeme heyetine daha güvenilir gelmiş olabilir. Fakat ıskat-ı cenin olayının belirlenmesi bu delillere rağmen yine de zor bir süreçtir. Bolu'da gerçekleşen bir vakada Züleyha kendisini darp edip ıskat-ı cenin yapmasına neden olduğunu iddia ederek, Ayşe ve Züleyha ismindeki kadınlardan şikayetçi olmuştur.⁷⁵ Bu darp sonucunda Züleyha'nın düşürdüğünü söylediği şeyin bir et parçası olduğu belirtilmiş bunun cenin olup olmadığının belirlenmenin zor olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶ Ayşe ve Züleyha'ya uygulamış oldukları darp için dava açılabilirliğinden bahsedilmiş fakat ıskat-ı cenin davasının mümkün olmadığı kararına varılmıştır. Süleyman Rauf isimli bir kaymakamın ise boşandığı eşine ilaç içirerek ıskat-ı cenine sebep olmaktan dolayı hakkında soruşturma başlatılmıştır.⁷⁷ Aralarında doktorun da bulunduğu şahitler, Süleyman Rauf'un ilaç içirmesi sonucunda ceninin düşmesine neden olduğu konusunda şahitlik etmişlerdir. Davada 193. madde gereğince cinayet olarak görülen ıskat-ı cenin meselesi için gerekenin yapılmasının öneminden bahsedilmiştir.

17 Ağustos 1858 ve 14 Temmuz 1906 tarihli iki davada ıskat-ı cenini ispat etmek için doktorlar ve ebeler gebeliğinin sonlandığını iddia eden kadını muayene ederek kesin bir sonuca ulaşmada yardımcı olmuşlardır. 17 Ağustos 1858 tarihindeki davada Halise adlı kadının çocuk düşürdüğü gerekçesiyle açılan davada doktor ve ebeler kadını ve çocuğu muayene ederek dava için bir rapor hazırlamışlardır. Bu raporda düşen ceninin altı veya yedi aylık olduğu ve düşükten bir süre sonra öldüğü belirtilmiştir. Hatta ebeler çocuğun zorla çıkarıldığını ve ölen çocuğun bedeninde morluklar olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ 14 Temmuz 1906 tarihli davada ise Mülazım Nuh Efendi adlı kişinin, kendisini tehdit ettiği ve bu nedenle çocuğunun düşürmesine sebep olduğu iddiasıyla dava açan Hatice adlı kadının Mekteb-i Tıbbiye'deki yetkili kişiler tarafından iddiasını ispatlamak amacıyla

⁷⁴ BOA, MVL, 617/91, 5 Cemazeyilevvel 1278/8 Kasım 1861; BOA, A.MKT.MVL, 135/27, 8 Cemazeyilevvel 1278/11 Kasım 1861.

⁷⁵ BOA, MVL, 745/74, 22 Rabiulevvel 1283/4 Ağustos 1866.

⁷⁶ “*Mezbûreden sakit eden şey kut'a-ı lahmından ibâret olarak buna cenîn itlâf olunamayacağından*” şeklinde ifade edilmiştir. BOA, MVL, 745/74, 22 Rabiulevvel 1283/4 Ağustos 1866.

⁷⁷ BOA, İ.DH.MKT, 1071/16, 24 Safer 1324/19 Nisan 1906.

⁷⁸ BOA, A.M, 18/80, 7 Muharrem 1275/17 Ağustos 1858.

muayene edildiği beyan edilmiştir.⁷⁹ Bu muayenede Hatice'den bir numune alınmış ve bu numunenin inceleneceği belirtilmiştir. Bu davalardan anlaşılacağı üzere devlet ıskat-ı ceninin ispatlanması sürecinde tıp alanıyla iş birliği içerisine girmiştir.

Mahkeme kayıtlarında toplum tarafından kabul edilmeyecek yasak bir ilişki sonucunda hamile kalmış kadınların ıskat-ı cenine başvurdukları ya da zorlandıkları görülmektedir. Örneğin, Dimitri ölen kardeşinin eşi ile bir ilişkide bulunmuş ve bu ilişki sonucunda hamile kalan kadını ıskat-ı cenin yapmaya zorlamıştır. Bu gebeliği sonlandırma girişimi neticesinde kadın vefat etmiştir. 19 Temmuz 1888 tarihinde konuyla ilgili olarak Dimitri tutuklanmıştır. Fakat yapılan soruşturma sonucunda mahkemeye lüzum görülmemiş ve serbest bırakılmıştır.⁸⁰ Kadının vefat etmiş olması olayın ispatlanmasını zorlaştırmış, kasıtlı bir ıskat-ı ceninin olup olmadığı meselesi tam olarak aydınlatılamamıştır.

17 Eylül 1859 tarihli mahkeme kaydı Travnik Sancağı'na bağlı Yayce'de gayrimeşru bir ilişki sonucu gerçekleşen ıskat-ı cenin davası hakkındadır ve ıskat-ı cenin etrafında gelişen olaylar hakkında detaylı tasvirler ve dava süreci ile ilgili ilginç ayrıntılar içermektedir. Yayce'de müdürlük yapan ve evli olan İbrahim Efendi adlı şahıs, hizmetçisi Saime Hatun ile evlilik dışı bir ilişki yaşamış ve bu ilişkiden Saime Hatun hamile kalmıştır. Saime, Ümmügülsüm adındaki yakın arkadaşına hamile olduğunu ve bu bebeğin babasının İbrahim Efendi olduğunu söylemiştir. Saime Hatun'un ve çocuğunun vefat etmesi üzerine arkadaşı Ümmügülsüm ıskat-ı cenin gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Ümmügülsüm'ün iddiasına göre Saime zorla ıskat-ı cenin yaptırılmış ve İbrahim'in eşi tarafından dövülmesinin ardından vefat etmiştir. Ümmügülsüm sorgusunda vefat eden arkadaşı Saime'nin aktardıkları üzerinden İbrahim Efendi ve eşini suçlamaktadır. Buna göre İbrahim Efendi'nin eşi, Saime'nin hamile olduğunu öğrenince Saime'nin yattığı odanın kapısını açıp "*Fahişe bu çocuğun kimden olduğunu doğru söyle yoksa seni aşağı atarım.*" demiş, Saime ise "*Şimdi buradan git eğer sağ kalkar isem çocuğun kimden olduğunu herkes anlar.*" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine İbrahim Efendi'nin eşi Saime'nin odasında bulunan mum, su ve ateşi dışarı çıkarıp Saime'ye hitaben "*Şimdiden sonra senin odana kimesneyi komam ve sana yiyecek ve içecek vermem burada helak olursun.*" demiştir. Ümmügülsüm'ün aktardığına göre İbrahim Efendi ve eşi daha sonra Saime'yi ıskat-ı cenin için hanesine çağırmıştır.⁸¹

Evin diğer hizmetçisi olan Made ise kendisinin sürekli Saime ile birlikte olduğunu ancak onun hamile olduğunu görmediğini belirtmiş, hatta Saime'nin verem hastası olduğunu da iddia etmiştir. Made ayrıca Saime'nin vefatından yirmi gün önce Ümmügülsüm'ün Melekye adındaki kızının kendisini çağırdığını ve oraya gittiğinde kendisine küçük bir bez parçasına sarılı çocuk cesedi verilip bunu kayalara götürmesi karşılığında otuz kuruş vereceklerini söylediklerini ifade etmiştir. Made'nin ifadesine göre Ümmügülsüm ve çocukları baskı ile çocuğun İbrahim ve Saime'den olduğunu, Saime'nin ıskat-ı cenin sonrası vefat ettiği yönelik ifade vermesini istemişlerdir.

Bir başka önemli ayrıntı ise İbrahim Efendi'nin bu ıskat-ı cenin davasından önce Ümmügülsüm'un oğlu Hasan Çavuş'u birisini öldürdüğü gerekçesiyle hapsedmiş olduğudur. İbrahim Efendi, oğlunu hapsedmesi nedeniyle Ümmügülsüm'ün kendisine kin tuttuğunu belirterek intikam için ıskat-ı cenin şikâyetinde bulunduğunu beyan etmiştir. Bu ifade üzerine mahkeme sabit

⁷⁹ BOA, ZB, 345/113, 1 Temmuz 1322/14 Temmuz 1906.

⁸⁰ BOA, DH.MKT, 1576/85, 16 Rabiulahir 1310/7 Kasım 1892.

⁸¹ BOA, MVL, 903/66, 19 Safer 1276/17 Eylül 1859.

bir delilin olmadığı gerekçesiyle, Ümmügülsüm'ün yalan söylediği sonucuna varmıştır.⁸² İbrahim Efendi'nin maddi ve siyasi gücünün bu davada etkisi olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir ancak ölen bir kadın ve ıskat edilen bir cenin mevcut iken olayın “iftira” denilerek kapatılması da ilginçtir. Saime'nin veremden mi yoksa ıskat-ı ceninden mi vefat ettiği karmaşası yaşanırken Saime'nin cesedinde gerekli incelemelerin yapıp yapılmadığı belli değildir.

Bir diğer vakada ise Darümuallimat Mektebi'nde öğrenci olan Şaziye adlı bir kadın, Şakir adlı bir şahıs ile evlilik dışı bir ilişki yaşamış, hamile kalmış ve kürtaj yaptırmıştır. Davada ıskat-ı cenin işlemini gerçekleştiren doktor için 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 193. maddesi gereğince gereğinin yapılmasının altı çizilmiştir. Şaziye'nin ilişkide bulunduğu Şakir'e yönelik bir ceza ise belgede zikredilmemektedir.⁸³ Evlilik dışı ilişki ve bu ilişki sonucunda meydana gelen hamileliğin ıskat-ı cenin ile sonlandırılması Darümuallimat'da okuyan bir öğrenci için uygunsuz bulunduğu gerekçesiyle Şaziye'nin okuldan kaydı silinmiştir.⁸⁴

1904 tarihinde Çorlu'da görülen başka bir davada görüldüğü üzere kocası askerde olan Hamide, kayınbiraderi Hüseyin ile bir ilişki yaşamış ve bu ilişki sonucunda hamile kalmıştır. Daha sonradan ilaç içerek ıskat-ı cenin yapmış ve çocuğu yaşadıkları Kızılpınar köyündeki derenin kenarına bırakmıştır. Bu olay yapılan ihbar sonucunda ortaya çıkmış ve Hamide ile Hüseyin gayri meşru ilişki yaşamaları ve ıskat-ı cenin yapmaları nedeniyle tutuklanmışlardır.⁸⁵ İskat-ı cenin vakalarının ortaya çıkmasında ihbar önemli rol oynamıştır. Devletin pronatalist politikaları çerçevesinde aldığı tedbirler toplumun da bu tür ıskat-ı cenin olaylarına karşı daha dikkatli olmasına sebep olmuştur. Meşru sayılmayan birliktelik sonucunda ıskat-ı ceninin gerçekleşmesine yönelik ihbar olaylarının çoğunun kırsal kesimden olması da dikkat çekicidir. Kırsal kesimde yaşayan insanların kent hayatı ile kıyaslandığında birbirleriyle daha çok etkileşim halinde olmaları ve birbirlerini tanımaları bu tür ilişkilerin açığa çıkmasında etkili olmuştur.

7. İskat-ı Ceninin Günah Keçisi Ebeler ve Eczacılar

Ebeler, gizlice yapılan doğumlar ve ıskat-ı cenin vakalarından sorumlu tutulduklarından çocuk düşürme vakalarını engellemeye dönük tedbirler arasında ebelere yönelik düzenlemeler yer almaktadır. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, özellikle Musevi ebelerin ıskat-ı cenin meselesinde öne çıktıklarını belirtmektedir.⁸⁶ 1827 tarihinde yaşanan bir ıskat-ı cenin olayında, “Kanlı ebe” olarak bilinen İlya, İlya'nın kızı Makvele ve Polise isimli üç Yahudi ebe, hamile kadınlara çocuklarını düşürmek için ilaç vermeleri nedeniyle Selanik'e sürgün edilmişlerdir.⁸⁷ Yine 1849 tarihinde bir ihbar neticesinde Esirciler Yiğitbaşı Latif Ağa'nın cariyesine düşük yaptıran Mezalto isimli Yahudi ebenin Selanik'e sürülmesine karar verilmiştir.⁸⁸ Sürgün cezasının ıskat-ı cenin ile uğraşan kişilere yönelik yaygın bir ceza olduğu görülmektedir. 1855 yılında ıskat-ı cenin yapan Limmili Dimitri'nin Aynaroz'daki Zoğnoz Manastırı'na, kızının ise Midilli'deki Lemyinos Manastırı'na sürülmesine karar verilmiştir.⁸⁹ Gayrimüslimlere verilen bir ceza olan manastırbend yani

⁸² BOA, MVL, 903/66, 19 Safer 1276/17 Eylül 1859.

⁸³ BOA, MF.MKT, 1216/76, 24 Şaban 1334/26 Haziran 1916.

⁸⁴ Cemil Öztürk, “Dârümuallimât,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8 (İstanbul 1997): 549-550.

⁸⁵ BOA, TFR.I.ED, 6/582, 17 Muharrem 1322/3 Nisan 1904.

⁸⁶ Balıkhane Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 2001): 2.

⁸⁷ BOA, C.SH, 9/437, 12 Şaban 1242/11 Mart 1827.

⁸⁸ BOA, MVL, 193/60, 18 Ramazan 1265/7 Ağustos 1849; BOA, A.MKT.MVL, 19/64, 7 Zilkade 1265/24 Eylül 1849; BOA, A.AMD, 13/14, 29 Zilhicce 1265/15 Kasım 1849.

⁸⁹ BOA, A.MKT.UM, 242/19, 29 Şevval 1272/3 Temmuz 1856.

manastırlarda hapsolme cezası bu belgede geçmemiş olduğundan bunun klasik bir sürgün cezası olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰

1904 yılında ıskat-ı cenin yaptığı tespit edilen Madam Mary Zibold'un sınır dışı edilme süreci ise Osmanlı Devleti'ni neredeyse diplomatik bir krizin eşğine getirmiştir. 20 Şubat 1896 tarihli bir gazete ilanından Madam Mary Zibold'un 1896 yılından beri kadın hastalıkları alanında hizmet verdiği anlaşılmaktadır.⁹¹ Mary Zibold, 24 Haziran 1900 tarihinde Hamidiye Etfal Hastanesi'ndeki başarıları nedeniyle şefkat nişanına layık görülmüştür.⁹² Hatta bu nişan yeterli olmayıp 2 Kasım 1900 tarihinde de kendisine yeni bir şefkat nişanı verilmiştir.⁹³ Fakat sadece dört yıl gibi kısa bir süre sonra II. Abdülhamid tarafından iki kez şefkat nişanı ile ödüllendiren bu kadının, 1904 yılında Beyoğlu'ndaki muayenehanesinde ruhsatsız bir şekilde doktorluk yaptığı⁹⁴ ve ıskat-ı cenin yapmakta olduğu ihbar olunmuştur. Bu nedenle Madam Mary Zibold'un "*icra-yı sanattan menedilmesine*" yani doktorluk mesleğine son verilip memleket dışına çıkartılmasına karar verilmiştir.⁹⁵ Rusyalı olduğu düşünülen Zibold aslında Almanya vatandaşıdır. Anlaşılan ilk zamanlarda milliyeti konusunda bir karışıklık olmuştur. Daha sonraki belgelerde kendisinden Alman diye bahsedildiği görülmektedir. Almanya elçiliği Zibold'un memleket dışına çıkabilmesi için gerekli olan masrafin Osmanlı Devleti'nin hazinesinden verilmesini istemiş ve üç yüz lira talep etmiştir.⁹⁶ Osmanlı'nın söz konusu üç yüz lirayı elçiliğe vermesine rağmen hala Zibold'un ülkede olduğundan şikayetçi olduğu görülmektedir. Almanya elçiliği bu üç yüz liraya ek olarak beş yüz lira daha talep etmiştir.⁹⁷ Beş yüz liranın da verilmesine rağmen toplamda sekiz yüz lira alan elçiliğin hala Zibold'u sınır dışı etmediği anlaşılmaktadır. Zibold'un sınır dışı edilmesine yönelik son belge 5 Ocak 1905 tarihine aittir.⁹⁸

Madam Mari Zibold'un kürtaj yaptığı bilinmesine rağmen kendisine bir ceza verilememesinin nedenini Zibold'un politik gücü ile ilgili olabilir. Kenan Olgun'a göre Zibold, Rus vatandaşı olmasına rağmen sınır dışı edilme emri sonrasında Alman vatandaşlığına geçmiştir. Madam Mari Zibold olayı, devletin yabancı ülkelerin vatandaşı olan kişilere ıskat-ı cenin politikalarını uygulama

⁹⁰ Manastırbend cezası verilen suçların belgelerinde "*muhkem habs*" ifadesi geçmektedir. Dimitri ve kızına ait olan dava kaydında ise böyle bir ifade yer almamıştır. Sadece "*nefı ve tagrib*" ifadesi ile sürgün cezasına çarptırıldıkları anlaşılmaktadır. Suha Oğuz Baytimur, "Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezası ve Uygulamaları (1789-1839)," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 9(24) (2022): 423.

⁹¹ "*Doktor Madam Mary Zibold, tabib, cerrah, kabile, mahsusen kadın hastalığı için her gün öğleden iki saat sonradan dört saat sonraya kadar Beyoğlu Kançılar Sokağı'nda Rusya konsoloshanesinin arkasında vâki sekiz numaralı hanesinde müracaat eden hastalarını muayene eder.*" *Hanımlara Mahsus Gazete*, (8 Şubat 1311/20 Şubat 1896): 50.

⁹² BOA, İ.TAL, 215/13, 25 Safer 1318/24 Haziran 1900. Madam Mary Zibold için ayrıca bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Eski Hayatlar Eski Hatıralar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760- 1923)* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015): 133-144.

⁹³ BOA, İ.TAL, 230/28, 9 Recep 1318/2 Kasım 1900.

⁹⁴ Ruhsatsız bir şekilde doktorluk yaptığı 24 Aralık 1904 tarihine ait belgeden anlaşılmaktadır. BOA, ZB, 337/59, 1 Kanun-ı Evvel 1320/14 Aralık 1904.

⁹⁵ BOA, İ.HUS, 121/52, 14 Recep 1322/24 Eylül 1904.

⁹⁶ BOA, Y.A.HUS, 481/76, 17 Ramazan 1322/25 Kasım 1904.

⁹⁷ BOA, BEO, 2468/185093, 16 Şevval 1322/24 Aralık 1904.

⁹⁸ "*Paralar verilmiş, cuma günü hareket etmek üzere eşyasını toplamakta bulunmuş olduğuna dair cevap verildiyse de behemehal yarın hareketi kendisine tebligat ita edildiği hakkında tezkire.*" BOA, İ.HUS, 124/100, 28 Şevval 1322/5 Ocak 1905.

konusunda noksanlığını göstermektedir.⁹⁹ II. Abdülhamid'in 5 Ocak 1905 tarihli iradesinde Zibold'un politika ile uğraştığının altı çizilmiştir.¹⁰⁰

16 Ağustos 1919 tarihli bir belgede ise Ayşe adındaki kadına kürtaj yaparak vefatına neden olan Doktor Nikelesko adlı şahıs hakkında Fransa'nın Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazının tercümesi yer almaktadır.¹⁰¹ Fransa vatandaşı olan Doktor Nikelesko'ya ıskat-ı cenin yapması nedeniyle soruşturma açılmış ve yargılanmıştır. Fakat Fransa, yabancı uyruklu birisi ile Osmanlı vatandaşı olan birisi arasında böyle bir davanın sorun teşkil edeceğini belirterek Nikelesko'nun iadesini istemiştir.

1864 yılında Belgrad'da bulunan birinci asker taburunda eczacı olarak görev yapan Sakratis'e Sırp İstano adında bir kadına ilaç vererek ıskat-ı cenin yaptığı gerekçesiyle soruşturma açılmış ve bu meseleyi araştırmak için bir komisyon kurulmuştur. Gebeliği sonlanan kadın hamile olduğunu ve kullandığı ilaçlar nedeniyle ıskat-ı cenin gerçekleştiğini iddia etmiş, Sakratis ise sorgusunda kadının hamile olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Sakratis on bir senedir eczacılık yapan ve beş seneden beri Belgrad'da görev yapan bir eczacıdır. Bir gün frengi hastası olan bir kürkçüye tedavisi için ilaç vermiştir. Birkaç ay sonra ise Dimitri adında başka bir kürkçü, Sakratis'i İstano adında hasta bir kadının yanına götürmüştür. Sakratis'in sorgusunda belirttiği üzere bu kadın 35 yaşlarında olup iki aydır adetini görmemiştir. Bunun üzerine eczacı, kadına adetini söktürmesi için hap ve papatya vermiştir. Bu ilaçlara karşılık olarak Kürkçü Dimitri eczacıya altı altın vermiştir. Sakratis muayeneye gittiğinde hasta kadını, sağlıklı ve kuvvetli gördüğünü söylemiş hatta yanaklarının kırmızı olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Belgeye göre İstano, Laziko Pirotn adlı kişiden gayri meşru bir ilişki sonucunda hamile kaldığı anlaşılmıştır. Sakratis'e, ıskat-ı cenin yaptığına yönelik delil yetersizliğinden dolayı herhangi bir ceza verilmemiştir. Sakratis ıskat-ı ceninin ispatlanamamasından dolayı bu davadan beraat etmiş fakat bir eczacı olarak kendi kendine teşhis koyup tedavi etmeye kalkışması nedeniyle ceza almıştır. Kadının ıskat-ı cenin gerçekleştiğine yönelik ifadesi yeterli delil olarak görülmemiştir. Ayrıca Sakratis'in kadının hamile olduğunu bilmediği kabul edilip kasıtlı bir ıskat-ı cenin eylemi gerçekleştirilmemiş olması davanın sonucunu etkilemiş olabilir.

8. Toplumsal Yargı: Osmanlı Süreli Yayınlarında ve Edebi Eserlerinde İskat-ı Cenin

Osmanlı İmparatorluğu'nda, süreli yayınlar, toplumsal bir forum işlevi görmüşlerdir. Bu mecrada ıskat-ı cenin meselesi sadece nüfus politikaları açısından değil hukuki, dini, ahlaki ve ekonomik başta olmak üzere çok katmanlı olarak tartışılmıştır. Örneğin, hukuk alanında yayın yapan dergiler, ıskat-ı ceninin suç olarak kabul edilmesini ve bu konuda verilen cezaları tartışırken, tıp alanında bilgilendirme amaçlı yapılan yayınlar, çocuk düşürmenin kadın sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini incelemiştir. İskat-ı cenine dair tartışmalarda toplumsal cinsiyet, aile, annelik, kadınlık, vatandaşlık, nüfus, fuhuş, zina, sağlık, hijyen, keyfe düşkünlük, tembellik gibi pek çok tema öne çıkmıştır. Bu yayınlarda ayrıca ıskat-ı cenine dair devletin pronatalist politikalar çerçevesinde geliştirdiği söylemler tekrar edilmiştir.

Kırımlızade Aziz İdris, 1866 yılında *Mecmua-ı Fünun* dergisinde “İskat-ı Cenin” başlıklı yazısında ıskat-ı cenine başvuran kadınların gerekçelerine yer vermiş, çocuk düşürmenin ancak tıbbi

⁹⁹ Olgun, a.g.e., 1346.

¹⁰⁰ II. Abdülhamid'in konuyla ilgili iradesi için bkz. BOA, İ.HUS, 124/100, 28 Şevval 1322/5 Ocak 1905.

¹⁰¹ BOA, HR.TO, 609/109, 19 Zilkade 1337/16 Ağustos 1919.

¹⁰² BOA, A.MKT.MHM, 300/48, 8 Zilhicce 1280/15 Mayıs 1864.

bir zorunluluk halinde kabul edilebileceğini aksi halde çocuk düşürmenin kişinin kendisine ve topluma karşı işlenmiş bir suç olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ Kırımlızade'ye göre zengin kadınlar, çocuk doğurma ve yetiştirme isteği olmadığı için ıskat-ı cenine başvurmakta ya da doğum kontrol yöntemlerini tercih ederek çocuk sayısını sınırlamaktadırlar. Fakir kadınlar ise ekonomik sebeplerden dolayı çocuk düşürme yöntemine yönelmektedirler.¹⁰⁴ Kırımlızade Aziz, ıskat-ı cenin için başvuru yöntemlerinin kadının hayatını tehlikeye attığını ve ıskat-ı cenin işlemi sonrası gerçekleşebilecek komplikasyonlar nedeniyle kadının sakat kalma ihtimalinin bulunduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁵

Basiretçi Ali Efendi 1 Kasım 1873 tarihli yazısında bir doktor ve bir ebe tarafından gerçekleştirilen iki çocuk düşürme vakasından bahsetmekte, vakaların kanıtlanmasına rağmen davanın sonuçsuz kaldığını, bu tür suçların gazetelerde ilan edilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁰⁶ Bahsettiği ilk ıskat-ı cenin olayında Doktor Rıfat, bir kadına ilaç vererek çocuğunun düşmesine neden olmuştur. İkinci olayda ise bir ebe ıskat-ı cenin gerçekleştirmiştir. Failerin ceza alıp almadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olması Basiretçi Ali Efendi tarafından eleştirilmiştir. ıskat-ı cenin vakalarının gazetede yayınlanıp takip edilmesi toplumda çocuk düşürme meselesine dair farkındalık yaratmayı amaçlamıştır.

Namık Kemal 10 Aralık 1873 tarihli “ıskat-ı Cenin” başlıklı yazısında en yırtıcı hayvanların bile yavrularına sahip çıktığı annelik içgüdüsünün bir kadının çocuğunu düşürmesine nasıl izin verdiğini sorgulamıştır. “*Kurban kesilirken görmeğe yüreği dayanmayan valideler şurasını layıkıyla bilmelidir ki çocuk düşürmek dünyada katilliğin en şeni'dir.*”¹⁰⁷ ifadesiyle ıskat-ı ceninin cinayetle aynı olduğunun altını çizmiştir. Namık Kemal'in ıskat-ı cenine yönelik sert eleştirileri, onun aileyi toplumun en temel yapı taşı olarak görmesinden ve aile kurumunun güçlendirilmesi vurgusundan kaynaklanmaktadır.¹⁰⁸

Kadın dergisi olarak yayın yapan *Ayine* dergisinin 12 Aralık 1875 tarihli sayısında “ıskat-ı Cenin yani Çocuk Düşürmek” başlıklı yazısında da kadınların kendi zevk ve sefaları için çocuklarını düşürmeyi tercih ettiği ifade edilerek ıskat-ı cenin vakalarından doğrudan kadın sorumlu tutulmakta ve ıskat-ı cenine başvuran kadınların güvenilir olmadığı iddia edilmektedir.¹⁰⁹ ıskat-ı cenin ile ilgili toplumsal ve ekonomik birçok etkene ya da bağlama yer verilmeksizin ıskat-ı ceninin kadının keyfi tercihi olarak ele alınması ilginçtir. Yazıya göre cenini düşürmek gelecekte topluma fayda sağlaması muhtemel bir kişiden toplumu mahrum etmek anlamına gelmektedir. Yazı, kadınların ıskat-ı cenin sırasında hayatlarını kaybettiğini belirterek onları vazgeçirmeye çalışmaktadır.¹¹⁰

Hanımlara Mahsus Gazete'de de nüfusun çokluğu meselesinin her devletin geleceği için büyük bir öneme sahip olduğu vurgulanarak çocuğunu düşüren kadınlara ve buna aracılık edenlere yönelik eleştiriler yer almaktadır.¹¹¹ ıskat-ı ceninin zararlarına dair derginin üç iddiası vardır. Öncelikle,

¹⁰³ Kırımlızade Aziz İdris Bey, “ıskat-ı Cenin,” *Mecmûa-i Fünûn* 41 (Aralık 1866): 189-192.

¹⁰⁴ a.g.e., 189.

¹⁰⁵ Dergide ıskat-ı cenine sebep olan zehirli otlara örnek olarak sedef, kara ardıç, delice verilmiştir. a.g.e., 190.

¹⁰⁶ Basiretçi Ali Efendi, “Şehir Mektubu, 52,” *Basiret* 1070 (10 Ramazan 1290/1 Kasım 1873): 1-2.

¹⁰⁷ Namık Kemal, “ıskat-ı Cenin,” *Hadika* 15 (28 Teşrin-i Sani 1289/10 Aralık 1873): 1-2.

¹⁰⁸ Hüseyin Doğramacıoğlu, “Namık Kemal'in *İbret* Gazetesinde Sıraladığı Sosyal Tenkitler ve Çözüm Önerileri,” *Turkish Studies* 6(1) (2011): 1002-1003.

¹⁰⁹ *Ayine* 5 (13 Zilkade 1292/12 Aralık 1875): 1-2.

¹¹⁰ a.g.e., 1-2.

¹¹¹ *Hanımlara Mahsus Gazete* 56 (25 Zilhicce 1317/26 Nisan 1900): 3.

ıskat-ı cenin, cenin ve kadının ölümüne yol açması sebebiyle nüfusun azalmasına neden olmaktadır. İkinci olarak, savunmasız bir varlık olan ceninin hayatına son verilmesi gaddarlıktır. Son olarak, ıskat-ı cenin yapan kadınlarda en vahşi hayvanlarda dahi bulunan şefkat duygusu bulunmamaktadır.

19 Ağustos 1890 tarihli *Sabah* gazetesinde yer alan bir yazıda ıskat-ı cenin yaptıran kadınlara yönelik uyarılar dikkat çekmektedir. Bu yazıda cenin düşürme pratiğinin, çocuk katlinden daha tehlikeli olduğu savunulmuştur. Kürtaj yaptıran kadınların yüzde altmış oranında hayatlarını kaybettikleri ve kaybetmeseler bile sakat kaldıkları belirtilmiştir. Özellikle rahimlerinde gerçekleşen sakatlıklar nedeniyle bir daha çocuk doğuramayacak olan kadınların topluma karşı da bir suç işlediği ifade edilmiştir. Bu nedenle, cenin düşürmenin sadece çocuk katlini değil, aynı zamanda diğer olumsuz sonuçları da beraberinde getirdiği vurgulanmıştır.¹¹² Bazıları, ceninin küçük olması nedeniyle bir cinayet olarak nitelendirilemeyeceğini ve bu nedenle ıskat-ı cenin yapmanın kabul edilebilir olduğunu savunsa da gazete bu konuya dair verdiği örnekte altı aylık bir cenin ve altmış yaşındaki bir yetişkinin hayatını karşılaştırmış ve ceninin hayatının daha değerli olduğuna karar vermiştir. Yaşlı bir yetişkin, vatanına hizmet etmiş, evlatlar yetiştirmiş, toplumun menfaatine dair üstüne düşen görevleri yapmıştır. Ancak cenin için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle ıskat-ı ceninin, cinayetten farksız hatta daha ağır olduğu vurgulanmıştır.

Devlet ve toplumun ıskat-ı cenine yönelik tutumlarının belirlenmesinde etkili olan diğer konu ise kadınların ıskat-ı cenin yapması sonucu çeşitli hastalıklara yakalanarak ölmeleridir. *Vakayi-i Tıbbiye*'nin tıbbi verilerine başvuran Ahmed Ziya, 116 ıskat-ı cenin vakasında 60'ının kadınların ölümü ile sonuçlandığını bildirmiştir.¹¹³ Ahmed Ziya, ayrıca gayri meşru ilişki içerisinde bulunan kadınların ilişkilerini saklama amacıyla çocuklarını düşürdüklerinden bahsetmiştir. Evlilik, fuhuş, çocuk düşürme, boşanma gibi sosyal meseleleri ele aldığı *İzdivaç ve Şerâit-i Sihhiyesi* isimli kitabında Doktor Nusret Fuad, hem ceninin kendi hukuki haklarının olması hem de annenin hayatının riske girmesi nedenleriyle herhangi bir sağlık sorunu ya da darbe nedeniyle gerçekleşmeyip hamile kadının rızasıyla gerçekleşen ıskat-ı cenini cinayet olarak tarif etmektedir.¹¹⁴

Ceride-i İlmiye dergisinde de keyfi olarak gerçekleştirilen ıskat-ı cenin cinayet ile eşdeğer tutulmaktadır. “Çocuk düşürmek şeriat-ı mutahhara nazarından cinayettir. Bu cinayeti istihfâf etmek, hiç günahı olmayan bir masumu kendi eliyle boğmak şefkatli bir valideye asla yakışmaz. Allah’dan korkan bir aile reisi için de refika-ı hayatının böyle bir hareketine rıza göstermek kabil-i afv olamaz.”¹¹⁵ Bununla birlikte Ceza Kanunnamesi’nde ıskat-ı cenine yönelik olan 192. ve 193. maddelerde ıskat-ı cenin esnasında kadının vefat etmesi üzerine hangi cezanın öngörüleceğine dair bir bilgi yer almamıştır. *Hukuk Mecmuası*’nın 1891 yılında yayınlanan 9. sayısında, bir okuyucu “bir kişinin ıskat-ı cenin için hamile kadına vermiş olduğu ilaç nedeniyle kadının ölümüne sebep olması durumunda, 1858 Ceza Kanunnamesi’nde hangi cezanın uygulanacağını” sormuştur.¹¹⁶ 11. sayıda hukukla ilgilenen bir yetkili olarak soruyu cevaplayan kişi hamile bir kadına zehirli bir ilaç vererek ceninin ölmesine neden olmaya çalışırken kadının ölümüne sebebiyet veren kişiye, 1858

¹¹² *Sabah* (3 Muharrem 1308/19 Ağustos 1890): 2-3.

¹¹³ Ahmed Ziya, “İskat-ı Cenin,” *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası* 5 (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909): 353.

¹¹⁴ Nusred Fuad, *İzdivaç ve Şerâit-i Sihhiyesi* (İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1329/1913–14), 85.

¹¹⁵ “İskat-ı Cenin Hakkında Beyanname,” *Ceride-i İlmiye* 50 (Safer 1338/ Ekim-Kasım 1919): 1596-1597.

¹¹⁶ “Bir kimse bir cenini ıskat etmek üzere validesine vermiş olduğu zehirden müteessiren vefat eyledikde fâil yani zehri verenin bu babdaki mücazâtı hangi madde-i kanuniyyeye tatbik olunmasının icap edeceğinin buyurulmasını talep ederim.” “Aynen Varid Olan Bir Sual,” *Hukuk* 9 (2 Şaban 1308/13 Mart 1891): 151.

Ceza Kanunnamesi'nin 184. maddesi uyarınca idam cezası verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁷ 184. madde, plansız bir şekilde bir kişinin ölümüne neden olan kişiye 15 yıl kürek cezası verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Eğer kişi kasıtlı ve planlı olarak cinayet işlerse idam cezası verilmektedir. Sorunun cevabını veren hukukçuya göre cenin düşürmek için hamile bir kadma ilaç verilirse ve kadın ilaç sonucu ölürse, kişi kasten öldürme suçundan dolayı idam cezasına çarptırılmalıdır.

Ömer Nasuhi de 14 Şubat 1924'te muhafazakâr yayın organı *Sebilürreşad* dergisinde yayımlanan "Sakt ve İskat-ı Cenin Faciaları" başlıklı yazısında, ıskat-ı cenini fihhi, ahlaki, ictimai ve sıhhi boyutlarıyla ele almaktadır.¹¹⁸ Ömer Nasuhi'ye göre ıskat-ı ceninin temelde üç nedeni vardır: ekonomik kaygılar, meşru olmayan ilişkiler ve bazı kadınların eğlenmeye olan düşkünlüğü. Nasuhi, dünyaya gelecek olan çocuğun rızkının Allah tarafından sağlanacağını ifade ederek fakirlik gibi nedenlerle hamile kadının gebeliğini sonlandırmasını eleştirmektedir. Nasuhi'ye göre ıskat-ı ceninin artmasında gayri meşru ilişkilerin etkisi büyüktür. Bu tür bir ilişki sonucunda hamile kalan kadınlar, ifşa olma korkusuyla ıskat-ı cenine başvurmuşlardır. Fuhşu meslek haline getiren kadınlar ise hareketlerinin kısıtlanmaması için ıskat-ı cenine başvurmaktadırlar. Nasuhi, öneri olarak ise gayri meşru ilişkiler sonucunda dünyaya gelen çocukların bakımını üstlenmek için devletin bir girişimde bulunabileceğini ifade etmiştir. Ona göre bu tür sosyal önlemler almayan devletlerde çocuk düşürme oranları yüksektir. Ömer Nasuhi, ıskat-ı ceninin üçüncü nedeni olarak bazı kadınların anne olma konusundaki isteksizliklerini zikretmektedir. Onun ifadesiyle bazı kadınlar "Bütün günü sinemalarda, tiyatrolarda ve diğer boş zaman aktivitelerinde geçirmek için anne olmaktan kaçınırlar."¹¹⁹ İskat-ı ceninin cezalandırılması gereken bir suç olduğunu vurgulayan Ömer Nasuhi, 1858 Ceza Kanunnamesi'ne atıf yapmaksızın konuyu tamamen İslam hukuku çerçevesinde değerlendirmiş, ıskat-ı cenin için fetvalarda tanımlanan cezaları esas almıştır.

Osmanlı Devleti'nin nüfus politikaları kapsamında ıskat-ı cenine dair yayınlar yalnızca ulusal düzeyde kalmamış, farklı ülkelerdeki çocuk düşürme vakalarının da haberleri yapılmıştır. 15 Ağustos 1914 tarihli *Afiyet* dergisinde artan çocuk düşürme vakalarına dair yazıda Almanya'da yılda dört yüz bin çocuk düşürme vakasına rastlandığı belirtilmiştir.¹²⁰ Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerdeki nüfus politikalarını takip ettiğine dair diğer bir örnek ise *Sebilürreşad*'ın 16 Ekim 1919 tarihli sayısında yayımlanan yazıdır. Yazıda Fransa'da "Tezyid-i Nüfus Kongresi"nin gerçekleştirildiği belirtilmiş ve bu kongrede dini ve milli bir görev olarak çoğalmanın öneminin vurgulandığı, hükümetin ıskat-ı cenin ve fuhuş ile mücadele ettiği ifade edilmiştir.¹²¹

Dönemin hikâye, roman ve tiyatro metinlerinde de ıskat-ı cenin toplumsal bir mesele olarak ele alınmaktadır. Ahmet Rasim'in *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanan hikâyesi kadınlara nasihat mahiyetindedir. Düşük yapan kadın yaşadığı acılar nedeniyle büyük bir pişmanlık içindedir ve dünyaya getirmiş olduğu takdirde çocuğunun nasıl biri olacağına dair hayaller kurmaktadır.¹²² Halit Ziya Uşaklıgil 1886-1887 yıllarında yazdığı *Sefile* ve Ahmed Rasim 1891 yılında kaleme aldığı *Meyl-i Dil* romanlarında gayri meşru ilişkiler ve fuhuş sonucu hamile kalan ve kürtaja başvuran

¹¹⁷ "Dokuzuncu Nüshadaki 'İskat-ı Cenin' Sualinin Cevabı," *Hukuk* 11 (4 Şevval 1308/13 Mayıs 1891): 180.

¹¹⁸ Ömer Nasuhi, "Sakt ve İskat-ı Cenin Faciaları," *Sebilürreşad* 588 (8 Recep 1342/14 Şubat 1924): 242-245.

¹¹⁹ a.g.e., 244.

¹²⁰ *Afiyet* 37 (23 Ramazan 1332/15 Ağustos 1914): 5.

¹²¹ *Sebilürreşad* 444 (21 Muharrem 1338/16 Ekim 1919): 20-21.

¹²² Ahmet Rasim, "Cenin," *Servet-i Fünun* 1(11) (1297/1879-1880): 125.

kadınların trajik sona giden hikayelerini anlatmaktadır.¹²³ Her iki kadının da ıskat-ı cenin sırasında çektikleri acılar ve trajik ölümleri detaylı bir şekilde tasvir edilmiş, bu yola başvurmayı düşünen kadınlara adeta ibret olması istenmiştir. Hasan Bedreddin'in 1874 yılında kaleme aldığı *Iskat-ı Cenin: Facia* isimli tiyatro oyununda ise yine ıskat-ı cenine başvuran kadın bunun bedelini hayatıyla ödemektedir.¹²⁴ Afife'ye âşık olan Şevki, Hilmi ile evli olan Afife'nin çocuğunu düşürmesini istemektedir. Şevki, Afife'nin doktoruna Afife'nin sağlık durumu iyi olmadığı için bu çocuğu doğuramayacağını söylemesini ister ve doktorun yönlendirmesiyle Hilmi eşinin zarar görmemesi için Afife'yi ıskat-ı cenine zorlar. Masum gözükken şartlar altında da gerçekleşse hikâye Afife'nin ıskat-ı cenin nedeniyle ölümü ile sonuçlanır.

Sonuç

19. yüzyıl öncesinde ıskat-ı cenin İslam hukuku çerçevesinde ele alınan bir konudur ve şikâyet olmadığı takdirde özel alana ait ailevi bir mesele olarak görülmektedir. Modernleşme ve reform süreçleriyle birlikte ıskat-ı cenin üzerinde politika üreten devletin müdahil olduğu bir kamu meselesine dönüşmüştür. Nüfusun artmasını teşvik eden pronatalist politikalar bağlamında özellikle Müslüman nüfusun azaldığı yönündeki söylem çerçevesinde ıskat-ı cenin kontrol altına alınmaya çalışılmış ve 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali ve Meclis-i Vala tarafından yayımlanan raporlar sonrasında 1858 yılında Ceza Kanunnamesi ile ıskat-ı cenin suç sayılmıştır.

Iskat-ı cenin politikalarında dönüm noktası olan 1838 tarihli raporlarda kadınları çocuk düşürmeye sevk eden nedenlerin belirlenip bu nedenlere yönelik önlemlerin alınmasına ve ıskat-ı cenin yapan ebe, doktor ve eczacının cezalandırılması gerektiğine vurgu yapılmış ve devletin daha öncesinde uygulamış olduğu düşüğe neden olan ilaç ve ot satışının yasaklama girişiminin yetersiz kaldığı dile getirilmiştir. Devletin ıskat-ı cenini denetim altına alma girişimlerine rağmen 1858 yılına kadar olan süreçte, 1840 ve 1851 tarihli ceza kanunnamelerinde ıskat-ı cenine yönelik maddelerin yer almaması dikkat çekmiştir. 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 192. ve 193. maddeleri ıskat-ı cenin ile uğraşan kişilere birtakım cezalar getirmiştir. Bu cezalar hapis, kürek ve diyet cezaları olup uygulayan kişinin konumuna ve eylemin kasıtlı olup olmamasına göre değişiklik göstermiştir. Iskat-ı cenine başvuran kadın ise kocasının rızası olduğu takdirde daha sonra yine doğurma potansiyeli bulunduğu için cezalandırılmamaktadır. Devlet hem ıskat-ı cenin uygulayanlara yönelik cezalar belirlemiş hem de bu eylemin gerçekleşmesine neden olan etkenleri tespit ederek bu alanlarda iyileştirmeler yapmaya çalışmıştır. Bununla birlikte başta 1858 Ceza Kanunnamesi'nin ilgili maddeleri olmak üzere devletin ıskat-ı cenin politikaları bazıları tarafından yetersiz bulunmuştur. Eylemleri ile ıskat-ı cenine neden olan kişiler cezalandırılırken ıskat-ı cenine keyfi olarak başvuran kadınların cezalandırılmaması, cinayete verilen ceza ile kıyaslandığında ıskat-ı cenin için verilen cezaların yetersizliği, davaların sonuçlanmaması, cezaların uygulanmaması, ıskat-ı cenine sevk eden nedenlere yönelik sosyal politikalar üretilmemesi öne çıkan eleştiriler arasındadır.

Meclis-i Vala kayıtlarında ıskat-ı cenin vakaları incelendiğinde aile içi şiddet, akrabalık ve komşuluk ilişkileri, gayrimeşru ilişkiler, cinayet, boşanma gibi konuların öne çıktığı görülmektedir. Iskat-ı cenin vakalarının mahkemeye yansımaya vesilesi tarafların şikâyetine ilave olarak 1838 tarihli

¹²³ Ahmet Rasim, *Meyl-i Dil* (İstanbul: Matbaa-ı Ebuzyyya, 1891). Halit Ziya Uşaklıgil, *Sefile*, ed. Ömer Faruk Huyugüzel (İstanbul: Özgür Yayınları, 2006).

¹²⁴ Hasan Bedreddin, *Iskat-ı Cenin: Facia* (İstanbul 1290).

raporların da vurguladığı üzere ihbara dayanmaktadır. Mahkemeye yansıyan davaların ise en önemli meselesi ıskat-ı ceninin gerçekleştiğini ispat etmektir. Şer'î mahkemelerden farklı olarak çoğu durumda tarafların yeminleri yeterli görülmemiş iddialarını ispat etmeleri istenmiştir. Birçok davada kadınlar düşürdüklerini iddia ettiklerini et parçasını mahkemede delil olarak sunmuşlar ve doktorların görüşüne başvurulmuştur. Yine de birçok ıskat-ı cenin davasının delil yetersizliği gerekçesiyle sonuçlanmadığı görülmektedir.

Meclis-i Vala kayıtlarına yansıyan davalarda ıskat-ı cenin dolayısıyla cezalandırılanların çoğunun gayrimüslim doktor, eczacı ve ebeler olması dikkat çekmektedir. Bu mesleklerin daha çok gayrimüslimler tarafından mı icra edildiği, ıskat-ı cenini daha çok gayrimüslimlerin mi uyguladığı ya da devletin daha çok gayrimüslimleri mi denetlediği sorusu daha kapsamlı bir araştırma ile cevaplanabilir. Bununla birlikte ebe Madam Mary Zibold gibi başka ülkenin vatandaşı olan gayrimüslimlere uluslararası bir kriz potansiyeli taşıdığından kürtaj dolayısıyla cezai yaptırım uygulamak mümkün olmamıştır.

ıskat-ı cenin üzerine yapılan devlet propagandası toplumsal duyarlılığa da neden olmuş gözükmektedir. Süreli yayınlarda ve edebi eserlerde ıskat-ı cenin hem kişiye hem de devlete karşı işlenmiş bir suç olarak görülmüştür. Doğacak çocuğun sadece anne ve babasına ait olmadığı devletin ve ait olduğu milletin de çocuk üzerine hak ve söz sahibi olduğu görüşü kabul görmüştür ve ıskat-ı cenin kamu meselesi olarak tartışılmıştır. Süreli yayınlarda yayımlanan makalelerin kadınları ıskat-ı cenin eyleminden vazgeçirmeye yönelik bir misyon üstlendiği açıkça görülmektedir. Bu metinlerde dini referanslara başvurularak ıskat-ı ceninin sadece bu dünyada cezalandırılan değil öbür dünyada da cezalandırılacak olan bir eylem olduğu vurgulanmış, annelik ve şefkat temaları öne çıkarılmış ve ıskat-ı cenine başvuranlar arasında ölüm oranının yüksek olduğu verilerle açıklanmıştır. ıskat-ı cenin yapan kadınlar arasında ölüm oranının yüksek olduğu vurgusu sadece bir tehdit değil, mahkeme kayıtlarına da yansıdığı üzere bir gerçektir. ıskat-ı cenin vakalarının mahkeme kayıtlarına yansıma gerekçelerinden biri de süreç sırasında ya da sonrasında ıskat-ı cenine başvuran kadının vefatıdır. Her şeyin yolunda gittiği ıskat-ı cenin vakalarının eğer ihbara neden olacak bir durum da söz konusu değilse mahkemeye yansımadağı düşünülebilir. Dönemin edebi eserlerinde de ıskat-ı cenin hem aileye hem de topluma zarar veren bir uygulama olarak ele alınmıştır. *Meyl-i Dil* ve *Sefile* romanları ve *ıskat-ı Cenin: Facia* isimli tiyatro oyunu ıskat-ı cenine yönelik toplumun genel algısını yansıtmaktadır. Çocuk düşürmenin kişiyi sakat bıraktığı hatta öldürdüğü iddiası bu eserlerde de desteklenmiştir. Üç eserde de ıskat-ı cenin yapan kadın ölmüştür.

ıskat-ı cenine yönelik yasal düzenlemeler, mahkeme kayıtları ve süreli yayınlarda ıskat-ı cenin meselesinin yasaklanması konusunda benzer görüşleri ortaya koymuştur. Mahkemeler yasal düzenlemelerin uygulama alanları olurken, toplumsal yargıyı yansıtan süreli yayınlarda ve edebi eserler resmi söylemin vurgulanıp pekiştirildiği, zaman zaman da eleştirildiği mecralarda olmuştur.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

- BOA, A.AMD, 13/14.
BOA, A.DVN.MKL, 74/31.
BOA, A.DVN.NMH, 2/15.
BOA, A.M, 18/80.
BOA, A.MKT.MHM, 300/48.
BOA, A.MKT.MVL, 19/64.
BOA, A.MKT.UM, 242/19.
BOA, BEO, 67/5018; 17/1221; 2468/185093.
BOA, C.SH, 9/437.
BOA, DH.MKT, 1984/68; 30/15; 1576/85.
BOA, HR.TO, 432/26; 432/432; 609/109.
BOA, İ.DH, 1214/95051.
BOA, İ.DH.MKT, 1071/16.
BOA, İ.HUS, 121/52; 124/100.
BOA, İ.TAL, 215/13; 230/28.
BOA, MF.MKT, 1216/76.
BOA, MVL, 617/91; 745/74; 903/66; 193/60.
BOA, TFR.IED, 6/582.
BOA, Y.A.HUS, 481/76.
BOA, Y.A.RES, 65/17.
BOA, ZB, 337/59; 345/113.

Sürelî Yayınlar

- Afiyet* 37 (23 Ramazan 1332/15 Ağustos 1914).
Basiret 1070 (10 Ramazan 1290/1 Kasım 1873).
Ceride-i İlmiye 7(50) (1338/1919).
Dolap 9 (1 Muharrem 1290/1 Mart 1873).
Hadika 15 (28 Teşrin-i Sani 1289/10 Aralık 1873).
Hanımlara Mahsus Gazete 50 (8 Şubat 1311/20 Şubat 1896).
Hanımlara Mahsus Gazete 56 (25 Zilhicce 1317/26 Nisan 1900).
Hukuk 9 (2 Şaban 1308/13 Mart 1891).

Hukuk 11 (4 Şevval 1308/13 Mayıs 1891).

İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası 5 (31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909).

Mecmûa-i Fünûn 41 (Aralık 1866).

Sabah 1349 (3 Muharrem 1308/19 Ağustos 1890).

Sebilürreşad 444 (21 Muharrem 1338/16 Ekim 1919).

Sebilürreşad 588 (8 Recep 1342/14 Şubat 1924).

Servet-i Fünûn 1(11) (1297).

Takvim-i Vekayi 173 (28 Şaban 1254/16 Kasım 1838).

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Ahmet Rasim. *Meyl-i Dil*. İstanbul: Matbaa-ı Ebuziyya, 1891.

Akgündüz, Ahmet. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.

Ali Seydi. *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*. İstanbul Artin Asaduryan Matbaası, 1912.

Allen, Ann Taylor. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma*. Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2005.

Altınay, Ayşe Gül. *Vatan, Millet, Kadınlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Atay, Hazal. "Kürtaj Yasasının Arkeolojisi: Türkiye'de Kürtaj Düzenlemeleri, Edimleri, Kısıtları ve Mücadele Alanları." *Fe Dergi* 9(2) (2017): 1-16.

Balikhane Ali Rıza Bey. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi, 2001.

Balsoy, Gülhan. "Beden Tartışmaları: Geç Osmanlı Dönemi'nden Türkiye'ye Kürtaj ve Feminizm." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce X*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020: 422-429.

Balsoy, Gülhan. "Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları." *Toplum ve Bilim* 134 (2015): 5-29.

Balsoy, Gülhan. *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*. İstanbul: Can Yayınları, 2015.

Balsoy, Gülhan. *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900*. London: Pickering and Chatto, 2013.

Balsoy, Gülhan. "Demographic Anxieties, Pronatalism and Governing Difference in the Late Ottoman Empire." *The Routledge Companion to Sexuality and Colonialism*. ed. Chelsea Schields ve Dagmar Herzog. New York: Routledge, 2021: 128-135.

Bardakoğlu, Ali. "Diyet," *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9 (İstanbul 1994), 473-479.

Bartholomaeus Clare. Damien W. Rigs. "Daughters and Their Mothers: The Reproduction of Pronatalist Discourses Across Generations." *Women's Studies International Forum* 62, (2017): 1-7.

- Başoğlu, Tuncay. “Ta‘zir,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40 (İstanbul 2011), 198-202.
- Baytimur, Suha Oğuz. “Osmanlı Devleti’nde Manastırbend Cezası ve Uygulamaları (1789- 1839).” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 9(24) (2022): 419-434.
- Beisel, Nicola ve Tamara Kay. “Abortion, Race and Gender in Nineteenth-Century America.” *American Sociological Review* 69(4) (2014): 498-518.
- Bilgili, İsmail. “İslam Hukukunda Cenin Hakkı ve Onuruyla İlgili Hükümler.” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014): 219-240.
- Buran, Ferat ve Erdem Özkara. “Hürriyete ve Adli Tıbbı Adanmış Bir Ömür: Dr. Bahaeddin Şakir Bey.” *Journal of History Culture and Art Research* 7(5) (2018): 666-686.
- Cengiz, Gül Hanım. “II. Abdülhamid Dönemi Bir Sosyal Yardım Uygulaması: Tev’em Maaşı.” *OTAM* 41 (2017): 57-78.
- Demirci, Tuba ve Selçuk Akşin Somel. “Women’s Bodies, Demography and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century.” *Journal of the History of Sexuality* 17(3) (2008): 377-420.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin. “Namık Kemal’in *İbret* Gazetesinde Sıraladığı Sosyal Tenkitler ve Çözüm Önerileri.” *Turkish Studies* 6(1) (2011): 999-1010.
- Düzbakar, Ömer. “Abortion in the Islamic-Ottoman Legal Systems.” *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine* 5 (2006): 28-38.
- Gözaydın, İftar. “Türkiye Hukukunun Batılılaşması.” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi III* (İstanbul 2002), 286-297.
- Hasan Bedreddin. *İskat-ı Cenin: Facia*. İstanbul: 13 No.lu Matbaa, 1874.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Eski Hayatlar Eski Hatıralar: Osmanlı İmparatorluğu’nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760- 1923)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Knoppers, Bartha Maria, Isabel Brault ve Elizabeth Sloss. “Abortion Law in Francophone Countries.” *The American Journal of Comparative Law* 38(4) (1990): 889-922.
- Koçak, Muhsin. “Gurre,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14 (İstanbul 1996), 211-212.
- Konan, Belkıs. “Osmanlı Devleti’nde Çocuk Düşürme Suçu.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57(4) (2008): 319-335.
- Lovett, Laura L. “Pronatalism,” *Encyclopedia of Motherhood* 1-3. ed. Andrea O’Reilly. (California 2010), 1028-1029.
- Mayak, Faysal. “İskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme) Meselesi Hakkında Osmanlıca Dergilerde Yazılan Yazılar Üzerine Bir İnceleme (1867-1927).” *KMÜ EFAD* 4(2) (2021): 346-356.
- Miller, Ruth A. “Politicizing Reproduction in Comparative Perspective: Ottoman, Turkish, and French Approaches to Abortion Law.” *Hawwa* 5(1) (2007): 73-89.
- Nusred Fuad. *İzdivâç ve Şerâit-i Sihhiyesi*. İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1913-14.

- Olgun, Kenan. “Osmanlı Devleti’nde Nüfusu Arttırma Politikası Çerçevesinde Iskat-ı Ceninin (Kürtaj) Yasaklanması.” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ankara, 2005: 1341-1356.
- Ömer Hilmi Efendi. *Mi’yâr-ı Adâlet*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1884.
- Özdemir, Merve. “Osmanlı Fetvalarında Iskat-ı Ceninin (Çocuk Düşürmenin) Cezai Sonuçları.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9(46) (2016): 956-965.
- Öztürk, Cemil. “Dârümuallimât,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8 (İstanbul 1997), 549-550.
- Öztürk, Hülya. “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucu Charles Ambroise Bernard.” Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2009.
- Reşat Faik. *Muharrerât-ı Nâdire*. İstanbul: Kaspar Matbaası, 1890.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Shaw, Stanford. “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914.” *International Journal of Middle East Studies* 9(3) (1978): 325-338.
- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi.” *Kebikeç* 13 (2002): 65-88.
- Şakir, Bahaeddin. *Tıbb-ı Kanuni: Taaddiyat-ı Tenasüliyyeden Iskat-ı Cenin*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, 1327.
- Şimşek, Fatma, Güven Dinç ve Haldun Eroğlu. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tev’em Maaşı.” *U.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10(16) (2009): 77-100.
- Şimşek, Fatma. “Osmanlı Nüfus Politikaları Açısından Çocuk Düşürme Olgusu.” *Mediterranean Journal of Humanities* 2 (2017): 393-401.
- Tahiroğlu, Bülent. “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1985), 588- 601.
- Tunç Yaşar, Fatma. “Evliliği Kolaylaştırmak: Geç Dönem Osmanlı’da İzdivaç İlanları.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8(4) (2019): 2591-2609.
- Tunç Yaşar, Fatma. “II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları.” *Osmanlı Araştırmaları* 52 (2018): 311-342.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. “*Sefile*.” ed. Ömer Faruk Huyugüzel (İstanbul: Özgür Yayınları, 2006).
- Yılmaz, İbrahim. “Osmanlı Son Döneminde Adam Öldürme Suçu ve Soruşturma Usulleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22(2) (2020): 739-762.

TBMM Tutanakları Çevresinde İstiklâl Marşı Olarak Kaleme Alınan Şiirler ve Değerlendirilmeleri

Poems Written as the National Anthem in the TBMM [Turkish Grand National Assembly] Reports and Their Evaluations

Mehmet Fatih Akbaba*^{ID}; Yakup Çelik**^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi
fatihakbaba@gmail.com

ORCID: 0009-0003-3278-6474

** Yıldız Teknik Üniversitesi
ycelik1234@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9252-8221

Başvuru / Submitted:

14 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

1 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1360424

Atıf/Citation:

Akbaba, M. F.; Çelik, Y. "TBMM Tutanakları Çevresinde İstiklâl Marşı Olarak Kaleme Alınan Şiirler ve Değerlendirilmeleri", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 229-240.

Benzerlik / Similarity: %4

Öz

23 Nisan 1920'de TBMM'nin kurulmasıyla birlikte devlet kurmanın gereği olarak bir İstiklâl Marşı'nın yazılması ve bestelenmesi gerekmektedir. Bu iş için de dönemin Maarif Vekâleti görevlendirilir. Cephede henüz savaş devam etmektedir. Büyük Taarruz daha başlamamıştır. Bütün bunlara rağmen İstiklâl Marşı yazımına gösterilen hassasiyet TBMM tutanaklarından anlaşılmaktadır.

TBMM'de İstiklâl Marşı tartışmalarının tümü daha iyi bir metin ortaya çıkmasına yönelik hassasiyet çevresindedir. Hamdullah Suphi Bey, bütün şiirleri okumuş ve ön değerlendirmesini yapmış olmak, peşinden Mehmet Akif Bey'e müracaat etmek suretiyle sürecin yönlendiricisi olmuştur. Muhalif gibi görünen ve itiraz eden milletvekillerinin isteği ehliyetli kişilerden oluşan edebî bir heyetin kurulması ve onların karar vermesi yönündedir. Buna karşılık şiirlerin marş olmadan önce yine heyet tarafından kısmen değiştirilmesini öneren milletvekilleri de vardır.

Yarışmaya, Mehmet Akif'in eseri dışında, 724 şiir katılır. Bu eserlerden ilk elemeyi geçen ve TBMM'ye gelen 7 şiir kayda geçer. Diğer metinlere ulaşılamamıştır.

Anahtar Kelimeler: İstiklal Marşı, Mehmet Akif Ersoy, TBMM, şiir, yarışma.

Öz

With the establishment of the Turkish Grand National Assembly on April 23, 1920, a National Anthem (The Independence March) had to be written and composed as a requirement of establishing a state. The Ministry of Education of the period was assigned for this job. The war is still continuing on the front. The Great Offensive has not started yet. Despite all this, the sensitivity shown to the writing of the National Anthem can be understood from the reports of the Grand National Assembly of Turkey.

All discussions on the National Anthem in the Turkish Grand National Assembly revolve around sensitivity towards the emergence of a better text. Hamdullah Suphi Bey became the guide of the process by reading all the poems and making a preliminary evaluation, and then applying to Mehmet Akif Bey. The request of the MPs who appear to be oppositionists and object is for the establishment of a literary committee consisting of qualified people and their decision-making. On the other hand, there are also members of parliament who suggest that the poems be partially changed by the committee before they become an anthem.

The poems in the competition, which was opened because the War of Independence had not yet been completed, try to create a text by emphasizing the spirit of independence, national resistance and the glory coming from history. Apart from Mehmet Akif's work, 724 poems participated in the competition. Among these works, 7 poems that passed the first elimination and came to the Turkish Grand National Assembly are recorded. Other texts could not be found.

Keywords: National Anthem, Mehmet Akif Ersoy, Turkish Grand National Assembly, Poetry, Competition.

Giriş

Bu çalışmada İstiklal Marşı Şiir Yarışması'na katılıp finale kalan diğer şiirlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi metin üzerinde akademik bir zeminde karşılaştırılması gerçekleştirilmiştir. Bu sayede İstiklal Marşı'nın tüm şiirler içerisinde yerini ve önemini belirginleştirmek amaçlanmaktadır.

Millî mücadelenin başarıyla sonuçlandırılması ve ordunun motivasyonu açısından bir milli marş yazımı ihtiyacı ortaya çıktı. Bu ihtiyaçtan dolayı İstiklal Marşı'nın yazımına kadar geçen süreçte yaşananların anlaşılması ve İstiklal Marşı'nın neden seçildiği gerçekliğinin daha net ortaya konmasını amaçladığımız makalemizde finale kalan şiirler üzerinden bir inceleme gerçekleştirdik.

Çalışmamızın alanyazın kısmını yapılandırmak için alanyazın taraması yapılmıştır. Alanyazın taraması sonucunda ulaşılan şiirler okunmuş ve derinlemesine inceleme yapılmıştır. Mehmet Akif Ersoy'un fikir dünyası bağlamında İstiklal Marşı'nın yazım süreci araştırılmış ve elde edilen sonuçlardan çalışmamızda yararlanılmıştır.

Yarışmaya katılan şiirlerin TBMM tarafından değerlendirilmesi esnasında meydana gelen tartışmalar çalışmamızda daha geniş yer bulmaktadır. Bu tartışmaların neticesinde Mehmet Akif Ersoy'un kaleme aldığı İstiklal Marşı şiirinin kabulü esnasında ve sonrasında yaşananları dönemin sosyolojik ve psikolojik şartları içerisinde değerlendirilmesi yapılmıştır.

1. TBMM'de İstiklâl Marşı Tartışmaları

İstiklâl Marşı yazım görevi TBMM tarafından Maarif Vekâleti'ne verilmiştir. Vakit, Millî Mücadele dönemidir. Henüz savaşın acıları sürmektedir. Nurullah Çetin'in, bu çerçevede, İstiklâl Marşı'nın yazıldığı dönem ile ilgili söyledikleri dikkat çekicidir: "İstiklâl Marşı'nın yazıldığı sıralarda Anadolu'nun birçok yeri emperyalist batılı işgal güçleri tarafından işgal edilmişti. Batı Anadolu Yunan ordularının çizmeleri altında çığneniyordu. Millî Mücadelemiz, kurtuluş ve bağımsızlık savaşımız olanca hızıyla sürüyordu"¹. Bu bakımdan ordunun ve halkın maneviyatını güçlendirecek gelişmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılabilecek işlerden birisi de İstiklâl Marşı'nın yazımı ve bestelenmesidir. Olay şöyle gelişir:

"İrşat Heyeti üyeleri, Genel Kurmay Başkanı İsmet Paşa ile Garp Cephesi'nde görüşmüş, halkın ve askerlerin maneviyatını güçlendirecek bir milli marş yazılması hususunu mütalaa etmişlerdi. Aynı zamanda, yeni kurulan Ankara Hükümeti'nin de gelişen dış temasları ve diplomatik ilişkileri de bir milli marşa duyulan ihtiyacı güçlendirmekteydi. Hükümet üyelerini ziyaret eden Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa, İrşat Heyeti'nin bu talebini ilgililere iletir; milli heyecanı canlandıracak, Fransızların Marseyz Marşına benzer bir milli marş yazılmasını ordu adına hükümetten talep eder. Bu talebi ve genel ihtiyacı değerlendiren Eğitim Bakanlığı da İstiklâl Marşı'nın yazılması için - çalışmanın başında zikredilen- Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde ilan edilmiş olan yarışmayı açar."²

Beşir Ayvazoğlu ise gelişmeleri, İsmet Paşa'nın o dönemin Maarif Nazırı Dr. Rıza Nur aracılığıyla Kazım Nami Duru Beye gidip "Orduca karar verdik, bir İstiklâl Marşı istiyoruz. Bunun güftesini, bestesini ayrı ayrı müsabakaya korsunuz. Her birini kazanana beşer yüz lira vereceğiz" sözleriyle anlatır.³

¹ Nurullah Çetin, *İstiklal Marşımızı Anlamak* (Ankara: Öncü Kitap, 2013), 16.

² Nihan Altınbaş, *Millî Mücadele'de Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı* (Ankara: TBMM Basımevi, 2015), 35.

³ Beşir Ayvazoğlu, *İstiklâl Marşı Tarihi ve Manası* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1986), 21.

Yarışma, 25 Ekim 1920 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde ilan edilir. Gazete şu ilanla çıkar:

“Şairlerimizin nazar-ı dikkatine: Milletimizin dâhili ve harici İstiklâli uğrunda girişmiş olduğu mücadeleyi ifade ve terennüm için bir İstiklâl Marşı, Umur-u Maarif Vekâleti Celilesi’nce müsabakaya vazedilmiştir. İşbu müsabaka, 23 Kanun-i evvel sene 1336 tarihine kadar olup bir heyet-i edebiye tarafından gönderilen eserlerden intihap olunacak ve kabul edilen eserin güftesi için beş yüz lira mükâfat verilecektir. Ve yine laakal beş yüz lira tahsis edilecek olan beste için bilahare ayrıca bir müsabaka açılacaktır. Bütün müracaatlar Ankara’da Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâletine yapılacaktır.”⁴

Yarışmaya Mehmet Akif katılmaz. Katılmama nedeni verilecek para ödülüdür. Bunu hem Hamdullah Suphi Beyin hem de Hasan Basri Çantay’ın burada da değineceğimiz konuşmalarında görmekteyiz. İsa Kocakaplan da kitabında konuyu şöyle açıklamaktadır: “TBMM’de Burdur milletvekili olarak bulunan Mehmet Akif bu yarışmaya katılmamıştı. Akif’in yarışmaya, para ödülü bulunduğu için katılmadığı, halbuki böyle bir marşın ancak Akif tarafından yazılabileceği herkes tarafından söyleniyordu. O sırada Millî Eğitim Bakanlığı görevine getirilen Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey de aynı düşüncede idi. Akif’in yakın arkadaşı Hasan Basri (Çantay) Beyle görüşerek, onu yarışmaya katılmak için ikna etmesini istedi.”⁵

Yarışma başladıktan bir müddet sonra Hamdullah Suphi Bey Millî Eğitim Bakanı olur. “Millî marş yarışması üzerinde ciddiyetle durur. Yarışma süresi sona erdiğinde, yarışmaya 724 şiirin katıldığı tespit edilmiştir. Kendisi de bir şair ve edebiyatçı olan Hamdullah Suphi, gelen şiirleri titizlikle inceleyip değerlendirir; ancak hiç birini millî marş olacak değerde bulmaz.”⁶

Yukarıdaki ilanın üzerinden dört aylık bir süre geçer. Bundan sonraki süreç TBMM’de şöyle gelişir: Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 26 Şubat 1921 (1337) tarihli toplantısında Maarif Vekâletinden gelen bir tezkere üzerine konuşulur. Bu tarihli tartışmada Millî Eğitim Bakanlığınca kurulacak bir heyet ile Meclisten seçilecek bir gruba verilmesi konusu tartışılır. Oturumu Mustafa Kemal Atatürk yönetmektedir. İzmit Milletvekili Hamdi Namık Bey, Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Kütahya Milletvekili Besim Atalay, Karesi (Balıkesir) Milletvekili Hasan Basri Bey ile Reis (Atatürk) arasında marş olacak şiirin seçimi ve şiirlerin basılıp dağıtılması hususunda tartışma yaşanır. O sırada Mehmet Akif Ersoy Maarif Encümeninin başkanıdır. Onun şiirinin de bu yarışmada olması Hamdi Namık Beyin dikkatini çekmiş ve Maarif Encümeninin bu işten el çekmesini, tarafsız olmak gerektiğini dile getirir. Besim Atalay ve Yahya Galip Bey de şiirlerin tab’ edilerek edebiyata vakıf vekillere dağıtılması teklifinde bulunurlar. Hasan Basri Bey ise Akif’in şiirinin ikramiye meselesine de gönderme yaparak, O’nun kendisi hakkında haksız bir suçlamayı zillet kabul edeceğini dile getirir.

Bu küçük tartışmadan yaklaşık üç gün sonra 1 Mart 1921’de Meclis Başkanlığına bir takrir sunulur. Meclis, Saruhan Mebusu Reşat Beyin teklifi ile bir dua ile açılır. Peşinden İstiklâl Marşı olarak kaleme alınmış şiirlerden bir tanesinin kürsüden okunmasına karar verilir. Bunun üzerine sözü alan Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Bey, şiiri okumadan önce açıklama yapma gereğini duyar. Maarif Vekâletinin düzenlediği yarışmaya birçok şiirin geldiğini ancak bunlardan sadece yedi tanesinin İstiklâl Marşı vasıfları taşıdığını belirtir. O esnada Erzurum Milletvekili Salih Bey

⁴ *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, 25 Ekim, 1920.

⁵ İsa Kocakaplan, *İstiklâl Marşımız ve Mehmet Akif Ersoy* (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul), 16.

⁶ İsmail Acar, *Açıklamalı İstiklâl Marşı ve Gençliğe Hitabe* (Balıkesir: Liva Yayınları, 2005), 28-29.

isimleri nedir? diye sorar. Hamdullah Suphi Bey, bu soruyu “daha sonra arz edilecektir” dedikten sonra açıklamasına şöyle devam eder:

“... Vekâlet yapmış olduğu tetkikatta fevkalâde kuvvetli bir şiir aramak lüzumunu hissettiği için ben şahsen Mehmet Akif Beyefendiye müracaat ettim ve kendilerinin de bir şiir yazmalarını rica ettim. Kendileri çok asil bir endişe ile tereddüt gösterdiler. Bilirsiniz ki bu şiirler için bir ikramiye vadedilmiştir. Halbuki bunu kendi isimlerine takrib etmek arzusunda bulunmadıklarını ve bundan çekindiklerini izhar ettiler. Ben şahsen müracaat ettim. Lazım gelen tedâbiri alırsınız ve icabeden ilanı yaparsınız dedim. Bu şartla büyük ve dini şairimiz bize fevkalade nefis bir şiir gönderdiler. Diğer altı şiirle beraber tetkikinize arz edeceğiz.

İntihab size aittir. Arkadaşlar reyimi ihsas ediyorum. Beğenmek, takdir etmek hususunda haizi hürriyetim. İntihabımı yapmışım, fakat sizin intihabınız benim intihabımı nakşedebilir. Arkadaşlar bu size aittir efendim.”⁷

Altı şiirle ilgili değerlendirmenin Mehmet Akif’in şiirinden sonra yapılmasını isteyerek İstiklâl Marşı’nın on kıt’asını okumaya başlar. Şiirin okunması tamamlandıktan sonra salonda sürekli alkışlar vardır. Diğer şiirlerin okunmasına ve tartışılmasına geçilmez.

11 gün sonra 12 Mart 1921 tarihinde “Müzakere Edilen Maddeler”in birincisi Maarif Vekâletinin İstiklâl Marşı hakkındaki tezkeresidir. Oturumu Dr. Adnan Adıvar yönetmektedir.⁸ O sıralarda Maarif Vekâletine atanan Hamdullah Suphi Bey, İstiklâl Marşı güftesinin yazılma ve Meclis’e geliş macerasını şu sözlerle açıklar:

“Arkadaşlar, İstiklâl marşları hakkında Vekâlet tarafından vaki olan davet üzerine ne kadar marş elimize gelmiş ise bunları bir encümen marifetiyle tetkik ettirdik, neticeyi Heyet-i Celilenize arz ettik. Bunları görmeyi arzu buyurdunuz. Matbu olarak tevzi edildi efendim. Bir nokta üzerine nazarı dikkatinizi celbetmek isterim. Bu İstiklâl marşları taraf-ı alinizden tetkik edildikten sonra intihabınız hangi şiir üzerinde temerküz ederse ikinci bir muamele daha yapılacaktır. Bestekârlara yollayacağız, bestekârlar dahi bize muhtelif besteler yollayacaklardır. Onlar arasında bir intihab daha yapılacaktır.”⁹

Hamdullah Suphi’nin meclisten isteği de Anadolu’da devam eden Millî Mücadele dolayısıyla “Millî mücadelenin ruhunu söyletmek” amacıyla erken bir karara varılmasıdır. Bunun üzerine Meclis Başkanı bugün (12 Mart 1921) müzakerelerin tamamlanmasını oylatır. Müzakerelerin aynı gün içinde tamamlanması kabul edilir. Kendisi de yarışmaya M. İmzalı bir şiirle katılan Bursa Milletvekili Muhittin Baha Bey söz alarak; hem kendisinin hem de Kemalettin Kami’nin yarışmadan çekildiğini bildirir. Bunun üzerine Meclis Başkanı, konunun burada mı yoksa heyete başvurarak mı karara bağlanacağını sorar. Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, “burada olsun, hepimiz anlarız” cevabını verir.

Kütahya Milletvekili Besim Atalay Bey ise ısmarlama şiirin yazılamayacağını, bu tarz metinlerin milletin ruhundan ortaya çıkacağını, memleketin ısmarlama şiirlere ödeyecek parasının bulunmadığını belirtir.¹⁰ Hamdullah Suphi Bey ise para meselesi ile Meclis’e gelmiş seçilmiş şiirler arasında bir ilgi kurmanın yanlışlığını vurgulayarak konuşmasına devam eder:

⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, *Birinci İçtima*, (1 Mart 1337).

⁸ Ali Kaytancı, *Mehmet Akif İstiklal Marşımız ve Milli Ruh* (Niğde: Net-Pa Yayın Dağıtım, 2007), 88.

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, *Altıncı İçtima* (12 Mart 1337).

¹⁰ age.

“İstihlas-ı vatan mücadelesi yapan milletin vekilleri halkın heyecanını ifade etmek üzere memleketin şairlerine müracaat etmiştir. Bu şairler ilk defa şiirlerini yazmamıştır. Arkadaşlar, bize şiirlerini yollayan şairler, seneler arasında bütün memleketin kederlerini, ıstıraplarını, bütün mefahirini söyleyen şiirler yazmışlardır. Demek para mukabilinde şiir mevzu bahis değildir. Biz, halkın ruhunu, heyecanını ifade eden şiirler yazmaları için şairlerimize müracaat ettik. Hiç birisi para hakkında bir şey söylememiştir. Geçen defa işaret ettiğim üzere nazar-ı dikkatinizi celbediyorum: Mehmet Akif Bey – ki bu, şairler arasında para meselesinden kaçınan arkadaşlarımızdan birisidir – zaten senelerden beri en yüksek ve en ilahi bir belagatle yazmıştır. Yeniden yazmaktan çekinmesi; bazılarının hatırına para gelir, diye korkmasındandır ve ona binaen yazmamıştır. Ben gelen şiirleri okuduktan sonra bu işte vazifedar ettiğiniz bir arkadaşınız sıfatıyla arzu ettim ki bir kuvvetli şiir daha bulunsun ve kendilerine müracaat ettim. Bunun üzerine kendileri de bir şiir yazdılar, gönderdiler.”¹¹

Hamdullah Suphi'nin bu sözleri, şiir gönderen şairlerin hemen tümünün kendilerini ispat etmiş, o ana kadar temayüz etmiş şiirler kaleme aldıklarını hatta vatanı terennüm ettiklerini de ortaya koymaktadır. Ayrıca şiirlerin tümünün kendisi tarafından dikkatle okunduğunu da göstermektedir. Besim Atalay Beyin sözlerinin haklılığına da dikkat çeken Hamdullah Suphi Bey, bu şiirlerin henüz doğmadığını, bir an önce güftenin seçilmesini, daha sonra bestenin yapılması görevine geçeceğini ifade eder.

Sözü devralan Kastamonu Milletvekili Dr. Suat Bey, mesleği olmamasına karşın, geçenlerde Hamdullah Suphi Beyin Mehmet Akif'in okuduğu şiirinden etkilendiğini söyleyerek Mehmet Akif hakkında Meclis'e düşüncelerini iletir: “Akif Beyin son yaptığı İstiklâl Marşı'ndan evvel inşaat etmiş olduğu şiirler, zaten bidayeti inşadından çok evvel bizim hissiyatımızı, tahassüsümüzü ifade etmiştir. Kendisinin memleketin tahassüsüne karşı ne kadar kuvvetli bir kudret-i şiiriyesi olduğunu ve Garp ve Şark âlemi hakkında tahassüsünün en güzel numunelerini *Safahat* isimindeki eserleri gösterir.”¹² Dr. Suat Bey, bu sözlerinden sonra hiç tartışılmadan Mehmet Akif'in İstiklâl Marşı'nın kabul edilmesini teklif eder.

Kangırı (Çankırı) Milletvekili Hacı Tevfik Bey, şiir işinin Meclis'e getirilmesinin doğru olmadığı görüşündedir. Ona göre Maarif Encümeni bu işi değerlendirip kararını vermelidir. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise meselenin önemine dikkat çekerek, şiirin kurulacak bir komisyon tarafından gözden geçirilmesini hatta gerekirse değiştirilerek yeniden getirilmesini teklif eder: “Eğer bu marş milletin ruhunu kavrayabilecek bir marş ise onda ufacık bir yakışsızlık diyelim, sonra o marş için pek büyük düşüklük verir.”¹³ Bu bakımdan Hamdullah Suphi Beyin aceleci davranmasına itiraz eder. Onun bu itirazı bazı tepkilere neden olur. O, Mehmet Akif'in eseri ve diğer şiirler için edebi bir heyetin kurulmasını, bu heyetin mısralarda tadilat yapmasını ve daha iyi bir eserin ortaya çıkabileceğini belirtir. Ayrıca kendisine gelen mektuplarda diğer şiirlerin de okunmasını, onların içinden de seçilebilecek nitelikte olanların bulunabileceğini belirtir. Ancak onun bu sözleri gürlütüler ve tepkilerle karşılanmıştır.

Bu andan itibaren Meclis Başkanlığına dilekçeler verilir. Trabzon Milletvekili Celal Bey, İstiklâl Marşı'nın Meclis huzurunda okunmasını teklif eder. Cebelibereket (Osmaniye) Milletvekili İhsan Bey, şiirin dinlenmesini bağırır. Konya Milletvekili Refik Bey, seçilecek Marşın sonsuza

¹¹ age.

¹² age.

¹³ age.

kadar devam edeceğini, değiştirilemeyeceğini söyler. Meclis Başkanı, Marşın okunmasını oylamaya sunar. Kabul edilmez.

İzmit Milletvekili Hamdi Namık Bey, yetkinin Maarif Vekâletinde olduğunu, gerekiyorsa meclisten edebiyata vakıf kişilerden kurulacak bir heyetle işin çözülebileceğini belirtir. Meselenin uzatılmasına gerek yoktur. Elaziz Milletvekili Hüseyin Bey ise Maarif Vekâletine verilmiş bütün şiirlerin (724) yeniden değerlendirilmesini ister.

Sözü alan Hamdullah Suphi Bey, endişesi olan arkadaşların haklılık payı bulunabileceğini belirttikten sonra işi Meclis'in çözebileceğine konuyu getirir:

“... Heyet-i Aliyeniz üzerindeki azami tesirine ben de bendeniz de şahit oldum. Eğer halk üzerine olan tesirini anlamak için kendi kalbimizden başka miyarımız varsa o başkadır. Eğer halkın teessürünü kendimiz anlayacak olursak halkın kalbini de anlamış oluruz. Şimdi arkadaşlar bendeniz diyeceğim ki: Yeni bir encümen-i edebiye havale edersek bir fayda mutavasser olabilir. Eğer encümen kararını verip bitirecek ise. Fakat zannediyorum Meclisimizin verdiği karar ve ısrar ettiği nokta, kendisinin bu işi halletmesidir. O halde encümenden çıkıp yine heyetinize gelecektir. Yine bu vaziyet hasıl olacaktır. O halde burada yedi tane şiir vardır. Riyaset bunları ayrı ayrı reye vaz'etsin, hangisi tarafınızdan mazhar-ı takdir olursa onu kabul edersiniz.”¹⁴ Hamdullah Suphi'nin bu sözleri milletvekillerinin “doğru” sesleri ile karşılanır.

Bu arada Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Bursa Milletvekili Muhittin Baha'nın yazdığı marşın kürsüden okunmasını teklif eder. Teklif reddedilir. Muş Milletvekili Abdülğani Bey, konunun tekrar Maarif Vekâletine devredilmesini ve marşı onların seçmesini ister. Bu teklif de reddedilir. Saruhan Milletvekili Avni Bey de marşın yeni bir edebi kurula tevdi edilmesini önerir. Bu öneri de reddedilir. Meclis Başkanı, her marşın oylanmasını ister. Bunun üzerine Karesi Milletvekili Hasan Basri Bey, Kastamonu Milletvekili Suat ile hazırladıkları bir öneriyi sunar ve Mehmet Akif Beyin kaleme aldığı İstiklâl Marşı'nın kabulünü teklif eder. Bu arada Başkanlık Makamına Tunalı Hilmi Bey ve Ertuğrul (Bilecik) Milletvekili Necip Bey tarafından şairler ve bestekârlardan oluşan bir heyetin kurulması teklifi gelir. Bu teklif de reddedilir.

Hasan Basri Bey, Ankara Milletvekili Şemsettin Bey, Bursa Milletvekili Emin Bey, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Isparta Milletvekili İbrahim Bey, Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Beyin önerileri doğrultusunda Mehmet Akif Beyin şiirinin Meclis'te okunması teklif edilir. Tunalı Hilmi Beyin “tadilat” konusundaki ısrarına rağmen bu teklif oylanır ve kabul edilir. Saruhan Milletvekili Refik Şevket Bey, muhaliflerin de elini kaldırmasını ister. Böylece büyük çoğunlukla İstiklâl Marşı'nın kabulü sağlanır.

Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi, Hamdullah Suphi Beyin İstiklâl Marşı'nı kürsüden bir kez daha okumasını ister. Konya Milletvekili Refik Bey, İstiklâl Marşı'nın ayakta okunmasını ve Meclis Başkanı da herkesin ayakta dinlemesini ister. Böylece Hamdullah Suphi Bey kürsüye davet edilir, sürekli alkışlar arasında İstiklâl Marşı'nı okur.

2. İstiklâl Marşı Olarak TBMM'ne Gelmiş Şiirler

TBMM'de İstiklâl Marşı güfte yarışması açılınca yarışma 724 şiir katılır. Ancak hiçbir şiirin yeterince beğenilmemesi sonucunda Mehmet Akif Ersoy'a başvurmak durumunda kalınır. Meclis tutanaklarında bazı vekillerin Mehmet Akif'in ismini zikrettiği görülür. Yarışmaya katılan şiirlerden

¹⁴ age.

ilk elemeyi geçenler TBMM'ne getirilir. “26 Şubat 1921 tarihli toplantısında Kırşehir milletvekili Yahya Galip'in önerisi üzerine Maarif Vekâletine gönderilen şiirlerden yedi tanesi basılmış ve milletvekillerine dağıtılmıştı. Hasan Basri Çantay, “Bunları – Meclis'in alkışlarla kabul ettiği İstiklal Marşı ile mukayeseye medar olur diye – aynen ve sırasıyla” kitabında neşretmiştir.”^{15*}

Yarışmaya katılan bazı şairler, Mehmet Akif'in şiiri karşısında çekilme kararı alır. Bunlardan biri de Kemalettin Kamu'dur. İlk elemeyi geçen şairlerin şiirleri Millî Eğitim Bakanlığına verilir. Ancak zaman içinde şiirlerden çok azına ulaşılır. Millî Eğitim Bakanlığı'nın arşivlerinde ve TBMM arşivinde bu şiirlerin hiçbiri bulunmamaktadır. İmha edildikleri belirtilmektedir. Bunun nedeni, sanıyoruz ki, Mehmet Akif'in kaleme aldığı İstiklâl Marşı güftesi karşısında yazdıklarının değerlendirilmesini istememektен kaynaklanmaktadır.

Elde bulunan şiirleri tema, dil ve anlatım, biçim, yapı bakımından karşılaştırdığımızda hemen hepsinde Millî duyarlılığın, Türkçe hassasiyetin, biçim düzeninin ve yapı bütünlüğünün bulunduğunu söyleyebiliriz.

İlk şiir Servetifünun şairlerinden Hüseyin Suad'a aittir. Türk tarihine yapılan güzelleme ve Millî Mücadele'de gösterilen kahramanlık şiirin temasını oluşturmaktadır.

“Türk'ün evvelce büyük bir pederi
Çekti sancağı hilâl-i sehari
Kanımızla boyadık bahr ü berri
Böyle aldık bu güzel ülkeleri

İleri, arş ileri, arş ileri
Geri kalsın vatanın kahpeleri

Seni ihya için ey nâmı büyük
Vatanın uğruna öldük öldük
Ne büyük kaldı bu yolda ne küçük
Siper oldu sana dağlar gibi Türk

Yürü ey milletin efradı yürü
Ak süt emmiş vatan evlâdı yürü

Vatan evlâdını kurban edeli
Milletin hür yaşamaktır emeli
Veremez kimseye bir Çamlıbeli
Bağlanır mı acaba Türk'ün eli

İleri, arş ileri, arş ileri
Çiğnenir çünkü kalan yolda geri.”

¹⁵ Recep Duymaz, *Millî Mücadelemiz ve İstiklal Marşı'mız* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2011), 83.

* Makalemizde yer alan metinler Mehmet Cemal Çiftçigüzeli ve Mehmet Çetin'in hazırladığı *TBMM'de İstiklâl Marşı ve Mehmet Akif* adlı çalışmadan alınmıştır.

Metin 22 mısradan oluşmaktadır. Önce “peder” sözünde ifadesini bulan ve atalarımız olarak tanımlanabilecek sözle Türk tarihindeki zaferlere gönderme yapılmaktadır. İkinci kıt’ada Türk milletindeki vatanseverlik ölçütü ortaya konmakta, çekinmeden vatani için ölebilme duygusu dikkatlere sunulmaktadır. Son kıt’ada ise hürriyet vurgusu ile Millî Mücadeleye dikkat çekilmektedir. Şiirin leit motifleri olarak değerlendirebileceğimiz “ileri, arş ileri, arş ileri” gibi sözler, asker millet olmanın vurgusu niteliğindedir. Şiirde, millî duyguyu canlı tutan yönün bulunması, biraz da marş olarak kaleme alınmanın gereği olarak düşünülmelidir.

Elde edilen ikinci şiir A. S. İmzalıdır. Şairin kim olduğu bilinmemektedir. Vatan ve millet aşkını ayakta tutma gayreti, Türklük vurgusu şiirin temasını oluşturmaktadır:

“Millet aşkı, din aşkı, vatan aşkı uyansın
Yurdumuza göz dikenler al kanlara boyansın
Ya ben ya onlar diyen silâhına dayansın

Türk oğludur bu millet
Türk'ündür bu memleket
Türk oğludur bu millet
Türk'ündür bu memleket

Düşman gözü tutamaz yanar dağlar başını
Bağrımızda saklarız vatanın her taşını
Yurdumuza yan bakan döker gözün yaşını

Türk oğludur bu millet
Türk'ündür bu memleket
Türk oğludur bu millet
Türk'ündür bu memleket

Can veririz her zaman hürriyet yoluna
"Ya gazi, ya şehid"lik ne devlettir kuluna
Ata emanet etmiş namusunu oğluna
Bize Türk oğlu derler
Hep bizindir bu yerler”

Şiir boyunca geçmişten geleceğe vatan vurgusu yapılmaktadır. “Millet aşkı”, “din aşkı” “vatan aşkı” söz gruplarında bir milletin birleştirici unsurlarına aşkla bağlılık dile getirilmektedir. Bu söz gruplarının “kutsal” olarak tanımlanması daha sonraki mısralarda “göz dikenler”, “yan bakan” gibi karşıt güç ibarelerine kaynaklık eder. Şiir boyunca bir bakıma nakarat gibi tekrarlanan “Türk oğlu”, “Türk” vurguları şiirin temel mesajı niteliği de taşımaktadır. A.S.’nin şiiri, nakarat kısmıyla değerlendirildiğinde, marş olma kaygısı şiir niteliğinin önündedir diyebiliriz.

Üçüncü şiir Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Muharrirlerinden Kemalettin Kami Kamu’ya aittir. Millî edebiyatın ve Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının bilinen şairlerinden birisi olan “Bingöl Çobanları şairi Kamu, Mehmet Akif’in İstiklâl Marşı’nı dinledikten sonra şiirini yarışmadan çeker. 7’li hece vezniyle yazılan şiirde vatanseverlik ve bağımsızlık duygusu işlenir.

“Göz yaşına veda et
Ey güzel Anadolu!
Hakkını korur elbet
Türk'ün bükülmez kolu

Cenk ederiz genç, koca
Bugün değil, yarın da
Yadımız ağladıkça
İzmir ezanlarında.

Hak yolunda kan olur,
Dünyalara taşarız;
Ya şerefle vurulur,
Ya efendi yaşarız.

Her gün yeni bir hile
Arkasından satıldık;
Her gün yeni bir dille
Yurdumuzdan atıldık

Yeter, ey Ka'be'mizi
Elimizden alanlar
Alıkoyamaz bizi
Yolumuzdan yalanlar.

Hangi alçak el alır,
El zinciri boynuna?
Kim Yunan'ı bırakır
Türk kızının koynuna?”

İlk kıtada yer alan “göz yaşına veda et” ibaresi artık kötü günlerin geride kaldığını ifade eder. Metin boyunca işgal yıllarında yaşanan kötü günlere dair göndermeler bulunmaktadır. “İzmir ezanları”, “yurdumuzdan atıldık”, “ey Ka'bemizi elimizden alanlar”, “Kim Yunan'ı bırakır / Türk kızının koynuna” gibi mısralar Milli Mücadele döneminin taze manevî acılarını hissettirmektedir. Gençliğe de “Ya şerefle vurulur / Ya efendi yaşarız” gibi bağımsızlık ruhu ihtiva eden mesajlar vermektedir.

Merzifon İdadisi Hat Muallimi İskender Hâkî'ye ait olan şiirin ilk mısraında Türk-Müslüman vurgusu dikkati çekmektedir. “Ey Müslüman, ey Türk oğlu” mısraı, seslendiği kitleye, şairin hitabı olarak da değerlendirilmelidir.

“Ey Müslüman, ey Türk oğlu
Açıldı istiklâl yolu
Benim bu son günlerimdir,
Diyor bize Anadolu.

Çek sancağı Türk ordusu
Olmaz Türk'ün can korkusu
Esarete dayanır mı
Türk vatanı, Türk namusu?

Bu son savaş bize farzdır,
Fırsatımız gayet azdır,
Muzaffer ol da ey millet
Altın ile tarih yazdır.

Birleşelim özümüzden,
Dönmeyelim sözümüzden,
Hem silelim bu lekeyi,
Tarihteki yüzümüzden.”

Şiir boyunca vurgulanan bağımsızlık ilkesi “istiklâl yolu”, “esaret”, “silelim bu lekeyi” gibi ibareler; Türk toplumunun ayağa kalkma ülküsünü ortaya koyar niteliktedir. Dörtlükler halinde kaleme alınmış şiirde, tarihten gelen gurur ile esarete karşı direniş birleşmektedir. Türklük vurgusu, zor günlerde verilen mücadelede elde edilen zaferle yapılmaktadır. Bu metinde de halk şiirine özgü söyleyişin esas alındığı görülmektedir.

M. imzasıyla yarışmaya katılan şiir Bursa Milletvekili Muhittin Baha Beye aittir. Muhittin Baha Bey, İstiklâl Marşı için Meclis'te yapılan müzakerelerde, Kemalettin Kâmi Kamu ile birlikte yarışmadan çekilmiştir.

“Altı bin yıl efendilik yaptın,
"Kahraman Türk" idi cihanda adın.
Bir ateşten siperdin İslâm'a
Sönmeyen bir güneş gibi yaşadın.

Ey büyük ünlü milletim ileri!
Hasmına çığnetme koş bu şanlı yeri!
Düşmanın bir cihansa dostun
Hak Hakkın elbette müstakil yaşamak

Atıl, ez, vur, senindir istiklâl
Ebedî parlasın şu al bayrak...
Ey benim şanlı milletim ileri;
Ele çığnetme koş bu ülkeleri!”

Şiir henüz ilk mısradan itibaren Türk tarihine yapılan gönderme üzerine kurulur. “Altı bin yıllık” efendilik, dünya hâkimiyetinin ifadesidir. İslâmiyet’i kabulden sonra “siper” tanımlamasıyla yapılan hizmetlerin belirtilmesi Türk – İslâm birliğine delalet eder. Metinde sonraki iki birimde gençliğe sesleniş vardır. Onlarda tarih şuurunu uyandırmayı amaç edinen şair; bağımsızlık, bayrak ve vatan vurgusunu dikkatlere sunar. Marş olmak üzere kaleme alınmış şiirde düzenli bir kafiye yapısının kullanıldığını ve ahenkli bir anlatımın bulunduğunu söylemek oldukça zor.

Yarışmaya katılan şiirlerden bulunabilen son örnek Mehmet Muhsin imzasıyla yer almaktadır. Aruz vezni ile kaleme alınan şiirde, diğer yarışmaya katılan şiirlerin aksine Batı'ya karşı söylemlerin bulunduğu dikkati çekmektedir. "Garbın zalam-ı zulmüne yüz yıl kılınç çalan" mısraında olduğu gibi hem Batı'nın tarihten gelen düşmanlığı hem de Türk - Müslüman vurgusu işlenmektedir.

"Yıllarca altı cephede ateşle kanlara;
Türk'ün hilâl ü dinine düşman olanlara;
Ceddin o; Yıldırım gibi saldın zaman zaman
Yüksek başın eğilmedi bir art cihanlara

Ey kahramanlar ordusu, ey yıldırım-Şitâb.
Göster cihan-ı mağribe bir kanlı inkılâb

Ey mazi-i havariki bin destan olan;
Garbın zalam-ı zulmüne yüz yıl kılınç salan
Arslan yürekli ordu; demir giy; silah kuşan!
Zira hududu kapladı ateşle kan, duman.

Ey kahramanlar ordusu, ey yıldırım - Şitâb,
Göster cihan-ı mağribe bir şanlı inkılâb!

Arslan mücahid ordusu, ey hâris-i salâh
Destinde seyf-i hak gibi pek şanlı bir silâh
Açtın semâ-yi millete pür-nûr bir sabah.
Atî bizim... bizim artık vatan, zafer, felâh.

Ey kahramanlar ordusu; ey yıldırım - Şitab.
Göster cihan-ı mağribe bir şanlı inkılab"

Bu metin, hem söyleyiş hem de vatan, kahramanlık, millet, esaret, bağımsızlık gibi temaların işlenmesi diğer şiirlerden farklı; Mehmet Akif'in İstiklâl Marşı'na kısmen yakındır. İlk iki bölümde tarihten gelen vakar üzerine konuşan şair, sonraki kısımda gençliğe uyandırma, onlara millî ruh aşıllama yönünde ilerler.

Sonuç ve Öneriler

İstiklâl Marşı ile ilgili tartışmalar, şiirden ziyade daha tutarlı ve doğru karar verebilme endişesinden kaynaklanmaktadır. Mehmet Akif'in İstiklal Marşı'na karşı çıkanlar, metinle ilgili bir eksiklik zikretmezler. Eserin edebî kurullardan geçmesini ve oralarda onaylanmasını isterler.

İstiklâl Marşı'nın TBMM'de erken kabul edilmesinin sebebi Batı Anadolu'da sürmekte olan Millî Mücadeledir. Ordunun ve halkın millî duygularını böyle bir zamanda ayakta tutma endişesidir.

İstiklâl Marşı ile TBMM'ye getirilen şiirler ile Mehmet Akif Ersoy'un İstiklâl Marşı arasında tema, söyleyiş ve yapı tutarlılığı bakımından bir mukayese yapabilmek oldukça zordur. İstiklâl Marşı'nın TBMM kürsüsünde okunmasından sonra Muhittin Baha'nın ve Kemalettin Kâmi'nin yarışmadan çekilmesi de bunu göstermektedir.

Bütün şiirlerde başlık İstiklâl Marşı veya İstiklâl Türküsü bağlamındadır. Bunun nedeni de şiirlerin başlığının "İstiklâl Marşı" olacağı düşüncesidir.

Kaynakça

- Acar, İsmail. *Açıklamalı İstiklâl Marşı ve Gençliğe Hitabe*. Balıkesir: Liva Yayınevi, 2005.
- Altınbaş, Nihan. *Millî Mücadelede Mehmet Akif Ersoy ve İstiklâl Marşı*. Ankara: TBMM Yayınları, 2015.
- Ayvazoğlu, Beşir. *İstiklâl Marşı Tarihi ve Manası*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1986.
- Çetin, Nurullah. *İstiklâl Marşı'mızı Anlamak*. Ankara: Öncü Kitap, 2013.
- Çiftçigüzeli, M. C., Çetin, M. *TBMM'de İstiklâl Marşı ve Mehmet Akif*, İstanbul: Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı, 2002.
- Duymaz, Recep. *Millî Mücadelemiz ve İstiklâl Marşı'mız*. 3. Baskı, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2011.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 25 Ekim, 1920.
- Kaytancı, Ali. *Mehmet Akif İstiklâl Marşımız ve Millî Ruh*. Niğde: Net-Pa Yayın Dağıtım, 2007.
- Kocakaplan, İsa. *İstiklâl Marşımız ve Mehmet Akif Ersoy*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2016.
- TBMM Zabıt Ceridesi, *Birinci İçtima*, 1 Mart 1337.

18. Yüzyılda İstanbul'dan Edirne'ye Yolculuk: Kadı Mehmed Nebih Efendi Örneği

Journey from Istanbul to Edirne in the 18th Century: The Case of Kadi Mehmed Nebih Efendi

Şükriye Pınar Özyalvaç*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Necmeddin Erbakan Üniversitesi
pyavuzturk@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-1418-0992

Başvuru / Submitted:

24 Ağustos 2023

Kabul / Accepted:

5 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1349013

Atıf/Citation:

Özyalvaç, Ş. P. '18. Yüzyılda İstanbul'dan Edirne'ye Yolculuk: Kadı Mehmed Nebih Efendi Örneği', Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 241-268.

Benzerlik / Similarity: %18

Öz

Yönetim merkezinden yapılan atamalar, çoğunlukla Osmanlı memurlarının şehirler arasında uzun sürecek bir yolculuğa çıkmaları anlamına gelirdi. Mevsim, coğrafi şartlar, uzaklık, güvenlik ve statü yolculuğu etkileyen etmenlerden yalnız birkaçıydı. Bu çalışmada, 18.yüzyılda İstanbul-Edirne arasında yapılan yolculukların mahiyeti, Edirne'ye kadı olarak atanan Mehmed Nebih Efendi örneği üzerinden anlaşılmasına çalışılmıştır. Çalışmanın ortaya çıkmasında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı tasnifinde yer alan 2204 numaralı Hesap Defteri önemli rol oynamıştır. 1758 tarihli defter, hane halkı ile yola çıkan Kadı efendinin seyahat konforunu anlamamıza yardımcı olacak verileri (İstanbul-Edirne arasındaki rota, konak yerleri, nakliye araçları, tüketim maddeleri) içermesi bakımından dikkate değerdir. Yüzyılın yol imkânları sebebiyle yolculukların yapılması izlenlere tabidir. Çalışmanın başında memurun kim olduğu tespit edilmiş, hayatı hakkında bilinenler kısaca açıklanmıştır. Ardından kadılık sistemi ve Mehmed Nebih Efendi'nin Edirne Kadılığı'na atanma süreci, yolculuk hazırlıkları, izlenecek güzergâh ve konaklar arasındaki mesafeye yer verilmiştir. Son olarak Nebih Efendi'nin takip ettiği yolda yer alan köprüler, coğrafi şartlar, kaldığı yedi konağın her biri belgeler elverdiğince analiz edilmiş, konaklamalarda yapılan masraflar da eklenerek, üst düzey bir Osmanlı memurunun İstanbul-Edirne arasındaki yolculuğu anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 18.Yüzyıl, Yolculuk, Kadı, Kervansaray, Tüketim.

Abstract

For the Ottoman officials, the appointments from the administrative center, often meant a long journey between cities. The seasons, geographical conditions, distance, safety and the respective status of the official were just a few of the factors affecting the journey. This study aims at investigating the nature of the journeys made between Istanbul and Edirne in the 18th century through the example of Mehmed Nebih Efendi, who was appointed as a judge to Edirne. The account book numbered 2204 in the classification of the Prime Ministry Ottoman Archives; Topkapı Palace is of significant importance in the emergence of the study. The register dated 1758 is remarkable since it contains data related to the route between Istanbul and Edirne, mansions, transportation vehicles, consumer goods in regard to understand the travel comfort of Kadı Efendi, who set out with her household. The travels were subject to the permissions due to the travel restrictions of the century. In this respect, the officer whose identity will be studied in this article was explained, and what was known about her life was briefly disclosed. Afterwards, the system of justice and the process of Mehmed Nebih Efendi's appointment as the cadı of Edirne, the preparations for the journey, the route to be followed and the distance between the mansions are given. Finally, the bridges on the way Nebih Efendi followed, the geographical conditions, each of the seven mansions he stayed in were tried to be examined as far as the documents allowed. In addition, by adding the expenses incurred in the accommodation, the journey of a senior Ottoman official between Istanbul and Edirne and the factors affecting this trip were tried to be understood.

Keywords: 18th Century, Journey, Kadi, Caravanserai, Consumption.

Giriş

Geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti'nin ulaşım ağı Anadolu ve Rumeli'de üç ana yola ayrılır ve tali yollarla birbirine bağlanırdı. Bu yollar iktidarın otoritesini ülkenin en ücra köşesine kadar hissettirmenin bir vasıtasıydı. Ordunun, ulakların, yabancı sefirlerin, atanan yöneticilerin, tüccarların veya ibadet maksadıyla yola çıkan hacı adaylarının salimen olduğu kadar konforlu bir şekilde yerlerine varmaları da devletin gücünün bir diğer göstergesiydi. Ancak her ne kadar alt yapı yatırımlarına önem verilmek istense de farklı topografik özelliklere sahip bölgelerde yolculuk etmek zor ve tehlikeli bir deneyim olabilirdi. Nehirler, dağlar, ormanlar zaman zaman geçit vermez, yolculuk günlerce hatta haftalarca sürebilir, hava değişimini kaldıramayan bünyelerde hastalık baş gösterirse yolculuğun süresi birkaç katına çıkabilirdi. Bununla birlikte haydut, eşkıya gibi tehlikelerin yanı sıra sağlık sorunları, açlık veya susuzluk gibi fiziksel sorunlarla yüzleşmek gerekebilirdi¹. Bu nedenle güzergâh, yolculuğun mahiyetine dair fikir veren ilk unsurdu.

Kadı Mehmed Nebih Efendi'nin Edirne'ye atandığı haberi gelince rotası belli olmuş, başkentten yola çıkacak bu resmî görevlinin, ülkenin en bakımlı ve işlek yolunda ilerleyeceği anlaşılmıştır. İstanbul'u Balkan yarımadasına bağlayan Edirne, Filibe, Niş, Belgrad gibi büyük şehirlerin üzerinde bulunduğu bu ana yol, Rumeli'nin üç ana yolunun orta koludur. Tarih boyunca önemini koruyan bu yollara hâkim olan devletler Balkan yarımadasının büyük bir bölümü üzerinde stratejik, ekonomik ve politik egemenlik sağlamıştır. Yol; Romalılar tarafından oluşturulmuş, Bizans, Hun ve Avarların Avrupa'yı fetih hareketlerinde Gotların, Slavların ve pek çok kavmin gelip geçişlerinde özellikle Haçlı seferlerinde kullanılmış, Türkler Avrupa fetihlerinde bu güzergahtan faydalanmışlardır. Osmanlılar devrinde yol kısmen değişmiştir. II. Mehmed İstanbul'un fethinden hemen sonra yolların bakımı ile ilgilenerken, köprülerin yenilenmesini, yolların yeni taş ve kayalarla döşenmesini, yolcular için han ve kervansaraylar yapılmasını emretmiştir. Özellikle II. Süleyman devrinde anıtsal eserlerle donatılan ve sonraki yüzyıllarda da sultanların sıklıkla kullandığı İstanbul-Edirne arasındaki yolun bakımlı tutulmasına özen gösterilmiştir. İstanbul'a yolculuk eden resmi nitelikli elçiler, diplomatlar, elçilik heyeti üyeleri, maceraperestler, din adamları, tüccarlar, askerler ve diğer kişiler en güzel yapıları bu güzergâhta görür; camiler, medreseler, hamamlar, çarşılar, köprüler, kervansaraylar gibi mimari eserlerin bulunduğu, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu, kasabalardan geçerlerdi. Yazın 5-6, kışın 8-9 günde kat edilen, 95 mil uzunluğundaki yola "İstanbul Caddesi", "Ulu Yol", "Ana Yol" ve "Sultan/Devlet Yolu" isimleri verilmiştir².

Literatürdeki bilgi Mehmed Nebih Efendi'nin önünde uzanan yolun konforlu bir yolculuk yapmasına imkân verecek özellikleri barındırdığını göstermektedir. Aşağıda görüleceği üzere, Osmanlı devletinin Bizans'tan devraldığı ve güzergahı pek değişmeyen bu rota üzerinde Plippe du

¹ Yazıcı Murtaza, *Arnavutluk'dan Basra'ya 18.Yüzyılda Kayserili Bir Kâtibin Seyahat Anıları*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 53; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19.Yüzyıllar*, çev., İhsan Durdu, Gülçin Tunali ve Haşim Koç, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 64-65, 209-210.

² Konstantin Yosif İreçek, *Belgrad İstanbul Roma Askerî Yolu*, çev., Ali Kemal Balkanlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990) IX, 127; Mehmet Fatih Müderrisoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993), 16.

Fresne-Canaye³ (16.yy.), Solomon Schweigger⁴ (16.yy.), M.D'ohhson⁵ (18.yy.), Luigi Mayer⁶ (18.yy.), Lady Montagu⁷ (18.yy.) gibi farklı milletlerden seyyahlar; Evliya Çelebi⁸ (17.yy.), Yazıcı Murtaza⁹(18.yy.) gibi Osmanlı mensubu bulunan gezgin ve görevli memurlar seyahat etmişler, yolculuk ve konaklama tasvirleri olumlu yorumlar yapmaya olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra Balkan milletlerinin tarihleri ve Balkanların coğrafi özellikleri hakkında incelemeleriyle şöhret kazanan Avusturyalı tarih ve coğrafyacı Kostantin Yosif İreçek'in (1854-1918) 1876 yılında yazdığı "Via Militaris, Singidunum-Constantinopolis" isimli eseri İstanbul-Edirne arasındaki güzergah ile Balkanları kateden yolları karşılaştırma imkânı verir¹⁰. Bu karşılaştırmaya Barbara Jelavich'in (1923-1995) "Balkan Tarihi 18.ve 19. Yüzyıllar" adlı eseri Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya'nın Osmanlı idaresi altındaki tarihine, yaklaşık üç asırlık bir devri inceleyerek destek verir¹¹. Böylece bölgenin seyahat edeceklere sağladığı imkânları anlamamıza olanak tanır. Son dönemlerde yazılan Osmanlı coğrafyasındaki ulaşımın mahiyetine eğilen pek çok araştırmacının varlığı da yeni çalışmalara ışık tutacak niteliktedir. Bunlar arasındaki Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan editörlüğünde hazırlanan "Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu", Yusuf Halaçoğlu'nun yolculuğun şartlarına ve zorluklarına da değindiği "XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı" adlı eseri¹², Mehmet Fatih Müderrisoğlu'nun "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi" isimli doktora tezi¹³ bu alanda hatırı sayılır eserler arasında yer alır. Diğer yandan, Sema Altunan'ın "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler" isimli makalesi¹⁴, Cemal Çetin'in "XVI. Yüzyıl Sonlarında Rumeli'de Osmanlı Yol Sistemi"¹⁵, Ümit Ekin'in "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)"¹⁶, Uğur Kurtaran'ın "Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği: Pasarofça

³ Plippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

⁴ Solomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

⁵ M. de M. D'ohhson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel, (İstanbul: Tercüman Yayınları, t.y.).

⁶ Luigi Mayer, *Views In The Ottoman Dominions : In Europe, In Asia, And Some Of The Mediterranean Islands* (London: Printed by T. Bensley, Bolt Court, Fleet Street, for R. Bowyer, 1810). (erişim 30.12.2022)

⁷ Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz, (İstanbul: Ark Kitapları, 2004).

⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi III*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1310).

⁹ Yazıcı Murtaza, *Arnavutluk'dan Basra'ya 18. Yüzyılda Kayserili Bir Kâtibin Seyahat Anıları*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020).

¹⁰ Kostantin Yosif İreçek, *Belgrad İstanbul Roma Askerî Yolu*, çev., Ali Kemal Balkanlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990).

¹¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev., İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013).

¹² *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, haz., Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012).

¹³ Mehmet Fatih Müderrisoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi", (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993).

¹⁴ Sema Altunan, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul- Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/39, (2006), 75-99.

¹⁵ Çetin, Cemal. "XVI. Yüzyıl Sonlarında Rumeli'de Osmanlı Yol Sistemi", ed. Alaaddin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük ve Danko Leovac, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, Konya: Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2020: 135-151.

¹⁶ Ekin, Ümit. "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Bellekten*, 81/291 (2017), 387-418.

Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi"¹⁷, Gülçin Küçükkaya'nın "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme"¹⁸, İzzet Sak'ın "1736-1741 Yılları Arasında İstanbul'a Gelen İnan Elçilerin Bazı Masrafları"¹⁹ farklı açılardan ulaşımın mahiyeti ile ilgili yaklaşımları sergiler.

Bu çalışmanın özgün yanı Osmanlı devletinin, üst düzey yöneticilerini bir görev için tayin ettiğinde, onların yolculuk konforlarının (ulaşım ve konaklama imkânlarının) nasıl olduğu sorusu üzerine temellendirilmesidir. Sorunun cevabı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver kataloğunda kayıtlı bulunan 2204 numaralı Hesap Defteri'nde, giderleri kayıtlı olan Kadı Nebih Efendi üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu deftere kadının yolculuk sırasındaki masraflarının yanı sıra Edirne'de bulunduğu 1,5 aylık süre zarfındaki (14 Zilkade-29 Zilhicce 1171/20 Temmuz-3 Eylül 1758) harcamaları da kaydedilmiştir²⁰. Araştırma İstanbul-Edirne arasındaki yolculuk şartlarına odaklandığı için bu çalışmada yalnız yolculuk dönemini içeren veriler değerlendirilmiştir²¹. Defterdeki veriler, farklı arşiv kayıtları ve seyahatnamelerdeki bilgilerle mukayese edilmiş, yolculukta karşılaşılabilecek olası problemler, ulaşım vasıtaları, yolların fiziki durumu, dönemin tüketim alışkanlıkları, aile hayatı gibi hususlar yeri geldikçe metne dahil edilmiştir.

Hesap defteri "*bin yüz yetmiş bir senesi mâh-ı zilkadesinin on dördüncü günü efendimiz âsitaneden edirneye dâhil olunca ve şehir-i zilhiccesi gurresinin gâyetine gelince beher yevm olan masârîfât-ı konak an yed-i Hacı Mustafa Ağa fi 14 Za sene 1171*" başlığını taşır. Ne başlıkta ne de belgenin diğer yerlerinde bu efendinin kim olduğundan bahsedilmez. Ancak arşiv belgeleri incelendiğinde Edirne'deki görev yerine²² gönderilen "efendi"nin Kadı Mehmed Nebih Efendi olduğu anlaşılmıştır²³. Nebih Efendi'nin Edirne'ye tevcihi Nisan/Mayıs 1758 (Şaban 1171) tarihinde gerçekleşirken, Edirne'de vazifesi süren Kadı Abbas Efendi'nin tayini de Medine'ye çıkmıştır. Nebih Efendi'ye bir ay sonra görevinin başında olması emredilmişse de (Mayıs/Ramazan)²⁴ 20 Temmuz'da yola çıkmasının sebebi Abbas Efendi'nin Eylül'de (Zilkade) işinin başında olması ile ilgili olsa gerektir. Böylece Edirne'ye varışını Abbas Efendi'nin ayrılış zamanına denk getirmiş olmalıdır.

¹⁷ Kurtaran, Uğur. "Osmanlı'da Bir Elçi Mübadelesi Örneği: Pasarofça Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8 /77, (2021): 3179-3214.

¹⁸ Küçükkaya, Gülçin. "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme" *Vakıflar Dergisi*, 21, (1990): 183-254.

¹⁹ Sak, İzzet. "1736-1741 Yılları Arasında İstanbul'a Gelen İnan Elçilerin Bazı Masrafları", *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, 16, (2006): 117-161.

²⁰ Kadı Efendi'nin Edirne'deki masrafları için bkz. Murtaza Yazıcı, "VIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Konağının Giderleri (H.1171/M.1758 Tarihli Bir Konak Hesap Defterine Göre)". *Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, Ed. Alparslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan ve Ömer Düzbakar, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), s.463-484.

²¹ BOA, TS.MA.d., 2204. Hesap defterindeki bir aylık masraf 246.794 akçedir. Bu çalışmada yalnız yedi gün süren yolculuk masrafları tespit edilmiştir.

²² Kadının Edirne'deki görev yeri olan Edirne Mahkemesi, Sitti Hatun Cami altındaki binadaydı. Bkz. Sadık Emre Karakuş, "XIX. Yüzyıl Başlarında Edirne Mahkemesi ve Çalışma Düzeni", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2018): 149.

²³ BOA, C.ADL, 100/6024; 88/5262.

²⁴ BOA, C.ADL, 100/6024; 88/5262.

1. Kadılık Sisteminde Hiyerarşi ve Mehmet Nebih Efendi'nin Tayini

Osmanlı ilmiye sınıfında kaza, fetva, yargı olmak üzere üç kategori bulunur ve yalnız medrese mezunları kadı adayı olabilirdi²⁵. Adaylar kaza kadılıklarında göreve başlar, hiyerarşiyi takip etmek suretiyle Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebilirdi²⁶. 18. yüzyıla gelindiğinde Süleymaniye müderrisleri arasından kazaya geçenler görülmeye başlanmış²⁷ zamanla kaza, fetva ve yargı kategorileri arasındaki geçirgenlik artmıştır. Söz konusu geçirgenliği Mehmed Nebih Efendi'de de gözlemleyebiliyoruz. Kendisi Süleymaniye Darülhadis müderrisliğine kadar yükselmişti. Bundan sonra öğretimden yargıya geçme isteği kabul edilmiş, 1751 (1165) yılında mahreç mevleviyetinde olan Halep Kadılığı'na tayin edilmişti²⁸. Ardından hiyerarşiye uygun olarak 1758 (1171) yılında bilâd-ı hamse mevleviyetindeki Edirne Kadılığı için uygun görülmüştür²⁹. Edirne'ye atandığı sırada "sabık Halep kadısı"³⁰ namı ile anıldığından İstanbul'da beklediği anlaşılmaktadır. Atamalarda, şeyhülislamın münasip görmesi esastı ve adaylar "Meşihat Ruusu" adı verilen defterlere kaydedilirlerdi.³¹

Uzunçarşılı, önceleri şeyhülislamın veziriazam ile görüşüp anlaştıktan sonra, hazırlanan müderris ve mevali listesinin, sadrazam vasıtasıyla Padişah'a sunulduğunu belirtir. Suiistimaller nedeniyle 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılda veziriazamın görevi, kazaskerlere ve yüksek mevaliye verilmiş yine de suistimallerin önüne geçilememiştir³². Kadı ve müderrislerin, tayin ve terfî görevi her ne kadar Şeyhülislam'ın vazifesi ise de kadılar son merci olarak Padişah'ın izniyle atanırlardı. Bu süreçte Şeyhülislam olan Mehmet Salih Efendi'nin³³ (öl. H.1175/M.1762)³⁴ arzı ile "Mucibince ihsan-ı hümayunum olmuştur" hattı bulunan ve Nebih Efendi'nin 1758 (1171) senesi Mayıs (Ramazan) ayının başından itibaren Edirne Kazası'nı zabt etmesi gerektiğini bildirir tayin yazısı, 17 Şubat 1758 (8 Cemazielahir 1171) tarihinde resmen ilan edilmiştir³⁵.

²⁵ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994), 12.

²⁶ En alt kademedeki kaza kadılıklarının üstünde mevleviyet kadılıkları yer alırdı. Bunlar sırasıyla devriye mevleviyeti (Maraş, Antep, Konya, Bağdat, Belgrad, Sofya gibi), mahreç mevleviyeti (Kudüs, Halep, İzmir, Selânik, Eyüb vs.), bilâd-ı hamse mevleviyeti (Bursa, Şam, Mısır, Edirne, Filibe), haremeyn mevleviyeti (Mekke ve Medine) idi. Bu mevleviyetlerin üstünde ise İstanbul Kadılığı, son olarak da Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri vardı. Bkz. İlber Ortaylı, "Kadı", TDV İslam Ansiklopedisi, XXIV (İstanbul 2001), s. 71.

²⁷ Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Şeyh Mustafa Efendi'nin H.1168'de Selanik Kadılığı'na tayini için bkz. BOA, C.ADL, 86/5171; Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Karabagizâde'nin H.1170'de İzmir Kadılığı'na tayini için bkz. BOA, C.ADL, 87/5250; Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Dürrizzade Mehmed Atullah Efendi'nin H.1172'de Selanik Kadılığı'na tayini için bkz. BOA, C.ADL, 85/5086; Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Bıçakçılar İmamı hafidi es-Seyyid Mehmed Faiz Efendi'nin H.1190'da Üsküdar Kadılığı'na tayini için bkz. BOA, AE.SABH.I, 360/25152.

²⁸ BOA, C.ADL, 92/5525.

²⁹ BOA, C.ADL. 100/6024; 88/5262. Nebih Efendi ertesi sene (H.1172) hiyerarşiye uygun olarak Haremeyn mevleviyetindeki Medine Kadılığı'na getirilmiştir, bkz. BOA, C.ADL, 100/6026.

³⁰ BOA, C.ADL, 100/6024.

³¹ 15.04.1172 tarihli Meşihat Ruusları defteri için bkz. BOA, A.d., 2940, Kazasker Ruznamçesi.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK 1988), 180.

³³ Mehmed Salih Efendi'nin belgedeki imzası için bkz. BOA, C.ADL, 88/5262.

³⁴ Mehmed Salih Efendi, 1754 yılında Anadolu Kazaskeri, 1755 yılında Rumeli Kazaskeri olmuş, Ocak 1758'de bir buçuk yıl sürecek şeyhülislamlık görevine Damadzade Feyzullah Efendi'nin arzıyla getirilmiştir. Bkz. Tahsin Özcan, "Mehmed Sâlih Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVII (Ankara, 2003), s. 526.

³⁵ BOA, C.ADL, 100/6024.

Nebih Efendi bundan sonra kısa sürede Haremeyn mevleviyetine yükselmiştir. Bu dönemde suiistimallerin olduğu bilinse de Nebih Efendi'nin Edirne kadısı iken huzur derslerine katılması onun ilmî yetkinliğini göstermektedir³⁶. Sicill-i Osmanî'den öğrendiğimize göre Hamid'li (Isparta) Nebih Efendi önündeki hiyerarşik engelleri çabuk aşmak isteyen bir mizaca sahipti. Üsküdar Kadısı olduktan sonra hırslı kişiliği nedeniyle 1 Safer 1174 (12 Eylül 1760)'te azledilerek Gelibolu'ya sürgün edilmiş, fazilet sahibi olduğundan affedilmişse de bu olayların ardından Cemazielevvel/Aralık ayında vefat etmiştir³⁷.

2. Yol Hazırlıkları

Yola çıkmanın ilk şartı “yol hükmü”ne sahip olmaktı. Bu, seyahat sebebi veya seyahat edenin kimliği ne olursa olsun, yanlarında bulundurmaları gereken bir belge idi. Söz gelimi tüccarlar³⁸, elçiler³⁹, hacı olacaklar⁴⁰, doktorlar⁴¹, müjdeciler⁴², kadılar⁴³, acil bir iş için yola çıkan neferler⁴⁴, orduya hazineyi götürülenler⁴⁵, çeşitli bölgelerden İstanbul'a akçe getirenler⁴⁶, tutukluları yerine ulaştırılanlar⁴⁷, tevcihat defterlerini götürülen görevliler⁴⁸ vb. bu hükmü almadan yola çıkamazlardı. Hükümde yolcunun ismi, amacı, nereye gideceği, yanında kaç kişinin bulunduğu yazardı. Böylece yolcular, yol üzerinde bulunan kadılar, kethüdayerleri, yeniçeri serdarları ve vilayet ayanlarının iş erlerine bildirilir, yolcuların güvenliğinin sağlanması⁴⁹, vergi bahanesiyle rahatsız edilmemeleri, ücret mukabili yiyecek alabilmeleri, sorun çıkmadan yerlerine ulaştırılmaları istenirdi⁵⁰. Yüksek dereceli memurlar da seyahatte aynı sorumluluklara sahipti.

Maiyetleri kalabalık olan devletin üst düzey yetkilileri, tayin edildiklerinde hem harem halkı hem de evlerinin vazgeçilmez parçaları olan hizmetlileriyle birlikte taşınırlardı. Bendegân adı verilen hizmetliler arasında, evin içi ve dışındaki işler ile ilgilenenler farklıydı. İç ağası adı verilenler; hazinedar (elbiselerden, değerli mobilyalardan ve gümüş eşyadan sorumludur), tütüncü (tütün ve çubuklarla ilgilenir), kilerci (evin her türlü yiyecek ve diğer işleriyle ilgilenir) ve kahveci

³⁶ Bu dersler padişahların bizzat huzurlarında yapılmasını istedikleri ilmî toplantıydı. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra düzenli bir şekilde tertip edilen Sultan Mustafa'nın oluşturduğu ilk dersler 18-29 Ramazan 1172 (15-26 Mayıs 1759) tarihleri arasında, Cuma dışında her gün, padişahın huzurunda yapılmıştır. 1 “Mukarrir” ve 5 “Tâlîp”in katıldığı derslerde Mehmed Nebih Efendi talipler arasında yerini almıştır. Dersler sonunda her alime yüz altın ihsanda bulunulmuştur. Bkz. Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, XVIII (İstanbul 1998), s. 442.

³⁷ Mehmed Süreyya, “Mehmed Efendi”, Sicill-i Osmanî, III (İstanbul 1996), s. 978. Ayrıca çocuklarının sayısı bilinmeyen Nebih Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi, babasının yolundan gitmiş, Çeharyâr-ı Güzîn eserini telif etmiş, 1209/1794-95 yılında Selanik Kadısı iken vefat etmiştir, bkz. Mehmed Süreyya, “Mustafa Efendi”, Sicill-i Osmanî, IV (İstanbul 1996), s.1157.

³⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d, 124/347.

³⁹ BOA, C.HR, 184/9155.

⁴⁰ BOA, AE.SSLM.III, 76/4603. Surre alayı 1127/1715 yılında Edirne'den hareket etmişti, bkz. Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 63.

⁴¹ BOA, A.DVNSMHHM.d, 124/229.

⁴² BOA, A.DVNSMHHM.d, 128/133.

⁴³ BOA, A.DVNSMHHM.d, 129/383.

⁴⁴ BOA, A.DVNSMHHM.d, 128/150; 128/180.

⁴⁵ BOA, A.DVNSMHHM.d, 128/35.

⁴⁶ BOA, A.DVNSMHHM.d, 145/67; BOA, AE.SMHD.I, 158/11866, 126/9193.

⁴⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d, 133/970.

⁴⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d, 129/943.

⁴⁹ BOA, A.DVNSMHHM.d, 128/12.

⁵⁰ Hamiyet Sezer, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/33, (2003): 109-111. (erişim 15.03.2023)

(geniş kullanım alanı olan kahvenin hazırlanması ile ilgilenir) idi. Dışarıdaki işlere çukadarlar koşturular, başlarında baş çukadar bulunurdu. Rütbe arttıkça hizmetli ve memur sayıları da artardı. Nebih Efendi'nin bendeğâni arasında Baş çukadar ve çukadarlar, İmam, Kayıkçı, Helvacı, Yazıcı, Kaftanî, Bazarî, Duhanî, Makramacı, Kahveci, Kilarî, Berber, Harem Ağası, dört Gulam ve belgede yalnız adı geçen şahıslar vardı⁵¹. Harem kısmı da selamlığa benzer, hanımların kendilerine bağlı hizmetlileri olurdu⁵². Bununla birlikte kadı efendinin harem halkı belgeye yansımamıştır.

Selamlık ve harem ahalsi, ev sahibinin tayini söz konusu olduğunda hep birlikte yolculuk için hazırlanırlardı. Yolda kullanılacak yataklar, çadırlar, halılar, silahlar, mutfak malzemeleri ve diğer gerekli eşyalar arabalara yüklenirdi⁵³. Şehir içinde taşınması yasak olan silahlar da yola çıkarken muhakkak alınırdı. Devlet, görevlileri vasıtasıyla yol güvenliğini sağlamaya çalışsa da kimi zaman yol kesen eşkıyalara rastlanabilirdi⁵⁴. Bu nedenle yolculuk esnasında, şehirde yasaklanan silahları taşımak serbestti. Özellikle yüksek rütbeli görevlilere ait silahlar kıymetli taşlarla süslü olur, kabzası gümüş tabancalar, kılıçlar, sopalar, kamçılar vb. hazırda tutulurdu⁵⁵.

Nebih Efendi'nin padişah onaylı tayininin kesinleşmesi ile yol hükmü verilmiş, ihtiyaçlar tamamlanmış, harem halkı için arabalar hazırlanmıştı. Osmanlı toplumunda kadınlar nispeten seyrek seyahat ederlerdi. Nebih Efendi örneğinde olduğu gibi, kocasının tayini sebebiyle onun yanında yolculuk yaparlar ya da hayatlarında bir defa gerçekleştirecekleri hac yolculuğu için evlerinden ayrılabilirlerdi, ki bu yolculuk da erkeksiz gerçekleşmezdi. Hanımların seyahatinde mahremiyetlerinin sağlanması için arabanın⁵⁶ ayarlanması şarttı. Erkekler arabaya binmezdi⁵⁷. Doğrudan Edirne'ye gitmesi gereken eşyalar ise ayrıca tedarik edilen 17 arabaya yüklenmiş ve Tekfurdağı üzerinden gönderilmiştir. Kafile, yolda gerekecek eşyaların ve kadınların taşındığı arabalarla perşembe günü yola çıkmış ve bir haftada Edirne'ye vasil olmuştur. Aşağıda kafilenin yol güzergâhı, Nebih Efendi'nin gözlemlediği fiziksel çevre ve gecelediği konaklar ele alınmıştır.

3. Güzergâh ve Konaklar

Edirne'ye giden güzergâh bekçilerle muhafaza edilen ve akşamları kapatılan⁵⁸ “Edirnekapı” dan başlıyordu⁵⁹. Kapının dışında birkaç yapıdan başka şey yoktu. Burası şehir hayatının artık geride kaldığını, yolculara uzun bir seyahatin başladığını gösteren ilk noktaydı. David Ramsey'in koleksiyonunda yer alan 1840 tarihli haritada görüldüğü üzere (Harita 1), çalışmamızdan yaklaşık

⁵¹ Edirne'de Nebih Efendi'nin bendeğâni için yapılan masraflar arasında 39 kişinin ismi geçer. Bkz. BOA, TS.MA.d. 2204.

⁵² M. de M. D'ohhson, *a.g.e.*, 106. Ayrıca üst sınıf ricalinin konutlarında görevlilere ayrılan koşullar için bkz. Şükriye Pınar Özyalvaç, “İstanbul Konutlarında Lüks ve Konfor (18.Yüzyıl)”, (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015), 277-280.

⁵³ D'ohhson, *a.g.e.*, 130.

⁵⁴ BOA, AE. SMHD.I, 119/8610.

⁵⁵ D'ohhson, *a.g.e.*, 86.

⁵⁶ Bu arabalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz, (İstanbul: Ark Kitapları, 2004), 35-36.

⁵⁷ D'ohhson, *a.g.e.*, 101-102, 142.

⁵⁸ Süheyl Ünver, “İstanbul'un Otuz Bir Kapısı”, haz. Fatih Güldal, *Dersaadetin Sur Kapıları*, (İstanbul: Sur Çelik Kapı A.S., 2016), 29-34.

⁵⁹ Kapının kullanımı Bizans devrinden beri değişmemiş, şehirdeki ana yolun bağlı olduğu bu kapı, Hadrianapolis (Edirne) şehrine nispetle “Hadrianapolis Kapısı” olarak tanımlanmıştı. Bkz. Şükriye Pınar Yavuztürk, “Edirnekapı Senti”, ed. Süleyman Göncüoğlu, *İstanbul'un Kitabı Fatih I*, (İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2011), 341.

100 yıl sonra bile Fatih Cami önünden geçen ana cadde Edirnekapı’da sonlanmakta, kapı dışındaki birkaç bina (Resim 1)⁶⁰ ve birbirinden uzak birkaç çiftlik⁶¹ dışında yerleşimin olmadığı anlaşılmaktadır⁶².

Harita 1: İstanbul, Batı Surları (1840)

Resim 1: Edirnekapı Sur Dışı (1782)

Nebih Efendi kafilesinin önünde, Balkanlar’a uzanan coğrafyada kurulmuş irili ufaklı yerleşim birimleri yol ağları ile birbirine bağlanıyor, orduların sevki, ticari malların nakli, haberleşmenin temini bu yollar sayesinde mümkün oluyordu. Osmanlı toprakları üzerinde İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli’de sağ, sol ve orta kol olmak üzere üç ana güzergâh vardı. Rumeli tarafındaki sağ kol Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yoluyla Özi ve Kırım’a ulaşıyor; orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodina hattı ile Belgrad’a; sol kol İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Firecik-Dimetoka-Gümülcine-Pravişte-Lankaza-Yenişehir (Larissa)-İzdin üzerinden İstefe (Tebai)’ye varıyordu⁶³ Nebih Efendi kafilesi bu güzergahın orta kolundan ilerleyecek, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Silivri, Çorlu, Burgaz, Baba-yı Atik, Havsa’da konaklayacak ve ardından Edirne’ye varacaktır.

Konak kelimesi bir yolcunun normal yürüyüşle bir günde ortalama 8 saat yolculuk yaparak varacağı uzaklığı ifade ediyordu⁶⁴ ve İstanbul-Edirne arası Nebih Efendi için yedi günlük bir yolculuk demektir. Yine de Kadı Efendi’nin konaklar arasını kaç saatte aldığı meselesi düşünüldüğünde 19. yüzyılın sonlarına kadar *saat*⁶⁵ ölçü biriminin kullandığını görüyoruz ve bu

⁶⁰ Jean Baptiste Hialir’e ait gravür için bkz. *Gravürlerle Türkiye*, haz. Mustafa Sevim, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 23.

⁶¹ Bu çiftliklerden biri Bayrampaşa Bostanı yakınlarındaki Hatice Sultan Çiftliği’dir. 1719 yılında çiftlikte ağırlanan elçi Edirnekapı’dan İstanbul’a girmiştir. Bkz. Uğur Kurtaran, “Osmanlı’da Bir Elçi Mübadelesi Örneği: Pasarofça Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi” *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/77, (2021): 3195.

⁶² “Constantinople”, erişim 30 Aralık, 2022, <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~21007~530099:Constantinople--Stambool->

⁶³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılar’da Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 147.

⁶⁴ Osmanlıların en büyük mesafe birimi olarak kullandığı konak ölçü birimi, 24 mil veya 8 fersaha denk geldiği (metrik hesaplama 45,48 km) kabul edilse de fersah/saat cinsinden karşılığı zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Aynı mesafe bir hac kafilesi, sefere çıkan ordu veya posta atları ile hareket eden bir ulak için farklı bir anlam içeriyordu. Bkz. Cemal Çetin, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci”, Ed. Hasan Bahar-Mustafa Toker, vd., *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013): 454-455.

⁶⁵ Herkes tarafından kolaylıkla algılanan bu tanımın pratik amaçlara hizmet ettiği açıkça anlaşılıyorsa da saat tabiri bazen zamansal, kimi zaman da mil ve fersah gibi uzamsal bir anlam ifade etmiştir. Örneğin 18. yüzyılın başlarında

ölçü birimi metrik hesapla 5,685 kilometreye denk geliyordu. Aynı dönemde saate eşit olan “fersah” ve fersahın 1/3’ü olan “mil” birimlerinin de kullanıldığını unutmamak gerekir⁶⁶. Yine de uzun mesafeli ulaşımda nakil aracı olarak kullanılan hayvanların türü⁶⁷ hedefe gidiş süresinde öncelikli rolü oynuyordu. Nebih Efendi’nin hızını, harem halkını taşıyan arabalarla yükleri taşıyan at arabaları kadar coğrafi şartlar da belirlemiştir.

3.1 Küçükçekmece Konağı

Temmuz’un 20’sinde (14 Zilkade) yola çıkan kafilenin ilk durağı Küçükçekmece, Marmara denizi kıyısında İstanbul’a en yakın konaklama alanıdır. Burasının İstanbul’dan uzaklığı, 1776-1794 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunmuş, İtalyan asıllı ressam Luigi Mayer’in sözlerini dikkate alacak olursak, 5 fersahtır. Metrik hesaba göre Küçükçekmece’nin başkentle arasının 28 km olduğu ve Nebih Efendi’nin kafilesinin de bu yolu en az 5 saatte aldığı söylenebilir.

İstanbul’un Rumeli’ye açılan kapısı hükmünde olan Küçükçekmece’nin Osmanlı topraklarına bağlanması Fatih devrinde gerçekleşmiştir. Gölün başında kurulan bu yerleşim yeri Avrupa’ya giden yolların hareket noktası olduğundan daha Bizans devrinde bir posta idaresi ve İmparator için bir saray yapılmışsa da IV. Haçlı seferlerinde talan edilmişti. Fatih buraya gerekli önemi vermiş vakıf eserler yaptırmış⁶⁸, “Ponte Piccola” adındaki köyün ismi zamanla Çekmece-i Sagir olmuştur⁶⁹.

Küçükçekmece, elçilik görevi ile İstanbul’a hareket edenlerin merasimle karşılandıkları nokta olması bakımından da önemlidir. Söz gelimi, 16. yüzyıl seyyahlarından Alman lüteryen ve papaz olan Schweigger’in⁷⁰ içinde yer aldığı elçilik maiyeti, başkente giderken Küçük Köprü’de karşılanmıştı⁷¹. Elçinin kabul edilmediği durumlarda red cevabı yine bu bölgede verilirdi. Örneğin 1620-21 yılında iki devlet arasındaki savaşı bitirmek amacıyla barış talebi ile gelen Leh elçisi kabul edilmeyince Küçükçekmece köprüsünden geçirilmemişti⁷².

Köprü, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 974 (1566-1567) yılında yaptırılmıştı. 36 kemerli taş köprüünün üstünde bulunduğu göl, genişliği eşit olmamakla birlikte on beş mil uzunluğunda ve denize dar bir kanalla bağlantılıydı. Köprü bu kanal üzerine inşa edilmiştir. Nebih Efendi geldiğinde Küçükçekmece’de bir cami, beş han ve köprüünün ilerisindeki çarşıda bir kervansaray⁷³, sahilde

Anadoluhisarı ile Rumelihisarı arasının yarım saat olması zamansal bir anlamı taşıırken, İstanbul-Küçükçekmece arasının 3 saat olması uzamsal bir veriyi sunmaktadır. Bkz. Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 43.

⁶⁶ İran’da 1 fersah 6,23 km., Arap fersahı 5,672 km. idi. Bkz. Cemal Çetin, *a.g.m.*, (2013), 444, 449, 451.

⁶⁷ Uzun mesafeli ulaşımda develer, haberleşmede saatte en az 10-15 km hız yapan posta atları kullanılırdı. Sıradan bir atın sorunsuz bir arazideki ortalama yürüyüş hızı saatte dört buçuk kilometre idi. Bkz. Çetin, *a.g.m.*, (2013), 453. Altunan, menzil defterlerinden hareketle 17. yüzyıl sonlarındaki mesafeleri saat cinsinden şu şekilde kaydetmiştir: İstanbul-Büyükçekmece 6 saat, Büyükçekmece-Silivri 6 saat, Silivri-Çorlu 8 saat, Çorlu-Bergos/Lüleburgaz 10 saat, Lüleburgaz-Kuleli 7 saat, Kuleli-Edirne 7 saat. Anlaşıyor ki İstanbul-Edirne arasındaki toplam mesafe 44 saatir. Bkz. Sema Altunan, “XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul- Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/39, (2006), 95.

⁶⁸ Çekmece-i Sagir’deki Fatih Cami için bkz. BOA., AE.SABH.I., 364/25370, H. 1196; Fatih Sultan Mehmed Han Vakfı’na mülhak vakıflar için bkz. BOA., EV.d., 38106, H.1157.

⁶⁹ Komisyon, “Küçükçekmece”, *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* IV, (İstanbul, 1984), s. 2084.

⁷⁰ Solomon Schweigger, *a.g.e.*, 53.

⁷¹ 1719 yılında, Habsburg elçisinin Küçükçekmece’den İstanbul’a girmesi, 18. yüzyılda bu uygulamanın değişmediğini göstermektedir. Bkz. Uğur Kurtaran, *a.g.m.*, 3194.

⁷² Komisyon, “Küçükçekmece”, *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* IV (İstanbul 1984) s. 2084.

⁷³ Luigi Mayer, *a.g.e.*, 71.

köşk, saray, çiftlik gibi önemli binalar vardı. İstanbul halkının gezinti yeri olarak öne çıkan⁷⁴ bölge Bizans devrinden beri önemini korumaya devam ediyordu. Nebih Efendi geldiğinde bölgedeki limanlar da aktiftir. Hatta buradan Gelibolu'ya kadar olan iskelelerden Anadolu'ya gizlice mal sevkiyatı örneğin koyun, kuzu, keçi sevk edilebiliyor⁷⁵, Asıthane'ye kömür naklediliyor⁷⁶, tütün getiren tüccarlar vergilerini ödememek için buralarda gizlice satış yapıyorlardı⁷⁷. Nebih Efendi Küçükçekmece Konağı'na tamiri gereken bozuk yollardan ilerlemişti. En son 1752 (H.1165) yılında Küçükçekmece Köprüsü'nden Çarşı'ya kadar olan kaldırımlar yenilenmişse de yeniden bakım ihtiyacı hasıl olmuş, köprünün korkulukları da yıpranmıştı⁷⁸. Nebih Efendi, tadilatı 1759 (H.1173) yılında⁷⁹ gerçekleşecek bozuk yollardan ilerleyerek Sokullu Mehmed Paşa kervansarayına haremi ve bendeganı ile bir gece dinlenmek üzere yerleşmişlerdir⁸⁰.

Kadı Efendi kervansaraya varınca, hayvanlar ahıra alınmış⁸¹ yiyecek-yakacak malzemeleri temin edilmiş, kendileri de yanlarında getirdikleri yatak, halı, mutfak malzemeleri gibi gerekli olan eşyaların hizmetlileri tarafından hazırlandığı dairelerine geçmişlerdir. Ayrıca burada Nebih Efendi'ye bir Konak Bekçisi ile⁸² *Yasakçı* Seyyid adında bir görevli tayin edilmiştir. Resmî bir görevlinin önünden ilerlemek suretiyle sair kişilerin yaklaşmasını ve yolu üzerinde durulmasını yasaklayan⁸³ bu yasakçı⁸⁴ güvenlik noktasında bulunan bir yeniçeridir⁸⁵.

3.2. Büyükçekmece Konağı

21 Temmuz (15 Zilkade) Cuma günü Küçükçekmece Köprüsü üzerinden geçerek 3 fersah⁸⁶ dolayısıyla 3 saat yol alan Kadı Efendi ve kafilesi Büyükçekmece'ye varmıştır. Aynı yüzyılda bölgeden geçen Yazıcı Murtaza; toprağı verimli, suları iyi, hanları güzel olan beldede çarşının yanı sıra pazarın kurulduğunu, arpa, saman, odun gibi gerekli ihtiyaçların bu kasabadan temin edilebildiğini yazar⁸⁷.

⁷⁴ Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 43.

⁷⁵ BOA, AE.SOSM.III, 37/2612.

⁷⁶ BOA, AE.SMST.III, 297/23772

⁷⁷ BOA, AE.SOSM.III, 1/69.

⁷⁸ BOA, AE.SMST.III, 126/9729

⁷⁹ Çekmece-i Sağır kaldırımlarının H.1173/M.1760 yılındaki tecdid ve tamiri için bkz. (BOA, AE.SMST.III, 99/7530). Ertesi sene de Büyükçekmece'deki kaldırımlar tamir edilecektir. Bkz. BOA, C.BLD, 149/7408.

⁸⁰ 16. yüzyılda İreçhek tarafından serviler, dut ve nar ağaçlarının arasında tasvir edilen han bu olmalıdır. Bkz. İreçhek, *a.g.e.*, 127. Han, Mayer'in eserinde iki katlı gösterilir. Bkz. Luigi Mayer, *a.g.e.*, 71. Evliya Çelebi, bu tarihten yüz yıl önce konakladığı Küçükçekmece ve Büyükçekmece'yi anlattığı kısımda, "Büyükçekmece hanında olan konağımıza gelip..." ifadesi ile handa bir konak olduğunu söyler. Devlet görevlileri için ayrılmış/düzenlenmiş özel alanların bulunduğuna işaret eden Mayer de "bazı büyük hanlarda özel apartman daireleri olabilir ancak yatak için hasırdan başka mobilya içermez" diyerek bu düşünceye katkıda bulunur. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 269.

⁸¹ Yapısal olarak iki ana mekâna sahip olan kervansaraylarda insanlar ile hayvanlar birbirinden ayrılır, konuklar genelde iki katlı olan yapının kendilerine ayrılan mekanlarında gecelerdi. Gönül Cantay, "Kervansaraylar" *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1 (1988): 378; Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)" *Belleten*, 81/291 (2017): 394.

⁸² Diğer konak yerlerinde konak bekçisine rastlanmamıştır.

⁸³ Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türkî*, (İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2016), 1529.

⁸⁴ Mehmet Zeki Pakalın, "Yasakçı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, (İstanbul: MEB, 1993), s. 606.

⁸⁵ Görevini yerine getiren Yasakçı'ya 240 akçe ihsan edilmişti.

⁸⁶ İstanbul-Büyükçekmece arası 8 fersahdır. Luigi Mayer, *a.g.e.* 79.

⁸⁷ Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 44.

Burası geçiş ve konaklama yeri olarak ilk ve orta çağ boyunca önemini korumuş⁸⁸, hakimiyetin Osmanlı'ya geçmesinin ardından belde Fatih Sultan Mehmed tarafından kervansaray inşa ettirilerek mamur edilmiş, harap halde olan köprü tamir ettirilmiştir⁸⁹.

Nebih Efendi'nin karşısına çıkan Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı köprüydü. Sultan Süleyman Zigetvar Seferi'ne çıkmadan evvel bölgedeki vaziyeti görmüş, Mimar Sinan'a burada bir köprü yapılmasını emretmişti. Yapımı bir yıl süren köprünün tamamlanması II. Selim zamanında gerçekleşmiştir. Bu yapı, 635 metre uzunluğunda 7,17 metre genişliğinde inişli çıkışlı dört ayrı köprünün birleşmesinden meydana gelmiştir. Köprünün doğusunda yani Büyükçekmece yönündeki ilk iki köprünün yedişer, üçüncünün beş, dördüncünün dokuz gözü bulunmaktaydı⁹⁰.

17. yüzyılda (1621) kasaba hüviyetini alan köprünün doğu tarafındaki Büyükçekmece'yi Evliya Çelebi şu şekilde tanımlamaktadır⁹¹: “*Eyüb mevleviyetine (kadılığına) bağlı deniz ile göl arasında bin haneli, bağlı bahçeli, ab-ı hayat çeşme-sârlı, cümle kiremid örtülü, fevkani ve tahtani mamur haneleri olan kasabadır. Su başısı, yasağsısı vardır. İstanbul yakın olduğundan kethüdayeri, yeniçeri serdari yoktur. Leb-i derya harab kalesi vardır. Camilerden (Sokullu) Mehmed Paşa mescidi mimar Sinan Ağa binasıdır. On bir aded büyük ve küçük kurşunlu hanı vardır. İmareti, medresesi, sıbyan mektebi, çarşısı ve bazarı vardır. Hanlar önündeki meydanda bir çınar, münteha cenbindeki çeşmenin tarihi budur: Yine akdı cihana ab-ı kevser. Abdüsselam medresesi azim medresedir... Ayende ve ravendeye (gelene ve gidene) nimeti bol darü't-taamı vardır.. Mahkeme yanındaki büyük kârbânsarayını bin at alır bina-yı azimdir. Ab-ı havası gayet latiftir. Bu çekmece ile küçük çekmecenin arası deryadan on iki mildir”.*

18. yüzyılın sonlarında Mayer'in gözlemleri de benzerdir. Çevrede ekim yapılan araziler ve serpiştirilen köylerle birlikte birkaç üzüm bağı görülür. Türklerin ve Rumların yaşadığı bu büyük ve kalabalık kasabada biri çok geniş ve güzel olan birkaç kervansaray vardır⁹². Nebih Efendi'nin geceleyeceği konak bin at kapasiteli, geniş kervansaray olmalıdır⁹³. Burası sıradan yolcular içindir. Kervansarayın giriş cephesinde kapının iki yanında inşa edilen iki mekân daha vardı. Dikdörtgen biçiminde, giriş dehlizine açılan bir kapı ve iki pencereye sahip olan bu mekanlara, büyük kervan ve sefer yolları üzerindeki kervansaraylarda rastlanır, ordu ileri gelenlerinin misafir edilmesi için “paşa odası” adıyla anılırlardı⁹⁴. Nebih Efendi de yüksek tabakadan zatlar için yapılan bu odalara yerleşmiş olmalıdır.

Ertesi gün Nebih Efendi kafilesi, köprü vasıtasıyla Büyükçekmece Gölü üzerinden batıya ilerlemeye devam edecektir. Bu köprüde asayiş sağlamak üzere görevliler bulunduğunu da eklemek gerekir. Söz konusu uygulama, önemli geçiş yerlerindeki köprülerde rastlanan bir güvenlik önlemidir⁹⁵. Yine Evliya Çelebi'nin aktarımına göre; “*Köprü başında yeniçeri kolluğu ve gümrük*

⁸⁸ Büyükçekmece Bizans devrinde Milanthias, göl ise Atheras adıyla anılmıştır. Bkz. Luigi Mayer, *a.g.e.*, 79.

⁸⁹ Semavi Eyice, “Büyükçekmece Kervansarayı”, TDV İslâm Ansiklopedisi VI (İstanbul 1992), s. 519, 520.

⁹⁰ Komisyon, “Büyükçekmece Köprüsü”, İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi III (İstanbul 1983), s. 1303; Erdem Yücel, “Büyükçekmece Köprüsü”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi II (İstanbul 1994), s. 358.

⁹¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi III*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1310), 291.

⁹² Luigi Mayer, *a.g.e.*, 79.

⁹³ Semavi Eyice, *a.g.m.*, (1992) s. 519; Gönül Cantay, *a.g.m.*, 374

⁹⁴ Semavi Eyice, *a.g.m.*, 520.

⁹⁵ Osmanlı'da Köprülere tayin edilen Köprücüler, derbentçilik işiyle de görevlendirilirdi. Geçit yeri tehlikeli bir bölge ise köprü yanlarına kuleler inşa edilir, köprücülerin başında 19. yüzyıla kadar Köprücü başı veya Köprücü beyi bulunurdu. Bkz. Mehmet Taştemir, Bölüm 1, “Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar”, haz. Vahdettin

emini vardır ki geçenlerden kaçak eşyasını, malını ve kaçak köleleri ve haramileri yakalarlar, kayd ü bend ederler, yüklerden baş alırlar.⁹⁶

3.3. Silivri Konağı

22 Temmuz (16 Zilkade) tarihinde Büyükçekmece'den hareket eden Kadı Efendi'nin kafilesi iki konak arasını sahil boyunca ilerlemek suretiyle yaklaşık 8 saatte kat ederek Silivri'ye varmış olmalıdır⁹⁷. Marmara denizine kıyısı ve bir limanı bulunan bu yerleşim yeri Piri Mehmed Paşa tarafından 1521 (H. 927) yılında yaptırılan külliye ile canlandırılmıştır. Nebih Efendi kasabaya geldiğinde Büyükçekmece'de kaldığı kervansarayın plan şemasına benzer ancak daha küçük olan Piri Mehmed Paşa Kervansarayı'nda⁹⁸ kalmıştır⁹⁹. İki kervansarayın da mimarı Mimar Sinan'dır ve Silivri'deki yapı daha önce inşa edilmiştir. Cantay plan şemasının benzer olduğunu söylediğine göre¹⁰⁰, Silivri'deki kervansarayda da devlet ileri gelenleri için giriş kapısının iki yanında birer mekân olduğunu ve Nebih Efendi'nin burada konakladığını düşünebiliriz.

Geniş bir kompleks oluşturan Piri Mehmed Paşa külliyesi sahile yakın konumlandırılmış ve 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgenin şenlenmesinde önemli rol oynamıştır. Akkaya külliyesinin cami, medrese, misafirhane, zaviye, imaret, imaret hanı (ahır), yemekhane, sıbyan mektebi, mutfak, kiler, fırın, odunluk, dükkanlar, çeşitli hizmetler için odalar, muvakkithane ve hazireden oluştuğunu söyler¹⁰¹. Buradaki misafirhane kervansaray olmalıdır. Yakında bir de mumhane bulunduğunu görüyoruz¹⁰². "Muhkem bir kale"¹⁰³ tepe üzerinde antik dönemin izlerini taşımaktadır¹⁰⁴. Külliyesinin yakınındaki iskele, bölgedeki canlılığı sağlar, Balkanlardan kara yolu ile gelen ürünler mümkünse buradan deniz yolu ile İstanbul'a sevk edilirdi¹⁰⁵.

Nebih Efendi, kavşak noktası hükmünde bulunan ve Rum¹⁰⁶ ve Yahudi¹⁰⁷ gibi farklı etnik grupların yaşadığı Silivri'ye geldiğinde günlerden cumartesiydi. Kadı efendi kervansarayın ahırına hayvanlarını yerleştirmiş, hancının adamına 15 akçe, hancıya ve verdiği otluğa 330 akçe ödemişti, yine hancıdan 11 akçeye 37 kıyye saman almıştı. Vezir Mehmed Paşa Külliyesi mutfağının ekmek,

Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012), 18.

⁹⁶ Komisyon, "Büyükçekmece", İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi III (İstanbul 1983), s. 1301.

⁹⁷ Altunan, çalışmasında Kostantinopolis ile Büyükçekmece arasını 6 saat, Büyükçekmece ile Silivri arasını da 6 saat vererek iki menzil arasının eşit olduğunu gösterir. Yukarıda İstanbul ile Büyükçekmece arası 8 fersah olarak verildiğine göre Büyükçekmece-Silivri arası da 8 fersah mesafe olmalıdır. Sema Altunan, a.g.m., 95.

⁹⁸ Eser günümüze ulaşmamıştır.

⁹⁹ Hancı hademelerine 50 akçe verilmesinden, Nebih Efendi'nin kervansarayda kaldığını anlıyoruz. Bkz. BOA, TS.MA.d, 2204.

¹⁰⁰ Cantay, 1988, s. 374.

¹⁰¹ Tayfun Akkaya, "Pîrî Mehmet Paşa Külliyesi. TDV İslâm Ansiklopedisi XXXIV (İstanbul 2007), s. 282.

¹⁰² BOA, C.EV., 454/22960. Mumhane, Piri Mehmet Paşa Cami'nin doğusunda yer alır ve bugün adı bulunduğu sokakta yaşamaktadır.

¹⁰³ Yazıcı Murtaza, a.g.e., 44

¹⁰⁴ Canaye, 1753 yılında Silivri'den geçerken Marmara kıyısındaki bir tepe üzerine kurulmuş Antikçağ'dan kalma surların durduğunu belirtir. Ayrıca İstanbul'un dış mahallelerinin bu kente kadar uzandığını söylerken Büyükçekmece ve Küçükçekmece'den bahsediyor olmalıdır. Bkz. Philippe du Fresne-Canaye, a.g.e., 48.

¹⁰⁵ Un, kömür, ot gibi ürünlerin alınması konusunda bkz. BOA, A.DVNSMHH.d, 104/1153; BOA, AE.SMST.II, 69/7335; BOA, C.SM., 38/1923.

¹⁰⁶ BOA, AE.SMHD.I, 105/7495.

¹⁰⁷ BOA, C.ADL, 3/159

et, pirinç gibi erzakı esnaf tarafından karşılanmakta¹⁰⁸ ise de kadı ve maiyeti imaret mutfağını kullanmayacak, kendi hizmetindeki aşçılar gerekli malzemeyi aldıktan sonra yemek yapacaklardır.

Ertesi sabah kafile, yerleşim yerinin batısındaki Silivri çayı üzerinde kurulmuş olan ve Piri Mehmed Paşa tarafından yaptırılan¹⁰⁹ 32 gözlü Uzunköprü'den geçerek, Rumeli'nin orta koluna, Çorlu'ya yönelmiştir.

3.4. Çorlu Konağı

Nebih Efendi, 23 Temmuz (17 Zilkade) pazar günü on saatten fazla sürdüğünü¹¹⁰ tahmin ettiğimiz yolculuğun ardından Yazıcı'nın ifadesiyle “bir sahranın”¹¹¹ ortasında bulunan Çorlu kasabasına gelmiştir¹¹². Rum ve Ermenilerin de meskûn olduğu¹¹³ bu yerleşim yerinde Fatih tarafından, kendi adını taşıyan bir cami inşa ettirilmişse de bu tarihe (1171/1758) kadar yıpranmıştı¹¹⁴. Bölgedeki bir diğer önemli eser Kanuni tarafından yaptırılan 1521 tarihli Süleymaniye Cami idi.

Çorlu havalisi, geçmiş zamandan beri av için oldukça müsait bir bölgeydi. Padişah “Hünkar Sarayı”nda kalır¹¹⁵, avlanacakları zaman çevredeki kadılara önceden haber verilir ve yeterli miktarda zahire temin etmeleri emredilirdi¹¹⁶. Böyle zamanlarda av yerlerinde kimse avlanamaz, tazı, doğan, atmaca gibi av hayvanları ile ava çıkamazdı¹¹⁷. 18. yüzyılın başlarında padişahın dinlenmesi için inşa edilmiş bir konağın bulunduğunu İstanbul'a giden İngiltere elçisinin eşi Lady Montagu da teyit etmektedir¹¹⁸.

17. yüzyılda bölgenin ticaret merkezi olduğu haftada iki kez kurulan pazardan anlaşılmaktadır. Dördü kurşun kaplı 18 hanın bulunduğu¹¹⁹ kasabada Nebih Efendi'nin nerede kaldığını bilemesek de 5 nefer hancılara 300 akçe, hademelerine ise 75 akçe in'am verilmesinden bir handa kaldığını anlayabiliyoruz. Ayrıca “Çorlu'da Hâce Efendi'nin Hacı Mehmed'in eğerine tamir, 84 akçe” ibaresinden hanlarda verilen hizmetlerden de faydalandığı görülmektedir.

¹⁰⁸ BOA, TS.MA.e, 1040/38

¹⁰⁹ Cemal Kozanoğlu, “Osmanlı Döneminden Günümüze Silivri”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi VI, (İstanbul 1994), s. 557.

¹¹⁰ Burada Altunan'ın verdiği saat cinsi ile Luigi Mayer'in verdiği fersah birimleri karşılaştırılmış, 6 saat 8 fersah bilgisinden 8 saat olan Silivri-Çorlu arasının 10 fersah olduğu anlaşılmıştır.

¹¹¹ Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 44.

¹¹² Mayer, Burgaz ve Silivri arasındaki bu kasabanın Kostantinopolis'ten kuzeybatıya 24 fersah, Euxine kıyılarından yaklaşık 7 fersah ve Marmara denizinden neredeyse aynı uzaklıkta yükselen bir zemin üzerinde yer aldığını söyler. Bkz. Luigi Mayer, *a.g.e.*, 83.

¹¹³ Luigi Mayer, *a.g.e.*, 83

¹¹⁴ Yapı 1175/1761-62 tarihinde onarım görmüştür. Bkz. Osman Ülkü ve Hacer Sibel Ünalın Özdemir, “Tekirdağ/Çorlu-Fatih Camisi'nin Dünü Bugünü”, *Sanat Dergisi*, 34 (2019): 154.

¹¹⁵ Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 44.

¹¹⁶ BOA, A.DVNSMHHM.d, 7/2516. Örneğin II. Selim ava çıkacağında Haslar, Çorlu ve Tekfurdağı kadılıklarına haber verilerek her bir konak için yüzer araba otluk ve saman tedarik etmeleri, talep edildiğinde vakit kaybetmeden konaklara göndermeleri istenmişti. Bkz. BOA, A.DVNSMHHM.d, 7/2576.

¹¹⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d, 7/1666; BOA, A.DVNSMHHM.d, 7/1875.

¹¹⁸ Lady Montagu, *a.g.e.*, 77.

¹¹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 297.

3.5. Burgaz (Lüleburgaz) Konağı

Kervanının bir sonraki menzil durağı Burgaz'dır. 18. yüzyıl sonunda Marmara denizinin kıyısından Burgaz'a yaklaşık 50 millik mesafede neredeyse tek bir ağaç görülmez¹²⁰. Çorlu'dan buraya ortalama 13 saat yolculuğun¹²¹ ardından gelinir. Yakında nehir (Lüleburgaz deresi) üzerinde güzel bir taş köprü vardır. Sokaklar iyi döşenmiştir. Çok sayıdaki atölyelerde çömlekler, ilginç eşyalar, özellikle de pipo başlıkları imal edilir, lületaşından yapılan ürünler hediye edilmek üzere alınır. İstanbul-Edirne arasında gidip gelen arabalar ve koçiler Burgaz üzerinden yol aldıklarından burası işlek bir bölge özelliği taşıyordu¹²². 18.yüzyılın sonlarında kasabada 400 kadar Türk ve Rum, birkaç Yahudi evi bulunmakta, Sokullu Külliyesi'nden başka aynı büyüklükte olmasa da pek çok anıt yer almaktaydı¹²³.

Nebih Efendi, 24 Temmuz (18 Zilkade) pazartesi günü Burgaz'a geldiğinde konaklayacağı kervansarayına varmak için, dua kubbesi ile birleştirilen, iki yanı 59 dükkanla çevrili bir yoldan geçer. Burası Sokullu Külliyesi'nin arastasıdır. Bölgeyi cazibe merkezi haline getiren külliyenin güneyinde cami, medrese ve sıbyan mektebi, doğusunda çifte hamam, çalışan görevliler için yapılan evler ve çeşme batıda yer alır. Kervansaray ise imaret ve tabhane ile külliyenin kuzeyinde inşa edilmiştir. Mimar Sinan'a yaptırılan ve 1569 (H.977) yılında tamamlanan külliyenin kervansarayında¹²⁴ ileri gelen devlet ricali için geniş bir mahal ayrılmıştır. Evliya Çelebi, 150 ocağı bulunan kervansarayın avlulu, develikli ve ahırlı olduğunu belirtir. 3 binden fazla hayvan alan ahırın kapasitesine bakılacak olursa oldukça geniştir¹²⁵. Girişi taç kapıyla sağlanan kervansarayın yazlık ve kışlık dairesi¹²⁶ ile Küçükçekmece ve Büyükçekmece kervansaraylarındakine benzeyen giriş kapısı yanında odaları vardı¹²⁷. Nebih Efendi ilk kez burada 16 beygir kiralayarak atlarını değiştirmiş -belki de daha hızlı yol almayı amaçlamıştı- ertesi gün Baba-yı Atik'e gitmek üzere yola çıkmıştır.

3.6. Baba-yı Atik Konağı

Nebih Efendi 25 Temmuz (19 Zilkade) salı günü 5 saatten fazla yolculuk yaptıktan sonra Ergene çayının üzerinde kurulmuş olan köprüyü geçmek suretiyle Baba-yı Atik (Babaeski)

¹²⁰ Luigi Mayer, *a.g.e.*, 87.

¹²¹ Altunan'ın menzil çalışmasında yol 10 saat; İreçek'in 1826 tarihini gösteren kayıtlarında Çorlu-Karıştıran 6 saat, Karıştıran Burgaz 4 saat toplamda 10 saat olarak verilir. Menzil hızını gösteren bu çalışmalar ile Luigi'nin verdiği fersah türünden yapılan hesaplamaları ile karşılaştırıldığında, yavaş giden kâfilenin 13,3 saatte vardığı hesaplanmıştır. Bkz. Sema Altunan, *a.g.m.*, 95; Kostantin Yosif İreçek, *a.g.e.*, 194.

¹²² Yazıcı Murtaza, *a.g.e.*, 44.

¹²³ Luigi Mayer, *a.g.e.*, 87.

¹²⁴ Kervansaray 1935 yılında yol geçirilmesi amacıyla yıkılmıştır. Cantay 1988 yılında, arasta duvarına bitişik duvar üzerinde ocak ve duvar nişleri, taç kapı ve giriş bölümünün batısında tam olarak ne işe yaradığı anlaşılamayan dikdörtgen bir yapının ayakta kaldığından bahseder. Bkz. Cantay, *a.g.m.*, 375.

¹²⁵ Kervansarayın fiziksel özellikleri, görevlileri ve uyulması gereken kurallarının canlı bir tasviri için Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 300-301.

¹²⁶ Mayer, bu daireleri şu şekilde tarif eder: "Giriş kapısı geniş bir avluya açılır. Avlu taş sütunlarla ile desteklenen geniş bir meydandır. Bunun altında yazlık daire vardır: *Yolcuların konaklaması için küçük bacalarla kesişen taş koltuklar ve atları sabitlemek için duvara takılı halkalar içerir. Kışlık daire binanın iç kısmındadır ve Konstantinopolis yakınlarındaki Küçükçekmece'deki kervansaray için verilen tarife uygundur*" Bkz. Luigi Mayer, *a.g.e.*, 91).

¹²⁷ Mehmet Fatih Müderrisoğlu, *a.g.m.*, s. 360.

konağına varmıştır. Bu menzilin 13. yüzyılda Sarı Saltuk Bey'in medfun olmasından veya Fatih Cami haziresinde yatan Ahmet Baba'nın ismine izafeten Baba-yı Atik adı aldığı düşünülür¹²⁸.

Bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçmesinin ardından Fatih tarafından bir cami yapılmışsa da Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın (Cedid Ali Paşa Cami) vakfı ile burası daha da canlanmış olmalıdır. Külliye halinde planlanan eser cami, medrese, kervansaray, hamam ve dükkanlardan müteşekkil olup Mimar Sinan'a 1561-1565 yılları arasında yaptırılmıştır. Sinan'ın listesinde kervansarayın ismi geçmemekle birlikte Eyice, yapının 1574-1575 (H.982) yılındaki muhasebe kayıtlarında "kârbansaray-ı cedid" adıyla bahsedildiğini, dolayısıyla külliyeye sonradan eklendiğini söyler¹²⁹.

Yüzyılın başında birkaç dükkânı ve hanları bulunan bu küçük kasabadan geçen yolcular yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilirlerdi. Ancak alçak bir mevkide bulunan kasabanın yolları yağışlı mevsimlerde çamur olduğundan yol almak zorlaşır, çoğu zaman beygirlerin gücü bu çamurdan çıkmaya yetmezdi¹³⁰. Yaz mevsiminde ilerleyen Nebih Efendi'nin söz konusu zorlukları yaşamayacağı düşünülse de bir gece kervansarayda konakladıktan sonra sabah yine 16 beygir kiralarak Havsa yoluna çıkması havanın yağışlı olması ve hayvanların zorlandığı ihtimalini akla getirir.

3.7. Havsa Konağı

Nebih Efendi'nin konakladığı son durak Havsa olmuştur¹³¹. 6 saati aşkın yolculuğun ardından kendisini Aşağıova deresi kenarında kurulan Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi karşılamıştır. Sokullu Mehmet Paşa tıpkı Burgaz'da olduğu gibi burada da külliye'nin arastasını İstanbul-Edirne yolunun üzerine yaptırmış, ticaretin canlanmasına katkıda bulunmuştu. Ayrıca oğlunun hayrına yaptırdığı bu vakıf inşa edilirken Havsa'ya su getirtmiş bölge daha da cazip hale gelmiştir¹³².

Külliye cami, medrese, arasta, han, imaret, çifte hamam, tekke, köprü ve sıbyan mektebinden oluşuyordu. Kitabesine göre 1576-1577 (H. 984) yılında tamamlanmıştır¹³³. Lüleburgaz'daki külliye'ye benzeyen bu yapıda cami ile han kapılarının açıldığı bölümde dua kubbesi bulunur. Batı tarafındaki han Evliya Çelebi'nin aktarımına göre 120 ocaklı ve 5000 hayvanın barınabileceği büyüklüktedir. İmaret, hanla hamamın arasındadır. Nebih Efendi, yolculuğunun bu son menzil külliyesinde yemekleri arasına ilk kez tatlı yapılacak malzemeler de aldırır¹³⁴. Ertesi sabah inişli-çıkışlı ancak ilerlemesi kolay olan yoldan ilerleyerek en az beş saat yolculuğun ardından¹³⁵ 26 Temmuz 1758 (21 Zilkade 1171) perşembe günü Edirne'ye vâsıl olur.

¹²⁸ Gülçin Küçükaya, a.g.m., 185.

¹²⁹ Semavi Eyice, "Ali Paşa Camii" TDV İslâm Ansiklopedisi II, (İstanbul 1989), s. 427.

¹³⁰ Yazıcı Murtaza, a.g.e., 44.

¹³¹ Altunan'ın menzil çalışmasında ve İreçek'in eserinde Baba-yı Atik konağından sonraki durak yeri Kuleli'dir, buradan sonra Havsa'ya gelir. Nebih Efendi ise yol üstündeki Kuleli'ye uğramadan Havsa'ya varmıştır.

¹³² Sokullu Mehmed Paşa bu külliye'yi kendisinden önce vefat eden Mohaç ve Tımışvar Beylerbeyi olan oğlu Kurd Kasım Paşa'nın geride bıraktığı mülkü ile yaptırmıştı. Mehmet Fatih Müderrisoğlu, a.g.m., s. 359.

¹³³ Mimar Sinan'ın eserleri arasında olan bu yapıların inşası sırasında, mimarın Edirne'de Selimiye Cami inşa ettirdiği bilinmektedir. Buradan hareketle Hassa Mimarları Ocağı'nın başında olan Sinan'ın, Havsa'daki külliye'nin inşasını, bu ocağa çalışan ekibi yönetmesi ile yürüttüğü anlaşılır.

¹³⁴ İlk kez pirinç ve önemli oranda bal ve tarçın alınması, tatlı yapıldığı kanaatini uyandırmaktadır.

¹³⁵ Yazıcı Murtaza, Kostantinopolis ile Küçükçekmece arasının 3 saat olduğunu belirtir. Metinde bu mesafenin 5 fersah olduğu ve kafile tarafından en az 5 saatte alındığı söylenmişti. Yazıcı Mustaza Havsa-Edirne arasını da 3 saat olarak kaydetmekte olduğundan, kafilenin en az 5 saat yol gittiğini düşünebiliriz.

4. Konaklarda Yapılan Masrafların Değerlendirilmesi

Kalabalık bir maiyete sahip Kadı Nebih Efendi'nin yolculuk sırasında rahat etmesi önem taşıyordu. Bunun için İstanbul'da yolculuk hazırlıkları yapılırken arabalara konaklama sırasında lazım olacak eşyaların da yüklendiği yukarıda anlatılmıştı. Bunların, hesap defterinde kayıtlı olmadığı için temel ihtiyaç ürünleri olduklarını düşünebiliriz: Çarşaf, yastık gibi yatak malzemeleri, yemeklerin pişirildiği tencere veya tavalar, yemek sunumlarının yapıldığı tabaklar, kişisel temizlik malzemeleri vs. yol sırasında lazım olacak ürünler de konak mahallerinde temin edilmiş, hesap defterine iki ayrı liste halinde yazılmıştır. Birinci listede konaklama yerlerinde alınan gıda, yakacak ve aydınlatma unsurları yer alırken, müteferrik masrafların bulunduğu ikinci listede gıda, aydınlatma ve yakacakların yanı sıra mutfakla ilgili emtia, hayvanlar için yapılan giderler ile in'amlara da yer verilmiştir. İlk listede konak isimleri, konak yerine varılan tarih ve her bir konak yerinde alınan mal ve hizmetler takip edilebilirken ikinci listede konak isimleri bulunmamakta, mal veya hizmetlerin tarihlerinde boşluklar yer almaktadır. Ayrıca kimi harcamalar için yapılan masrafların toplu olarak kaydedilmesi, her bir ürünün fiyatı konusunda yorum yapmayı zorlaştırmıştır. Aşağıda Nebih Efendi'nin yolculuk giderleri "Mutfak masrafları", "ulaşım vasıtaları için yapılan masraflar" ve "in'amlar" başlıkları altında incelenmiştir.

Hesap defterinde dikkati çeken bir diğer husus para birimidir. Masraf kalemleri akçe birimi ile kaydedilmişse de 18. yüzyılda tedavülde olan para birimi kuruştur. Bu dönemde 1 kuruş 120 akçe ve 40 paradır (Pamuk, 2006, s. 1077). Aşağıda bu durum dikkate alınarak toplam miktarlar, makalenin farklı çalışmalarıyla kıyaslanabilmesi için, kuruş cinsinden verilmiştir. Ayrıca alım gücünün anlaşılması bakımından sıradan bir Osmanlı tebasının maaşını örnek verebiliriz. Aynı dönemde bir muallimin günlük yevmiyesi 10 akçe (BOA, AE.SOSM.III, 35:2489) dolayısıyla aylığı 300 akçedir. Bu muallimin her ay 2,5 kuruş aldığı düşünüldüğünde aşağıda görülecek masraf kalemlerinin yüklü meblağları ifade ettiği daha iyi anlaşılır.

4.1. Mutfak Masrafları

Nebih Efendi'nin mutfağında en çok masraf yapılan iki temel gıda vardır: Ekmek ve et. Özellikle bu iki ürün Osmanlı devletinin memur ve askerlerine verdiği tayinatlar arasında yer alması bakımından da¹³⁶ temel gıdalar olarak değerlendirilebilir. Statü arttıkça ürünlerin çeşitlendiği ekmek ve etin yanına şair, saman, hatab (odun) tayinatının da eklendiği görülür¹³⁷. Nebih Efendi'nin kadı statüsü, lüks tüketim unsurlarına rastlanmasını olağan kılar. Mutfak masrafları Tablo 1'de gösterilmiş, konaklarda alınan ürünler ile satın alınma tarihi belli olmayan müteferrik masrafların bulunduğu liste alt alta verilmiştir.

¹³⁶ Hacer Topaktaş, "Osmanlı Diplomasinde "Tayinat" Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/1 (2015), s. 31-49 (erişim 15.02.2023); Süleyman Polat, "Osmanlı Seferlerinin İlaş Organizasyonunda Zor Bir Görev: Ganem Emimi Şaban Ağa'nın "Et Temini" Hususundaki Çabaları", *18. Türk Tarih Kongresi*, (2018): 397-419.

¹³⁷ H.1087/M.1676 tarihinde padişahın avlanmak üzere Edirne'ye gidişinde yanında bulunan görevlilere değişen miktarlarda verilen tayinatlar için bkz. BOA. MAD.d, 4485. 1736-1741 yılları arasında elçilere verilen tayinat maddeleri için bkz. İzzet Sak, "1736-1741 Yılları Arasında İstanbul'a Gelen İran Elçilerin Bazı Masrafları", *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, 16, (2006): 123.

Tablo 1: Mutfak Masrafları

Konak Yeri	Masraf Kalemi	Adet/Ağırlık	Birim Fiyatı (Akçe)	Tutar (Akçe)	Tarih
Küçükçekmece	Nân-ı Has			75	20.07.1758 (14.Za.1171)
	Nân-ı Aziz			609	
	Dakik-ı Has	3,5 Kıyye ¹³⁸	24	84	
	Lahm-ı Ganem	21,5 Kıyye/21 Adet	20,9	451	
	Tavuk	1	39	39	
	Yumurta			9	
	Süt	4 Kıyye	7	28	
	Yoğurt	4 Kâse	9	36	
	Kabak	10 Kıyye	6	60	
	Bamya	400 Adet	11,1	36	
	Patlıcan	70 Adet	2	140	
	Kurka			24	
	Soğan	11 Kıyye	6	66	
	Fasülye			36	
	Hıyar Salatası			30	
	Sirke			6	
	Hatab			360	
Kömür	20 Kıyye	3,9	78		
Büyükçekmece	Nân-ı Aziz	27 Kıyye	23,3	630	21.07.1758 (15.Za.1171)
	Dakik	3 Kıyye	20	60	
	Lahm-ı Ganem	25 Kıyye, 18 Adet	18	450	
	Piliç	3 Adet	27	81	
	Kabak, Patlıcan, Kurka			340	
	Soğan	14 Kıyye	4,6	65	
	Hıyar Salatası			24	
	Fıstık-ı Üzüm			15	
	Hatab			240	
	Kömür	20 Kıyye	6	120	
	Şem'i Revgan	5 Kıyye	54	270	
	Silivri	Nân-ı Aziz			
Dakik		1 Kıyye	21	21	
Lahm-ı Ganem		27 Kıyye	21	567	
Piliç		2 Adet	30	60	
Kabak, Bamya, Patlıcan, Kurka				330	
Soğan		15 Kıyye	6	90	
Hıyar				65	
Hıyar Salatası				55	
Nohut		1 Kıyye	27	27	
Emrud (Armut)		12	2,5	31	
Hatab				330	
Kömür				90	
Meş'ale İçin Çıra		13 Kıyye	1,9	25	
Çorlu	Nân-ı Aziz			10	23.07.1758 (17.Za.1171)
	Yumurta			27	

¹³⁸ Kıyye, 1794 yılında 1,288 kg olarak hesaplanır. Bkz. Kallek, "Okka" TDV İslâm Ansiklopedisi XXXIII, (İstanbul 2007), s. 33.

	Hıyar Salatası			75	
	Badem-i Üzüm			15	
Burgaz	Nân-ı Aziz			545	24.07.1758 (18.Za.1171)
	Dakik-i Has	22 Kıyye	18	396	
	Dakik	3,5 Kıyye	12,8	45	
	Lahm-ı Ganem	32	12,3	396	
	Yumurta			12	
	Yoğurt			15	
	Peynir			12	
	Kabak, Patlıcan, Müsmir Ot			210	
	Soğan	10 Kıyye	3	30	
	Hıyar Salatası			33	
	Nohut	1 Kıyye	45	45	
	Hatab			300	
	Kömür			39	
	Şem'i Revgan	2 Kıyye	39	78	
Baba-yı Atik	Nân-i Aziz			729	25.07.1758 (19.Za.1171)
	Dakik	4 Kıyye	12	48	
	Lahm-ı Ganem	31 Kıyye	19,1	594	
	Tavuk			21	
	Piliç	1 Adet	18	18	
	Yumurta			18	
	Süt	5 Kıyye	9	45	
	Peynir			15	
	Kabak, Patlıcan, Kurka			189	
	Soğan	10 Kıyye	3	30	
	Hıyar Salatası			45	
	Hoşab Eriği			15	
	Nohut	2 Kıyye	18	36	
	Emrud (Armut)	2 Kıyye	12	24	
	Hatab, Kömür			270	
	Şem'i Revgan	2 Kıyye	36	72	
Havsâ	Nişasta	3 Kıyye	15	45	26.07.1758 (20.Za.1171)
	Pirinç	5 Kıyye	6	30	
	Asel-i Musaffa	5 Kıyye	6	30	
	Revgan-ı Sade	5 Kıyye	60	300	
	Bamya	500 Adet	0,05	25	
	Nohut	3 Kıyye	5	15	
	Tarçın, Karanfil			30	
Müteferrik Mutfak Masrafları	Kahveci Seyfi Yediyle Yolda Beher Yevm Sarf Olunan Kahve			2919	(21.07.1758) 15.Za.1171
	Asitaneden Mübaya'a Olunan Timur Kefgir Ma' Kefçe			390	Za.1171
	Et Satırı	1		96	Za.1171
	Merdane	1		24	
	Oklava	4	6	24	
	Meşin Kürek	1		90	
	Meş'ale	2	150	300	
	Timur İskemle	2	105	210	

Halebi Urganı Sandıklar Sarmağa	9	30	270	
Kaşık	8 Deste	21	168	
Beyaz Keçe			30	
Maslak Sıpası	4	15	60	
Hamur Tahtası			156	
Balta Ma' Kazma	2		180	
Sandık Kilidi	5	132	960	
Fülfül	1 Kıyye		228	
Nişa	5 Kıyye	30	150	
Tuz	10 Kıyye	7	70	
Zağferan	20	7	140	
Toz Şekeri	1		150	
Çıra	55 Kıyye	4,8	269	
Bez Torba ve Zenbil			150	
Fenar Sıpası			105	
Maslak Altına Gire Dil			60	
Nân-ı Aziz			42	
Lahm-ı Ganem, Pirinç, Revgan-ı Sade			75	
Yoğurt			12	
Konakçılara Sekilik(?)			42	
Efendi İçin Kar			120	18.Za.1171
Halil Ağa Yediyle Yolda Taamiyye ve Kahve			2700	
Toplam			21722	

Temel gıda maddeleri arasında “nân-ı aziz” adı verilen ekmekler (2837 akçe) ile “lahm-ı ganem” olarak isimlendirilen koyun eti (2458 akçe¹³⁹) en yüksek meblağı bulan giderler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Unlu mamüller arasında yer alan esmer undan yapıldığı için de sert olan nân-ı aziz¹⁴⁰ Nebih Efendi'nin sofrasında yer alan tek ekmek çeşidi değildir. Üst sınıf ricalinin tüketmek istediği ekmek türü aslında nân-ı has isimli beyaz ekmektir. Ancak bunların üretimleri izin¹⁴¹ verilen yerlerde gerçekleştiğinden Nebih Efendi tüm konaklarda bu ekmeğe ulaşamamış yalnız Küçükçekmece konağında alabilmiştir. Beyaz ekmek gibi hamur işi yemeklerde de beyaz unun tercih edildiği anlaşılıyor. Dakik-i has adı verilen kaliteli un Küçükçekmece ve Burgaz konaklarında alınabilmiştir. Ekmeklerin kıyyesinin hesaplanabildiği tek yer Büyükçekmece olmuştur ve burada 27 kıyye (34776 kg) alınan ekmeğin kıyyesi için 23,4 akçe ödenmiştir. Un fiyatlarına bakıldığında dakik-i has için Küçükçekmece'de kıyyesine 24 akçe, Burgaz'da 18 akçe, dakik için kıyyesine Büyükçekmece'de 20, Silivri'de 21, Burgaz'da 12,8, Baba-yı Atık'te 12 akçe ödenmiştir. Buradan fiyatların Edirne'ye yaklaştıkça azalma eğilimi gösterdiği anlaşılır. Son durak Havsa'da pirinç ve nişasta satın alınmıştır.

¹³⁹ Müteferrik masraflarda lahm-ı ganem, pirinç ve revgan-ı sadenin toplam tutarı yazıldığından (75 akçe) bu miktara eklenmemiştir.

¹⁴⁰ Mary Işın, *a.g.e.*, s. 274, 386.

¹⁴¹ Seçkin sınıfın lüks tüketim maddeleri arasında yer alan has ekmeğin pişirilmesi konusunda alınan izin için bkz. BOA, A. DVNSMHM.d, 98/145.

Yine revgan-ı sade (sade yağ), asel-i musaffa (bal) ve tarçının da beraberinde satın alınması tatlı yapıldığı kanaatini oluşturmaktadır.

Koyun eti yol boyunca 136,5 kıyye tüketilmiştir. Bu veriye göre günlük et tüketimi 19,5 kıyyedir. Kişi başı et tayinatı yarım kıyye üzerinden düşünüldüğünde¹⁴² Nebih Efendi kafilesinin yaklaşık 40 kişi olduğu sonucuna ulaşılabilir. Fiyatı 18-21 akçe arasındaki koyun etinin toplam maliyeti 2458 akçe olmuştur. (Burgaz'da istisnai olarak etin kıyyesi 12,3 akçeden tedarik edilmiştir.) Beyaz et olarak tavuk ve piliç tüketilmiş, her bir tavuk için Küçükçekmece'de 39, Baba-yı Atik'te 21 akçe, daha taze ancak daha küçük olan piliçler içinse Büyükçekmece'de 27, Silivri'de 30, Baba-yı Atik'te 18 akçe ödenmiştir. Un fiyatlarında olduğu gibi piliç fiyatlarında da azalma olduğu gözlemlenmiştir.

Hayvansal gıdalar arasına her konakta olmamakla birlikte peynir, süt, yoğurt, yumurta, asel-i musaffa ve revgan-ı sade eklenmiştir. Peynir için Büyükçekmece'de 18, Burgaz'da 12, Baba-yı Atik'te 15 akçe verilmiştir. Süt iki defa alınmış (4 ve 5 kıyye), Küçükçekmece'de kıyyesine 7 akçe, Baba-yı Atik'te 5 akçe verilmiştir. Yoğurt ise Küçükçekmece'de kaselerle alınmış tanesi 9 akçe olan yoğurdun 4 kasesine 36 akçe ödenmiştir. Sonraki kayıtlarda kâse zikredilmese de Burgaz'da 15 akçe, müteferrik masraflar içinde 12 akçelik yoğurt alındığı kayıtlıdır.

Yolculuk sırasında tüketilen ürünlere sebze, meyve ve baklagil ve baharatların da eklendiğini görüyoruz. Kabak, bamya¹⁴³, patlıcan, kurka¹⁴⁴ ve müsmir ot (faydalı ot) çoğunlukla kıyyesi belirtilmeden birlikte temin edilmiş ve toplu ücretlendirilmiştir. Bunlar dışında seyahat sırasında soğan 10-15 kıyye arasına alınmış kıyyesine 6 akçe verilirken yol boyunca 3 akçeye kadar düşmüştür. Temmuz ayında hıyar yalnız Silivri'de 65 akçelik alınmış, çoğunlukla hıyar salatası tercih edilmiştir¹⁴⁵. Neredeyse her konakta alınan hıyar salatasına 24-75 akçe aralığında ödemeler yapılmıştır. Nohut, fasulye, fıstık üzüm, badem üzüm¹⁴⁶, hoşab eriği, armut sofralara zenginlik katmıştır. Müteferrik masraflar arasında sofrada baharatlara da yer verildiği görülür. Havsa'da alınan nişasta ve tarçından bahsedilmişti. Bunların yanı sıra fülful (biber), nişa (nişasta), tuz, zağferan (safran) ve toz şekeri de alınır. Fülful kıymetli bir baharattır ve kıyyesine 228 akçe ödenir. Toz şekeri için kıyyesi 150 akçe, Nişa için 30, tuz için 7 akçe verilir. Zağferan için 20 (dirhem) ödenmiştir. Dirhemi için 7 akçe alındığına göre dönemi için lüks tüketim maddeleri arasında zikredilebilir.

Yolculuk yapanların temel ihtiyaçlardan diğeri de odun ve kömürdür. Kervansaraylarda verilmeyen bu ürünleri yolcular almak zorunda kalırlar. Temmuz ayında ısınma problemi olmadığına göre odun ve kömür yemek pişirmek üzere kullanılmış olmalıdır. Miktarı bilinmese de

¹⁴² İzzet Sak, a.g.e., 128.

¹⁴³ İstanbul'a 17. yüzyılın ortalarında gelen bamya 18. yüzyılda Eyüp, Yoros ve Kasımpaşa'da yetiştirilmektedir. Marianna Yerasimos, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü, Yorumlar ve Sistemik Dizin*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 147.

¹⁴⁴ Bu ürün Evliya Çelebi'nin, Mısır'daki sebze esnafının ürünleri arasında yer alan kürkastır: "Bu sebze Bursa turpu gibi siyah bir nimettir. Fukaralar isti'mal ederler. Kestane lezzetindedir." Bkz. Marianna Yerasimos, a.g.e., 147. Kurka bugün Akdeniz bölgesinde Göleğiz ismiyle tüketilmektedir. Mary Işın, kişisel iletişim, 23 Mayıs 2023.

¹⁴⁵ Mısır'da sebze esnafının "salata" sattığı görülüyor: "Bunlar salata ve ıspanak ve mülûhiyye ve bamya ve bâdyâm ve kürkas ve karnebît ve zâter ve turp ve tere ve acûr ve kissâ ve hıyâr satarlar." Buradan salatanın da diğer sebzeler gibi satıldığı anlaşılıyor. Bkz. Marianna Yerasimos, a.g.e., 13.

¹⁴⁶ "Fıstık ve kuş üzümü" iç pilavı ve yalancı dolmalarda mutlaka beraber yer aldığından kısaltılarak "fıstık üzüm" şeklinde yazılmıştır. "Badem üzüm" ifadesi de aynı şekilde "ve"siz yazılmış olmalıdır. (Mary Işın, kişisel iletişim, 23 Mayıs 2023.)

konaklarda ortalama 300 akçelik hatab tüketilmiş, toplam 1500 akçe, kömür ise (her konakta ortalama 20 kıyye) toplamda 327 akçe tutmuştur. Ve bu iki malzemenin hepsine yolculuk boyunca 1827 akçe ödeme yapılmıştır. Aydınlatma için şem’-i revgan (yağ mumu)¹⁴⁷ ve meşale kullanılmıştır. Meşaleler muhtemelen yola çıkmadan hazırlanmış, bunları tutuşturacak çırallar tükenince Silivri konağında 25 akçe tutarında 13 kıyye çıra satın alınmıştır.

Kadı efendinin lüks tüketim ürünleri müteferrik masraflarda kendisini gösterir. Bunlar arasında kahvenin önemli bir yeri vardır. Nebih Efendi’nin bendegâni arasında bulunan Kahveci Seyfi yalnız kahve temin etmek ve Efendi’ye sunmakla görevliydi. Her gün içildiğini öğrendiğimiz bu kahvenin toplam maliyeti 2919 akçedir. Bu masrafın yol boyunca alınan toplam koyun eti ve ekmek fiyatından fazla olması, kahvenin lüks bir tüketim aracı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yiyecekler dışında, mutfak araç-gereçlerinin de lazım olacağı bilindiğinden hazır olanlar evden temin edilmiş, olmayanlar alınarak hesap defterine kaydedilmişti. Bunlardan demir kevgir ve kepece İstanbul’dan alınmıştı. Yol boyunca hesap defterine eklenen et satırı, merdane, oklava, hamur tahtası Nebih Efendi’nin sofrada bulunmasını istediği yemekler üzerine alınıyor olmalıdır. Kazma, kürek ve baltaya da ihtiyaç duyulmuştu. Hatab ve kömür küllerinin veya yemeklerin hazırlanması sırasında ortaya çıkan çöpün, yaz sıcaklığında koku oluşturmasını engellemek amacıyla bu aletlerle gömüldüğü düşüncesini akla getiriyor. Deftere kaydedilmiş akkâm için kıl torba, bez torba ve zenbiller, sandık sarmak için alınan halep urganı, maslak (musluk) sıpası gibi ürünler de yol boyunca harab olan, bozulan ürünlerin yeniden tedarik edilmiş olabileceği ile ilgili fikir veriyor. Kayıtlardaki dikkat çekici ürünlerden biri de kardır. Tek seferlik olsa da 120 akçelik kar alımı ile Nebih Efendi ve çevresindekiler serinleme ihtiyacını gidermişlerdir. Edirne’ye varıldığında mutfak masraflarının toplam 21722 akçe (181 kuruş) tuttuğu görülmüştür.

4.2. Nakliye Vasıtaları İçin Yapılan Masraflar

Nakliye vasıtaları ve binek hayvanları mesafenin konforlu şekilde katedilmesi açısından en önemli unsurlardır. Nebih Efendi’nin kafilesinde binek olarak beygir kullanılmıştı. İstanbul’dan yüklenen bazı eşyalar öküzlerin çektiği 13 arabaya yüklenmiş ve Halil Ağa tarafından Edirne’ye getirilmiş, ancak hangi yol üzerinden gittiği kayda geçmemiştir. Bununla birlikte farklı zamanda hareket eden 17 araba Tekfur Dağı güzergahını kullanarak Edirne’ye ulaşmıştır. Nebih Efendi maiyetini götüren atların sayısı 17 olmalıdır. Bergos’ta bunların yerine 16 at kiralanarak son durak Havsa’ya ulaşılmıştı. Buradan da 17 at kiralanarak yedinci günün sonunda Edirne’ye varılmıştı. Her bir araba için 1200 akçe, atlar içinse 120 akçe ödenmişti. Atlarla kâfiledeki akkâm¹⁴⁸ ilgilenmiş, onun yol boyunca kıl heybe ve torbalara ihtiyacı olmuştu.

Atların yem masrafları arasında otluk, şair, saman, saman çit, arpa vardır¹⁴⁹. Bunlar hancıardan veya esnaftan temin edilebilirdi. Otluk, yalnız akçe cinsinden hesaplanıp alınan miktar

¹⁴⁷ Neslihan Ünal, “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, 2/3, (2020), 233.

¹⁴⁸ Bu görevlilere surre alaylarında veya elçi konvoylarında rastlanır, yük taşıyan hayvanları çekmek/yönlendirmek üzere kafilenin önünde giderlerdi. Konaklanacak yere birkaç saat kala hızlıca önden ilerleyerek kafiye gelmeden süratli bir şekilde konak mahalline varırlar ve istirahat hazırlıklarını yaparlardı. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, “Akkâm”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul: MEB, 1993), s. 40, 41.

¹⁴⁹ Bir atın günlük yem tüketimi, normal şartlar altında 6,4 kg (5 kıyye) arpa ile 5,2 kg (4 kıyye) saman olmak üzere ortalama 11,6 kg civarındadır. Bkz. Cemal Çetin, “Menzil Beygirleri”, *Z Tematik Dergisi*, Güz 3, (2018): 263.

belirtilmediğinden çevre arazide hayvanların otlatılması için arazi sahibine verilen ücret olabilir. Şair konaklarda keseler¹⁵⁰ (10-13 kese) halinde alınmış ve her kesesi için 86-96 akçe aralığında ödeme yapılmıştır. Samanların kantarına¹⁵¹ 4-6 kantar aralığında alınan samanlar için 1506 akçe ödenmişti¹⁵². Ayrıca yolda nal ve eğer tamiri de yapılabiliyordu. İhtiyaçların temini İstanbul-Edirne arasındaki güzergahta yaşanan sorunların kısa sürede giderilebildiğini, konforlu bir yolculuğun sağlandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Yolculukta atlar için yapılan toplam masraf 33462 akçedir (278 kuruş 34 para). (Tablo 2). Bu, yemek harcamalarının oldukça üstünde bir rakamdır ve taşıma maliyetinin en önemli kaleminin nakliye vasıtaları olduğunu gösterir.

Tablo 2: Nakliye Vasıtaları İçin Yapılan Masraflar

Masraf Kalemi	Adet	Tutar (Akçe)
Akkâm İçin Kıl Heğbe	1	120
Akkâm İçin Kıl Torba	2	60
Küçükçekmece'de Efendi'nin Atlarına Sabun(?)		21
Atlara Tuzluk ve Otluk		204
Efendi'nin Atlarına ve Saire Şair	10 Kise (Kesesi 86 Akçe)	966
Saman	5 Kantar 28 Kıyye	744 (Kıyyesi: 132)
Otluk Bahası ve Hancıya		330
Büyükçekmece'de Efendi'nin Atlarına Otluk		105
Efendi'nin Atlarına ve Saire Şair	10 Kise (90 Para)	960
Saman	4 Kantar	384 (Kantarı:96)
Hancıardan Alınan Saman	37 Kıyye	111
Kira Bargirine Cedit Na'l		30
Otluk		135
Efendi'nin Atlarına ve Saire Şair	13 Kise (96 Para)	1248
Saman	6 Kantar	378 (Kantarı: 63)
Çorlu'da Hâce Efendi'nin, Hancı Mehmed'in Eğerine Tamir		84
Bergos'ta Efendi'nin Atlarına Otluk		120
Şair	13 Kise (96 Para)	1284
Saman Çit, Arpa, Otluk		411
Ergene Köprüsü'nde Otluk Getiren Hacı Hüseyin Ağa'nın Ademine Kömür ve Otluk Bahası		150
Baba-yı Atik'te Efendi'nin Atlarına Otluk		90
Atlara Şair	13 Kise	1092
Saman		360
Havsa'da Efendi'nin Atlarına Otluk		30
17 Re's Bargire Ücret		90

¹⁵⁰ 2 kese 1 yük, 1 at yükü 4 İstanbul kilesidir. İstanbul kilesi 25 kg olduğuna göre, 4 yük 100 kg'dır. Bu durumda 1 kese ortalama 50 kg eder. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 396; Lütfi Güçer, *Hububat Meselesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964), 29; Ömer İşbilir, "Yük", TDV İslam Ansiklopedisi ILIV (İstanbul 2013), s. 47.

¹⁵¹ 1 kantarın kg cinsinden değeri incelendiğinde; Tablo 2'de 5 kantar samanın 28 kıyye olduğu söylendiğine göre 1 kantar 5,6 kıyyedir. Bu halde 1 kantar=7,2 kg'dır, dolayısıyla 1 kantar 56,450 kg yapar. (Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2005), 53-53.

¹⁵² Saman, çit, arpa, otluk için toplu verilen 411 akçe bu miktara dahil edilmemiştir.

Bergos'tan Baba-yı Atik'e Gelince Bargir Ücreti	16	1920 (Biri: 120)
Baba-yı Atik'ten Havsa'ya Gelince Bargir Ücreti	(1)6	1920 (Biri: 120)
Havsa'dan Edirne'ye Gelince Bargir Ücreti	17	1530
Halil Ağa Yediyle Asitane'den Gelen Öküz Arabası	13	15600 (Biri: 1200)
Asitane'den Edirne'ye Gelince Mesarifat		1098
Tekfur Dağı'ndan Gelen Eşyaların Nakline Araba Ücreti	17	1887 (Biri: 1887)
Toplam		33462

4.3. İn'amlar

Yol boyunca in'am/bahşiş olarak verilen ücretler bir diğer harcama kalemi olmuştur. Yasakçı, hancı, hademe, bekçi, atların bakımını sağlayan uşaklar gibi yol sırasında Nebih Efendi'nin hizmetini görenler ve yardımcı olanlar ihsanlara mazhar olmuşlardır. Tablo 3'te görüldüğü üzere 1539 akçe (12 kuruş 33 para) ihsan giderleri için kullanılmıştır.

Tablo 3: Yolda Verilen İn'amlar

Masraf Kalemi	Tutar (Akçe)	Tarih
Yasakçı Seyyid'e İn'am	240	14 Za 1171
Hancının Adamına	15	16 Za 1171
Hacı Hüseyin Ağa'nın Uşaklarına İn'am, Ergene Köprüsü'nde Konakçı(?) Gelenlere	150	18 Za 1171
Küçükçekmece'de Efendi'nin Konak Bekçisine	300	
Beş Nefer Hancılara İn'am	300	18 Za 1171
Hademelerine	75	18 Za 1171
Kahveci Emin'e İn'am Hacı Ağa Yediyle	90	19 Za 1171
Hancının Uşağına (Havsa'da)	15	21 Za 1171
Atları Yeden Uşaklara Dört Defa	72	21 Za 1171
Baba-yı Atik'te Monla İsmail'in Biraderine ve Muhteremlerine İn'am	42	
Hancılara İn'am	240	
Toplam	1539	

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin yönetim mekanizmasının bir parçası olan kadılık kurumunun mensupları toplumda seçkin bir konuma sahip olurlardı. Kadı Mehmed Nebih Efendi'nin üst düzey bir görevli olarak yaptığı yolculuk, bize İstanbul-Edirne arasındaki güzergâhın mahiyeti hakkında bilgi vermiştir. Rumeli'nin orta kolu olan bu güzergâh 1758 yılında ülkenin en bakımlı yollarından biridir. Avrupa'yı başkente bağlayan yolu elçilerin özellikle de padişahın sık sık kullanması yolların bakımlı tutulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca toplumun çeşitli mensuplarından tüccarlar, hacı adayları, doktorlar, müjdeciler, kadınlar, neferler, askerlerin yoldaki varlığı güzergahın işlek olduğu izlenimini bırakmıştır. Kadı Efendi'nin konakladığı menzil mesafeleri 5 ila 10 saat arasında değişirken, güzergah üzerindeki bölgelerin bekçisi, yasakçısı ve hancıları rahat ve güvenli bir yolculuk için ihtimam göstermişlerdir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman'ın önem verdiği bu güzergahta inşa edilen büyük kervansaraylarda devlet adamlarına tahsis edilen özel mekanların varlığı dikkati çekmiştir. Kadı Nebih Efendi'nin kalabalık maiyeti ile kaldığı bu odaların yanı sıra efendilerine yemek pişirmesi için aşçılara mutfak da tahsis edilmiştir. Kadının, yolculuğun eziyetlerinden uzak tutularak konforunun sağlanması için yapılan masraflar incelendiğinde üç kategori karşımıza çıkmıştır: Nakliye, mutfak ve in'am. Toplam 56723 akçelik (472 kuruş 27 para) yolculuk giderleri arasında nakliye toplam masrafların yarısından fazlasını oluşturmuştur (%59). İkinci sırada mutfak masrafları yer almıştır (%38,3). Gıda gurubundaki çeşitlilik güzergahta yetişen ürünler hakkında bilgi verirken, lüks tüketim maddelerini görme olanağı da sunmuştur. Konforun sağlanması amacıyla yol boyunca yardımcı olan çeşitli görevlilere verilen in'amlar/bahşişler de yolculuk masrafının bir parçası olurken tüm giderlerin oldukça küçük bir bölümünü oluşturmuştur (%2,7). Toparlayacak olursak 18. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul-Edirne arasındaki güzergah; yolların bakımlı ve güvenli olması, gıda temininde kolaylık, hayvanların ihtiyaçlarında sağlanan kolaylıklar, kervansaraylarda özel odaların tahsisi, lüks maddelere ulaşabilme imkânı üst düzey devlet görevlileri için sorunsuz bir yolculuğa işaret ediyordu.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.d, (Sadaret Defterleri), 2940.

BOA, A.DVNS.MHM.d, 98/145; 104/1153; 124/229; 124/347; 128/12; 128/133; 128/150; 128/180; 128/35; 129/383; 129/943; 133/970; 145/67; 7/1666; 7/1875; 7/2516; 7/2576.

BOA, AE.SMHD.I, 105/7495; 119/8610; 126/9193; 158/11866.

BOA, AE.SABH.I, 360/25152; 364/25370.

BOA, AE.SMST.II, 69/7335.

BOA, AE.SMST.III, 99/7530; 126/9729; 297/23772.

BOA, AE.SOSM.III, 1/69; 35/2489; 37/2612.

BOA, AE.SSLM.III, 76/4603.

BOA, C.ADL, 3/159; 85/5086; 86/5171; 87/5250; 88/5262; 92/5525; 100/6024; 100/6026.

BOA, C.BLD, 149/7408.

BOA, C.EV, 454/22960.

BOA, C.HR, 184/9155.

BOA, C.SM, 38/1923.

BOA, EV.d, 38106.

BOA, MAD.d, 4485.

BOA, TS.MA.d, 2204.

BOA, TS.MA.e, 1040/38.

2. Araştırma ve Telif Eserler

Akkaya, Tayfun. “Pîrî Mehmet Paşa Külliyesi”, *İslâm Ansiklopedisi* XXXIV (İstanbul 2007), ss. 282-283.

Altunan, Sema. “XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul- Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/39, (2006), 75-99.

Atalar, Münir. *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.

Çetin, Cemal. “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci”, Ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, vd., Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, *Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 2013: 443-466.

Çetin, Cemal. “Menzil Beygirleri”, *Z Tematik Dergisi*, Güz 3, (2018): 260-265.

Çetin, Cemal. “XVI. Yüzyıl Sonlarında Rumeli’de Osmanlı Yol Sistemi”, ed. Alaaddin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük ve Danko Leovac, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, Konya: Selçuk

- Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2020: 135-151.
- Ekin, Ümit. “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, *Bellekten*, 81/291 (2017), 387-418.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi III*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1310.
- Eyice, Semavi. “Ali Paşa Camii” TDV İslâm Ansiklopedisi II, (İstanbul 1989), ss. 427-428.
- Eyice, Semavi. “Büyükçekmece Kervansarayı”, TDV İslâm Ansiklopedisi VI, (İstanbul 1992), ss. 519-529.
- Gravürlerle Türkiye İstanbul 3*, Haz. Sevim, Mustafa, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Gönül, Cantay. “Kervansaraylar”. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988: 369-392.
- Güçer, Lütfi. *Hububat Meselesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılar’da Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Işın, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010
- İpşirli, Mehmet. “Huzur Dersleri”, TDV İslâm Ansiklopedisi XVIII, (İstanbul 1998), ss. 441-444.
- İreçek, Kostantin Yosif. *Belgrad İstanbul Roma Askerî Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- İşbilir, Ömer. “Yük”, TDV İslâm Ansiklopedisi ILIV, (İstanbul 2013), ss. 46-48.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. “Kantar”, TDV İslâm Ansiklopedisi XXIV, (İstanbul 2001), ss. 317-321.
- Kallek, Cengiz. “Okka”, TDV İslâm Ansiklopedisi XXXIII, (İstanbul 2007), ss. 338-339.
- Karakuş, Sadık Emre. “XIX. Yüzyıl Başlarında Edirne Mahkemesi ve Çalışma Düzeni”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2018): 141-174.
- Komisyon. “Büyükçekmece Köprüsü”, İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi III, (İstanbul 1983). ss. 1303.
- Komisyon. “Büyükçekmece”, İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, III, (İstanbul 1983), ss. 1300.
- Komisyon. “Küçükçekmece”, İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi IV, (İstanbul 1984), ss. 2084.
- Kozanoğlu, Cemal. “Osmanlı Döneminden Günümüze Silivri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi VI*, (İstanbul 1994), ss. 556-557.
- Kurtaran, Uğur. “Osmanlı’da Bir Elçi Mübadelesi Örneği: Pasarofça Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Elçi Mübadelesi”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8 /77, (2021): 3179-3214.
- Küçükkaya, Gülçin. “Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme” *Vakıflar Dergisi*, 21, (1990): 183-254.

- Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz, İstanbul: Ark Kitapları, 2004.
- M. de M. D'ohhson. *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel, İstanbul: Tercüman Yayınları, t.y.
- Mayer, Luigi. *Views In The Ottoman Dominions : In Europe, In Asia, And Some Of The Mediterranean Islands*. London: Printed by T. Bensley, Bolt Court, Fleet Street, for R. Bowyer, 1810. (erişim 30.12.2022) https://archive.org/details/gri_33125012873705/mode/2up
- Mehmed Süreyya. “Mehmed Efendi”, *Sicill-i Osmanî III* (İstanbul 1996), ss. 978.
- Mehmed Süreyya. “Mustafa Efendi”, *Sicill-i Osmanî IV* (İstanbul 1996), ss. 1157.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih. “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih. “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi XXXVII, (İstanbul 2009), ss. 359-360.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994.
- Ortaylı, İlber. “Kadı”. TDV İslâm Ansiklopedisi XXIV, (İstanbul 2001), ss. 69-73.
- Özcan, Tahsin. “Mehmed Sâlih Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi XXVIII (Ankara 2003), ss. 326.
- Özyalvaç, Şükriye Pınar. “İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18.Yüzyıl)”, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, İstanbul: MEB, 1993.
- Pamuk, Şevket. “Bölüm 4”, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Plippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Polat, Süleyman. “Osmanlı Seferlerinin İaşe Organizasyonunda Zor Bir Görev: Ganem Emîni Şaban Ağa’nın “Et Temini” Hususundaki Çabaları”. *18. Türk Tarih Kongresi*, (2018), ss. 397-419.
- Sak, İzzet. “1736-1741 Yılları Arasında İstanbul’a Gelen İran Elçilerin Bazı Masrafları”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, 16, (2006): 117-161.
- Sezer, Hamiyet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/33, (2003): 109-111. (erişim 15 Mart, 2023).
- Solomon Schweigger. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. Çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Şemseddin, Sami. *Kâmus-i Türkî*, İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2016.
- Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2005.

- Taştemir, Mehmet. Bölüm 1, “Klasik Devirde Osmanlı’da Kara Ulaşımı ve Yollar”, haz. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, Osmanlı’da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012, 13-31.
- Topaktaş, Hacer, “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/1 (2015), 31-49. (erişim 15.02.2023).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1988.
- Ülkü, Osman ve Ünal Özdemir, Hacer Sibel. “Tekirdağ/Çorlu-Fatih Camisi'nin Dünü Bugünü”, *Sanat Dergisi*, 34, (2019):153-166.
- Ünal, Mehmet Ali. *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Ünal, Neslihan. “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, 2/3, (2020): 231-250.
- Ünver, Ahmet Süheyl. “İstanbul’un Otuz Bir Kapısı” haz. Fatih Güldal, *Dersaadetin Sur Kapıları*, İstanbul: Sur Çelik Kapı, 2016, 29-34.
- Yavuztürk, Şükriye Pınar. “Edirnekapı Sementi”, ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu *İstanbul’un Kitabı Fatih I*, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2011, ss.340-365.
- Yazıcı Murtaza. *Arnavutluk’dan Basra’ya 18. Yüzyılda Kayserili Bir Kâtibin Seyahat Anıları*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.
- Yazıcı, Murtaza. “VIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Konağının Giderleri (H.1171/M.1758 Tarihli Bir Konak Hesap Defterine Göre)” Ed. Alparslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan ve Ömer Düzbakar, *Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, ss. 463-484.
- Yerasimos, Marianna. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Yemek Kültürü, Yorumlar ve Sistematik Dizin*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Yücel, Erdem. “Büyükçekmece Köprüsü” Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi II (İstanbul 1994), ss. 358.
- Harita 1: Constantinople. Erişim 30 Aralık, 2022.
<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~21007~530099:Constantinople--Stambool->

Hüseyin Azmî Dede ve “Sâz u Terâneye Dair” Adlı Risâlesi
Huseyin Azmi Dede and His Booklet Titled “Saz u Teraneye Dair”

Abdullah Muaz Güven*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Karamanoğlu Mehmetbey

Üniversitesi

abdullahmuazguven@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7941-8615

Başvuru / Submitted:

8 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

11 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1357050

Atıf/Citation:

Güven, A. M. “Hüseyin Azmî Dede ve ‘Sâz u Terâneye Dair’ Adlı Risâlesi”, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 269-286.

Benzerlik / Similarity: 16

Öz

XIX. yüzyıl Osmanlı mutasavvıflarından Hüseyin Azmî Dede; kelâm, fıkıh, tasavvuf ve dinler tarihi gibi farklı alanlarda eserler kaleme almış bir zâttır. Mevlevîliğe müntesip bir ailede dünyaya gelen Azmî Dede, dokuz yaşında başladığı meşihat vazifesini ömrünün son günlerine kadar yerine getirmiştir. Bu makalede Hüseyin Azmî Dede’nin *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâlesi ele alınmaktadır. Müellifin hayatına ve eserlerine değinen biyografi kaynaklarında ve akademik çalışmalarda kayda geçmeyen bu risâle, Hüseyin Azmî Dede’nin müzik ve çeşitli oyunlar hakkındaki görüşlerini ihtiva etmektedir. Bu araştırmada müellifin hayatına, ilmi ve edebi kişiliğine dair değerlendirmelerin akabinde eserle ilgili analizlere yer verilmiştir. Makalenin sonunda eserin transkripsiyonlu metni ve orijinal hâli bulunmaktadır. *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâlede müsikinin İslam dini açısından hükmüne dair kanaatler paylaşılmıştır. Hüseyin Azmî Dede müsikinin caiz oluşuna dair kanaatlerini “lehv” kavramı üzerine inşa eder. Mizaç farklılıkları, enstrüman çalmanın hükmü ve dini hükümlerin dönem şartlarına göre yorumlanması müsikî konusunda değindiği hususlardandır. Bu içeriğiyle risâle, Osmanlı dönemindeki müsikî tartışmalarını ele alan eserler dizisine eklenebilir.

Anahtar Kelimeler: Müsikî, Mevlevîlik, Hüseyin Azmî Dede, Sâz u Terâneye Dâir, Levh.

Abstract

Huseyin Azmi Dede, one of the nineteenth-century Ottoman Sufis, wrote books in different fields such as kalam, fiqh, sufism and history of religions. Born into a Mawlawi family, Azmi Dede became a sheikh at the age of nine and continued in this position for the rest of his life. This article deals with the booklet titled “Saz u Teraneye Dair” by Huseyin Azmi Dede. This booklet not recorded in biographical sources and academic studies on the author’s life and works, contains the author’s views on music and various plays. This article includes the evaluation of the author’s life and scientific personality and the analysis of the work. At the end of the article there is the transcribed text of the work and its original version. In the work “Saz u Teraneye Dair”, the author shared his comments on the provisions of Islam about music. Huseyin Azmi Dede builds his views on the permissibility of music on the lahw, a Qur’anic concept. The author states that people may have different views on music and instrument playing, and religious provisions on this issue should be evaluated according to the conditions of the period. With this content, the booklet can be added to the series of works dealing with music discussions in the Ottoman period.

Keywords: Music, Mawlawiyya, Huseyin Azmi Dede, Saz u Teraneye Dair, lahw.

Giriş

Mûsikî, insanlık tarihiyle yaşıt kültürel bir unsurdur. İslam dininin referans kaynaklarında mûsikîye dair yoruma açık hükmî ifadeler mevcuttur. Bu hükmî ifadeler, İslam tarihi boyunca ilmî değerlendirmelere konu olmuştur. Değerlendirmelerin İslam dini bünyesindeki farklı din anlayışlarının temel paradigmalarıyla şekillendiği görülmektedir. Osmanlı kültürü içinde de farklı din anlayışlarının tartışma konusu hâline gelen mûsikî özellikle tasavvuf geleneğinin vazgeçilmez bir ögesi olmuştur. Tarikatların ritüellerinde mûsikî icrası ve enstrümanların kullanımı yaygın bir uygulamadır. Mevlevîliğin mûsikî konusunda öne çıkan tarikatlardan olduğu söylenebilir. Bu araştırmaya konu olan risâle, XIX. yüzyılda Mevlevî tarikatı içinde maruf bir zât olan Hüseyin Azmî Dede'nin (ö. H. 1311 / M. 1893) mûsikî ile ilgili görüşlerini yansıtmaktadır. Hüseyin Azmî Dede, Gelibolu Mevlevîhanesi ile Kahire Mevlevîhanesi'nde postnişin olarak hizmet etmiş; bu iki farklı coğrafi bölgenin sosyal, siyasi ve ilmî şartlarıyla münasebetdar eserler kaleme almıştır. İntikal ettiği dönemde Kahire'de, pek çok ilmî konuda modern yaklaşımlar gündeme gelmekte ve dinî meselelerde tecdîd, islâh ve ihyâ gibi kavramlar çevresinde eser telifleri üzerinden tartışmalar gerçekleşmektedir. Hüseyin Azmî Dede'nin hayatı ve eserleri hakkında şu ana kadar yapılan çalışmalarda zikredilmeyen bu risâle, mûsikî hakkında Osmanlı döneminde müspet ya da menfi yönde telif edilmiş eserler silsilesine eklenebilecek bir eserdir.

1. Hüseyin Azmî Dede'nin Hayatı ve Risâleleri

Hüseyin Azmî Dede, bünyesinde doğup büyüdüğü Mevlevî geleneğini yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi şartları içinde devam ettirme çabasında olan; maddî, manevî hizmetleri ve eserleriyle XIX. yüzyıl Mevlevîliğine katkı sağlayan bir zâttır. H. 1231 / M. 1815 yılında doğmuş H. 1311 / M. 1893 yılında vefat etmiştir.¹ Oğlu Ahmed Celâleddin Efendi'nin (ö. H. 1365 / M. 1946) kaleme aldığı manzum ve mensur hâl tercemeleri², hayatı hakkındaki kısmî malumatı muhtevîdir. Şemâil ve şahsiyetine dair bazı tasvir ve nitelemelerin, yaşadığı dönemde Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Batılı seyyahların hatıralarına yansıdığı görülür.³ Kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında Hüseyin Azmî Dede'nin beş kuşak boyunca Mevlevî geleneği içinde yaşayan bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Azmî Dede, 1825'te babasının vefatı üzerine uhdesine aldığı meşihat

¹ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Mûsikîsi Antolojisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), II/497.

² Ahmed Celâleddin Efendi'nin babası hakkında telif ettiği hâl tercemeleri farklı kaynaklarda nakledilmiştir. Manzum hâl tercemesi için bkz. Gülgün Erişen Yazıcı, *Ahmed Celâleddin Dede Şiir Defteri* (Konya: Dizi Ofset Matbaacılık, 2009), 125-134, manzum ve mensur hâl tercemeleri için bkz. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri* (İstanbul: ty.), II/640-44; Safi Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri* (İstanbul: İfav Yay., 2014), 13-35.

³ Duru, farklı zamanlarda Gelibolu ve Kahire'ye yapılmış ziyaretler esnasında farklı seyyahların dilinden dökülen ifadelerle Hüseyin Azmî Dede'yi şu şekilde tarif eder: "...Hüseyin Azmî Dede 35 yaşlarında, iyice zayıf, soluk çehreli, dikkate değer bir yumuşaklık ve zarafet ifadesi bulunan bir zât. Elleri mükemmel bir zarafettedir. Başına sikke takar; çok yıpranmış, pek ince kumaştan açık mavi hırka giyer... 1875 yılında talazlanmış, uzun sakaltıyla yakışıklı bir adamdır. Kürkle kenar yapılmış, koyu yeşil bir cübbe giyer. Müfrit tevbe ve nefse ezayla yıkılmış bir adamdır, zahiren kasvetlidir; ince, solgun, mum renginde, bir ceset gibi; keskin çehresi, sararmış dudakları, cansız gözleri, kemikli elleri, boşluktan gelen boğuk sesi ve bükülmüş duruşuyla dehşet verici ve hayalet gibidir. Korkunç sıcaklığa rağmen kürkle süslenmiş binışini titreyen elleriyle kavuşturur, sikkesi yeşil sarıktır. 1883 yılındaki ayını idare etmeye çıkarken adeta meydan içine gayret ederek sürünür ve bir Türk seccadesi üstüne bağdaş kurup oturur. 1890'lar itibarıyla başını büyük bir sarıkla örtmüş, beli bükülmüş, kurumuş, küçük bir ihtiyardır ama hâlâ asil çehrelidir." bkz. Rıza Duru, *Mevlevîname* (İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015), I/165-166.

⁴ Müellif hakkında bilgi içeren biyografik kaynaklardan *Hâtimetü'l-es'âr*'da Hüseyin Azmî Dede'nin, babası Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi İzzet Efendi'nin vefatı akabinde 9 yaşındayken mezkûr Mevlevîhane meşihatini uhdesine aldığı, kendisinin Farsça vukûfiyetiyle Mesnevi'deki müşkil ifadelerin açıklanması hususunda mahir olduğu ifade edilmiş ve bir gazeline yer verilmiştir.

vazifesini 41 yıl boyunca Gelibolu Mevlevîhanesi'nde, akabindeki 23 yıl boyunca Kahire Mevlevîhanesi'nde sürdürmüştür.⁵ Gelibolu'da iken dönemin padişah ve vezirlerinin yaptıkları ziyaretler neticesinde Mevlevîhane binasının tamiri ve tecdidine vesile olmuştur. Gelibolu Mevlevîhanesi'nin on yıl ara ile gerçekleşen iki tamiri vesilesiyle Mevlevîhane kapılarına nakşedilen kitabelerde Azmî Dede'nin tarih düşürdüğü şiirler yer almaktadır. Yakıt'ın çalışmasında kitabelere nakşedilen mısralar paylaşılmıştır:⁶

“İki mışra‘dan çıkup ‘Azmî birer târîh-i tām
İtsün erbâb-ı hüner bir bir hisâb-ı sāl ü mâh
Yapdırup ‘Abdülmeçîd Hân sâlikâne cây-gâh
Ehl-i vecde oldı bir cây-ı şafâ bu hân-gâh”
1256/1840

...
“Evvel işneyniyeti ‘Azmî ko dilden şâniyâ
Şeş cihâta nâzır ol târîh için eyle şalâ
Oldı nev ta‘mîr ile âdâb cây-i pür-şafâ
Yapdı Şeh ‘Abdülmeçîd Hâkık’a becâ ‘irfân sezâ”
1266-1267/1850-1851

Azmî Dede, Kahire Mevlevîhanesi şeyhi Mustafa Nakşî Dede (ö. H. 1270 / M. 1854) tarafından bestelenen şedd-i araban Mevlevî ayininin Gelibolu'da icra edilmesi vesilesiyle Mevlevî kültüründeki önemli bir unsurun tarihî süreçte naklini sağlamıştır.⁷ Duru, Fransız seyyah Eugène Jouve'nin hatıralarından nakille Kırım Savaşı'nın yaşandığı dönemde Fransızların boğaza hakim bir mevkiye hastane yapmak gayesiyle Gelibolu Mevlevîhanesi'ni validen talep ettiklerini aktarır ve Hüseyin Azmi Dede'nin gayretleriyle bu talebin kabul edilmediğini belirtir.⁸

bkz. Fatin Davud Efendi, *Tezkire-i Hâtimetü'l-eş'âr* (İstanbul: İstihkam Alayları Litografya Tezgağı, 1271/1853), 293-294. *Osmanlı Müellifleri*'nde de aynı gazel yer almakta, şiirlerinin arifâne ve şairâne oluşuna vurgu yapılarak bazı risâlelerinin isimleri zikredilmektedir. bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333/1915), I/134-135. *Sefîne-i Evliyâ*'da ise Hüseyin Azmî Dede'nin mahdumu Ahmed Celaledin Efendi hakkında daha geniş bilgiye yer verilirken Azmî Dede'nin Türkçe pek çok eserinin olduğu bilgisi ile yetinilmiştir. bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), II/271. Hüseyin Azmî Dede'nin hayatı ve eserleri hakkında müstakilen yapılan yegâne çalışma ise Arpağuş'a aittir. Çalışmada Azmî Dede'nin hayatına dair detaylı ve kapsamlı bilgiler yer almakta, eserlerini barındıran mecmualarla ilgili analizlere yer verilmekte ve risâlelerinden on bir tanesi günümüz alfabesiyle okuyucuya sunulmaktadır. bkz. Arpağuş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*. Erişen Yazıcı'nın Hüseyin Azmî Dede ve oğullarının hayatlarını konu alan makalesi de arşiv belgelerinde bulunan hususi bilgileri nakletmesi yönüyle dikkati çeker. bkz. Gülgün Yazıcı, “Gelibolu Kahire İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2 (2009): 207-222.

⁵ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XIX. yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 446.

⁶ İsmail Yakıt, “Mevlevîlikte ve Mevlevîhanelerde Ebced Hesabının Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1996): 33-34.

⁷ Nuri Özcan, “Nakşî Mustafa Dede”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), 335.

⁸ Fransız seyyahın mektubundaki ifadeler Duru'nun çalışmasında şu şekilde aktarılmıştır: “...Yumuşak başlı vali buna çok gönülden razı oldu. Mamefih oradaki mübarek cemaatin burayı vermeyi tasvip etmesini şart koştu. Onların muhterem supérieur (şeyh)lerine ricanın kendisine arz edilmiş bulunduğu Osmanlı zâtûlilerinin huzurunda meclis olunacağı ilâm edildi. Bu günahkar teklif, dönen münzeviyi öfkeden köpürttü. “Kim? Ben mi Allah'ın ve biraderlerimin alâkalarına böylece hıyanet edeceğim? Ben gâvurların domuzlarına, en münasip şekilde tanzim ettiğimiz ve mübarek neyin sesine uyararak, içinde neşeyle dönüp durduğumuz mübarek evimizi terk edeceğim ha? Semâdaki kuşlar bile o kâfirlerin ve dostlarının murdar sakallarına yapışmaz mı? Mukaddesata bu menfur tecavüze müsaade etmektense, onları kebab eti gibi dilim, dilim, dilim doğrarm!” diye bağırды onlara.” Mektubun devamı için bkz. Duru, *Mevlevîname*, I/338.

Azmî Dede, mûsikî geleneği içinde Mevlevî tarikinın ilerlemesine hizmet eden isimlerden Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi'nin (ö. H. 1262 / M. 1846) talebesi olup aynı zamanda acem aşîran Mevlevî ayini bestekârı Bahâriye Mevlevîhanesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'nin (ö. H. 1329 / M. 1911) müşdididir. Kahire Mevlevîhanesi'nde vazifeli iken de na't ve ayin konusunda pek çok öğrenci yetiştirdiği bilinmektedir.⁹ XIX. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde farklı mecralarda yaşanan değişimin ve ailevî meselelerin de etkisiyle gerek ziyaret gerekse ikamet şeklinde farklı coğrafyaları gözlemleme imkânı bulan Azmî Dede'nin eserlerinde konu çeşitliliği dikkat çeker. Bu çeşitlilikte din ve tasavvuf konusunda yaşanan genel değişim ve hususî manada karşılaştığı olaylar etkili olmuştur.

Azmî Dede'nin eserleri, farklı mecmualarda tasnif edilmiş risâlelerden müteşekkildir. Risâlelerin kelim, fıkıh, tasavvuf ve dinler tarihi gibi farklı alanlarla irtibatlı konuları içerdiği görülmektedir. Arpağuş, risâleleri derc eden 7 mecmua ve bir müstakil eser hakkında bilgi verir. Tespitlerine göre Azmî Dede'nin 20 risâlesinden 14 tanesinin metnine ulaşılmıştır.¹⁰ Bu risâlelerin isimleri şu şekildedir:

Beyânü'l-makâsîd, Nuhbetü'l-âdâb, Temyîzü'l-emreyn, İşrâbü'l-merâm, Mirâtü'l-hakâyık, Miftâhu'l-kulûb, Âdâb-ı ef'âliyye, Ameliyyât, Te'vîlât-ı mühimme, Râfi'u's-şikâk, Dâfi'u'n-nifâk, Mühimmü'l-beyân, Tatbîk, Mîzânü'l-edyân, Temdîdü'l-hayât, İlzâm, Lâzîmü'l-beyân, Dîvân, Mehâsinü'l-ahlâk ve İcâbü'l-kelâm.

Zikredilen bu risâlelerden son altısı, ilgili çalışmada ulaşılamayan eserler olarak kaydedilmiştir. Üzerinde çalıştığımız mecmuada daha önce neşredilen *Mîzânü'l-edyân* ve *Tatbîk* risâlelerine ilaveten tespit edilmekle birlikte ulaşılamayan *Temdîdü'l-hayât* ve *İcâbü'l-kelâm* risâleleri bulunmakta ayrıca herhangi bir kaynaktan zikredilmeyen *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâle de yer almaktadır. Bu risâleyle birlikte Hüseyin Azmî Dede'nin tespit edilen eserlerinin sayısı 21'e ulaşmıştır.

2. İlmî ve Edebî Kişiliği

Tasavvuf ehlinin bilhassa meşîhat vazifesini icra eden zâtların, ekseriya gönüllerin eğitimi ve tatmini noktasında çaba sarf ettikleri ve bu minvalde eserler kaleme aldıkları yönünde genel bir kanıdan söz edilebilir. *Nuhbetü'l-âdâb* ve *Miftâhu'l-kulûb* risâleleri Hüseyin Azmî Dede'nin seyr u sülûka dair fikirlerini ihtiva etmesi yönüyle bu türden eserlerdir. Bununla birlikte Hüseyin Azmî Dede ilimle işigali nedeniyle farklı bir tasavvufî kişiliğe sahiptir. Risâlelerinde itikadî ve felsefî konular, ibadet ve muamelâta dair meseleler, mezhebî düşünce biçimleri ve diğer dinlerle fikrî münasebetler gibi muhtelif unsurların ele alındığı görülmektedir. Risâlelerin muhtevası, dönemin din ve tasavvuf algısı içinde tartışma konusu hâline gelmiş meseleler bağlamında şekillenmiştir. Hüseyin Azmî Dede'nin meşîhat vazifesini icra ederken ulema arasındaki ilmî ve fikrî tartışmaları takip ettiği anlaşılmaktadır. Bunun neticesinde eser telif etmenin elzem olduğunu düşündüğü konularda kısa ve yoğun metinlerle ilim geleneğine katkı sağlamaya gayret etmiştir. İlmî kişiliğinin temel özelliği, farklı alan ve konularda tartışma merkezli metinler telif etmesidir. *Temyîzü'l-emreyn*

⁹ Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2003), 223-224.

¹⁰ Arpağuş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*, 41.

risâlesinin tek bir cümleden müteşekkil mukaddimesinde risâle telifindeki amacını anlatan ifadeler mevcuttur. Bu mukaddimede ilim sahibi olmayı Arapçanın kurallarını bilmek ile özdeş görenleri tenkit etmiş, ayet ve hadislerin inceliklerini anlayabilmek için riyazî ilimlere de ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.¹¹ Risâlelerin genelinde görülen temel yaklaşım biçimi bu mukaddimede de zikredildiği gibi zaman, mekân ve şahısların değişmesine bağlı olarak hükümlerin yeniden değerlendirilmesi yönündedir.

Hüseyin Azmî Dede'nin ilmî kişiliğine yönelik ifadelere Ahmed Celâleddin Dede'nin babası hakkında kaleme aldığı hâl tercemelerinde de rastlamak mümkündür. Ahmed Celâleddin Dede, babasının farklı konularda faydalı risâleler telif ettiğini zikreder:

*“Mebâhiş-i şettâdan bâhiş teşânîf-i ‘adîde ‘ale’l-huşûş birçok mesâ’il-i güzîdeye dâir resâ’il-i müfîde te’lîf ettiği gibi bir dîvânçe olacağ kadar bî-nazîr eş ‘âr-ı dil-pezîri dahî mevcûddur.”*¹²

Ahmed Celâleddin Dede manzum hâl tercemesinde Hüseyin Azmî Dede'nin ihtilâflı konulara açıklık getiren eserler telif ettiğini belirtmekte; Arapça, Farsça ve Türkçe olması muhtemel üç dilde nazım ve nesir konusundakini maharetini, edebî gücünü ve *Mesnevî*'yi şerh etmedeki muvaffakiyetini hatırlatmaktadır:

“Müşkilât-ı mesâ’ili açdı
Şafha-i kâ’inâta dür saçdı
Üç lisân üzre şi’r u inşâda
Muhtedirdi belîğ-i inşâda
Kuvvet-i nazm u kudret-i neşri
Koydu hayretde ser-te-ser dehri
Eşer-i pâkini bütün buleğâ
Hırz-ı cân eylemişdi ser-tâ-pâ
Nefes-i feyz-nâki pür-berekât
Meşnevî’den iderdi hall-i nükât”¹³

Hâl tercemelerindeki ifadelerde görülen önemli bir vasıf Azmî Dede'nin şairlik yönüyle ilgilidir. Bu ifadelere göre müellifin şiirleri küçük bir divan oluşturacak nitelik ve niceliğe sahiptir. Biyografik kaynaklarda zikredilen divanına henüz ulaşamamış olmakla birlikte Arpaguş farklı kaynaklarda tespit ettiği dokuz şiirine eserinde yer verir.¹⁴ Bu dokuz şiirden dördü tarih manzumesi, beşi ise gazeldir.¹⁵ Medhiye ve na’t gibi farklı türlerde yazılmış gazellerinde Azmî Dede'nin tasavvufî düşüncesine dair ipuçlarına rastlanmaktadır:

“Hemân bir noktadır mecmû’-ı ‘âlem nükte-i bâde
Bu sırrı fehm iden hestî-i mevhûma virir bâde
Nice huşyâr olur câm-ı elestin mest ü sekrânı

¹¹ Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*, 51.

¹² Ergun, *Türk Şairleri*, II/641.

¹³ Erişen Yazıcı, *Ahmed Celeleddin Dede Şiir Defteri*, 132.

¹⁴ Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*, 19-47.

¹⁵ Gülgün Yazıcı, “Hüseyin Azmî Dede”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azmi-huseyin-azmi-dede> (Erişim 09.08.2023)

Bulunca dest-i feyż-i hem-deminden mişli yok bāde
Kim olsa müncezib dildāre almaz iħtiyār anda
Semender-veş girer ‘uşşāk ‘aşk-ı āteş-ābāde
atar olmuş ħalāyık kimi eflāk u anāşırda
Kimi erħām-ı māderde kimi aşlāb-ı ābāde
Ne yüzden ‘arz-ı dīdār eylese dildār yeksāndır
Görür ‘Azmi tecellī iħtizāsıñ vech-i zībāde”¹⁶

Eserlerini üslup açısından değerlendirdiğimizde Azmî Dede’nin telif usulünde yeni bir anlayış biçimi sunma, delil getirme ve tartışma eğilimi görmekteyiz. Risālelerinden herhangi biri bütüncül olarak incelendiğinde Hüseyin Azmî Dede’nin aktarmak istediği düşünceyi tüm yönleriyle sıkıştırılmış bir metinde ifade etmeye çalıştığı fark edilecektir. Bu tercihte konunun dağılmasını engellemeye yönelik bir gayenin gözetildiği düşünceyi uyanır.¹⁷ Ancak zengin kelime dağarcığını yansıtan tamlamalarla kurulu uzun cümlelerin bağlaçlarla irtibatlandırılması, çoğu zaman konu bağlamının okuyucu zihninde dinç tutulmasını zorlaştırmaktadır. Çok sayıda olumlu ve olumsuz yüklemi barındıran, paragraf ya da sayfa boyutuna ulaşmış cümlelerin anlaşılması dikkatli ve tekrarlı bir okumayla mümkündür. Bazen fiil ya da fiilden türemiş çok sayıda ifade bir cümlede zikredilmekte; ayet, hadis ve mantıkî değerlendirmelerle örölü bu cümleyi anlaşılabilir hāle getirmek, cümle parçalarını birbiriyle anlamlı şekilde irtibatlandırmak okuyucu için başlı başına bir meseleye dönüşmektedir. Bağlamla ilgili veri, analiz ve tartışmaların bir arada verilmesi nedeniyle cümle ve cümle parçaları üzerinde yürütölen anlama çabası okuyucuyu müellifin temel gayesinden uzaklaştırabilmektedir. Zikredilen üslup özelliklerini *Sāz u Terāneye Dāir* risālesinde yer alan ve vurguları tarafımızca yapılan şu birkaç ifade ile örneklendirebiliriz:

“... ba ‘zılarınıñ İslāmiyetiñ ilk zamānında **men ‘ idilmesi**, ba ‘zı sebeblere mebnī o zamān için memnū ‘ olanlarıñ muvaqqat kısmından **olması iħtizāsını red için iħtiyārī şeyleri men ‘ itmege vemā yanıķu ‘ani ‘l-hevā naşş-ı řerīfini söylemek lāzım gelmez.**”¹⁸

“Diyānete ta ‘alluķı **olmayan** işlerde herkes fā ‘il-i muħtār **olup ferāħlanmak için dağı beyān olunması hiçbir vakit nehy olunmasını istilzām itmez.**”¹⁹

“... dīnī işlerde men ‘i **bir müddet iħtizā itmek sebebi ile bir müddet nehy idilmesi iħtiyārī işlerde cāiz görölmesine māni ‘ degildir.**”²⁰

Risāleler üzerinde tahlile yönelik çalışmalardan ziyade neşr faaliyetlerinin yapılmasında örneklere görölen ve Hüseyin Azmî Dede’ye ait risālelerin genelinde karşılaşılan üslup özelliklerinin etkili olduğu düşünölebilir.

¹⁶ Ergun, *Türk Şairleri*, II/643.

¹⁷ Arpağu, *Hüseyin Azmî Dede, Hāl Tercümesi ve Risāleleri*, 46.

¹⁸ *Mecmua* (1932), varak 1b.

¹⁹ *Mecmua* (1932), varak 1b.

²⁰ *Mecmua* (1932), varak 2b.

3. “Sâz u Terâneye Dâir” Risâlesi

3.1. Risâlenin Bulunduğu Mecmua ve Risâlenin Müellife İsnadı

Kitap müzayedesı yoluyla sahaftan temin edilen mecmuada Hüseyin Azmî Dede'nin *Sâz u Terâneye Dâir, İcâbü'l-keâm, Tatbîk, Temdîdü'l-hayât* ve *Mizânü'l-edyân* adlı risâleleri bulunmaktadır. 1932 tarihli mecmuada müellifin ismi sadece *Mizânü'l-edyân* risâlesinin başında zikredilmiş, istinsaha ilişkin bir bilgiye yer verilmemiştir. Defter suretindeki mecmua rika hatla kaleme alınmış, ilk üç risâlede varakların yalnızca b yüzleri kullanılırken geri kalan kısımda bazen a yüzlerine bazen de her iki yüze metin yazılmıştır. Varaklardaki satır sayısı 16-19 arasındadır. Harf figürasyonundaki değişimlere bakıldığında *Mizânü'l-edyân* risâlesinin aynı hat sahibi tarafından farklı bir kalemle yazıldığı intibai oluşmaktadır. Mecmuanın risâlelerden müteşekkil oluşuna bağlı genel özellikleri, Arpaguş tarafından tespit edilen diğer mecmualarla benzerlik arz eder. *Tatbîk* ve *Mizânü'l-edyân* risâleleri önceden tespit edilen mecmualarda da mevcuttur. Ancak bu risâlelerde nüshalar arası lafız farklılıkları görülür. Daha önce neşredilmemiş risâlelerden *Temdîdü'l-hayât*'ın Hüseyin Azmî Dede'ye ait olduğuna dair kayıtlara kaynaklardan ulaşmak mümkünken²¹ *İcâbü'l-keâm* risâlesinin aidiyeti müellifin diğer risâlelerde yaptığı atıflarla anlaşılmaktadır.

Tatbîk risâlesinde: “*Nuşûsuñ ekserisi añlayışları çocuklar gibi az olan bedeviler için vârid olunduğı İcâbü'l-keâm risâlemizde beyân olunmuşdur.*”²² ifadesine yer verilirken *Nuhbetü'l-âdâb* risâlesinde de: “... o zamân için sebebe mebnî nehyiñ muvaqqat kısmından olduğı İcâbü'l-keâm nâm risâlemizde beyân olunduğı vech ile...”²³ şeklinde devam eden cümle ile esere atıf yapılmıştır.

Makaleye konu olan *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâle hakkında da benzer bir durum söz konusudur. Müellife ait risâlelerden müteşekkil diğer mecmualarda yer almayan bu risâlenin ismi ve müellife aidiyeti konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak müellif tarafından *Beyânü'l-makâsıd* risâlesinde *Sâz u Terâneye Dâir* risâlesine yapılan bir atıf, risâlenin müellife ait olduğunu bildiren önemli bir kayıt olarak kabul edilebilir:

“... *Lu‘b ve țarab ve terâneye dâir tahrîr olunan risâle-i mahşûşayı müțâla‘adan fehmlinacağı vech ile...*”²⁴

Yukarıdaki ifadede atıf yapılan risâlenin *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâle olduğunu gösteren ilk işaret, paragraf boyunca mezkûr risâlenin muhtevasına yer verilmesidir. Hüseyin Azmî Dede, ilgili risâlede ele aldığı konuların bir kısmını burada tekrar zikretmiştir. *Sâz u Terâneye Dâir* risâlesini Hüseyin Azmî Dede'ye nispet etmemize vesile olan bir diğer durum ise müellifin aynı üslup ve edilgen ifade biçimiyle kendisine ait diğer risâlelere de atıf yapmış olmasıdır ki *Beyânü'l-makâsıd*'da *Temyüzü'l-emreyn* risâlesi işaret edilerek, “*Bu mes‘ele meşiyetle irâde beynini temyüz için tahrîr olunan risâle-i mahşûşanıñ kalb-i hakâyık bahşinde fehmi eshel bir mişâl ile beyân olundu.*”²⁵ ifadelerine yer verilmiştir. Mecmuanın yalnızca Hüseyin Azmî Dede'ye ait risâlelerden oluşması, risâlelerde görülen ifade tarzı ve müellifin verilen örnekte görüldüğü şekilde kendini ima

²¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/134-35; Ergun, *Türk Şairleri*, II/643.

²² *Mecmua* (1932), varak 30b.

²³ Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*, 170.

²⁴ Arpaguş, *a.g.e.*, 156.

²⁵ Arpaguş, *a.g.e.*, 160.

eden edilgen bir üslupla risâleye atıf yapması *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâlenin Hüseyin Azmî Dede'ye ait olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.²⁶

3.2. Risâlenin Muhtevası

Mûsikî, h. III. yüzyıl itibariyle tasavvuf geleneğinin önemli bir unsuru hâline gelmiştir.²⁷ Bu gelenek içinde mûsikînin gelişiminde Mevlvî tarihinin rolü dikkat çekecek nispettedir. Mevlânâ mûsikîyi bir düşünce, ifade biçimi, tebliğ aracı ve eğitim metodu olarak görmektedir. Bunun sonucunda ilerleyen süreçte Mevlvîhaneler insan-ı kâmil yetiştiren mekânlar olmanın yanında konservatuvar vazifesini de icra etmiştir.²⁸ Hüseyin Azmî Dede'nin yaşam sürdüğü XIX. yüzyıl, diğer dinî mûsikî ve din dışı mûsikîde görülen durgunluğun aksine Mevlvî mûsikîsinin altın çağı olarak kabul edilmektedir.²⁹ Bu yüzyılda otuzun üzerinde Mevlvî ayini bestelenmiştir. Hüseyin Azmî Dede'nin gerek Gelibolu Mevlvîhanesi gerekse Kahire Mevlvîhanesi'ndeki meşihat vazifesi esnasında mûsikî ile ilgilendiği bilinmektedir.

Sâz u Terâneye Dâir isimli risâlenin telifinde o döneme kadar gelen mûsikî, semâ ve deverân tartışmalarının etkisi görülür. Özellikle XVII. yüzyılda alevlenen Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışması sürecinde öne çıkan³⁰ mûsikî bahsi hakkında Osmanlı dönemi boyunca pek çok eser kaleme alınmıştır.³¹ Azmî Dede'nin risâlesi mûsikî konulu eserlerden müteşekkil bu silsileye eklenen bir halka olarak değerlendirilebilir. Ancak muhteva ve delillendirme açısından farklı bir yaklaşıma sahiptir. Müellif mûsikînin cevâzına yönelik kanaatini *Kur'ân-ı Kerîm* merkezinde "lehv" kavramı üzerine inşa eder. Lokman Suresi'nin 6. ayetinde "*Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlence vesilesi kılmak için kullanılan eğlendirici sözler*"³² anlamında zikredilen "lehve'l-hadîs" ifadesi müfessirlerin önemli bir kısmı tarafından mûsikî olarak değerlendirilmiş ve ayetin mûsikîyi haram kıldığı fikri bu müfessirlerce benimsenmiştir.³³ Hüseyin Azmî Dede ise "lehv" kelimesi ve bu

²⁶ Arpaguş makale olarak hazırladığı ilk *Beyânü'l-makâsîd* neşrinde *Sâz u Terâneye Dâir* risâlesine yapılan atıfla Rusûhî Dede İsmâil Ankaravî'ye (v.1631) ait *Hüccetü's-semâ* eserinin kast edilmiş olabileceği kanaatini paylaşmıştır. bkz. Safi Arpaguş, "Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü'l-Makâsîd Adlı Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2006): 80. Ancak aynı risâlenin daha sonra yapılan kitap neşrinde bu ihtimali zikretmemektedir. *Hüccetü's-semâ*, raks ve deverânın helal oluşunu, semân ve def çalmanın caiz oluşunu izah eden bir eserdir. bkz. Bayram Akdoğan, "Hüccetü's-Semâ Adlı Mûsikî Risâlesi ve Ankaravî İsmail b. Ahmed'in Mûsikî Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996): 479.

²⁷ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 168.

²⁸ Muhammed Yusuf Akbak, *Mevlana ve Mûsikî* (İstanbul: Rumi Yayınları, 2022), 241-42.

²⁹ Sadeddin Nüzhet Ergun, "Mevlana'nın Türk Şiiri ve Mûsikîsi Üzerindeki Tesirleri", *Konya Halkevi Kültür Dergisi* (1943), 112; Cinuçen Tanrıkorur, "Mevlevilikte Mûsikî", 3. *Millî Mevlana Kongresi Tebliğler*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları 1989), 114.

³⁰ İbrahim Baz, *Kadızâdeliler Sivasîler Tartışması* (Ankara: Otto, 2019), 132-45.

³¹ İsmail Rusûhî Ankaravî'nin *Hüccetü's-semâ* isimli eseri, Abdulahad Nuri'nin (ö. H. 1061 / M. 1651) *Risâle fi hakk-ı deverân-ı süfîyye* eseri, Müstakîmzâde'nin (ö. H. 1202 / M. 1788) *Makûlât-ı devriyye*'si bunlardan bazılarıdır. Bu eserlerde mûsikînin hükmü, semâ, raks, deveran, mûsikî aletlerinin çalınması gibi konular ele alınmıştır. Mûsikî hakkında aksi görüş beyan eden ulemada görüldüğü gibi cevâzını izah eden müelliflerin de ayet ve hadis temelli delillendirme yöntemini tercih ettikleri görülmektedir. Mûsikî ve semâ hakkında yazılmış risâlelerden bazıları hakkında tahlile yönelik yapılan çalışmalar mevcuttur. bkz. Akdoğan, "Hüccetü's-semâ Adlı Mûsikî Risâlesi ve Ankaravî İsmail b. Ahmed'in Mûsikî Anlayışı", 477-505; Safi Arpaguş, "Hüccetü's-semâ: XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mûsikî, Semâ ve Devran Hakkındaki Dinî Tartışmalar ve İsmâil Ankaravî'nin Semâ Müdâfaası", *Marîfe: Dinî Araştırmalar Dergisi*, VII/3 (2007): 369-399; Mustafa Demirci, "Makûlât-ı Devriyye'de Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin'in Mûsikî ve Semâ Dâir Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2 (2014), 171-190.

³² Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 364.

³³ Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, 24-26.

kelime kökünden türemiş “ilhâ” fiilinin geçtiği diğer ayetleri³⁴ de telmihle meseleye yaklaşır. Azmî Dede mûsikî olarak değerlendirilen “lehv” kavramının Allah’ı anmaktan, ibadetten alıkoyma tahsisiyle haram olarak nitelendirilebileceğini savunur. Ona göre Allah’ı anmaktan alıkoymayan mûsikî için böyle bir niteleme yapmak uygun değildir. Hüseyin Azmî Dede, Cuma Suresi sonunda zikredildiği şekliyle cuma namazı mukabilinde ticaret ve lehvin tercih edilmesine yönelik tenkitin bu bağlama uygun düştüğünü ifade etmektedir. “Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür.”³⁵ lafzında ticaret ve lehv aynı konumda zikredilmiştir. Hüseyin Azmî Dede, ticaretin ve lehvin Allah’ı anmaktan alıkoyma yönüyle burada mezkûr olduğunu belirtmekte, genel bir hüküm olarak ticaretin caiz oluşu gibi “lehv” yani mûsikînin de caiz olduğunu aşağıdaki ifadelerle savunmaktadır:

“İbâdetden alıkonulan lehviyyâtda çalgı âletleriniñ çalınmasına ve diñlenmesine aħbâb ile muşâhabet daħi dâhil olduğından ibâdetden alıkoymadıkça naşşan ticâret ile müsâvî olan lehviyyât ihtiyârî işlerden olmağla diyânetden esâret kaçd olunmadıkça kalblere feraħ virmek için çalgınıñ men’ine hüküm olunamaz.”³⁶

Hüseyin Azmî Dede’nin konuyla ilgili hadis-i şerifleri değerlendirirken sergilediği yaklaşım, lehv kavramına yönelik tahliliyle benzerlik göstermektedir. Azmî Dede, Sahîh-i Buhârî’de yer alan ve nikâh ilanı esnasında def çalmanın caiz oluşuna delil gösterilen hadis-i şerifi (Buhârî, “Nikah”, 49) değerlendirirken de diyanete taalluku olan ve olmayan meseleler ayrımını yapmıştır. Hüseyin Azmî Dede hadis-i şerifte nikâh ilanında def çalmaya yönelik cevâzın zikredilmesinin hikmetini dinle ilgili bir mesele olmasıyla açıklar. Ona göre burada cevâzın zikredilmesi, nikâha hasredilmek amacıyla değil diyanete taalluku olan bir meselede dahi mûsikînin caiz oluşunu vurgulamak gayesiyledir. Müellif, dinî meselelerle ilgili olmayan durumlarda bireylerin fâil-i muhtar olacağı yani özgür tercihlerine göre davranabileceği kanaatine sahiptir:

“Buhârî’deki hadîs-i şerîfde çalgı âletleriniñ çalınmasına diñlenmesine dâir olan cevâzıñ nikâh’i lānında zıkr olunması diyânet işlerindeki cevâzıñ nikâhlar için iktizâsını beyândır. Diyânete ta’alluķı olmayan işlerde herkes fâ’il-i muhtâr olup ferâhlanmak için daħi beyân olunması hiçbir vakit nehy olunmasını istilzâm itmez.”³⁷

Hüseyin Azmî Dede, bu yaklaşımla genel bir kaide olarak mûsikî icra etmenin ve dinlemenin caiz olduğu düşüncesini savunur. Azmî Dede bu kanaatini bir ayet ve hadis metni üzerine inşa etmiştir. Ancak mûsikînin hükmü konusunda farklı düşüncelere sahip olan alimlerin farklı ayet ve hadisleri delil olarak kullandığı bilinmektedir.³⁸ Bununla birlikte farklı din anlayışları saikiyle

³⁴ Müellife göre Nur Suresi 37. ayette yer alan “... Ticaretin de satımın da kendilerini Allah’ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâti vermekten alıkoymadığı... kişiler...”(Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 313.) ve Münafikun Suresi 9. ayette yer alan “Ey iman edenler! Mallarınız da çocuklarınız da sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın...”(Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 502.) ifadelerinde “ilhâ” fiilinin “alıkoyma” manası içermesi, mûsikî hakkında verilecek hükmün alıkoyma ve hususen ibadetten alıkoyma bağlamıyla değerlendirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

³⁵ Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 500.

³⁶ *Mecmua* (1932), varak 2b.

³⁷ *Mecmua*, varak 1b.

³⁸ Mûsikîyi haram kıldığı iddia edilen ayet ve hadisler, mûsikînin helal olduğuna delil sayılan ayet ve hadisler gibi başlıklarla konuyu ele alan çalışmalardan bazıları için bkz. Bayram Akdoğan, “İslam’da Mûsikînin Hükmü Konusunda İleri Sürülen Ayet ve Hadislerin Tahlili”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2009): 115-133; Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, 24-87.

ortaya çıkan görüşlerdeki ihtilaf bir tarafa bırakıldığında bugün bütüncül bakış açısıyla yapılan değerlendirmelerin -Hüseyin Azmî Dede'nin görüşüne paralel olarak- mûsikînin mübah oluşu neticesine ulaşacağı kanaati yaygındır.³⁹

Hüseyin Azmî Dede'nin mûsikî konusunda fikir beyan ettiği meselelerden biri de enstrüman kullanımınıdır. Mûsikî icrasında enstrümanların kullanımına dair bazı yasakların İslamiyet'in ilk zamanlarında uygulandığını kabul eden müellif, bu yasakların gayrimüslim adetlerine muhalefet etme gayesiyle konulduğunu düşünmektedir. Diğer dinlerin uygulamalarıyla yaşanabilecek karışıklıkları önlemek adına "muvakkat" olarak yani belli bir süre için uygulanan bu yasaklar, Azmî Dede'nin kanaatine göre karışma ihtimalinin yok olmasıyla ortadan kalkabilir, çünkü bu tür fiillerin "*nehîniñ sebebi zâil olduğda dîni ve ihtiyârî işlerde cevâzi sâbit olur.*"⁴⁰

Dinî referanslara dayanarak yaptığı açıklamaların yanı sıra Hüseyin Azmî Dede, insan fitratında mûsikîye olan yönelişi de değerlendirmiştir. Risâlede mûsikî dinlemek ve mûsikî aletlerini çalmak konusunda insanların mizaçlarının farklılığını dile getirmektedir. "*İnsânlardan her biriniñ neş'e verici âletlerden ba'zılarını çalmağ ve işitmek için rağbet itmek, ba'zılarında itmemek huşûşunda mizâcları bir değildir.*"⁴¹ ifadelerinde insanların farklı türlerde mûsikîden hoşlanabileceğini, farklı enstrümanları sevebileceğini ya da sevmeyeceğini ifade eden Azmî Dede; mûsikî konusunda insan iradesi ve ihtiyârın da rol oynadığını ifade etmiştir.

Risâlenin mûsikîden bahseden kısımlarının akabinde nerdeşir, satranç ve tavla gibi oyunların dinî açıdan değerlendirildiği görülür. Hüseyin Azmî Dede, bu tür oyunların para kazanma amacıyla oynanması durumunda kumar nev'inden kabul edileceğini belirtmektedir: "*...mağlûbdan para alınması iki tarafca muķâvele-i şifâhî merbûṭ olması yalnız tavlaya şâmil olmayup her dürlü oyunda da olduğundan kumâr nev'inden memnû'dur. Faķaṭ yalnız eğlenmek için olduğu taķdîrde memnû'ıyyetden müsteşnâdır.*"⁴² Azmî Dede yalnızca eğlenmek amacıyla bu tür oyunların oynanmasında bir sakınca olmadığını düşünmektedir.

3.3. Risâle Neşrinde Kullanılan Yöntem

- *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâlenin neşri öncesinde müellifin diğer risâleleri dil ve üslup açısından incelenmiş, özellikle *Beyânü'l-makâsıd* adlı risâle, bu risâleye atıf yapılması ve bu risâlenin muhtevasına değinilmesi yönüyle tetkik edilmiştir.

- Risâlenin tespit edilen tek nüshası 1932 tarihli mecmuada yer aldığı için yalnızca bu nüshadan istifade edilmiştir. Şahsi kütüphanede bulunması nedeniyle nüsha için rumuz takdir edilmemiş, makale içinde risâleye yapılan atıflarda kaynak ismi *Mecmua* olarak zikredilmiştir.

- Varak numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiş, ibarelerin tırnak içine alınması noktasında metne sadık kalınmıştır.

- Okunamayan kelimeler metin içinde fotoğraf olarak gösterilmiştir.

³⁹ Bayram Akdoğan, "Mûsikî ile İlgili Kırk Hadis ve Şerhi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2015): 43; Uludağ, *İslam Açısından Müzik ve Semâ*, 278.

⁴⁰ *Mecmua*, varak 2b.

⁴¹ *Mecmua*, varak 1b.

⁴² *Mecmua*, varak 3b.

- Neşirde klasik transkripsiyon sistemi uygulanırken yazı stili olarak Times New Roman fontu tercih edilmiştir.

- Transkripsiyonlu metin oluşturulurken eserin XIX. yüzyıl sonlarına ait olması durumuna binâen dönemin dil ve imla hususiyetleri göz önünde tutulmuştur.⁴³

3.4. Risâle Metni (Transkripsiyonlu Metin)

Sâz u Terâneye Dâir

[1^b] Diyânete ta'allukı olmayan inbisât ve neşât sebeblerinden ba'zılarının İslâmiyetiñ ilk zamânında men' idilmesi, ba'zı sebeblere mebnî o zamân için memnû' olanların muvaqqat kısmından olması iktizâsını red için ihtiyârî şeyleri men' itmege "vemâ yanıku 'ani'l-hevâ"⁴⁴ naşs-ı şerîfini söylemek lâzım gelmez.⁴⁵

İnsânlardan her biriniñ neş'e verici âletlerden ba'zılarını çalmağ ve işitmek için rağbet itmek, ba'zılarında itmemek huşuşunda mizâcları bir degildir. Neş'e viren "âlât-ı tarab" terkibinde "mizmâr" dâhil idilmesi ferâhlanmağ için icâb itdikce haş idenlere rağbetsizliği mücib degildir.

"Neqqâre" dañi böyledir. Buñârî'deki hadîs-i şerîfde çalgı âletleriniñ çalınmasına diñlenmesine dâir olan cevâzıñ nikâh i'lânında zikr olunması diyânet işlerindeki cevâzıñ nikâhlar için iktizâsını beyândır. Diyânete ta'allukı olmayan işlerde herkes fâ'il-i muhtâr olup ferâhlanmağ için dañi beyân olunması hiçbir vaqit nehy olunmasını istilzâm itmez.

Nikâh i'lânında câiz olmasının zikr idilmesi nikâhıñ dînî mes'elelerden olmasına mebnîdir. Yalnız nikâha haş idilmesini icâb etmez.

İbâdetden alıkonılan lehviyyâtda çalgı âletleriniñ çalınmasına ve diñlenmesine [2^b] aħbâb ile muşâhabet dañi dâhil olduğundan ibâdetden alıkoymadıkça naşsan ticâret ile müsâvî olan lehviyyât ihtiyârî işlerden olmağla diyânetden esâret kaşd olunmadıkça kalblere ferah virmek için çalgının men'ine hükm olunamaz. Hadîs-i şerîfde beyân olunan çalgı âletleri arasında mizmâr dañi dâhildir. Bu mizmarlardan kötü sesli bir nev'iniñ Hicâz'da bulunduğına yâñud hangi nev'inden olursa olsun kullanılması müslümân olmayanların arasında âdet olmasına mebnî dînî işlerde men'i bir müddet iktizâ itmek sebebi ile bir müddet nehy idilmesi ihtiyârî işlerde câiz görülmesine mâni' degildir.

Yine diyânet işlerinde câiz görülmeyen "neqqâre", "dümbek"iñ men' idilmesi taşınıñ davula beñzemesinden neş'et idüp bu da İslâmiyetiñ başlangıcında ğayr-i müslim âdeti zannolunmağ unudılınca kadar eski âdetlerden bir çok şey o zamânlar men' idilmiş idi. Bu da ihtiyâta mebnî idi. Mürûr-ı zamân ile bu men'e lüzüm kalmadığından mizmâr ve neqqâreniñ memnû' iyyeti muvaqqat bir zamân için nehy olunan kısımlardan olduğına kıyâsen nehyiniñ sebebi zâil olduğda dînî ve ihtiyârî işlerde cevâzı şâbit olur.

⁴³ Metin neşri konusunda faydalanılan kaynaklardan bazıları şunlardır: İsmail Ünver, "Çeviriyazıda İmla Birliği Üzerine Öneriler", *Turkish Studies*, 3/6 (2008): 1-46; M. Fatih Köksal, "Metin Neşrinin Ana Esasları", *TÜBAR*, 31 (2012): 179-209. Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2018).

⁴⁴ Necm, 53:3.

⁴⁵ Zîrâ bu naş ve kelâm-ı şerîf ancak fâhr-i âlem şallallahü 'aleyh ve sellem efendimiziñ zât-ı aħdesleri içündür. (müellifin notu)

‘Üd ve tanbūr ve emsāliniñ nehy idilmesi elbette ‘ibādetden alıkoymağ sebebinden hālī olmayup her ne kadar ‘ūd, k̄anūn ve rebāb eski ise de kemāniñ Rūm’da onuncu ‘aşırda zuhūrī ve ‘Arablarda ise ‘asr-ı hāzır içinde şüyū’ı [3b] hāiz-i ehemmiyyet olmayup hadīs-i şerīfe tanbūr ve kemāni da ‘ilāve şārihi bu noktaya dikkat itmemiştir. Tanbūr farazā kadīm olsun: ‘İbādetiñ oyundan ve ticāretten hayırlı olduğına dāir āyet-i kerīme nüzūlünüñ sebebi tefsīrlerde beyān olunduğı vecihle ‘ibādetden alıkoyan esbāb-ı ğafletten olan oyun gibi ticāret daħi böyledir. Bināen ‘aleyh ‘ibādet vakitlerinde memnū’iyyeti meşrū’ olup faķať ‘ibādet zamānlarında olmayan vakitlerde çalgı çalmağı ve diñlemegi men’ itmek diyānetden esāret ma’ nāsını kaşd itmelidir ki bu aşlā cāiz degildir.

Nerd ve nerdeşir Īrānda icād olunan kezālik şaŗranca şāh, ferz ve piyāde lūğatleri ile nerdde ya’nī tavlada çehār, yek... (ilā āħir) gibi lūğatler delālet ider. Müslim, Sünen-i Ebī Dāvūd, İbn-i Māce gibi hadīs kitāblarında “nerd, nerdeşir” lafzıyla zikr olunması Īrān oyunlarınıñ ‘Arab lisānında isimleri olmadığına delīldir. Eđer işidilmemiş olsa bile mağlūbdan para alınması iki tarafca muķāvele-i şifāhī merbūť olması yalnız tavlaya şāmil olmayup her dürlü oyunda da olduğundan ķumār nev’inden memnū’dur. Faķať yalnız eğlenmek için olduğı taķdīrde memnū’iyyetden müsteşnādır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarikatların önemli bir kısmında görüldüğü üzere Mevlevîlikte mûsikî, mevcut kültürel yapının önemli bir parçasıdır. Hüseyin Azmî Dede na’t ve ayin icraları gibi bu kültür içinde önemli kabul edilen mûsikî unsurlarının aktarımına vesile olmuş, sonraki dönemde Mevlevî tarikatının önemli simalarından olacak zâtların mûsikî eğitimine katkı sağlamış bir mûsikîşinâstır. Hüseyin Azmî Dede mûsikî hakkındaki kanaatlerini *Sâz u Terâneye Dâir* adlı risâlede ifade etmektedir. Mûsikînin caiz olduğu yönündeki görüşünün temelinde müntesibi bulunduğu Mevlevîliğin tesirinden söz edilebilir.

Hüseyin Azmî Dede, risâleyi bazı temel prensipler üzerine bina etmiştir. Bunlardan ilki, hakkında dinen kesin hüküm bulunmayan konularda insanların farklı tercihlerde bulunmasında mizaç farklılıklarının rol oynamasıdır ki mûsikî böyle bir konudur. Azmî Dede, mûsikînin icrasında, dinlenilmesinde, mûsikî ile ilgilenme ya da ilgilenmeme tercihinde insan mizacının etkisinden söz etmiştir. Müellifin bir diğer temel prensibi, “zamanın ve şartların değişmesiyle hükümlerin değişebilmesi” kaidesidir. Hususen mûsikî ve enstrüman kullanımına dair İslamın ilk yıllarında çeşitli sebeplerle hoş karşılanmayan davranışların bu sebeplerin ortadan kalkmasıyla caiz olabileceğini ifade eder.

Hüseyin Azmî Dede mûsikî konusunda İslam dininin temel kaynaklarını referans gösterirken İbādetin lehv ve ticarettten hayırlı olduğunu bildiren ayeti zikretmiş ve mûsikî karşılığında kullanılan lehv kavramının ticaretle mûsavi bir şekilde ibadetten alıkoyma tahsisi olmadıkça haram olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmiştir. Bu kanaati onun bir diğer prensibini göstermektedir ki Azmî Dede’ye göre ayetlerin manalarını umuma ya da bir hususa göre değerlendirirken dikkatli olunmalıdır. Delil gösterdiği hadis-i şerif konusunda da benzer bir açıklama yapar.

Hüseyin Azmî Dede’nin *Sâz u Terâneye Dâir* risâlesinde mûsikînin cevazı hakkında delillendirme açısından kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkün

görünmemektedir. Azmî Dede düşüncesini bir ayet ve bir hadis metni üzerinde temellendirmiş, seçmeci bir delillendirme yöntemi benimsemiştir. Tefsirlerde konuyla ilişkilendirilen diğer ayetleri ve hadis literatüründe yer alan diğer rivayetleri değerlendirmedeği anlaşılmaktadır.

Hüseyin Azmî Dede, risâlenin yalnızca bir paragrafında oyun konusuna değinmiştir. Satranç ve tavla örneğini zikretmekle birlikte bu tür oyunların bahis amacıyla oynanması durumunda caiz olmadığını, sadece eğlenmek maksatlı oyunların ise bu durumdan müstesna olduğunu ifade etmektedir. Risâle genelinde Azmî Dede, İslam dini tarafından yasaklanan davranışların, yasaklanma sebepleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Mûsikî, enstrüman kullanımı ve oyunlar hakkında zikredilen yasakların belirli şartlar ve zaman için söz konusu olduğu ve genele hamledilemeyeceği kanaati risâlenin temel muhtevasını oluşturmaktadır.

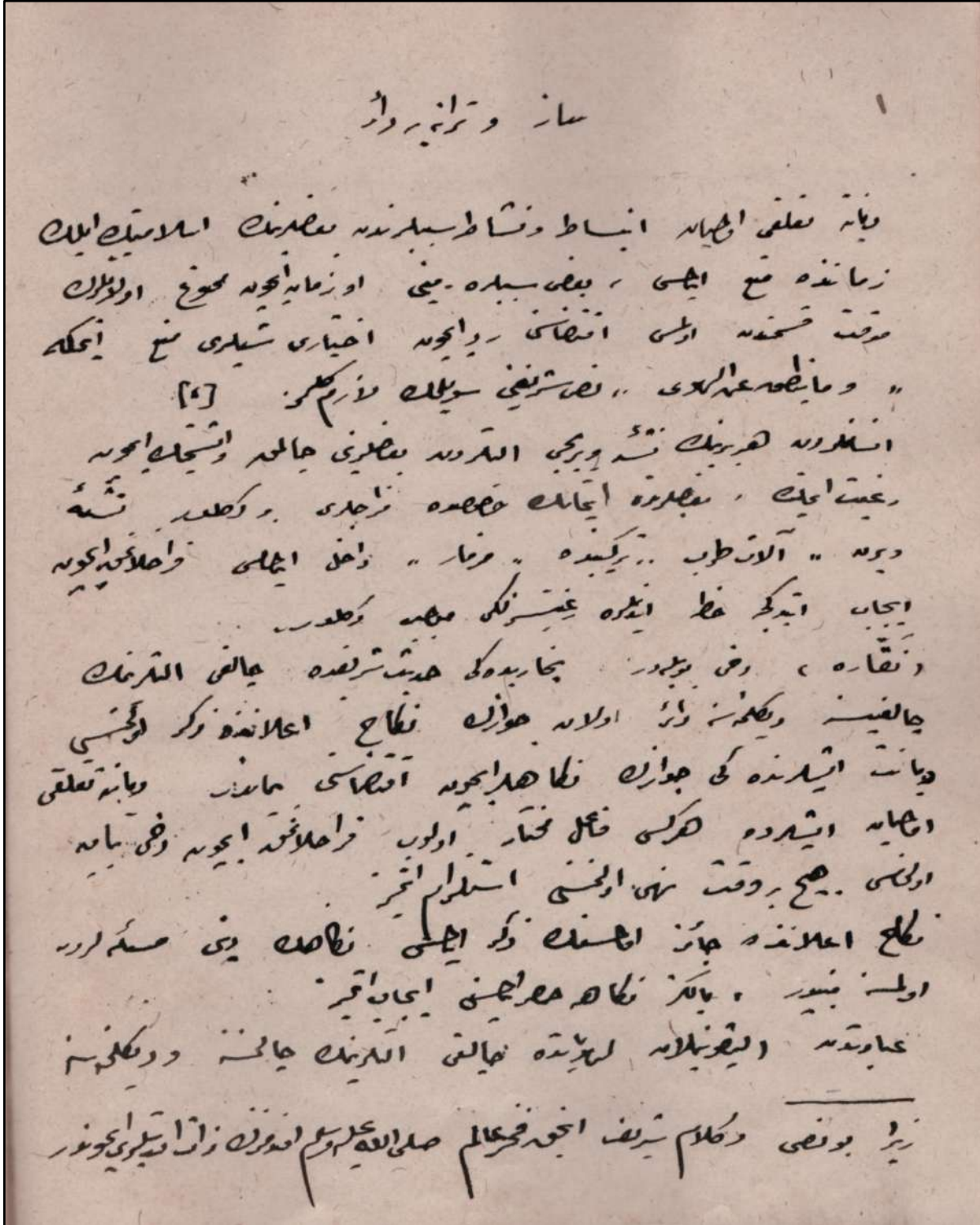
Kaynakça

- Akbak, Muhammed Yusuf. *Mevlana ve Mûsikî*. İstanbul: Rumi Yayınları, 2022.
- Akdoğan, Bayram. “Hüccetü’s-Semâ Adlı Mûsikî Risâlesi ve Ankaravî İsmail b. Ahmed’in Mûsikî Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996): 477-505.
- Akdoğan, Bayram. “İslam’da Mûsikînin Hükümü Konusunda İleri Sürülen Ayet ve Hadislerin Tahlili”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2009): 109-136.
- Akdoğan, Bayram. “Mûsikî ile İlgili Kırk Hadis ve Şerhi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2015): 1-45.
- Arpaguş, Safî. “Hüccetü’s-Semâ: XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mûsikî, Semâ ve Devran Hakkındaki Dinî Tartışmalar ve İsmâil Ankaravî’nin Semâ Müdâfaası”. *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, VII/3 (2007): 369-399.
- Arpaguş, Safî. *Hüseyin Azmî Dede, Hâl Tercümesi ve Risâleleri*. İstanbul: İfav Yay., 2014.
- Arpaguş, Safî. “Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü’l-Makâsıd Adlı Risâlesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2006): 67-100.
- Baz, İbrahim. *Kadızedeler Sivasiler Tartışması*. Ankara: Otto, 2019.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, 3 c., İstanbul: Matbaa-i Amire, 1915.
- Demirci, Mustafa. “Makûlât-ı Devriyye’de Müstakîmzâde Süleyman Sa’deddîn’in Mûsikî ve Semâa Dâir Görüşleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 2 (2014): 171-190.
- Duru, Rıza. *Mevlevîname*. 2 c. İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. “Mevlana’nın Türk Şiiri ve Mûsikîsi Üzerindeki Tesirleri”. *Konya Halkevi Kültür Dergisi*, (1943): 110-112.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Mûsikîsi Antolojisi*. 2 c. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Şairleri*. 4 c. İstanbul, ty.
- Erişen Yazıcı, Gülgün. *Ahmed Celaleddin Dede Şiir Defteri*. Konya: Dizgi Ofset Matbaacılık, 2009.
- Fatin Davud Efendi. *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eşâr*. İstanbul: İstihkam Alayları Litografya Tezgahı, 1271/1853.
- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kafi Dönmez, ve Sadrettin Gümüş. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Köksal, M. Fatih Köksal. "Metin Neşrinin Ana Esasları", *TÜBAR*, 31 (2012): 179-209.
- Küçük, Sezai. *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- Osmanzâde Hüseyin Vassâf. *Sefîne-i Evliyâ*. Haz. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz. 5 c. İstanbul: Kitabevi Yay., 2011.
- Özcan, Nuri. "Nakşî Mustafa Dede". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006). 334-335.
- Tanrıkorur, Cinuçen. "Mevlevîlikte Mûsikî". 3. *Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları (1989): 111-115.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Açısından Müzik ve Semâ*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Ünver, İsmail. "Çeviriyazıda İmla Birliğı Üzerine Öneriler", *Turkish Studies*, 3/6 (2008): 1-46.
- Yakıt, İsmail. "Mevlevîlikte ve Mevlevîhanelerde Ebced Hesabının Rolü". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1996): 31-41.
- Yazıcı, Gülgün. "Gelibolu Kahire İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2 (2009): 207-222.
- Yazıcı, Gülgün. "Hüseyin Azmi Dede". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Erişim 09 Ağustos 2023. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azmi-huseyin-azmi-dede>
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2018.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XIX. yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

EKLER

Ek 1. Risâle (Orijinal Metin)

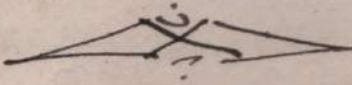

Görsel Unsur 1: 1b numaralı varak

٢
ا جواب ایہ صاحب دنی و اعدا اولورجا جابده اللعومجی ، نصایحارت
ایله صاری اولایه لایوت اختیار اولورده اولفده ریاضتده (اسارت)
وقده اولورجی قلمده فرج ورمیک آجوبه جالفیک نمنه حکم اولورده
هدیه شریفده بیله اولورده جالفی اللام اده سده (غزوات) دخی اولورده
بو غزواتلرده کوتوسسه بر نوعک مجازده بولونجه ، بوز هفاده
نوعده اولورکه اولورده قوللیمسی مسکانه اولمایدن اده سده عادت
ایله بنی دنی اولورده منی بر مدت اقصا اتمک سی ایله بر
مدت من ایسی اختیاری اولورده جائز کولونجه مانع وکدر -
نه ریایت اولورده جائز کولماید « تقاره ، دویم لک ، ش
منع ایسی طایفک اولورده بکزه منده نقات ایرون بورد اسلامیک
باشلاخنده « فخر مسلم » عادت ظهر اولورده احکامه : ارنورجی قدر اسک
عادتده بر جوده سی اوزماند منج ایله ایسی : بورد اختیاط منی لری
مور زمانه ایله بوضد لرضم قالمیقجا فرما و تقاره منک منوعخی موقده
بر زمانه ایچوبه نه اولورده مسکوره اولورده قاساً ، نهینک سی زائل
اولورده دنی و اختیار اولورده جوارنی ثابت اولور -
عود و طهور و احسانک من ایسی ایله عبارتده ایفرجه سینه
خالی اولورده هر قدر عود ، قاقوه و رباب الکاتبه ده کمانک
رویده اتیجی کلورده ظهوری و عود ایله هر جافرا ایچده شیعی

Görsel Unsur 2: 2b numaralı varak

۴
 هاتر اهیت ایلون حدیث سرفه طهور و کانی ده علاوه شاهی بر تقی
 وقت انجامند . طهور فرضا قدیم الوسوه : عادتک
 « اولونده و تجارتده خیرلی اولونده » راز است کرم نزد لطف سبی
 تقبلرده باید اولونده رجوع عبادتده ایتمانه اسباب عقلمونه
 اولونده اولونده کبی تجارت و هی یولم و . نایله عادت و قدرنده
 مجموعی مشروع اولون فقا عبادت زمامنده اوطانده وقتورده
 چالغی چالغی و دیکه که شیخ ایدک و یاعده اسارت بفسانی فقد ایتلرکم
 بو اصلا جائز دیکه .
 « نورد و نورد شیر » ایزنده ایجاد اولونده ، کذک شکرخنده : شاه
 نوز پیاده نعلنه ایل نوردوه یعنی طاولوده : عیلام . نیک ... الخ
 کبی نعلر و طلال ایل . مسلم . سنده ای داود ، ابن ماجه کبی
 حدیث کتابنده (نورد ، نورد شیر) تقطیه ذکر اولونسی ایزانه اولوننده
 عرب ساغده اسلری اولونده و یلد . اسم ایستلله اولونده
 (مغلوب) ده یاره الهای ایک طرفه مقارنله سگله تربط اولونسی
 مانده طاولویه سال اولونده هر دورلو اولوننده ده اولوننده
 قمار نوعنده مجموعده : فقا مانده اکلند اجموم اولوننده
 تقدیره مجموعنده مشنا و .

Görsel Unsur 3: 3b numaralı varak

Ek 2. Őeyhin Stüdyo Portresi

Görsel Unsur 4: Fotoğrafçılar Royer ve Aufiere tarafından çekilmiş ve “Őeyhin Stüdyo Portresi” şeklinde adlandırılmıştır. Hüseyin Azmî Dede’nin portre fotoğrafı hakkında detaylı bilgi için bkz. Rıza Duru, *Mevlevîname* c. 1, (İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015), 165.

Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İstanbul’unda Bebek Bakımı *Baby Care during Ottoman Istanbul in the Process of Modernization*

Gül Hanım Göktaş Cengiz*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Süleyman Demirel Üniversitesi
hanimgoktas@sdu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5647-7818

Başvuru / Submitted:

21 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

14 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1363906

Atıf/Citation:

Cengiz, G. H. G. “Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İstanbul’unda Bebek Bakımı”, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 287-316.

Benzerlik / Similarity: 24

Öz

Dönüşüm çağı, en uzun yüzyıl gibi farklı ifadelerle betimlenen 19. yüzyıl Osmanlı’da her alanda çağdaş Avrupa merkezi odaklı değişimlerin dönemidir. Yüzyılın sonlarında değişim merkezinde toplumun en küçük bireyleri çocuklar bulunmaktadır. Dinsel ve kültürel çeşitliliğin merkezi başkent İstanbul onların hayatında doğum, beslenme ve bakım aşamalarının geleneksellik ile yeniliklerin harmanlanarak hissedildiği yerin başlangıcıdır. Çalışmanın amacı, şüphesiz çağdaş devletlerde olduğu gibi Osmanlı İstanbul’unda çocuk ölümlerinin çoğunluğunu oluşturan 0-2 yaş grubunun beslenme ve bakım planını incelemektir. Alanında uzman hekimlerce kaleme alınan özellikle Besim Ömer’in bebek bakım kılavuzları araştırmanın başlıca kaynaklarıdır. Yine dönem değişimleri ve yansımalarının yakından izlendiği çoğunlukla kadın, çocuk dergi ve gazeteleri, hatıratlardan gereğince faydalanılmıştır. Bu kaynaklarda ağırlıkta kadın yazarların çağdaş bebek bakım yöntemlerine dair bilgi ve tecrübelerini aktarması hem cinslerini etkileme noktasında ilgi çekici bir ayrıntıdır. Bu çerçevede anne sütü temelli beslenme, sterilize edilen hayvan sütleri, çağdaş beslenme bakım araç-gereçleriyle bebek bakım yöntemlerinin ne kadarının Osmanlı evlerinde uygulandığı merak konusudur. Bir taraftan savaşlar ve sonuçları itibarıyla son derece yoğun ve yorgun yıllar geçiren Osmanlı’nın diğer taraftan yaşadığı insan kayıplarını sağlıklı yenidoğan dünyaya getirme ve hayat kalitesini artırma noktasında bebek bakım yöntemlerini geliştirmeye çalışması çağdaş tıbbın nimetlerinden faydalanması oldukça dikkate değer hususlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, bebek, beslenme, bakım, değişim.

Abstract

The 19th century, which is described with different expressions such as the longest century, is the period of contemporary European center-oriented changes in every field in the Ottoman Empire. At the end of the century, children are the smallest members of the society at the center of change. The capital city of Istanbul, the center of religious and cultural diversity, is the beginning of the place where birth, nutrition and care stages are felt by blending tradition and innovation in their lives. The aim of the study is to examine the nutrition and care plan of the 0-2 age group, which undoubtedly constitutes the majority of child deaths in Ottoman Istanbul, as in its contemporary states. Especially Besim Ömer's baby care guides, written by specialist physicians in the field, are the main sources of the research. Again, mostly women's and children's magazines and newspapers, and memoirs, where the changes and reflections of the period are followed closely, have been used appropriately. It is an interesting detail in terms of affecting both genders that women writers mostly convey their knowledge and experience about contemporary baby care methods in these sources. In this context, it is a matter of curiosity how much of breast milk-based feeding, sterilized animal milk, modern nutritional care equipment and baby care methods were applied in Ottoman homes. It is quite remarkable that the Ottoman Empire, which had extremely intense and tired years due to wars and their results, on the other hand, tried to develop baby care methods in order to bring healthy newborns to the world and increase the quality of life, benefiting from the blessings of contemporary medicine.

Keywords: Ottoman, baby, nutrition, care, changing.

Giriş

Doğum her dönemde tüm toplumlarda kadınları uğraştıran bir mesele olurken; bu konudaki uzmanlaşmaya rağmen geleneksel yöntemleri sürdüren tecrübeli kadınların etkinliğini sürdürmesiyle varlığını devam ettirmiştir. Heywood, zor doğumlar için “*forseps*” kullanan erkek ebelerin 18. yüzyılda görünürlüklerini ifade ederken genel itibariyle bebeklerin çoğunun “*cicianne*” denilen evli ve yaşça büyük çocuklu kadınlarca doğurtulduğunu belirtmiştir.¹ Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısında evde alaylı ebelerce yapılan doğumlar devam ettirilirken, diplomalı ebelerin yüzyılın sonlarına doğru en azından Dersaadet bazında yaygınlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır.² Evlerinin kapısında “*şehadetnameli kabile*” yazan bir bölümünü teçhizatlı bir muayenehane olarak kullanan bu kişiler acil durumlarda buradan alınıp “*ellerini kaynamış su, asitfenikli sabun, tırnak fırçası ile yıkayıp alkolden geçirerek etüvden geçirilen doğum çantası eşliğinde*” bebekleri dünyaya getirmişlerdir.³ Ancak halkın çoğunluğu yıllarca benimsedikleri alaylı ebelerce yaptırılan evdeki doğumdan vazgeçecek gibi değildi. Çünkü onlara göre 1892’de açılan çağdaş tıbbın teçhizatıyla donatılan Viladethane’de doğum yapmak olağan dışı bir durumdu.⁴

“*İmparatorluğun en uzun yüzyılı*” olarak bilinen 19. yüzyıl Osmanlı’da geleneksellik ile yenileşme unsurlarının harmanlandığı çoğu zaman bir arada yürüdüğü dönemdir ve bu durum çocuk bakımına da yansımıştır. Mesela doğumu yaptırılan ebe tarafından ancak bağırdıktan sonra göbeği kesilen bebek,⁵ vücut âzâları kontrol edildikten sonra ılık suyla banyo ettirilmiştir. Sonrasında çeşitli pamuklu bez ve tülbentten oluşan içine çörek otu serpilip özenle hazırlanan kibleye doğru asılıp hazır edilen nazar ve kundak takımı ile giydirilmiştir.⁶ Avrupa’da bazı bebeklerin bu aşamada nefeslerini kontrol için körük kullanılmış, yine bağışıklığı güçlendirmek için mesela Rusya’da sıcak ve arkasından soğuk suya bandırma Moskova’da buzda ve karda yuvarlama âdeti uygulanmıştır.⁷ Osmanlı’da bu konuda fazlaca korumacı bir tutum hâkim olurken yenidoğanların sıcak tutulması

¹ Almanya ve Danimarka’da profesyonel ebelik 13. yüzyıla kadar gitse de bunlar ciciannelerin gölgesinde kalmışlardır. Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı’da Çocukluğun Tarihi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 59-61.

² 1827’de askerî modern tıp eğitimi vermek için açılan Mekteb-i Tıbbiye, 1839’da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne olarak yurtdışından çeşitli uzmanların eğitim verdiği, kamu sağlığı alanında çeşitli uzmanların yetiştirildiği kurum hâline gelmiştir. Burada 1842’den itibaren cerrahî öğrencilerine ebelik eğitimi vermeye başlanmış, öğrenciler yabancı hocalardan ders almış ve yurtdışı deneyimi edinmişlerdir. Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, (Ankara 2004), 4.

³ Ebe hanımın evdeki muayenehane odası şöyle tasvir edilir: “kahverengi muşamba kaplı bir divan, duvarda çerçevelenmiş bir diploma, Besim Ömer Paşa’nın hastanedeki ebe namzedi(adayı) hanımlarla beraber ameliyat esnasında çıkartılmış fotoğrafı göze çarpar. Hatta evde havagazı ve terkos suyu tesisatı mevcuttur.” Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy.), 5-8.

⁴ Karay’ın anılarında durum şöyle özetlenir: Doğumlar hâlâ evdedir çünkü hastanede doğurmak abes gelir. “Avrupa’da hastanede doğuruyorlar, doğan çocukları, doğuran anaları bir araya koyuyorlar birşeycikler olmuyor.” Diğer diyalogda “Ben anamızdan gördüğüm gibi yaparım, insan durup dururken gidip hastanede doğurur mu? Bu ne münasebetsizlik, ne züppelik!” Karay, a.g.e., 8. 23 Aralık 1912’deki Nevhiz’in doğumu evde bir ebe ile tecrübeli komşu ve akrabalar eşliğinde gerçekleşmiştir. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz’in Günlüğü*, (İstanbul: YKY Yayınları, 2008), 13-14.

⁵ “*Habl-i sürrevisi*” denilen bu durum önemlidir, göbek bağı keskin bir makasla dört parmak yukarıdan kesilmelidir.” Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329, 2-3.

⁶ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 20-21. Karay, a.g.e., 8.

⁷ Heywood, a.g.e., 62.

gerektiği vurgulanarak kışın doğan çocukların daha çok soğuktan ölme sebebi üzerinde durulmuştur.⁸

Yenidoğanın ağlayabilmesinin önemi üzerinde uzmanlar ısrarla durmuşlardır. Anne rahminde alışmış olduğu hava ile doğduğunda teneffüs ettiği ortam arasındaki fark oldukça fazlalaştığından bebeğin bağırmasıyla o sıcaklık ve alışma sürecinin vücutça oluşturulduğunu belirtmişlerdir. Osmanlı'da yıllardır doğumdan hemen sonra uygulanan tuzlama âdetinin aynı gayeyi güttüğü anlaşılır. Terakki-i Muhadderat dergisinde “*Yeni Doğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat*” başlığıyla bilimsel yazılar kaleme alan Doktor Veli Bey, anne karnından yeni çıkan bebekteki mekonyum veya “*çocuk sakızı*” olarak tabir edilen sıvıdan, faydalarından bahsetmiştir.⁹ Buna göre yenidoğanların doğduklarında anne karnından gelen bu koruyucu tabaka ile mümkünse 3-4 gün durması onu dışarıdaki zararlı havaya karşı koruyabilir. Bu sebeple ilk banyonun şiddetle ovmadan, sabun ve rakı kullanmadan yaptırılması elzemdir. Yıkandıktan sonra kuru ve ılık beze sarılan bebek, korunaklı olan en az 4-5 en fazla 10-12 güne düşmesi beklenen göbek bağı ile yaşamına devam eder.¹⁰

19. yüzyıla kadar Avrupa ve Osmanlı'da eşgüdümlü olarak çocuk bakımı konusunda geleneksel yöntemler nesilden nesile aktarılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında yenileşmeler ile birlikte ebeveynler, doktorlar ve çocuk yetiştirme konusunda meraklı kişilerden tavsiye almaya başlamışlardır. Özellikle 1880 ve 1890'larda yetkinleşen tıp biliminin insan sağlığına dair müdahaleleri eğitime dayalı yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Pasteur'un mikropların hastalığa neden olduğu teorisi sayesinde dezenfeksiyon ve antiseptikler yoluyla mikropların çoğalmasını engellemeyi öğrenen hekimler, annelere etkili tavsiyelerde bulunmaya başlamışlardır. İnek sütünü kaynatmak, beslenme aletlerini temiz tutmak, beslenmeden önce elleri yıkamak gibi öneriler bu dönemden itibaren “*sağlıklı bebek yetiştirme kılavuzları*”na yansımıştır.¹¹

Refik Halid'in “*Şüphe yok ki bu devirde çocuk bakımı İstanbul'da yeni bir yola girmiştir.*”¹² dediği II. Abdülhamid döneminde çocuk sağlığı ile ilgili gelişmeler Osmanlı'da hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk çocuk hastanesi 5 Haziran 1899'da açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde yetişen aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilk pediatri hekimlerini meydana getiren uzmanlar yurt dışında eğitim alarak açılan bu hastanede çocuk hasta tedavi etmişler, kitaplar ve bakım kılavuzları yayımlamışlardır.¹³ Hekim Louis Pasteur ile yapılan görüşmeler üzerine, Fransa sıhhiye müfettiş muavini Hekim Andr Chantemesse bakteriyoloji çalışmaları için Dersaadet'e gelmiştir. 1893'te Bakteriyoloji laboratuvarının kurulması ile halk sağlığı alanında önlemler alınmıştır. Doğum ve

⁸ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287, 4. Hayriye, “Çocuk Bakmak”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye'l ahir 1286, 7-8.

⁹ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287, 3-4.

¹⁰ Doktor Veli Bey'e göre, yenidoğanların göbek bağı durumlarından ne zaman öldükleri teşhis edilebilir. Göbek bağı kuruyorsa, çocuğun diri doğup sonradan öldüğü; bağı kurumamışsa cansız doğduğu veya doğumu esnasında öldüğü hükmolunabilir. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

¹¹ Heywood, a.g.e., 86.

¹² Karay, a.g.e., 15.

¹³ Alan Duben-Cem Behar, *İstanbul Haneleri 1880-1940*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 249.

çocuk sağlığı konusunda dönemin ilk hekimlerinden Besim Ömer,¹⁴ Paris'te hekim Budin'in yanında kaldığı süredeki tecrübelerine dayanarak yenidoğan muayanehanesi açmıştır. Burada bebeklerin gelişimini yakından takip edip annelere beslenme ve bakım eğitimi vermeyi, sütü yetmeyenlere takviye pastörize süt sağlamayı planlamıştır. Açtırmış olduğu sıhî süt müessesesi ile taze ve muayene edilmiş sütlerin memleketin her köşesine yayılmasını amaçlamıştır.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süreli yayınlardan özellikle çocuk ve kadın dergilerinde çocuk bakımı ve sağlığı hakkında yazılar kaleme alınmıştır. Çalışmada yararlanılan ve toplumun reflekslerinin yakından izlendiği bu dergilerde genellikle "*Hıfz-ı sıhhat*" başlığı altında sağlıklı çocuk büyütme rehberi niteliğindeki yazılar, salgınlardan kaçınma yolları ve kayda değer son gelişmeler verilmiştir. Yazılar çocuk hekimi, bebek bakımında uzman kişiler veya tecrübeli kadınlarca kaleme alınmıştır. Konuya dair Tercüman-ı Hakikat'te "*Hıfz-ı sıhhat*" başlığına ve verdiği bilgilerin önemine atıfta bulunularak "*Şu serlevhamızın ne demek olduğu anlaşılıyor. Sıhhat ve afiyeti saklamak ve muhafaza etmek demektir. Bu bir ilimdir. Hem de en güzel ilimlerden birisidir. Zira sıhhati muhafaza ederek hasta olmamanın yolunu gösterir.*" denmiştir. Tercüman-ı Hakikat yazarı Mazhar ile Mümeyyiz gazetesi yazarı Sâdi, bir insanın sağlığına en çok dikkat etmesi gereken zaman olarak erken çocukluk yıllarını işaret etmişler, 10 yaşına kadarki sürenin üzerinde önemle durmuşlardır. Bu süreçte, iyi bir beslenme, teşekkürlü bir bakım, düzenli fiziksel hareketlerin kaliteli bir ömür için vazgeçilmez unsurlar olduğu noktasında anlaşmışlardır.¹⁶

Genellikle dergiler kadınlığı annelik ile ilişkilendirdiklerinden bu görevi onların hakkıyla yerine getirebilmeleri için hamilelikten doğuma, bebek bakım yöntemlerine, terbiye ve eğitime kadar her süreci onlara rehber niteliğinde sayfalarında paylaşmışlardır. Paylaşılan konular çağdaş tıbbın gerektirdiği yöndedir ve halktaki bilinçlenmeyi göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nde dönem basını yanında tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kızlara küçük yaşta mektepte sağlık bilgisi, çocuk yetiştirme ve diğer ev işleri hakkında dersler verilmiştir.¹⁷ "*Kadın ne derece malumatlı olursa onun âgûş-ı terbiyyetinde büyüyecek çocuk o kadar âli terbiye görür... Kadınlar insanlığın*

¹⁴ 1862 yılı İstanbul'unda doğan Besim Ömer, 1885'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olmuştur. Aynı yıl Tabib Yüzbaşı rütbesiyle bir yandan Haydarpaşa Tatbikat Hastanesi'nde, Askerî hastanelerde çalışırken, diğer taraftan Mekteb-i Tıbbiye'de Ebelik Öğretim Görevlisi görevini yürütmüştür. Kadın doğum uzmanı, ebe eğitmeni olarak tanınsa da uzman çocuk hekimi, halka tıbbî ve sıhî bilgileri uygulayan, hastabakıcı ve aşıcıları yetiştiren bir hocadır. 1887'de Paris'e giden Ömer, 1891'de Modern Ebe Muallimi olarak Haseki Hastanesi'nde çalışmıştır. 1892'de ilk doğum kliniğini açtırmış, 1900'de kadın ve çocuk sağlığı alanında gösterdiği üstün başarıdan Mirlivalığa yükselmiştir. Osmanlı topraklarında genel sağlık durumlarını korumak, idare edip geliştirmek amacıyla kurulan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye başkanlığında bulunmuştur. Hemşirelik ve hastabakıcılık teşkilatının yapılandırılması ve meslek olarak kurumsallaşmasında önemli mesafe katettirmiştir. Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra Hilâl-i Ahmet Cemiyeti faaliyetlerini canlandırmış, Kadınlar Heyetini kurmuştur. 1940 yılında vefat eden Akalın soyadını alan Besim Ömer, hayatı boyunca yönetime mesafeli olurken tıp alanındaki çalışmalara önderlik etmiş ve bu konuda Türkleri yurt dışındaki sayısız kongre ve konferanslarda temsil etmiştir. Sabahattin Ödemiş, "Besim Ömer (1862-1940)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013). Çalışmada Akalın'ın bebek bakım ve beslenmesine dair kaynakları yanında, kendisiyle birlikte dönemin şair, hekim, asker gibi kişilerin yazılarının bulunduğu 4 ciltlik Nevsâllerden yararlanılmıştır. İlk kapsamlı sağlık yıllığı şeklinde bahsedilen kaynak, istatistikî verilerin yanında kamu sağlığı hakkındaki gelişmeler ve tedbirlerden ayrıntılarıyla bahseder.

¹⁵ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322a), 252-255. Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322b), 12-13, 22-23. BOA., *DH.UMVM. (Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü)* 96/14.

¹⁶ Mazhar, "Hıfz-ı Sıhhat", *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 1, 12 Şevval 1296, 2. Sadi, "Makale-yi Ahlâkiyye", *Mümeyyiz*, Sayı 7, 9 Receb 1286, 4.

¹⁷ Cüneyd Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk", *Türkler Ansiklopedisi*, 14, (Ankara 2002), 46-48.

annesidir. Bunların terbiye ve tahsili bir kavmin saadetini temsil eder..." düşüncelerinin hakim olduğu aydınlar, açılan darü'l-muallimat, kız sanayi mektebi, kızlara mahsus rüşdiyeler ve ibtidaiyeler ile gelecek üzerinde etkin olacak kadınların eğitileceğini vurgulamışlardır. Böylece iyi bir eş ve anne olmanın yanında iyi bir vatandaş olacağı savunulan kızlara okulda verilen söz konusu derslerin sayılarının arttırılması istenmiştir.¹⁸ Bu dönemde ortaya çıkan "*mütefekkir kadın aydın kitlesi*" ebeveynlik ve ev işleri konusundaki yardımcı konferansları çeşitli yardım cemiyetleri vasıtasıyla da yürütmüşlerdir.¹⁹ Yüzyılın sonlarına doğru basının bu konuya fazlaca eğilmesiyle çocuk bakımı ve ev işlerinden uzaklaşmak isteyen bir kitle ortaya çıkmıştır. Kimileri kızların konumlarına göre bu konuda eğitilmeleri gerektiğini savunurken, kimileri de ısrarla varlıklı aile kızlarının da hizmetçi yanında çocukları ile kendilerinin ilgilenmesi gerektiğini savunmuşlardır.²⁰ Çünkü Osmanlı kadınları Avrupa'dakinin aksine zorunlu çalışma hayatı ile çocuklarını bakıcı ve mürebbiyeye terk etmemişlerdir. Âdeta moda hükmünü aldığından çocuk bakımı, ev temizliği ve yemek için ayrı hizmetçi tutmuşlardır.²¹ Bu sebeple aydınlar hizmetçi tutulacaksa bile eğitimini tamamlayan genç kızların ev idaresi ve çocuk bakımı konusunda bilgili ve tutarlı bir neslin yetişmesine yardımcı olacağını beklemektedir. Burada "*donanımlı bir anne ve eş ailenin temelinde yer almaktadır*" vurgusu hâkimdir.²² Kadınların tahsili aileye zarar vermeden bu kurumu tamamen destekleyici, aile ve toplum huzurunu sağlama doğrultusunda olmalıdır. Kadının görevi ailede düzeni temin etmek, çocukların talim ve terbiyesi ile uğraşmaktır. İlim ve terbiye gören bir kadın kocası ile daha iyi anlaşabileceği gibi çocuklarını da donanımlı bir şekilde yetiştirir. Kadınların

¹⁸ "Tahdis-i Nimet, Tayin-i Meslek", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 1, 10 Rebiyü'l-evvel 1313, 2-3. "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 22, 26 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2. "Hanım Kızlarımız Okusunlar", *Çocuk Bağçesi*, Sayı 1, 25 Rebiyü'l-ahir 1323, 5-8. "Kızlarımızı Düşünelim", *Çocuk Bağçesi*, Sayı 22, 25 Rebiyü'l-ahir 1323, 6. "Kızların Tahsili ve Çocuk Büyütmek", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 8 Cemâziye'l-ahir 1313, 1-2.

¹⁹ Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 265-325.

²⁰ "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 2", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 21, 23 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2. "Aile, İhtar, Ev İdaresi", *Âile*, Sayı 1, 17 Cemâziye'l-ahir 1297, 2-9. "Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 4", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 24, 4 Cemâziye'l-âhir 1313, 3. Şemseddin Samî, "Çocukları Kadınlardan Ayırmak", *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 35.

²¹ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 1991), 227-228,230. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd Üzerindeki Hukuk Vezâifi*, (İstanbul 1317), 104-105,174-175.

²² Şemseddin Samî, *Kadınlar*, 2.Tab'ı, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1311), 6,12,18,20-21. Dönemin basınında konu sıklıkla vurgulanmıştır. Mine Erbulmuş, "Bir Çocuk ve Kadın Dergisi Olarak Ayine (1875-1876): Osmanlı Eğitim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019), 38-39. "...Selânik'teki benât-ı İslâmiye'nin meziyeti bundan ibaret kalmayıp, kendi cihâzlarını işlemekle de sa'y ve gayretlerini göstermektedirler. Ne kadar zengin olursa olsun cihâzı başkasına işlettirilmiş bir kız umûm nazarında tembel sayılır. 15-16 yaşına kadar hanım kızlar ilim ve marifetle beraber kadınlık da öğrenerek hayat-ı bakirânelerini geçirirler, hata denilecek bir şey varsa o da burada kızların tez gelin edilerek o esaslı tahsillerin yarım bırakılmasıdır! Tabi bu hata ebeveyne aittir! Şu kadar ki Selânik benâtının zekâ ve gayretlerinde itâatleri kadar çok olduğundan 14 yaşındaki bir kız öğrendiğini unutmadığı gibi zevcelik vazifesi de biliyor, validelik makamını hakkıyla ihrâz ediyor. Bura ahâlisi ekseriya ticaretle meşgul olduklarından genç zevceler lüzumu takdirinde (eğer çocukları müteaddid olup birine sütnine tutmaya mecburiyet görünmüş ve bir hizmetçiye de ihtiyaç hissetmiş ise) aşçıyı savarak matbahlarına kendileri nezâret etmekle bu yüzden olsun zevcelerinin masrafını taklile sa'y ediyorlar! İşlerinden daha fakir olanlar el işi dikiş gibi şeylerle çalışıp çabalayarak kazandıklarını idare-i beytiyelerine sarf etmekle erkeklerine muavenet ediyorlar. Bunlar az meziyet midir?...." Emine Semiye, "Selânik Terakki Mektebi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 172, 16 Rebiyü'l-evvel 1316, 1-2. Örnekler için bkz. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 2, 26 Zilkâde 1297, 11. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 3, 3 Zilhicce 1297, 21. G. Avni, "Kadınlara Hizmet", *Bağçe*, Sayı 4, 10 Zilhicce 1297, 30. Hamiyet Zehra, "Bir İslâm Kadınındaki Zekâ", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 7 Rebiyü'l-âhir 1313, 5-6.

eğitim görmeleri onları "zevceliğe, anneliğe ve aile reiselğine, hane müdireliğine" hazırlar ve yardımcı olur.²³

Çalışmada dönem değişimlerinin yakından takip edildiği toplumdaki yansımaların izlenebildiği süreli yayınlardan, -ağırlıkta kadın ve çocuk dergilerinden-, hatıratlardan, hekimlerin yazdığı bebek bakım kılavuzu ve çocuk sağlığına dair eserlerden faydalanılmıştır. Aslında gazete ve dergilerde kaleme alınan yazılar da hekimler ve alanında uzman kişilerce yazılmıştır. Amaç sağlıklı bir nesil yetiştirmektir. Bu gaye etrafında geleneksel yöntemlerin yanında çağdaş tıbbın nimetlerinden faydalanıp en azından çocuk gelişiminde kritik 2 yaşı atlatabilmek üzerinde durulmaktadır. Burada en azından beslenme ve bakımdan kaynaklı kayıpları azaltmak konusunda uzmanlar hemfikirdirler. Bu sebeple çalışma bahsi geçen kaynaklar doğrultusunda Osmanlı çağdaşlaşmasında çocuk gelişimindeki bu ilk evrenin aşamalarını irdelemeyi amaçlamıştır.

1. Bakımın Önemli Merhalesi Beslenme

1.1. Anne Sütü

"Analık vazifesi, vezâif-i medeniyenin esasıdır. Kadınlık analıkta tekemmül eder." denilerek çocuk büyütme ve onu terbiye etme meselesinde annelere büyük sorumluluk yüklenmiştir. Ahmed Rıza, bu konuda "dünyada ana kalbinin, ana sütünün yerini tutacak bir şey yoktur" derken, Şemseddin Sami, çocuğun doğup büyüme evresinde annesiyle olan bağına şu satırlarla çok güzel özetlemiştir:

"Kadın, insanın her sinnde, her vakit ve halde muhtaç olduğu bir melce ve cemiyet-i beşeriye efradını birbirlerine rapteder bir rabitadır. İnsan dokuz ay bir validenin rahminde durup onun kanyla beslendikten ve onun hayatıyla yaşadıkdan sonra dünyaya gelir gelmez o valide-i müşfikenin memesine asılır; hiçbir şey bilmediği, kendini bile tanımadığı halde validesini bilir ve tanır; fark u temyize muktedir olup söylemeye başladığı vakit en evvel "anne" sözünü söylemeyi öğrenir; yürümeye başladığında birinci işi validesinin yanından ayrılmayıp o nereye giderse arkasından gitmektir. Pederi de validesi gibi båd-ı hayat ise de çocuk, ancak pederine olan ihtiyacını anlamaya muktedir olacak bir sinne vasil olduktan sonra kendisini sevmeye başlar; validesinin muhabbeti ise içtiği sütle beraber kanına hulul eder."²⁴

Hukukçular, çocukların erken çocuklukta duygusal ve fiziksel olarak annelerine daha fazla ihtiyaç duyduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle kadınlar boşanma veya eşlerini kaybetmeleri durumunda erkek çocuklarını 7, kız çocuklarını 9 yaşına kadar yanlarında tutma hakkına sahiptirler. Buna hıdâne hakkı denmiştir.²⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde "sagîr", "sagîre" şeklinde ifade edilen çocukluk iki döneme ayrılmıştır. Doğumu takip eden ve bizim de araştırma konumuzun bir dönemini oluşturan ilk 7 yaş çocukluğun gayri mümeyyiz çağını oluşturmuştur. Çocuklar bu yaş aralığında iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek ve kendilerine bakabilecek fiziksel ve zihinsel olgunluğa sahip değildirler. Bu nedenle çocukların yaşamlarının ilk birkaç yılını anneleri başta olmak üzere kadınların himayesinde geçirmelerine büyük özen gösterilmiştir.²⁶

²³ "Kızların Tahsili...Mütalââ 3", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1-2. "Kadınların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 1", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 20, 19 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.

²⁴ Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet, Kadın*, Üçüncü Cüz, (Paris 1324), 43-44. Şemseddin Sami, a.g.e., 11-12.

²⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 135,137. Ali Bardakoğlu, "Hıdâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 17, (İstanbul 1998), 467-471. Judith E. Tucker, "Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye'si ve Filistin'inde İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Editör Madeline C. Zılfi, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 235.

²⁶ M. Akif Aydın, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, (İstanbul 1993), 361-363.

Osmanlı kadınlarında her kesim ve dönem için hâkim olan düşünce evlilikten sonra çocuk sahibi olmak ve analık vazifesini kusursuz yerine getirmektir. Halide Edib bu durumu "*iki sene müddetle tek derdim ana olamamaktı. Yirmiden evvel bünyemin ana olmaya müsait olmadığını söyledikleri zaman, iki yıl ayları ve günleri saydım, durdum. Garip olarak bazı kadınlar için ana olamamak, bazıları için de ana olmak saadetini geçen hiçbir şey yoktur.*" şeklinde ifade etmiştir. Hatta üvey oğluna karşı da analık vazifesi yapması gerektiğini düşünen Edib, onunla oyun oynama ihtiyacı hissetmiştir.²⁷

Annenin doğurduktan sonra bebeğine karşı ilk görevi onu beslemesi ve temel bakımlarını karşılamasıdır. İşte burada dönemin uzmanlarının hemfikir oldukları husus, bebeğin anne sütü yoksa tutulacak sütanne sütü o da bulunamıyorsa hayvan sütü almasıdır. Buradaki esas vurgu, bebeğe gelişimsel açıdan en uygun olan ilk 6 ay sütle mümkünse anne sütüyle besleme yöntemidir.²⁸ Anne sütünün olamadığı çeşitli durumlarda sütnine veya sütanne devreye girebilir.²⁹

Avrupa'da sütanne başlangıçta lüks bir yaşam tarzında yer bulurken, 18 ve 19. yüzyılda sanayileşme ve hızlı kentleşme ile zenginler için soyluluğun göstergesi, alt toplumsal tabakalar içinse bir zorunluluk haline gelmiştir.³⁰ Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki gibi çalışma zorunluluğu olmasa da sağlık sebebiyle sütanne tutulmuştur. Çünkü "*afiyette olan bir annenin yavrusunu sütiyle beslemesi mukaddes bir vazife*"ydi. Pek çok anne gibi bu şekilde düşünen Şair Nigar, Münir'i 14 ay kadar emzirip zayıf düşünce sonrası için mecburen sütnine almıştır.³¹ Fakat bunun yanında "*kübera haremleri*"nde anne sağlıklı olsa da bebek beslemede alternatif yöntem olarak sütanne tutma geleneği vardır.³² Genel anlamda bakıldığında Avrupa'daki sütanne aksine 19. yüzyıl Osmanlı dönem aydınlarının anıları sütninelerinin güzel hatıralarıyla doludur. Hatta bebek bakımında anne sütünün en kıymetli alternatifidir ve el üstünde tutulur.³³

²⁷ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, (İstanbul: Can Yayınları, 2011), 163,161.

²⁸ İbni Sina, bebeğin daha doğmadan alışkın olduğu anne kanına en çok benzeyen ve ona en faydalı besinin anne sütü olduğunu söyler. Murat Yurdakök, *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, (Ankara: Öztürk Matbaası, 1984), 31. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 4 Zilhicce 1317, 3-4. "Hıfz-ı Sıhhatin Lüzumlu Bir Bâbı:Süt Vermek, Sütnineler", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 29, 22 Cemaziye'l-ahir 1313, 2-3. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309b), 5-6. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, (İstanbul: Şir Mürettibiye Matbaası, 1303), 8-9. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320a), 51, 66, 47-48. Bebeğin hazım olayını bir bardağa koyduğu maya ve pıhtılaşması deneyi ile anlatan Ömer, midedeki sütün pıhtılaşp hazmolunduğunu söyler. Ona göre, insan sütü gayet "*refik ve hafif parçalardan ibaret olmak ve kıvamsız bir pelte teşkil etmek üzere bir nevi pıhtı hasıl eder.*" Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314a), 9-10,14,17.

²⁹ Yurdakök, a.g.e., 31. Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320b), 127. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 22. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 5-6. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal...Nasihat*, 13. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 79. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yâhüd Ebeveyne Yâdigâr*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b), 194-198. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 9-29 Kanun-ı evvel 1320, 48, 762. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 3-4.

³⁰ Orhan Okay, a.g.e., 227-228,230. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd...Vezâîfi*, 104-105,174-175.

³¹ Şair Nigar Binti Osman, *Hayatımın Hikayesi*, (İstanbul: Ekin Basımevi, 1959), 18.

³² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, Cilt I, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 25-26. Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd...Vezâîfi*, 169. Orhan Okay, a.g.e., 227-228. Karay, a.g.e., 15.

³³ Gül Hanım Cengiz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Çocuk Beslenmesinde Yaygın Bir Gelenek:Sütannelik ya da Sütninelik", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37/2, (2020):7-8.

Resim 1: Yarım kundaklı bebeği emziren kadın. Kaynak: Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.18.

Önemine binaen hemen her kaynakta sütnininde bulunması gereken ruhsal ve fiziksel özellikler üzerinde dikkatle durulmuştur. 20 ile 30 yaş arasında hekim kontrolünden geçirilen hem fizîken hem ruhen sağlıklı olduğuna inanılan sütninelerin emzireceği çocukla yaşıttaş çocuğu olması aranılan temel özelliklerindendir. Bir nevi sütnün besleyiciliği bu şekilde ölçülürken, yapılan muayenelerle bazı sütnanne ve bebek uyumunun sağlanamadığı görülmüştür.³⁴ Bu konuda babası Ahmet Nedim Servet Tör tarafından kaleme alınan 20. yüzyılın başlarına ait Nevhîz'in büyümesine dair anılarda, annesinin çiçek hastalığına yakalanması sonrası uzun süren sütnanne arayışları verilebilecek en iyi örnektir. Sütnine temininde tam bir kurumsallaşma olmadığından zor bulunan kadınlar, ailevi veya

³⁴ Cengiz, a.g.m., 9-11. Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329, 4. Sütnine ilânı için bkz. “Sinni 35’ten noksan ve sütü dahi 4 ve nihayet 5 aylık olmak üzere sütnanalığa gitmeyi murad eyleyen olursa Üsküdar’da Eski Hamam’da mahalle bekçisi Tiryaki Mehmed Ağa’ya müracaat eylemesi...” “İlân”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 27, 19 Zilkade 1286, 1. “...Çünkü 20 yaşından aşağı olanların sütü şekeri az, azotlu maddesi ile yağı çok olur. Âdetâ manda sütüne benzer. 35 yaşından ziyâde olanların dahi sütünde mevâdd-ı gıdâiye azdır. Suyun mikdârı ziyadedir...” Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329, 4. Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, 129-130. “Sütnine İntihabı”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 13, 13 Cemaziye’l-ahir 1286, 4. Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 36, 7 Safer 1287, 4. “Sütninide”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 41, 10-13 Teşrin-i evvel 1321, 1. “Sütninide”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 42, 616.

hastalık gibi zorunlu sebeplerle ayrılırken Nevhîz, bu süreçte çeşitli hazım ve beslenme problemleri yaşamıştır.³⁵

Halk dilinde anneden gelen ilk süte “ağız” denilmekte ve Avrupa’dakinin aksine Osmanlı’da fazlaca besleyici olduğuna inanılmaktadır.³⁶ Heywood bu konuda geleneksel olarak Avrupa’da ilk gelen sütün kötülüğü düşünüldüğünden bebeğin bu aşamada başka bir kadının sütü veya şekerli şarapla beslendiğini aksi ispatlanana kadar ilk gelen sütün yararlarının bilinemediğini söylemiştir.³⁷ Osmanlı kadını ise, sütün gelmesi 10-12 saati bulunca bebeğe tadımlık şekerli su veya bal vermiştir. Bunda bebeğin sağlıksal açıdan uzun süren açlık krizi ile günümüzdeki gibi “sarılık” olma ihtimalini göz önünde bulundurmuş olsa gerektir.³⁸ Bebeğin memeden kaynaklı beslenememesi durumunda kahve kaşığı, emzik ve “meme” denen günümüzdeki biberon alternatifi araç-gereçler denenmiştir. Fakat genel anlamda bu beslenme araç-gereçleri Osmanlı bebeğinin bakım planına 6-7 aydan sonra dahil edilmiştir.³⁹ Daha ilk aylardan itibaren uzmanlar, gelişimsel açıdan anne sütünün doğru planlamanın önemi üzerinde durmuşlardır. Aksi halde bebekte hazım ve mide problemleri veya yeterli beslenememe sorunları ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hekimler tam anlamıyla boşaltılmış her memede 3-4 saatlik döngüyü esas kabul edip, geceleri bu sürenin gelişime göre uzatılabileceğini vurgulamışlardır.⁴⁰

Sütü veren kadının beslenmesi düzenli program dahilindedir. Fazla kilolu olmaması, dengeli beslenmesi tavsiye edilen kadına bolca su, tahin helvası, çorba, bal, ciğer, mercimek, patates, badem, arpa suyu gibi süt arttıran besinler önerilmektedir. Yapay mamalar yenice çıksa bile çocuğun sağlığı açısından anne sütünün besleyiciliğinin tartışılmaz önde olduğu 19. yüzyılın sonları “sütü çekme” veya “süt kesilmesi” tabiri halk arasında yaygındır. Bu sebeple annenin isteği hem fiziken hem ruhen mümkün olduğunca yerine getirilir, fakat kontrol şarttır.⁴¹

³⁵ Aktaran Cengiz, a.g.m., 17-20.

³⁶ “Tabî‘at çocuğa birinci gidâ olmak bağırsakların sâtihlarını temizleyerek kuvve-i ‘uzviyyesini uyandırmak için vâlide memelerinden süt gelinceye kadar, rengi sarı, lüzûcetli bir mâyi‘ tahsis etmiştir ki lisân-ı ‘avâmda buna “ağız” denir. Çocuğa bundan vermek fâ‘idedir”. “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 5, 8 Nisan 1329, 4. “Hıfz-ı Sıhhatin Lüzümlü...Sütineler”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3.

³⁷ Heywood, a.g.e., 83.

³⁸ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4. Sarılık olunca çocuk erkekse “dişi kasnı”, erkekse “erkek kasnı” denilen ilaç suda eritilerek burun deliklerine ve dudaklarına sürülür. Ara sıra meme aralarında tülbent içinde badem ezmesi emzirtilir. Musahipzade Celal, a.g.e., 22.

³⁹ Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü’l-ahir 1286, 6-7. “Hıfz-ı Sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4. Bazen çocuğa zayıflıktan annesinin sütünü kaşıkla vermek gerekir. Annenin meme başları küçükse, büyük bir çocuğa emzirtmelidir veya eczanelerde satılan âletlere mürâcaat edilmelidir. “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, 4.

⁴⁰ Bergüzar, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329, 4. “Çocuğun alacağı süt miktarı gram olarak hesaplanmıştır. Köylü kadınların yaptıkları gibi memeyi daimî sûrette çocuğun ağzında bırakmak câ‘iz olmadığı gibi iş ile uğraşmış çocuğu aç bırakmak da câ‘iz değildir. Bu gibi hâller mazarârâtı mücibtir. Birincisinde çocuk fesâd-ı mi‘deye uğrar, ikincisinde sütün su kısmını emer.” Fahrünnisa Galip, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 7, 10 Nisan 1329, 4. Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, 2-3.

⁴¹ “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7. Sennur Sezer-Adnan Özyalçınar, *Bir Zamanların İstanbulu*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005), 233-234. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329, 4. Tör, a.g.e., 116. Cengiz, a.g.m., 19-20. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 80. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 17. Doktor Besim Ömer, *Tabî-i Etfâl...Yadigâr*, 194-198.

1.2. Hayvan Sütü

Anne sütü alamayan yenidoğanlara alternatif olarak hayvan sütü verilmiştir. Keçi, eşek, kısrak, koyun, inek gibi hayvanların sütü arasından uzmanlarca besin değeri yüksek olduğu için tavsiye edilen eşek ve inek sütüdür. Bunlardan özellikle yağ oranı düşük şeker oranı fazla olan eşek sütü, anne sütüne en yakın kabul edilerek hekimler tarafından annelere önerilmiştir. Fakat daha fazla temin edilebilen, besin değeriyle tatmin olunan inek sütü, yenidoğanlara bu dönemde hem Avrupa hem Osmanlı toplumunda verilmiştir.⁴²

Resim 2-3:Bebeğin keçi memesinden beslenmesi. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer. *Tabib-i Etfâl yâhud Ebeveyne Yâdigâr*, s.302,199

Hayvan sütünün besin değerini kaybetmemesi ve daha fazla fayda sağlaması için uzmanlar verilme şekli üzerinde önemle durmuşlardır. Buna göre el değmeden, bekletilmeden veya herhangi bir işlemde geçirilmeden çocuğun direkt hayvan memesinden beslenmesi en faydalı yöntemdir.⁴³ Böyle verilemiyorsa 100-115°, 40-45 dakika kadar evde veya otokolav makinelerinde buhar tazyiki ile kaynatılıp bir defaya mahsus kapaklarca şişelenen sütler bir hafta içinde tüketilmelidir. Ta'kim etmek diye tabir edilen bu işlem günümüzde pastörize etmekle aynıdır ve sütü sterilize etme şeklidir.⁴⁴ Nitekim Karay, II. Abdülhamid döneminde sütnine tutamayanların “yavrularını emzikle besledik”lerinden ve sütü özel kaplarda pastörize etmenin yaygınlaştığından bahsetmiştir.⁴⁵

19. yüzyıl sonları Osmanlı’da bebeği besleme araç gereçlerinden “emzik” denilen biberonlar devreye girmiştir. İstanbul’da biberon kullanımı yaygınlaşmadan kadınların bebeklerini elle kaşık veya tülbent yardımıyla besledikleri anlaşılmıştır. “En iyi emzik, sade ve temizlenmesi en kolay

⁴² Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 66-68. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 17, 23-27. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 7-10. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 95-98. Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 11, 14 Nisan 1329, 4. “Hıfz-ı sihhât”, *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁴³ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 23. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 77. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 52-53. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 18-19. Besim Ömer Akalın, *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, (İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1936), 26,36,40. Doktor Besim Ömer, *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyat*, (İstanbul: Kanaat Matbaası,1339), 68. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 8-12.

⁴⁴ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 57. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 258. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 65-74. Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, (1322b), 19-22. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yahud Ebeveyne Yâdigâr*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b), 233-241. Gül Hanım Gökteş Cengiz, “Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022):26.

⁴⁵ Karay, a.g.e., 15.

olandır” diyen Hekim Besim Ömer eserlerinde, toprak desti biçimindeki, meme ucu takılan bardak, kalaydan sırcadan küçük şişe emziklerden bahsetmiştir.⁴⁶ Ucu meme başına benzeyen alt tarafı şişeden oluşan biberonu tavsiye ederken bu dönemde İstanbul hanımlarının kolay temizlenen ağzı geniş, kırmızı kauçuktan üretilen küçük tıpalı şişeyi kullandıklarını söylemiştir.⁴⁷

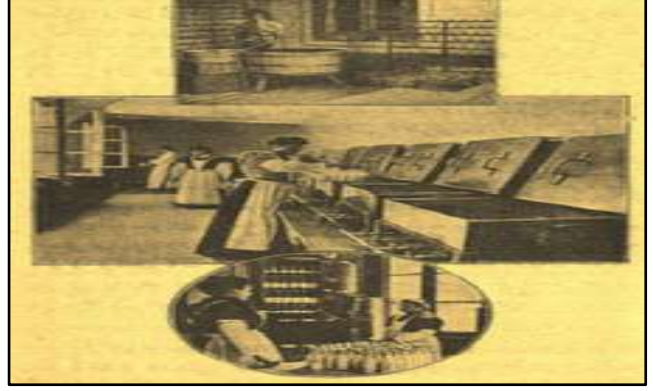
Resim 4: Kullanılması tavsiye edilen ve edilmeyen emzik. Kaynak: Doktor Besim Ömer, Çocuk Büyütmek, s.101.

Osmanlı Devleti'nde her sene binlerce çocuğun kötü süt ile beslenme sonucu atris hastalığı sebebiyle öldüğünü anlatan Besim Ömer, kayıpları azaltmak için ahaliye ucuz ve halis süt temin edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun için Şehremaneti ve Belediyelerce yetkilendirilen baytarların nezaretinde şehrin havadar uygun bir yerinde süthaneler kurulmalı, burada yetiştirilen inek ve eşeklerden düzenli süt alınıp pastörize edilmelidir. Nitekim Ömer, yurtdışında bazı köy ve kasabalarda süte ulaşımı kolaylaştırmak için süthaneler açıldığından ve eczanelerde pastörize süt satıldığından örneklerle bahsetmiştir.⁴⁸

⁴⁶ Aktaran Göktaş Cengiz, a.g.m., 35-37.

⁴⁷ Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 26-27. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfal...Yadigâr*, 205.

⁴⁸ Bu konuda Paris'te belediye meclisince çocuklara verilecek sütü inceleyen memur Muallim Budin, mikroptan uzak sütün fakir annelere ucuz veya ücretsiz verilmesiyle ilgili çalışmalar başlatmıştır. Fransa'da "Süt Damlası" veya "Süt Müessesesi-i Hayriyesi" adıyla kurulan hayrathanelerde fakirlere ücretsiz olarak taze, muayene edilmiş süt dağıtılmıştır. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 256-257. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 116,118.

Resim 5-6: İki farklı müessesedeki süt ta'kimi (pastörileştirme). **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, s.15,21.

Resim 7 ve 8: Süt ta'kimi (pastörileştirme). **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.86,88.

Besim Ömer'in bu isteği 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında gündemini korumuş ve arşiv belgelerine yansımıştır. 1917 yılı Osmanlı'da buhran dönemi olup büyük savaşların açtığı yaralara karşı çeşitli çarelerin arandığı bir dönemdir. Nüfusu arttırma meselesi tüm milletler gibi Osmanlı Devleti'nin de sorunu olup ilim adamlarınca düşünülen konudur. Bunun için bir taraftan doğumların teşviki, yenidoğanların sağlıklı yaşamasıyla ilgili şartların kaliteli hâle getirilmesi gerekirken diğer taraftan ölümlerinin önlenmesine karşı tedbirler alınmalıdır. Buna göre belgede, bebeklerin ölmesinin en belirgin sebebinin beslenme olduğu vurgulanarak, ilk evrede süt verilen bebeklere anne sütü alamadığında hayvan sütleri içirildiğinden bahsedilmiştir. "...bir müddetden beri memleketimizce de satılmakta olan sütlerin âdeta mahiyeti mechul sulara ne idüğü belirsiz biraz süt karıştırmak kabiliyetinden bir şey olmakla beraber.." çocukların hastalığına veya ölmesine sebeptir denilmiştir. 1914 yılında Sıhhiye meclisince müzakere edilen mesele Şehremanetine bildirilerek başkentte gereği kadar süthane kurulması, hayvanların sağlığı ile sütçülerin durumlarının kontrol edilerek sattıkları sütlerin muayene edilip dağıtılması istenmiştir. Böylece "etfalin ve süte muhtaç hastaların hakiki süt ile" beslenmeleri imkânı "taht-ı temine" alınacaktır.⁴⁹

Sütün daha kaliteli, içilebilir hâle getirilmesi, fazla kitleye ulaştırılması amacıyla pastörize yöntemi dışında süt soğutma makinelerinin Osmanlı Devleti'ne ithal edildiği tespit edilmiştir. Soğutma makineleri sütü uzun süre muhafaza etme çabası için yüzyılın sonları İstanbul'unda bazı özel şirketler tarafından getirilmiştir. 1879 tarihli bir arşiv belgesinde, bu türden özel tasarlanmış

⁴⁹ BOA., *DH.UMVM.96/14*.

bir makine buz kullanılmadan sütü soğuttuğu, hayvansı ve kötü kokuları yok ederek daha içilebilir hâle getirdiği şeklinde tanıtılmıştır. Fiyatı ise 20,25, 30 dolardır.⁵⁰

Y.PRK.TKM.00002.00054.001

Resim 9: Süt soğutma aleti. **Kaynak:**BOA., Y.PRK.TKM. (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği) 2/54.

Hekimler hayvan sütünü verirken tıpkı anne sütü gibi öğünlere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Yalnız burada verilme şekli dikkat çekicidir. Satıcıların süte su katması ile sokakta satılan sütlerin sağlıksızlığının tartışıldığı dönemde, bakım kılavuzlarında hayvan sütüne belli ölçüde su, şeker, bazen kaymak ve tuz ile anne sütüne yaklaştırarak bebeği besleme yönteminden bahsedilmiştir. Kaynaklarda “anneleştirilmiş süt” şeklinde geçen besin yine 3 saat döngü ile gündüz ağırlıklı olmak üzere tek başına veya anne sütü ile değişimli verilebilmiştir. 1 yaşına kadar bebeğin ortalama 1200-1300 gramdan fazla süt alamayacağını söyleyen Ömer, mide gelişimini ilk hafta 3, bir aylık iken 7, üç aylık iken 10 çorba kaşığı büyüklüğünde tasvir etmiştir.⁵¹

⁵⁰ BOA., Y.PRK.TKM.2/54.

⁵¹ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 48-51. Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, 4.

19. yüzyılın sonlarına doğru bebeğin beslenme planında süt dışında Avrupa'dan gelen eczanelerde satılan gıdalar yer almaya başlamıştır. Bunların yağı alınmış inek sütünden yapıldığı söz konusu döneme gelmeden 17.-18. yüzyılda bebeklerde gelişim bozukluğuna sebep olduğuna dair eleştiriler mevcuttur.⁵² Bunlara çok âşına olmayan Osmanlı hanımı-tıpkı Avrupa köylerindeki gibi-özellikle taşrada süt veremediği durumda yenidoğanına et suyu ile pişirilmiş ekmeğin içinden oluşan bulamaç vermiştir.⁵³ Bir nevi ek gıda dönemine erken başlamıştır. Erken aylarda verilen bulamaçlar çeşitli hazım sorunları ile sağlık sorunlarını beraberinde getirmiştir. Hazım sorunları için badem yağı, keten tohumu, sedef yağı sürmeyi âdet edinen Osmanlı kadınına bir grup âvâm takımı sütünün yetmediği “*ahkâmını kesince*” anne mecburen 5 aylıkken pirinç bulamacı veya “*çiğneme*” diye tabir edilen kendi lokmalarını vermiştir. Yine kolay hazım için sağ ve sol kolu çaprazına gelecek şekilde ayaklarla “*çeyrekleme*” metodu, rahatsızlık uzayınca kurşun döktürme gibi âdetler genelde bu dönemde uygulanır olmuştur.⁵⁴

Resim 10-11: Vakitsiz bulamaç ile beslenen bir çocuk. İyi beslenmeyen bir çocuk. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer. *Tabib-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, s.471,478

1.3. Sütten Kesme Ek Gıda ile Tanışma

19. yüzyılın ikinci yarısında genel anlamda bebek besleme yöntemlerine bakıldığında günümüzdeki ile aynı kalıpları taşıdığı görülmüştür. Uzmanların ilk 6 ayda süt üzerinde ısrar etmeleri dışında bundan sonraki ek gıda aşaması da büyük ölçüde benzerdir. Gelişimsel açıdan bitkisel ve hayvani gıdalar ile tanışan bebeğin bu süreci 6. ve 7. ayda başlar. Ancak Hekim Ömer'e göre, “*süt daha birçok zamanlar çocuğun başlıca gıdası olacaktır.*” Bu dönem memeden kesilme aşaması da olduğundan sürecin aşama aşama işlemesi üzerinde önemle durulmuştur.⁵⁵

⁵² Nevvare Şükran, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 13, 16 Nisan 1329, 4.

⁵³ Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 12, 12 Nisan 1329, 4. Avrupa'da bulamacın karşılığı “*panada*”dır. Yine Rus çiftçiler bebeklerine karabuğdaydan tahıl çorbası verirler. Heywood, a.g.e., 82-83.

⁵⁴ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Hazırlayan Ali Şükrü Çoruk, (İstanbul: Kitabevi, 2007), 6-7. Musahipzade Celal, a.g.e., 22. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7.

⁵⁵ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 9-10,13,15,66. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 69-70. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfâl...Nasihat*, 138-142. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl...Yadigâr*, 207-209. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4.

Resim 12: Süt içen çocuk. Kaynak: Doktor Besim Ömer, Memedeki Çocuklarda Vefeyat, s.34

Yeniden gebe kalma, sütün çekilmesi veya ebeveynin çocuğa daha iyi geleceğini düşündüğü kendince kuvvetli besinlere yönelmesi, yüzyılın ikinci yarısında uzmanların üzerinde sıklıkla durduğu “*vakitsiz memeden kesme*” sebepleridir. Burada önemli olan husus, anne sütü ile ek gıda takviyelerini orantılı bir şekilde zamanlamak, sütü azaltırken vücuda iyi gelen besinlerin çeşit ve miktarını arttırmaktır.⁵⁶ Öyle ki 7 veya 10 yaşına kadar öğünlerinin $\frac{1}{4}$ 'ünün süt ve süt ürünlerinden oluşması gerektiğine değinen Besim Ömer, özellikle Osmanlı'da süttan kesilen 12-16 aylık döneme kadar bu ürünleri daha yoğun vermeyi tavsiye etmiştir. 7 aylıktan itibaren “*sago, nayeko, sahleb ve sıklıkla ararot*” denilen nişastalar ile pirinç, arpa, yulaf ve mısır ununu süt, su, et suyu ile karıştırarak yapılan bulamaçlar bebeğe verilen başlıca ek gıdalardır. Yine kuru ekmek kabukları, süt, su, terayağı, tuz ile yapılan tirit ve paparalar bisküvi ile yumurta sarısı 10-12 aylık bebeğe verilen besleyici ek gıdalardandır. Özellikle 1 yaştan sonra bulamaç ve çorbaların miktarı artırılırken yumurtanın tamamı öğüne eklenmiştir.⁵⁷ Burada Besim Ömer bebeklere buğday, arpa, yulaf unundan yapılp verilen ekmeklerdeki besleyiciliğe ayrıca dikkati çekmiştir. Buna göre ekmeklerdeki hububatın kabukları kepek ne kadar ayrıştırılırsa beyazlaşma miktarı o kadar artar ki tarihte devlet adamlarının bunu önleme çabalarına şahit olunmuştur. Bakım kılavuzlarında ise beyaz ekmeğin çocuklarda kemik hastalığına, sıskalığa sebep olduğu belirtilmiştir.⁵⁸

Osmanlı Devleti bebek beslenmesinde “*fitâm*” olarak tabir edilen süttan kesme döneminde annenin sağlığı ile birlikte bebeğin yaşı, cinsiyeti, sağlığı ve yerel gelenekler etkili olmuştur.

⁵⁶ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 66-67. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309a), 26-27. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfâl...Nasihât*, 138-142. Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl... Yadıgâr*, 207-209. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Meryem, “Süt Emen Çocuklara ve Emziren Kadınlara Dair Malumatır”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 7, 29 Rebiyü'l-ahir 1286, 7-8.

⁵⁷ Göktaş Cengiz, a.g.m., 28-29. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumatır”, 7-8. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁵⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 75-79.

Avrupa’da bu süreç 18-24 aya kadar uzarken, Osmanlı Devleti’nde uzmanların daha geç çekme çabalarına rağmen pratikte 18-24 ayı bulurken uygulamada 12-16 ay arasında değişmiştir. Bu dönemi bebeğin ağzındaki 8,10,16 dişin çıktığı döneme denk getirip uygunluğunu ölçenler de vardır.⁵⁹ Ayrıca kız çocuklarının erkeklere kıyasla daha erken süttten ayrıldığı anlaşılmıştır.⁶⁰

“İnsanlarca sevdiği mahrumiyet acılarının birincisi” şeklinde betimlenen memeden kesme sırasında bebeklerin rutinleri bozulduğundan huysuzlanmaları normaldir. Bu süreçte Osmanlı kadınları yine Avrupa’da olduğu gibi bebekte tiksinti uyandırma için göğüs uçlarına mürekkep, kömür tozu ile acı biber uygulamışlardır. Kendilerini bebekten uzaklaştırarak tamamen başka gıdalara yönelmesini sağlamaya çalışmışlardır.⁶¹ Eğer çocuğu bir sütnine emziriyorsa, ebeveynlerce âfiyyeler, hediyeler verilerek sabahın erken saatinde evine uğurlanmıştır. Zaman zaman evinde yoklanan sütninenin maddi manevi ihtiyaçları giderildikten sonra çocukla karşılaşmasına 4-5 ay sonra müsaade edilmiştir. Zira bundan sonra devam ettirilmesi gereken süt akrabalığı ilişkisi mevcuttur. Varlıklı ailelerde başka bakıcılar bu süreçte devreye girerken türlü gösteriler, eğlenceler ve oyuncaklarla çocuklar avutulmuşlardır.⁶²

Bolayır, her ne kadar bünye sağlamlığını annesini 4 yaşına kadar emmesine bağlasa da, hekimler erken süttten kesme kadar geç yaşlara kadar bebeğin sadece sütle beslenmesinin geri dönülemeyecek sağlık sorunlarına yol açabileceğini belirtmişlerdir.⁶³ Her işte olduğu gibi bu işte de denge çok önemlidir. İnsan vücudu için tıpkı günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda küçük yaşlardan itibaren dengeli beslenmeye önem verilerek yetkili makamlar ve sağlık ekiplerince elden gelen tedbirler alınmıştır.⁶⁴

1.4. “Diş Sürmesi” ve Katı Gıda Serüveni

Osmanlı’da çocuğun dişlerinin çıkması ve çoğalarak tamamlanma aşaması katı gıdaya geçme ve tamamen bu besinleri alması için ölçüt kabul edilmiştir. “Süt dişi” olarak ifade edilen toplamda 20’ye ulaşması gereken ilk dişler bebeğin beslenme aşamasında kriter olması dolayısıyla sağlığında önemli bir merhaledir. Gelişim aşamasına göre 2’şer veya 4’der çıkan dişlerin bir bebekte 24 aya geldiğinde tamamlanması beklenir.⁶⁵

⁵⁹ Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4. Duben ve Behar, a.g.e., 199. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 88. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsi, 1316), 294. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 145-150. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, 25.

⁶⁰ Heywood, a.g.e., 83-84. Musahipzade Celal, a.g.e., 24. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Duben ve Behar, a.g.e., 199. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumattır”, 7-8. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 3-4.

⁶¹ Musahipzade Celal, a.g.e., 24. Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, 4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7. Heywood, a.g.e., 84.

⁶² Sütnine giderken kaldığı odada terliğini bırakma âdeti vardır. Çünkü eski bir Osmanlı inancına göre, sütninenin haneyle bütün alakasını keserek gitmesi uğur sayılmaz. Ayrıca, çocuk erkek ise evlenme sırası geldiğinde ilk defa kız bakmaya, görüclüğe gidildiği vakit, sütnine hâlâ hayatta ise beraber alınır ve terliği o gün giymesi için hürmeten hanede saklanır. Allahtan hayırlı bir işin gerçekleşmesi beklendiği için, terliğin saklanmasına çok önem ve değer verilir. Abdülaziz Bey, a.g.e., 29-30.

⁶³ Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları*, (Hazırlayan M.K. Özgül), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991), 6. Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4.

⁶⁴ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 110-111. Tracy Hogg-Melinda Blau., *Bebek Bakım Sorunlarına Mucize Çözümler*, (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2008), 192-197.

⁶⁵ Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında...Muamelat”, 4. Meryem, “Süt Emen Çocuklara...Malumattır”, 7-8. Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 88. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1316), 294.

Osmanlı toplumunda anneler dişlerin çıkmasını kolaylaştırmak ve çocukların acısını az da olsa dindirebilmek için ellerine diş kaşıyıcılardan vermiştir. Bunlar çoğu zaman onun boynuna asılan fildişinden, kemikten halka veya oyuncak şeklinde olurken kimi zaman da kaynatılan hatmi çiçeğinden mini şifalı bir değnektir. Yine günümüzdeki gibi çocukların ellerine verilen ekmek kabuğu, havuç, pırasa gibi besinler bu görevi rahatça yerine getirmiştir.⁶⁶ Diş temizliğinde ise misvak, kömür tozu, kına yaprağı tozu öneriler arasındayken ne kadar uygulandığı merak konusudur.⁶⁷

Osmanlı geleneği olan “*diş buğdayı*” yüzyılın sonlarında çoğu evde coşkuyla tekrarlanmıştır. Süt dişlerin teker teker çıktığını gören aile buğdayı haşlayıp şeker, ceviz ile karıştırıp “*evlat yetiştirdim dişi çıktı ilan ve iftihar*”nı komşuları ile kutlamıştır.⁶⁸ Mesela ebeveynlerinin bu âdetten haberi olmadığı anlaşılan Nevhiz’e komşu sütninesi büyük bir tabak buğday kaynatarak getirmiştir. Ahmet Nedim Bey, âdeti ayrıntılarıyla şöyle kaleme almıştır:

“Biz yemek yerken gelen bu ta’âm-ı nevezhûra biraz toz şekeri biraz dövülmüş ceviz ilavesiyle kaşık çalarken, evde diğer odada sütninen seni büyükçe bir yaygının ortasına oturarak aynı buğdaydan ayırdığı bir miktarını senin başından aşağı dökmüş ve tepende kalan altı tanesini bir iğne ile beyaz ipliğe dizerek bunun kendi kendine dökülünceye kadar senin bir tarafına iştirilmesi tavsiyesiyle içeri göndermiş. Böyle yaparsa diğer dişlerin kolaylıkla çıkacağını ve bizim yediğimiz buğdayın içinde bir para saklı olduğundan, kimin kaşığına gelirse onun sana bir entari yapması lazım geleceğini söylemiştir.”⁶⁹

Âdet yerini buldu mu bilinmez ancak 9 aya kadar ağzında sadece 1 süt dişi bulunan Nevhiz’in diğer dişleri bundan sonra sırasıyla gelmeye başlamıştır. 15 aya geldiğinde 2 azı dişi çıkmaya başlayan Nevhiz’in toplamda 8 dişi bulunmakla ortalamayı uçtan yakaladığı anlaşılmıştır. Babasına göre durum tamamen sık sütnine değişiminden kaynaklıdır. Ancak hatırlanacak olursa Nevhiz’in dönemdeki diğer çocuklar gibi zayıf bünyeli doğmasının da bunda etkili olduğu düşünülmektedir.⁷⁰

Nice zorluk ve hastalık ile çıkan süt dişler yerini kalıcı dişlere bırakmadan –aslında hayat boyu dengeli beslenmek gerekirken sağlıklı, paketli, şekerli gıdalardan uzak durulmalıdır.⁷¹ II. Abdülhamid döneminde sütlü un çikolata ve bisküvi gibi yeni yeni “*frenk gıdaları*” başkente yer edinmeye başlamıştır. Daha önceki sütsüz çikolataların yerini “*kolonial, meunier*” markalı zenci çocuk resimli sütlü çikolatalar alırken; “*marie, petit beurre*” markalı bisküviler şimdilik İstanbul’un Aksaray yokuşundaki iki dükkânda mevcuttur.⁷² Bu gibi yapay besinler isimlerini yeni duyursa da Osmanlı hanımlarının çocuklarına kakao, çikolata, sütlü maltalı çikolata gibi bazı besinleri verdikleri anlaşılır. Şekeri belli oranda beslenme planına dahil eden hekimler, bu gibi gıdalarla fazlasını vermeyi kesinlikle tavsiye etmemişlerdir.⁷³

Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 145-150. Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, 25. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 743.

⁶⁶ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 83. Musahipzade Celal, a.g.e., 25. Heywood, a.g.e., 106.

⁶⁷ Emin Osman, “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dair Tedbir”, *Bağçe*, Sayı 32, 27 Cemâziye’l-ahir 1298, 254.

⁶⁸ Musahipzade Celal, a.g.e., 25. Sezer-Özyalçınar, a.g.e., 234.

⁶⁹ Tör, a.g.e., 119-120.

⁷⁰ Tör, a.g.e., 14-15, 114-115, 117, 136.

⁷¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 287-288.

⁷² Karay, a.g.e., 17.

⁷³ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 75, 83, 111-112. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 285, 360.

Dönemin bazı yazarları çocukluklarının sıkı beslenme rejiminden şikayet etmişlerdir. Adıvar, anılarında “*O günün çocukları her istediklerini yerlerdi. Ellerinde horoz şekerleri, renk renk ve biçim biçim şekerlemeler yer dururlardı. Halbuki küçük kıza et sebze ve sadece bir parça yemiş verilir, akşamları ise bir bardak süt içirilip yatırılırdı. O günlerde hayatının en büyük isteği, doyuncaya kadar kiraz, patlayıncaya kadar mısır ve hıyar yemektir. Evet...yemek rejimi, her akşama yıkanmak ve gözlerine o yakıcı damlayı damlatmak olmasa, bu evde pek âlâ mesut olacaktır.*”⁷⁴

1.5. Katı Gıda Ağırlıktaki Dönem

Çocukta süttten kesme dönemine kadar bulamaç ve çorbanın hâkim olduğu bir beslenme plânından 20 dişe ulaşıldığı bu dönemde et ve sebze gibi katı gıdalara geçmeye başlanır. Günümüzdeki bebeklerin aksine bu gibi katı gıdalarla oldukça geç tanışan çocuk bundan sonra sade bir yetişkin gibi beslenebilmektedir.⁷⁵ Süt, tereyağı, yumurta; baharatsız, yağsız, sakatatsız her türlü et, gazsız sebze, meyve ile bakliyatların her türlüünü öğünlerine dahil etmişlerdir.⁷⁶

Osmanlı’da sık sık hazım sorunu üzerinde duran hekimler, iyice çiğnemeyi, yemek arasında su içmemeyi, gıdaları çok soğuk veya sıcak almamayı önemle tavsiye etmişlerdir. Hayvanî ve bitkisel gıdaların yeterince ve taze tüketilmesinin altını çizmişler, bu gıdaların faydası veyahut zararının kişisel bazda değerlendirilmesini benimsemişlerdir.⁷⁷ Bu dönemde öğünlerin düzenlenmesi çocuğun yaşı, kilosu ile orantılı bir şekilde ayarlanmıştır. 16-20 aylık döneme geldiğinde yetişkinler gibi 4 öğüne çekilen beslenme düzeninde 10-11 kilo ağırlığında bir çocuk, bezelye ve mercimek ezmeleri, pirinç, irmik, makarna, yumurta, taze peynir, komposto, sebze gibi daha çeşitli beslenir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çocuğa 1 yumurtadan fazla verilmemesi gereğidir. 20-24 aylık arasında 11-12 kilo ağırlığında bir çocuk, bazen yumurta yerine biraz beyaz et, balık, tavuk alabilir. Daha fazla et ve sebze öğünlerine dahil ederek önceki aylardaki beslenme düzenine devam eder.⁷⁸

Katı gıdalara geçtikleri bu dönemde çocuklar kalaydan, tenekeden veya ağaçtan kaplar, kaşıklar ile tanışmışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise temizliği zor olan ağaç kap kaşıkların yerini kalay ve porselen almaya başlamıştır. 19. yüzyılda bu şekilde yaygınlaşan kapların ucuna çocukların kullanımını kolaylaştırmak için bir meme başı, bir süngü parçası ve tıpa konmuştur. Fincan, tas, bardak çocukların kullandığı diğer beslenme araç gereçleridir. Tıpkı büyükler gibi beslenmesini bardak ve fincandan yapan çocukların emdiği zamanki gibi yanakları hareket etmediğinden uzmanlar söz konusu beslenme gereçlerinin zararlı olabileceğini tartışmış, bu sebeple bakım

⁷⁴ Adıvar, a.g.e., 42-43.

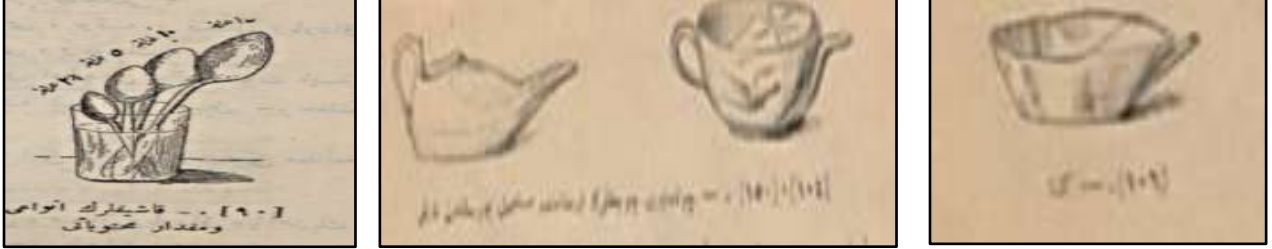
⁷⁵ Burası çocuk beslenmesinde günümüzden ayrılan nadir noktalardandır. Çünkü günümüzde bebek sebzeyle 6. aydan sonra buluşturulurken, et türevi gıdalarla 7.-8. aydan sonra beslenir. 1-2 yaş sonrası “finger foods” diye çok çeşitli beslenme şekli öğünlerine dahil edilen çocuk artık kendi yemeye çalışır. Hogg-Blau, a.g.e., 186-190.

⁷⁶ Cengiz, a.g.m., 30.

⁷⁷ İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*, (İstanbul 1285), 31-32. Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl'den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 41, 22 Cemâziye'l-evvel 1287, 3. Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl'den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 43, 6 Cemâziye'l-ahir 1287, 3. “Hıfz-ı sıhhat vücut”, *Bağçe*, Sayı 21, 9 Rebiyü'l-ahir 1298, 163. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 2, 15 Rebiyü'l evvel 1303, 15. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 3, 22 Rebiyü'l evvel 1303, 22. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 4, 29 Rebiyü'l evvel 1303, 31. “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 7, 20 Cemâziye'l evvel 1303, 55. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 4, *Çocuk Bağçesi*, 10 Şubat 1320, 6.

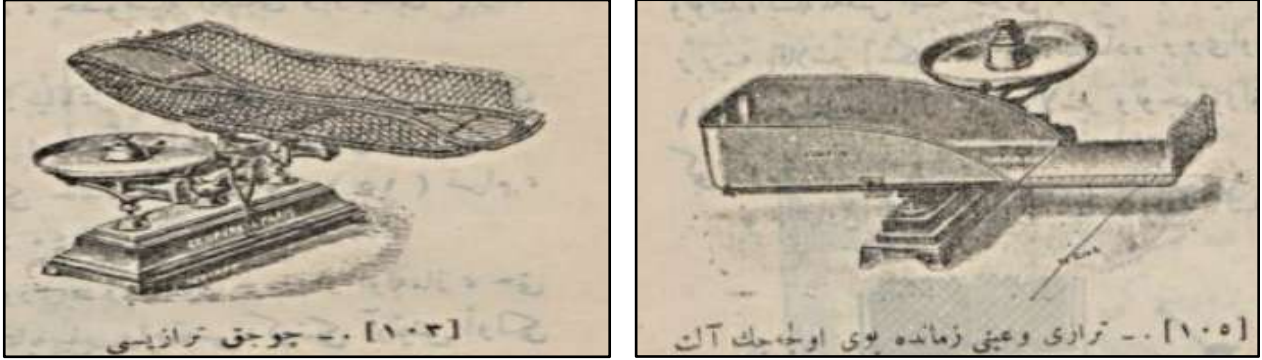
⁷⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 171-172. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 7, *Çocuk Bağçesi*, 3 Mart 1321, 12. Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, 3.

kılavuzlarında fincanlar emziğin büyük bir düşmanı sayılmıştır. Ancak zamanla dereceli emzikler gibi sütün miktarını gösteren dereceli bardaklar yaygınlaşarak tartışmaya nokta koymuştur.⁷⁹

Resim 13-14-15:Bebek beslenmesine uygun kaşıklar ve kaplar. **Kaynaklar:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.98. Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.57,59.

Çocuktaki gelişimi takip etme besinlerin vücuduna iyi gelip gelmediğini öğrenme açısından hekimler rutin bir şekilde tartılma hususunu önem vermişlerdir. Çocuk beslenmesine önem veren Besim Ömer, belli aralıklarla ölçümün ve hekime muayenenin sağlıklı gelişim açısından gerekli olduğunu savunmuştur. Çocuklarını belli aralıklarla tartmanın ve muayenenin Avrupa tıbbında ve ailelerinde yaygınlığını anlatan Ömer, 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı Osmanlı ailelerine bunu kabul ettirdiğini, söz konusu işlemi evlerinde terazi, kantar veya bilhassa çocuk terazisi ile yaptıklarını ifade etmiştir.⁸⁰

Resim 16-17:Çocuk terazisi ve boy ölçecek alet. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.126,127.

Ailesi oldukça ilgili olan ve pek çok sütnine değiştirme gibi talihsizlik yaşayan Nevhiz'in dönemin önemli hekimlerinden Kadri Raşit Bey'e rutin muayenesi ile beslenme planları dönemin varlıklı ailelerinin bebek bakım kılavuzlarındaki pratikleri uygulamaya koyduklarının örneğidir. Pirinç unu çorbasının midesinde hazımsızlık yapmasıyla babası, "hem sana ne gibi şeyler yedirilebileceğini anlamak ve hem vesâyâ-yı tıbbiyesinden (tıbbi öğütlerinden) istifade etmek üzere" hekim Kadri Raşit Bey'e sütninesiyle beraber Nevhiz'i götürdüklerini anlatmıştır. Doktor ayna uygun olarak ona anne sütü ile dönüşümlü öğle ve akşamları birer kahve fincanı ekmek kabuğundan yapılan bulamacı tavsiye etmiştir.⁸¹

⁷⁹ Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, 58,60. Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, 17,21-22.

⁸⁰ Doktor Besim Ömer, *Tabîb-i Etfâl...Yâdigâr*, 189. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1315, 321-322. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 126-127.

⁸¹ Tör, a.g.e., 88-89.

Ekmek lapasını sadece iki gün yiyen ve bu sırada tekrar sütüne değiştiren Nevhiz kısa süre sonra tekrar hekime götürülmüştür. Kadri Bey, bu sefer Nevhiz'e "*bir okka suyla kaynatılan bir yemek kaşığı buğdayı*" ilk aşamada sabah akşam kahve fincanı tabağı kadar önermiştir. Faydası görüldüğünde kıvamın arttırılmasını ve dördüncü hafta boza şeklinde verilmesini uygun görmüştür.⁸² Bu besin de Nevhiz'i tam doyurmayınca Nevhiz bir taraftan geçici komşu sütünesinden faydalanırken, diğer taraftan yarımşar fincan arpa ve pirinçten oluşan yeni lapa beslenmesine geçmiştir.⁸³ Bu gıdaların yaramadığı bebeğe yulaf unu lapası 3-4 öğün bir kahve fincanı verilmiştir.⁸⁴ Burada dikkati çeken nokta ilk aşamada miktar ve öğünlerin az olup zamanla arttırılmasıdır. Bunun alerjinin durumu için yapıldığı anlaşılır. 13 aya geldiğinde hekim muayenesi ve kararıyla süttten kesilen Nevhiz, gündüzleri üçer saat arayla yulaf, buğday lapası ve hafif kahveli sütle beslenmiş, babası sade sütü ona "*kavga dövüş biraz bardakla*" içirebildiklerini söylemiştir.⁸⁵

17 aylığa erişen Nevhiz'i annesi tekrar Hekim Kadri'ye götürür. Amacı, "*yiyeceği ve iştahsızlığı için rey ve mütalaasını almak*"tır. Buna göre, hekim onu

"arız u amik(enine boyuna) dinlemiş, muayene etmiş dişlerine, yürüyüşüne bakmış. Sende hiçbir arıza görememiş ve pek tabii bir surette neşv ü nema bulduğunu(yetişip geliştiğini) ve mevcut dişlerine nazaran artık biraz ekmekle azar azar her türlü hafif yemeklerden yiyebileceğini küçük cızbiz köfte, süt ve biraz tereyağı ile ezilmiş patates, kabak, enginar, hatta pek iyi pişirilmiş pilav gibi şeyleri yemekte bir mahzur olamayacağını ancak bir kere bu suretle karnını iyice doyurduktan sonra beş saat kadar bir şey verilmemek lazım geleceğini söylemiş. Dün akşam birazcık pirzola yedin. Yarınki yemek listesi bir cızbiz köfte ile biraz kabaktan mürekkep olacak zannederim. Akşamları bermu'tâd bir taze yumurtanın sarısıyla biraz süt verilecek." demiştir.⁸⁶

18 aylık olan Nevhiz'in artık damak tadı oluşmaya başlamış zira yemek tatlarını ayırıp beğenmediklerini yememiştir. Cızbiz köfteden hazzeden Nevhiz'e her öğün köfte vermek zorunda kalan ailesi yumurta sarısını beğenmeyince verememişlerdir. Ölçüsünde çilek, kiraz gibi mevsim meyvelerini tüketen Nevhiz'e badem ezmesi ve çikolatayı günde en fazla üç kere birer parça vermişler, tatlıya düşkünlüğünden şikayet etmişlerdir.⁸⁷

19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin başından büyük savaşların geçtiği buhranlı dönemleriydi. Bu sebeple alt ve orta gelirli ailelerin durumlarının sıkıntılı olduğu, varlıklı ailelerin ise değişkenliği göze çarpmıştır. Mesela Nevhiz'in ailesi onu hayatta tutabilmek için elinden geleni yapmış, dönemin çağdaş bebek bakım kılavuzlarındaki gibi büyütme çalışmıştır. Anne sütü vermiş, rutin hekim muayeneleri ile beslenmesini ve diğer bakımlarını aksatmamıştır. 1912 doğumlu Adnan Ergeneli, "*Savaş yıllarında birçok yiyeceğin sıkıntısı çekildiği için, eniştem Arif Bey'in çok zengin ve olanakları çok geniş olmasına rağmen Kalamış'taki sofrasında bulgur pilavı, tarhana çorbası, lahana kapuskası yemekten iflahımız kesilirdi. Zaten o yıllar hemen hemen her evde tarhana ve bulgur yapılırdı. Kartal'da bizim evde çarşafklar üzerine serilip kurutulan bulgur ve tarhanaları hatırlarım. Hatta bulgur pilavı yemekten o kadar bıkmış ve pirinç pilavına hasret kalmıştım ki, bir gün "ben pirinç pilavı isterim" diye çok ağlaması üzerine babasının karaborsadan aldığı pirinci yediğini anlatmıştır. 1911 doğumlu Cahit Uçuk'un "Onlar o günkü*

⁸² Tör, a.g.e., 89, 94.

⁸³ Tör, a.g.e., 114.

⁸⁴ Tör, a.g.e., 116.

⁸⁵ Tör, a.g.e., 128.

⁸⁶ Tör, a.g.e., 146-147.

⁸⁷ Tör, a.g.e., 148-149,166.

bütçelerinin dışına çıkmamaya çabılıyor, yalnızca çocukların yiyeceklerine dikkat ediyorlardı.” sözünden ne durumda olursa olsun halkın çocuklarını gözönünde tuttukları anlaşılmalıdır. Bugünkü tabirle “*yememiş yedirmişlerdir.*”⁸⁸

Öte yandan Ergeneli 1912 İstanbul’unda, çocuklara balık yağı veya kuvvet şurubu içirildiğini anlatmıştır. Savaş yıllarında bir taraftan yokluk, ekonomik sıkıntılar anlatılsa da rutinini bozmayan, çocuklarının beslenmesini ön plânda tutan varlıklı ailelerin yaşamları göze çarpmıştır.

“Yemekte içmek üzere evden küçük bir şişe içinde balık yağı verirlerdi. Fakat ben teneffüslerde koşup zıpladıkça şişe içindeki balık yağı köpürüyor, büsbütün berbat bir hal alıyordu. Ben de bunu içmediğim için bahçeye duvarın köşesine döküyordum. Bunu içmediğimi eve söyledim. Zira yalan söylememeye alıştırmıştım. Annem de anlayış gösterip bir daha balık yağı içmememe izin verdi. Eskiden çocuklara bol bol “Hasan kuvvet şurubu” ve daha sık olarak balık yağı içirilirdi. Balık yağının en iyisi Norveç’ten getirilen ve Morina balığından elde edilen “Halis Norveç morina balık yağı” adı altında şişeler içinde satılırdı... Balık yağı içmek hint yağı içmek gibi bir şeydi. Bir kaşık balık yağı içirilirdi ve hemen arkasından bir iki dilim portakal veya bir kaşık toz kahve yenirdi. Berbat bir lezzeti vardı ve insana bulantı ve öğürtü verirdi.”⁸⁹

19. yüzyıl sonları 20. yüzyılın ilk çeyreğinde çocuk bakımındaki uzmanlaşma ailelerin varlık durumuna göre Osmanlı evlerine yansımıştır. Ancak bu tamamen çocuk ölümlerinin önüne geçildiği veya azaldığı anlamına gelmemektedir. Tespit edilen çocuk ölümlerinin çoğunluğunu 0-2 yaş dönemi oluştururken sebeplerini yeme bozukluğu, gıdasızlık, kötü beslenme sonucu ortaya çıkan rahatsızlıklar oluşturmuştur.⁹⁰ Olayın vahameti dönemin uzman hekimi Besim Ömer’in,

“Kadınlarımız şu son senelerde çocuk büyütüp yetiştirmek husûsunda ileriden beri i’lân ve dermeyân edegeldiğimiz kavâ'id-i sâlime-i fenniyeye kısmen olsun ri'âyet etmeğe başladıkları hâlde yine çocukların ve gebelik, lohusalık gibi ahvâl-i tabîye esnâsında kendisini envâ'-yî âfât u emrâza marûz kılan genç ve tecrübesiz kadınların bu seneki hisse-i vefeyâtı bu derecede ise, kim bilir bundan 30-40 sene evveleri bu vefeyât ne kadar müdhiş bir yekûn teşkil ediyordu! Umulur ki, bundan sonraki ihsâiyâtda bu hisse-i felâketin azaldığını görmekle karîrû'l-ayn sürûr u mübâhât oluruz.” sözlerinden gayet tabii anlaşılmaktadır.⁹¹

2. Bakımın Diğer Aşamaları: Temizlik, Giyim ve Uyku

İlk 2 yaşın sağlıklı bebek gelişiminde Osmanlı uzmanları beslenmeyi ağırlıkta tutmuşlar; bunun yanında banyo, tuvalet eğitimi, mevsimine uygun giydirmeye ile uyku aşamalarının üzerinde önemle durmuşlardır. Bu dönemde altına bez ile muşamba bağlanan bebeklere pişiği önleyici pudralar, zeytinyağları sürülürken 8-9 aylık oluncaya kadar günde bir veya haftada 2-3 ılık su ile yıkamanın büyümesinde etkili olacağını belirtmişlerdir. Yüzyılın sonlarında kenarları maden veya porselenden banyoluklar ile su ısıısı için termostatların ve göz yakmayan sabunların yaygınlaştığı anlaşılmalıdır.⁹²

⁸⁸ Aktaran Bekir Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005), 234.

⁸⁹ Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 117-118.

⁹⁰ Mehmet Temel-Berke Temel, “1899-1902 Yıllarına Ait İstanbul Ölüm İstatistik Defterleri ve Sağlık Tarihindeki Önemi”, *Tarihin Peşinde*, 20, (2018):308-312. Göktaş Cengiz, a.g.m., 34-35.

⁹¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 704-705.

⁹² Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 15,29-30. Asiye Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329, 4. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü'l-ahir 1286, 4. Bez değiştirme sırasında Nevhiz’in annesi kasıklarına doğru kızartı görünce zeytinyağı sürerken “hekimlerin tavsiye ettiği pudralardansa zeytinyağı daha yararlı” demiştir. Tör, a.g.e., 56. Karay, a.g.e., 8. Emine Seher Ali,

Resim 18: Bebek banyosu. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.34,35.

Kundaklama âdeti Osmanlı toplumunda geçmişten süregelen bir uygulamadır. Doğumundan önce hazırlanan içinde zıbın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, ara bezi, tâkiyye(takke), çenber, gömlek, abanî kundak, yarım top şal ve yeşil duvak vb. bulunan kundak takımı içine konulan az şeker, ekmek ile çörek otu serpilerek kibleye asılmıştır.⁹³ İlk 3 ay pamuk, keten, yün ve tülbetten oluşan bu giysiler bebeğe baştan ayağa kat kat, tam ve sıkı uygulanırken, 3. aydan sonra belden yukarısının serbest bırakıldığı yarım kundak şekli benimsenmiştir.⁹⁴ Avrupa’da İngiliz ve Fransız usulü kundaklama şekli yaygın bir şekilde uygulanırken, hem burada hem Osmanlı’da uzmanlar bebeklerin eklemelerine zarar verecek, hareketlerini kısıtlayacak sıkı kundaklamayı zararlı görmüşlerdir. Usulünce uygulanan kundaklama, bebeği sıcak tutmanın yanında taşınmasını kolaylaştırdığı gibi zararlı etkenlere karşı da koruyabilir.⁹⁵

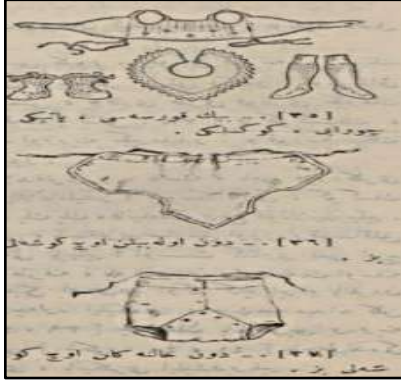
Resim 19-20-21: İstanbul’da kullanılan kundak, oğlan ve kızlara mahsus kundak sübekleri, İstanbul’da müsta’mel yarım kundak. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.17-18.

“Terbiye-i Etfâl”, 2-3. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287, 4. Abdülaziz Bey, a.g.e., 23,28,29.

⁹³ Musahipzade Celal, a.g.e., 20-21. Onur, a.g.e., 196,228-229. Abdülaziz Bey, a.g.e., 11-13.

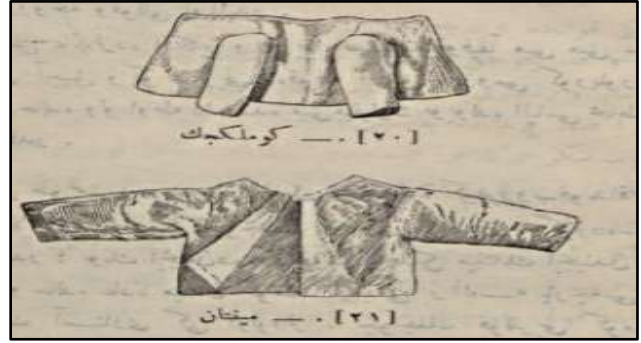
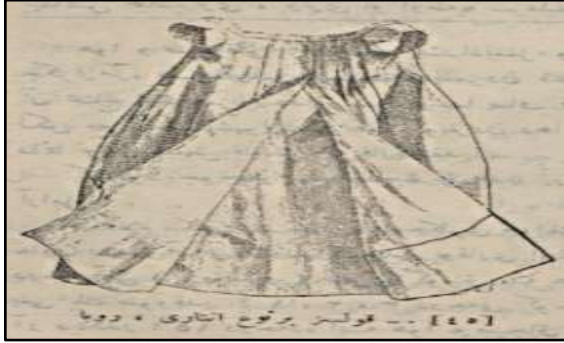
⁹⁴ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, 1315), 331-333. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 39-43. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 15-16. Feride, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329, 3-4. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, a.g.e., 6-7.

⁹⁵ Heywood, a.g.e., 84-85. Anadolu’nun farklı bölgelerindeki kundaklama usulü ve beraberinde uygulanan ritüeller için bkz. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1315, 327-331, 335-338. Doktor Besim Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 6-7,8-10,11,13. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, 6-7. Onur, a.g.e., 192. Şemseddin Sâmî, “Sihhat”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 38-41. “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, 3-4. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46.

Resim 22:İstanbul’da kullanılan kundak takımları. **Kaynak:**Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.52,40.

Kundaklamadan sonra genellikle 5.-6. ayda hazır giyim çok yaygınlaşmadığından anneleri giysi hazırlama telâşı tutmuştur. Mevsimine uygun hazırlanan giysilerin genellikle gömlek, zıbın, entari, hırka ve takkeden oluştuğu anlaşılır.⁹⁶

Resim 23: Kolsuz bir nev’i entari, ruba, gömlek, mintan. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, s.55,43.

Ahmed Midhat’ın "şu anda kendisinde meme emmek ile uyumaktan başka bir meşguliyet görebilemeyecek olan bu nevzâd-ı acibe"⁹⁷ dediği yenidoğanın büyümesinde beslenme yanında uykunun oldukça önemli olduğu anlaşılır. "Uyku çocukların gıdası hükmindedir" diyen Besim Ömer, bebeklerin uykusunun uzun ve derin olduğunu ifade ederek ilk haftalarda 24 saatin 21’ini uyku ile geçirdiklerini ifade etmiştir.⁹⁸ Uyku süreleri zamanla azalan çocuklar 1 yaşa geldiğinde 14, 5-8 yaş arası 11, 8-12 yaş arası 10, 12-15 yaş arası 9 saat uyumalıdırlar.⁹⁹

Osmanlı’da uyku öncesi "haşhaş veya körükçüoğlu macunu" ile rahatlatılıp rüyalara daldırılan çocukların durumunun vahameti anlatılsa da bu türden geleneksel uygulamaların uzun yıllar

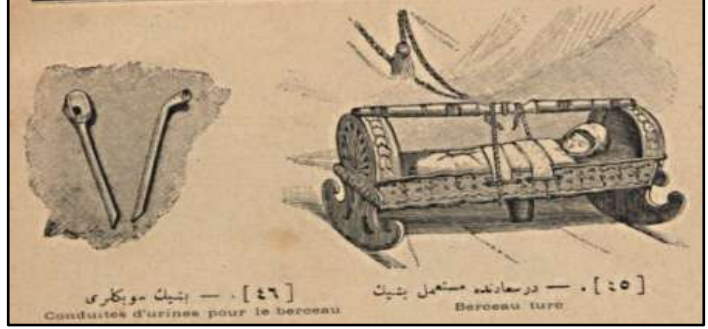
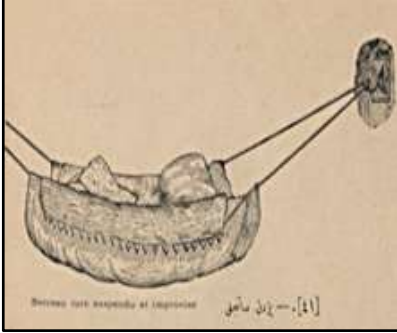
⁹⁶ Onur, a.g.e., 228. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Üçüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekası, 1320c), 440-442. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 46-47. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1315, 336-338. Mazhar, "Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek", *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296, 2. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, "Musâhabe-yi Sıhhiye", Sayı 8, *Çocuk Bağçesi*, 10 Mart 1321, 10. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322a, 108,115,120-121,371."Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287, 3-4. Hayriye, "Çocuk Bakmak", 7-8. Tör, a.g.e., 14-15,26, 38.

⁹⁷ Ahmed Midhat, *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*, (Dersaadet 1317), 36,71.

⁹⁸ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172.

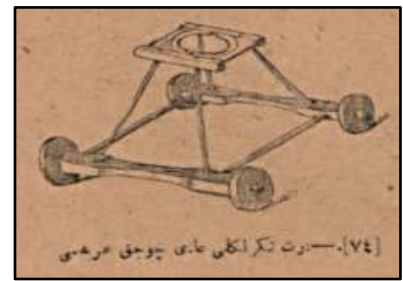
⁹⁹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 281. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, "Musâhabe-yi Sıhhiye", 10.

sürdürüldüğü anlaşılmıştır.¹⁰⁰ Bebeklerin anneleriyle aynı yatakta kalmamaları üzerinde dikkatle duran uzmanlar, âdeta ayrı bir beşik kullanmayı zorunlu görmüşlerdir. 19. yüzyıl sonlarında çağdaş bebek bakımında bir çocuğun ayrı bir oda, yaşına göre modern beşik, karyola, yatak takımı ve eşyaları mevcuttur. Basit, eğlenceli olan bu odanın havadar, temiz 15-18' de bulunması gerekir.¹⁰¹ Erken dönemlerden itibaren kayış, kuşak ve sepetlerin bebek taşıma aracı olarak kullanıldığı, odaların köşelerinde veya ağaçlara bağlanarak oluşturulan bir ip ve çarşaftan ibaret seyiyar beşiklerin ilk beşikler olma özelliği taşıdığı anlaşılır.¹⁰²

Resim 24: Bezden salıncak, terk beşiği ve beşik sübekleri. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.30,32.

Kullanım aşamasında bakıldığında 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı evlerinde alçak, ayaklı, sallanabilen beşikler yanında karyolaların varlığı göze çarpar.¹⁰³ Ham maddesi ağaç ve demirden olan tülbent ve perde ile kenarları ve tepesi kapalı olan beşikler içerisinde yaygın olanı “terk beşiği” şeklinde adlandırılan kafesli ve alttan delikli “sübekli” beşiklerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı saraylarında dahi kullanılan bu beşikler temizlik açısından uzmanlarca çok önerilmese de yüzyılın sonlarında yaygınlaştığı anlaşılır.¹⁰⁴ Bebek büyüyüp daha hareketli döneme geçtiğinde yataklar oyun sahası olurken, emekleme ve yürüme aşamasında koltuklardan geçirilen kayışlar, tekerlekli, çıkırcık, kapaktan sürmeli ve dört tekerlekli arabalardan faydalanılmıştır.¹⁰⁵

Resim 25: Üç ve dört tekerlekli çocuk arabaları. **Kaynak:** Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, s.41,43.

¹⁰⁰ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, 6. Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 32.

¹⁰¹ Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, (1322a), 281. Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 55.

¹⁰² Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 30-31.

¹⁰³ Doktor Besim Ömer, *a.g.e.*, 23,31,34-35.

¹⁰⁴ Doktor Besim Ömer, *a.g.e.*, 31,43-44. Karay, *a.g.e.*, 11-12.

¹⁰⁵ Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 155-156. Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad...Emzik*, 41,47. Musahipzade Celal, *a.g.e.*, 25. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 5.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı çağdaşlaşma eksenini çerçevesinde çocuklara yönelik yapılan değişimler bu yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dikkati çekmektedir. En azından gelişen ve değişen şartlarda beslenme ve bakımdan kaynaklı nüfus azalmasının önüne geçmek yöneticilerin plânları dahilindedir. Bu çerçevede çocuk sağlığındaki gelişmeler, Avrupa’da eğitim alan uzman hekimler sayesinde bebek bakım kılavuzlarında kaleme alınmıştır. Bu yöntemler İstanbul’un bazı varlıklı evlerinde uygulama sahası bulmuştur. Eski usul âdetler de bu yenilikler yanında yer alırken âdeta diğer tüm alanlarda olduğu gibi geleneksellik ile çağdaşlaşmanın alternatifleri birlikte harmanlanmıştır.

Bebekleri yaşatmaya yönelik tedbirlerde beslenme ve bakım pratiklerindeki yenileşmelere ilgi oldukça fazladır. Aslında anne ve sütüne verilen önem geçmişten beri Osmanlı bebek bakımında öne çıkan husustur. Ancak yüzyılın sonları bakım kılavuzlarında “*anne sütünün*” hayati önemi vurgulanırken, süt temel besin değeri olarak uzun yıllar bebek beslenmesinde yer almıştır. Öğünlerin sistematize edilip günümüze en yakın “*finger foods*” denilen beslenme yöntemiyle bebeğin gelişim aşamalarına göre besin öğelerine yer verilmesi dönem açısından oldukça önemli gelişmedir. Yeni hijyen şartlarıyla sterilize besin öğeleri, ve sağlıklı bebek rutinleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Düzenli kilo alımı, gelişim aşamaları takibi için bebeklerin belli rutinlerle hekimlerce muayene edilerek tartılması, bünyelerine uygun besin plânlarının oluşturulması, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı çocuk sağlığındaki çağdaşlaşmayı göstermesi açısından önemlidir.

Beslenme kadar bebeğin bakım şartları, temizliği, uyku plânı sağlıklı büyümede etkili olan faktörler olarak öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede tıpkı beslenmede olduğu gibi uykusu belli bir plâna tâbi olmuştur. Belli saatlerde uyuması gereken çocuklar için günümüzdeki “*güvenli bağlanma*” açısından etkili olan anne yanı beşiklerle kayış, kuşak ve sepetlerin örneklerine rastlanmıştır. Yatak takımlarında fazlaca çeşit kullanan Osmanlı ebeveynlerinin bu konuda bakım kılavuzlarıyla eşgüdümü gitmeyip gelenekselliği ön plâna çıkardıkları duvardan duvara salıncaklar ve sübekli beşiklerden anlaşılmaktadır. Yine kundaklama eskiden beri devam ettirilen bir uygulama olurken, günümüzün yürümeye yardımcı arabalarının çeşitlerine bu dönemde de rastlanılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA)

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.) 96/14.

*Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)*2/54.

2. Süreli Yayınlar

Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl’den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 41, 22 Cemâziye’l-evvel 1287, 3.

Ahmed Faik, “Vezâif-i Etfâl’den Mâbad Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, Sayı 43, 6 Cemâziye’l-ahir 1287, 3.

“Aile, İhtar, Ev İdaresi”, *Âile*, Sayı 1, 17 Cemaziye'l-ahir 1297, 2-9.

Alexandre Dumas, “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 36, 7 Safer 1287, 4.

Asiye Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329, 4.

Belkıs, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü’l-ahir 1286, 4.

Bergüzar, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 6, 9 Nisan 1329, 4.

Çocuklara Mahsus Gazete, Sayı 46, 9-29 Kanun-ı evvel 1320, 48,762.

Emin Osman, “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dair Tedbir”, *Bağçe*, Sayı 32, 27 Cemâziye’l-ahir 1298, 254.

Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329, 2-3.

Emine Semiye, “Selanik Terakki Mektebi”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 172, 16 Rebiyü'l-evvel 1316, 1-2.

Fahrünnisa Galip, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 7, 10 Nisan 1329, 4.

Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü’l-ahir 1286, 6-7.

Feride, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329, 3-4.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 2, 26 Zilkâde 1297, 11.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 3, 3 Zilhicce 1297, 21.

G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, *Bağçe*, Sayı 4, 10 Zilhicce 1297, 30.

Hamiyet Zehra, “Bir İslâm Kadınındaki Zekâ”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 8, 7 Rebiyü'l-âhir 1313, 5-6.

“Hanım Kızlarımız Okusunlar”, *Çocuk Bağçesi*, Sayı 1, 25 Rebiyü’l-ahir 1323, 5-8.

Hayriye, “Çocuk Bakmak”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye’l ahir 1286, 7-8.

- “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 4 Zilhicce 1317, 3-4.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 2, 15 Rebiyü’l evvel 1303, 15.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 3, 22 Rebiyü’l evvel 1303, 22.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 4, 29 Rebiyü’l evvel 1303, 31.
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Etfâl*, Sayı 7, 20 Cemâziye’l evvel 1303, 55.
- “Hıfz-ı Sıhhatin Lüzumlu Bir Bâbı:Süt Vermek, Sütineler”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 29, 22 Cemaziye’l-ahir 1313, 2-3.
- “Hıfz-ı sıhhat vücut”, *Bağçe*, Sayı 21, 9 Rebiyü’l-ahir 1298, 163.
- “İlân”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 27, 19 Zilkade 1286, 1.
- “Kadınların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 1”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 20, 19 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızlarımızı Düşünelim”, *Çocuk Bağçesi*, Sayı 22, 25 Rebiyü’l-ahir 1323, 6.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 2”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 21, 23 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 3”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 22, 26 Cemâziye'l-evvel 1313, 1-2.
- “Kızların Tahsili Hakkında Bir Mütalââ 4”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 24, 4 Cemâziye’l-âhir 1313, 3.
- ”Kızların Tahsili ve Çocuk Büyütmek”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 8 Cemaziye’l-ahir 1313, 1-2.
- Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 1, 12 Şevval 1296, 2.
- Mazhar, “Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek”, *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296, 2.
- Mediha Emsal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 15, 18 Nisan 1329, 4.
- Mehlika Rıfat, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 11, 14 Nisan 1329, 4.
- Meryem, “Süt Emen Çocuklara ve Emziren Kadınlara Dair Malumattır”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 7, 29 Rebiyü’l-ahir 1286, 7-8.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 4, *Çocuk Bağçesi*, 10 Şubat 1320, 6.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 7, *Çocuk Bağçesi*, 3 Mart 1321, 12.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, Sayı 8, *Çocuk Bağçesi*, 10 Mart 1321, 10.
- Nevvare Şükran, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 13, 16 Nisan 1329, 4.
- Sadi, “Makale-yi Ahlâkiyye”, *Mümeyyiz*, Sayı 7, 9 Receb 1286, 4.
- “Sütinede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 41, 10-13 Teşrin-i evvel 1321, 1.

“Sütninede”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 42, 616.

“Sütnine İntihabı”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 13, 13 Cemaziye’l-ahir 1286, 4.

Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329, 4.

Şemseddin Sami, “Çocukları Kadınlardan Ayırmak”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 35.

Şemseddin Sâmi, “Sihhat”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297, 38-41.

“Tahdis-i Nimet, Tayin-i Meslek”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 1, 10 Rebiyü'l-evvel 1313, 2-3.

“Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 5, 8 Nisan 1329, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287/6 Haziran 1870, 3-4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287, 4.

“Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287, 3-4.

Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 9, 12 Nisan 1329, 4.

Zekiye, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 12, 12 Nisan 1329, 4.

3.Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Cilt I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Adivar, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Can Yayınları, 2011.

Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlâd Üzerindeki Hukuk Vezâifi*, İstanbul:1317.

Ahmed Midhat, *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*, Dersaadet:1317.

Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet, Kadın*, Üçüncü Cüz, Paris:1324.

Akalın, Besim Ömer, *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1936.

Aydın, M. Akif, "Çocuk", TDV İslâm Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss.361-363.

Balikhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Hazırlayan Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Bardakoğlu, Ali, “Hidâne”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 17 (İstanbul 1998), ss.467-471.

Bolayır, Ali Ekrem, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, Hazırlayan M.K. Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991.

- Cengiz, Gül Hanım, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Çocuk Beslenmesinde Yaygın Bir Gelenek: Sütannelik ya da Sütünelik”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37/2, (2020):1-25.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuk*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309a.
- Doktor Besim Ömer, *Emzirme*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1309b.
- Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1312.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuklara Aş*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314a.
- Doktor Besim Ömer, *Tabib-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1314b.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1315.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1316.
- Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320a.
- Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320b.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Üçüncü Sene, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekâsı, 1320c.
- Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322a.
- Doktor Besim Ömer, *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322b.
- Doktor Besim Ömer, *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1339.
- Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, İstanbul: Şir Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Duben Alan-Behar, Cem, *İstanbul Haneleri 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Erbulmuş, Mine. “Bir Çocuk ve Kadın Dergisi Olarak Ayine (1875-1876): Osmanlı Eğitim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.
- Ergeneli, Adnan, *Çocukluğunun Savaş Yılları Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Göktaş Cengiz, Gül Hanım, “Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022): 21-41.
- Heywood, Colin, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Hogg Tracy-Blau Melinda, *Bebek Bakım Sorunlarına Mucize Çözümler*, İstanbul:Gün Yayıncılık, 2008.
- İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*, İstanbul:1285.

- Karay, Refik Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy..
- Kurnaz, Şefika, *Osmanlı Kadınının Yükseliş (1908-1918)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1991.
- Okay, Cüneyd, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk", *Türkler Ansiklopedisi*, 14 (Ankara 2002), ss.41-56.
- Onur, Bekir, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ödemiş, Sabahattin, "Besim Ömer (1862-1940)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Sarı, Nil, "Mekteb-i Tıbbiyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, 29, (Ankara 2004), ss.2-5.
- Sezer, Sennur-Özyalçiner, Adnan, *Bir Zamanların İstanbulu*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.
- Şair Nigar Binti Osman, *Hayatımın Hikayesi*, İstanbul: Ekin Basımevi, 1959.
- Şemseddin Sami, *Kadınlar*, 2.Tab'ı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311.
- Temel, Mehmet - Temel, Berke, "1899-1902 Yıllarına Ait İstanbul Ölüm İstatistik Defterleri ve Sağlık Tarihindeki Önemi", *Tarihin Peşinde*, 20, (2018):305-317.
- Tör, Ahmet Nedim Servet, *Nevhîz'in Günlüğü*, İstanbul: YKY Yayınları, 2008.
- Tucker, Judith E, "Eksiksiz Sevgi:Osmanlı Suriye'si ve Filistin'inde İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*", Editör Madeline C. Zilfi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss.230-249.
- Yurdakök, Murat, *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, Ankara: Öztürk Matbaası, 1984.

İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer*'i

Istanbul from its Occupation to the Lausanne Conference: The Tarih-i Zafer of Bıçakçızade İsmail Hakkı

İbrahim Sona*^{ID} & Dindar Negiş**^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi
isona@yildiz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6791-4777

** Yıldız Teknik Üniversitesi
negisdindar@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6452-1081

Başvuru / Submitted:

2 Ekim 2023

Kabul / Accepted:

2 Aralık 2023

DOI: 10.21021/osmed.137366

Atıf/Citation:

Sona, İ; Negiş, D. "İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer*'i", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 19 (2023): 317-338

Benzerlik / Similarity: 9

Öz

Edebiyat ve tarih, sosyal bilimler içerisinde birbirine en yakın disiplinler arasındadır. İki ilim dalının olaylara bakış açıları ve yaklaşımları farklı olsa da doğru ve güvenilir bilgiye ulaşma konusunda birbirlerinden istifadeleri kaçınılmazdır. Edebî metinleri inceleyen bir araştırmacının, eserin ortaya konulduğu zamanın tarihî olaylarını bilme zorunluluğu olduğu gibi tarih araştırmacısının da incelediği bir olayı, devrinin yazılı kaynaklarında ararken edebî metinlere bakma gerekliliği bulunmaktadır. Araştırmalar, Osmanlı tarihi ve edebiyatına dair olduğunda bu zorunluluk daha belirgin hâle gelmektedir. Manzum ve mensur sayısız eserin yazıldığı Osmanlı dönemi metinleri içerisindeki fetihname, gazavatname, zafername ve cenknemeler tarihî olayların edebiyatçı gözünden ele alındığı eserlerdir. Bu türden eserler içerisinde değerlendirmenin mümkün olduğu Bıçakçızade Hakkı'nın *Tarih-i Zafer* manzumesi mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün kalıbıyla yazılmış ve seksen üç bentten oluşan bir mütekerri murabba'dır. "Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et" mısraının her bentte tekrarlandığı bu şiir, 1922 yılını hatırlamayı öğütlemetedir. İstanbul'un İşgali, Misak-ı Milli'nin kabulü, Yunanlılar başta olmak üzere Fransız, İngiliz ve İtalyanların eylemleri, İnönü Muharebeleri, Arap ayaklanmaları ve Emir Şerif Hüseyin isyanı, Kütahya Eskişehir Savaşları, Sakarya Muharebeleri, Londra Konferansları, Büyük Taarruz, İzmir Yangını, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Konferansı şiirde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. *Tarih-i Zafer*, tarihî olayların şiir hâlinde ifadesidir, üstelik şair olayların içerisinde yer almıştır. Aynı zamanda eser, Millî Mücadele'nin Türk halkı üzerindeki etkisini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Çalışmada, zafername sayılabilecek *Tarih-i Zafer*'in tarihî yönden incelenerek bilim âleminin istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zafername, Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*, Millî Mücadele, Lozan Konferansı.

Abstract

Literature and history are the closest disciplines in the social sciences. The standpoints and approaches of the two disciplines are different. However, it is necessary for them to benefit from each other to contribute to the production of enriched knowledge. A researcher who focuses on literary texts must know about the time or, in other words, the historical context in which they were written. Similarly, the historian needs to consider the relevant literary texts while researching the textual resources of the period related to the historical event in question. The requirement is even more apparent in research focusing on Ottoman history and literature. The countless written works produced within the Ottoman period include works of verse and prose, among which are works that undertake the depiction of historical events from a literary perspective such as fetihname, gazavatname, zafername and cenknames. *Tarih-i Zafer*, accepted as one of the last examples of the Zafername form, is a poem written by Bıçakçızade Hakkı, which was composed according to a prosody of mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün and consists of 83 stanzas, the last line of which always uses a repeated phrase, known as a 'mütekerri murabba.' The line 'Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et' is a refrain repeated at the end of each stanza, advising readers to remember the year 1922. The occupation of Istanbul, the acceptance of Misak-ı Milli, the actions of the French, British and Italians, especially the Greeks, the battles of İnönü, the Arab's actions and the rebellion of Emir Şerif Hüseyin, the Kütahya-Eskişehir Wars, the battles of Sakarya, the London Conferences, the Great Offensive, the İzmir fire, the Armistice of Mudanya and Lausanne Conference are narrated in detail in the poem. *Tarih-i Zafer* was written with a literary approach to historical events. Moreover, the poet in the events. The work is also notable for showing the effect of the National Struggle on Turkish people. The aim of this article is to introduce and assess this poem from historical perspective.

Keywords: Zafername, Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*, National Struggle, Lausanne Peace Conference.

Giriş

Edebiyat ve tarih, olayları ele alışları farklı olsa da birbirini tamamlar nitelikteki iki ilim dalıdır. Bu ilim dallarında araştırma yapmak iki alana da belli ölçüde hâkim olmayı gerektirir. Konu, ilmi bir bütün olarak algılayan Osmanlıya dair olduğunda tarih ve edebiyat en yakın alanlar olarak dikkat çeker. Osmanlı şeyhülislamı, müverrihi Kemalpaşazade'nin¹ (ö. 1534) tarihî eserlerinin yanında *Türkçe Divanı*² ve *Yusuf u Züleyhâ*³ mesnevilerinin bulunması; meşhur müverrih Gelibolulu Âlî'nin (ö.1600) divanları⁴ ve mesnevileriyle adından söz ettirmesinin yanında klasik edebiyat şairlerinin, fetih ve zaferleri anlatan gazavatname, fetihname, cenkname, zafername, sefername, Selimname ve Süleymanname⁵ türlerinde eserler kaleme almaları, tarih ve edebiyat birlikteliğini gösteren önemli örneklerdir. Savaşları konu edinen türleri birbirinden ayıran kesin çizgiler olmasa da Akkuş'un belirttiği açıklama kabul görmektedir: *Bir kalenin, adanın veya şehrin ele geçirilişini anlatanlar fetihnâme; düşman yenilgisiyle sonuçlanan savaşlar zafernâme; savaş hazırlığı ve savaşa gidişi anlatanlar sefernâme olarak adlandırılırlar.*⁶ Birbirinin yerine de kullanılan gazavatname ve zafernameler diğer benzer türlere kıyasla destanî motifleri daha az barındırmaktadır. Bu iki tür, içerik açısından Levend tarafından üç gruba ayrılmıştır:

- “1. Belli bir seferi, muharebeyi, savaşı ya da fethi konu alan zafernâmeler: Timur Zafernâmesi, Kırım Zafernâmesi...”
2. Belli bir padişahın giriştiği savaşları ve fetihleri konu edinenler: Selimnâme, Süleymanname...
3. Ünlü bir komutanın zaferlerini anlatan eserler: Zafernâme-i Ali Paşa, Tiryaki Hasan Paşa Gazâvatnâmesi, Özdemiroğlu Osman Paşa Gazâvatnâmesi gibi.”⁷

Bahsi geçen türlerde XV. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde büyük artış olmuş, XVI ve XVII. yüzyılda ise birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde stratejik yerler, konaklama mahalleri, ordunun ve yöneticilerin yaptıkları işler, savaş sahneleri, galibiyetler ve şenlikler canlı ve abartılı bir şekilde aktarılır.

Edebiyatımızda zafername dendiğinde Sâbit'in (ö.1712)⁸ ve her ne kadar eleştirel bağlamda ele alsın da Ziya Paşa'nın (ö.1880) aynı addaki eserleri akla gelmektedir. Türün son örnekleri Levend tarafından 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na dair yazılanlar olarak gösterilse⁹ de Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer* manzumesi, zafernameler içerisinde değerlendirilebilecek eserlerdendir.

¹ Kemalpaşazade (İbni Kemal) için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, “Kemâl Paşa-zâde”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul, 1977) s. 561-566 ve M. A. Yekta Saraç, “Kemalpaşazâde, Edebî Şahsiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV (Ankara, 2002), s. 244-245.

² Mustafa Demirel, *İbn-i Kemâl Divân, Tenkidli Metin* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996).

³ Mustafa Demirel, *Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed Bin Süleymân) Yûsuf u Zelîhâ (Süleymaniye, Lala İsmâil Efendi 621)*, Sources of Oriental Languages and Literatures (USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2004).

⁴ İsmail Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan I-II-III*, Sources of Oriental Languages and Literatures (USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2006).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebî Türler ve Tarzlar*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007) ve Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

⁶ Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası...*, 87.

⁷ Âgah Sırrı Levend, *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in Gazâvatnâmesi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1973), 5.

⁸ Turgut Karacan, *Sâbit Zafernâme* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991).

⁹ Âgah Sırrı Levend, *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in...*, 5.

1. Bıçakçızade İsmail Hakkı (Altınöz)¹⁰

Bıçakçızade Hakkı, aslen Sinoplu olan ve İzmir'e gelerek tütün bıçakçılığı yapan Osman Efendi'nin oğludur ve 1861'de İzmir'de dünyaya gelmiştir. Annesi İzmirli olan Hakkı, ilk eğitimini İzmir'de almıştır. Halit Ziya ve Tevfik Nevzat'la beraber İzmir'de *Nevruz* gazetesini neşretmişlerdir.¹¹ Manisa'ya müstantik olarak atanmasıyla *Nevruz*'daki yazılarına son veren Hakkı, buradayken Tevfik Nevzat'la *İtila* dergisini çıkarmıştır.¹² Manisa'dayken *Hizmet* gazetesinde yazılar neşreden Hakkı, Muğla ve Sakız Adası'ndaki görevinden sonra İzmir İdadisindeki hocalığı ve Vilayet Mektubi Kalemindeki görevi sırasında *Haftalık İzmir Gazetesi*'ni yayınlamıştır.¹³ Üsküp mahkeme-i fevkalade baş kitabetine; Yanya, Suriye, Halep ve Hicaz vilayetleri mektupçuluklarında bulunan Hakkı, Hicaz mektupçusu görevindeyken İskenderiye Seydi Beşir kampına götürülmüş orada üç buçuk yıl esir kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiş,¹⁴ akabinde de İzmir'e gitmiştir. İzmir'e yerleştikten sonra kadın hakları konusunda Necip Türkçü ile tartışmaları ile tekrar üne kavuşan Hakkı, Medeni Kanun'un kabulü ile İzmir'de ilk nikâh memurluğu yapan kişidir.¹⁵ İzmir'de bulunduğu dönemde kitap yayımlamaya devam eden Hakkı, 12 Ağustos 1950 tarihinde Güzelbahçe semtindeki evinde vefat etmiştir.¹⁶ Manzum ve mensur bir hayli eseri olan Hakkı, İstiklal Marşı yarışmasına *Türk İstiklal Marşı* şiiriyle katılmıştır. *İmin Hayatın Bencesi*, çeviri olan *Enimüla ve Tarih-i Zafer* önemli eserleri arasında değerlendirilebilir.¹⁷

2. Tarih-i Zafer

Tarih-i Zafer, müstakil bir kitapçık olarak 1922 yılında kaleme alınmış ve İzmir Tayyare Cemiyeti'nce neşredilmiştir. İlk iki sayfası eserin yazılmasının nedeninin de açıklandığı mukaddime kısmı olmak üzere otuz sayfa ve seksen üç bendden meydana gelmiş olup aruzun *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmış bir mütekerrir murabbadır. Her bendin sonunda "Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et" mısraı tekrarlanmıştır. Bıçakçızade şiire başlamadan önce "Ne, niçin?" başlıklı mensur bölümde şunları söyler:

Ne, Niçin?

Harb-i 'Umûmî'nin ikinci senesinde Hicaz mektupçusu iken, Mekke'nin 'isyanı ile başlayıp İskenderiye'nin Seydibeşir mevkiinde, kumlar ve tel örgüleri arasında üç buçuk sene imtidâd eden İngiliz esâretinden kurtularak maa-âile İstanbul'a gelmiştim.

¹⁰ Bıçakçızade Hakkı eserlerinde ا.حقی şeklinde yazmaktadır. Bu sebeple Bıçakçızade'nin biyografisini yazan İbnülemin onu Ahmed Hakkı olarak kaydetmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I (İstanbul: MEB Yayınları, 1969). Bıçakçızade hakkında çalışmalarda onun ismi İsmail Hakkı, soyadı kanunuyla İsmail Hakkı Altınöz olarak yer almaktadır. Ayrıca Devlet Arşivlerindeki doğumundan Sakız Adası'ndaki memuriyetine kadarki bilgilerinde açık bir şekilde İsmail Hakkı yazmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sicill-i Umûmî*, DH.SAİDd, 5/186.

¹¹ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi, 2016), 13.

¹² Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 16.

¹³ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 22-23.

¹⁴ Bıçakçızade, *Tarih-i Zafer*'i de İstanbul'da bulunduğu dönemde yazdığını söylemektedir. Bıçakçızade İ. Hakkı, *Tarih-i Zafer* (İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341), 5.

¹⁵ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 40.

¹⁶ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 45.

¹⁷ Bıçakçızade Hakkı'nın yazıları ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 103-124.

İzmir ve etrâfının o sırada hükümet-i sultaniyenin de muvâfakat ve ittihâdıyla Yunanlılar tarafından iki, üç yüz bin askerle işgal edilmiş olmasına mebnî mahzâ memleketimde mavi beyazın menhûs temevvücünü görmemek için zafer ve halas gününün hulûlüne kadar İstanbul'da kaldım ve bu Tarih-i Zafer'i hâkimiyet-i millîmizin tarih-i mübecceli olan 1341 sene-i hicriyesinde orada yazdım.

[6] *Bunda edebiyatın rengîn tasvirleri değil, halk lisanının sade beyanları iltizâm edilmiştir. Maksadım: Harb-i 'Umûmî felaketlerinden sonra başımıza gelen musibet ve ihanetlerden başka, hükümetin ve padişahın da düşmanlarla birleşerek hem kendinin ve hem vatanın mahv ve izmihlâle doğru sürüklendiğini gören Türk'ün, o 'âlî-'azim ve 'âlî-himmet milletimin dört devlete karşı tek başına silâh-ı besâlete sarılarak halk ve icat ettiği galebât-ı 'azîme ve hâdisât-ı 'âliyenin her an evlât ve ensâl arasında mahfûz hâtıra-i ibret ve teyakkuz bulunmasını teminden 'ibârettir ki, bunun da eslem tarîki fikrimce vakâyiin lisân-ı nazm ile tesbîtidir.*

İşte manzumemi, edebiyatın Türk tayyareciliğine bir yardımı olmak üzere, ba'de't-tab İzmir Tayyare Cemiyet-i 'aliyyesine takdim ve arzu buyurdıkları hâlde hem bu cemiyete hem de diğer vilayetlerimizde bulunan tayyare cemiyetlerine hakk-ı tab' ve neşrini terk ettim. Milletim daima mesut olsun. Bıçakçızade İ. Hakkı¹⁸

İsmail Hakkı, Seydibeşir'de üç buçuk yıl İngilizler tarafından esir tutulduğunu,¹⁹ esaretten sonra İstanbul'a geldiğini, İzmir çevresinin Yunanlıların işgali sebebiyle İstanbul'da kaldığını,²⁰ ve *Tarih-i Zafer*'i de İstanbul'da bulunduğu 1341 yılında kaleme aldığını belirtmiştir. Şair, genç nesillerin yaşananları zihinlerinde tutmalarını sağlayacak en sağlam yolu, olayların nazım diliyle tespit edilmesi olarak görmektedir. Bu sebeple 13 Kasım 1918 İstanbul'un işgalinden 4 Şubat- 23 Nisan 1923'teki Lozan Barış Konferansı'nın kesintisine kadar geçen dönemdeki tarihî olayları şiirleştirmiştir. İsmail Hakkı, sanatlı bir anlatımı tercih etmediğini, yaşananların akıllardan hiç çıkmaması için bu şiiri yazdığını dile getirmektedir.

Tarih-i Zafer, hamasî bir dille, duygulara hitap edecek şekilde, tarihî perspektif göz ardı edilmeden yazılmıştır. Büyük değişimlerin yaşandığı Osmanlı'nın son dönemindeki olayların manzum bir ifadesi olması açısından önemlidir. Tarihî olayların kronolojik bir sırayla takip edilebildiği eserde, toplumun yaşananlardan nasıl etkilendiği görülebilmektedir.

¹⁸ Bıçakçızâde İ. Hakkı, *Tarih-i Zafer...*, 5-6.

¹⁹ Seydibeşir Kuveysna Dört Numaralı Osmanî Userâ-yi Harbiye Kampı, 1. Dünya Savaşı yıllarında Mısır'ın İskenderiye şehrinin 15 km. kuzeydoğusunda bulunan bir askerî esir kampıdır. Kamp, Osmanlı subaylarına tahsis edilmiş ve savaş yıllarında burada 430 subay, bunların hizmetlerine bakan 410 emir eri, 10 imam ve aralarında Hakkı Bey ile ailesinin de bulunduğu Mekke'de esir edilmiş 20 sivil tutulmaktaydı. Mahmut Akkor, "Çanakkale Cephesi'nden Mısır'a Götürülen Türk Esirleri", *Vakanüis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/I (2018), 18.

²⁰ İsmail Hakkı burada 200-300 bin askerle işgal edildiğini belirtse de bu rakam tarihî kaynaklarda on iki bin civarındadır. Cihat Akçakayahoğlu, Selim Turhan, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 1. Kısım*, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963), 30.

3. Tarih-i Zafer'den tarihî olaylar²¹

Edebiyatçının bir olayı ele alışı ile müverrihin/tarihçinin bu olaya yaklaşımı farklılıklar gösterebilmektedir. Şairler, var olan olaydaki duygu yoğunluğuna; tarihçiler olaya, onun nedenlerine ve sonuçlarına odaklanırlar. Bıçakçızade Hakkı da İstanbul'un işgalinden başlayan, Lozan Barış Konferansı'yla sonlanan olayları, tarihî perspektifi göz ardı etmeden hamasî bir dille ele almıştır. Her bendi dört mısradan oluşan murabbain, dördüncü dizelerinde “Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et” sözlerini tekrar ederek yaşananların unutulmamasını sağlamaya çalışmıştır. Şiir, olayların akılda kalıcılığını arttırdığı gibi, insanlar üzerindeki psikolojik etkileri göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

[7] (1)²² *Ey arslan nesli, arslan neslim, artık fikr-i bî-dâd et! / Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et! / Bütün evlâdına ensâline bu şi'ri inşâd et! / Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et!*

Bıçakçızade, şiire arslan nesli seslenişi ile başlamaktadır ve yapılan zulmün hatırlanmasını tavsiyesi etmektedir. Bütün evlat ve ensalin bu şiiri okumasını istemektedir.

(2) *Bu târîh-i zaferdir bak melekler 'arş-ı a'lâda / Eder tebrik fahrü'l-mürselîni kurb-ı Mevlâda / Yunan sındı, vatan kurtuldu bu sâl-i ferahzâda / Bin üç yüz...*²³

Arştaki melekler, Hz. Muhammed'i zafer tarihi sebebiyle tebrik etmektedir. Bu kutlu yılda Yunan yenilmiş vatan kurtulmuştur. Şiirin merkezinde yer alan 1922 yılı, şair tarafından şiirin odağına alınmıştır. Hz. Muhammed'in melekler tarafından tebrik edilmesi, Müslümanların gayrimüslim bir topluluğa karşı galip gelmeleri sebebiyledir.

[8] (3) *O gün ki birkaç alçak vardı serkâr-ı hükûmette, / Ki yok târîhde misli onların cehl ü ihânette / O günden sonra üç yıl, geçti günler hep felâkette / Bin üç yüz...*

Hakkı'nın tarihte cehalet ve ihanette benzerleri bulunmayan hükümetin başındaki birkaç alçak olarak bahsettiği, Damat Ferit Paşa'dır. Ferit Paşa'nın İngiliz taraftarı ve Millî Mücadele aleyhtarı olması sebebiyle bu yaklaşım tercih edilmiştir.²⁴

3.1. İstanbul'un İşgali ve Millî Mücadele

(4) *Sevr ahkâmı, Wilson sulhu, işgâl oldu İstanbul; Yıkıldı burc u bârû, İngilizler oynadı futbol; Yunan da buldu en son İzmir'in işgâline bir yol: Bin üç yüz...*

İngilizler, Sykes-Picot Antlaşması'yla daha önceden belirlenen hedefleri işgal etmeye başlamışlar. 8 Kasım'da Musul, 12 Kasım'da İskenderun ve 13 Kasım'da da İstanbul, İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiştir.²⁵ 13 Kasım 1918'de gerçekleşen bu olaydan önce 10 Ağustos

²¹ Şiirin edebî ve tarihî bir metin olarak incelenmesinde Fatih Sona'nın çalışmasındaki yöntem tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Sona, *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler* (18. yy.) 2.bs. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019).

²² Sayfa numaraları köşeli parantez []; bend numaraları da parantez () içerisinde verilecektir. Şiir, aruz vezniyle yazıldığı için Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun ünlüler gösterilmiştir. Özel isimler vezne uygunluk açısından telaffuzlarıyla yazılmış, [] parantez içerisinde günümüzdeki yazılışları verilmiştir.

²³ Tekrar niteliğindeki “Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et” mısraı bundan sonraki kısımlarda Bin üç yüz ... şeklinde yazılacaktır.

²⁴ Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998), 168.

²⁵ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol* (Ankara: AKM Yayınları, 2004), 103.

1920’de Paris’te imzalanan Sevr Antlaşması’nda ve Wilson Barış Görüşmeleri’nden bahseden Hakkı, İngiliz askerlerinin Taksim Topçu Kışlası’ndaki düzenledikleri futbol müsabakalarına gönderme yapmıştır. Surlar ve hisarların yıkılıp İngilizlerin futbol oynayışı düşmanlarca yapılan savaştan sonraki eğlenceyi çağrıştırmaktadır. Ayrıca bu olay, inceden inceye Türklere yapılmış bir hakaret olarak da düşünülmektedir. Şair, bundan sonraki durumu şu mısralarla tasvir eder:

(5) *Bütün ’asker o dem tecrîd edilmişti silâhından / Urulmuştu vatan zâlim eliyle kalb-gâhından / Kararmıştı felekler yükselen mazlûmlar âhından / Bin üç yüz... [9]* (6) *Hükûmet ittihâd etti ’adû-yı mülk ü milletle / Vatan teslîm edildi düşmana bahs-i hamîyyetle / “Olur mu bu?” deme, biz şâhid olduk buna hayretle / Bin üç yüz...*

Hakkı, askerlerin silahlarının elinden alındığını, vatanın zalim eliyle kalbinden vurulduğunu dile getirmektedir. Gökyüzünün zulme uğrayanların ahları yüzünden kararmasıyla hüsn-i ta’lil yapan şair, birden duygunun yönünü kızgınlık ve şaşkınlığa döndürerek ülke ve millet düşmanlarıyla işbirliği yapan hükümetin, koruma gayreti iddiasıyla vatani düşmana teslim ettiğini ve bu da yapılır mı sorusuna hayretle şahit olduklarını belirtir. Gazi Mustafa Kemal bir kurtarıcı olarak şiirin devamında yer alır:

(7) *O dem toplandı a’yân u vücûh-ı millet-i beyzâ / O dem Türk sînesinden doğdu bir şems-i semâ-peymâ / Yetiştî Mustafa Paşada birleşdi hümâ-âsâ / Bin üç yüz... (8) Karâr verdi cihâda ehl-i nâmûs ’azm-i tâmm etti / Edip Mîsâk-ı Millî’ye yemîn millet kıyâm etti / Sarıldı Türk silâha, câ-be-câ rekz-i hıyâm etti / Bin üç yüz...*

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 22 Haziran’da Amasya Genelgesini yayımlayarak “Milletin bağımsızlığını, yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır.” misyonuyla kongreler düzenlenmesi çağrısında bulunmuşlardır. Temmuz ayının sonunda Mustafa Kemal Paşa, hakkında çıkan idam ve yakalama kararı üzerine Erzurum’dayken askerlik görevinden istifa etmiştir. Bu istifanın ardından emirlere karşı gelerek komutanı olduğu 15. Kolordu’yu terhis etmeyen Kazım Karabekir (ö.1948), Mustafa Kemal Paşa’nın emri altında Millî Mücadele’ye katıldığını bildirir. Önceki ay Amasya’da yapılan millî direniş çağrısının yankı bulmasıyla 23 Temmuz-4 Ağustos tarihleri arasında Erzurum’da Paşa’nın katılımıyla bir kongre toplanmıştır.²⁶ Şair, Müslümanların ileri gelenlerinin toplandığını, Türk’ün sinesinden gökyüzünü ölçen bir güneş doğduğunu, Kaf dağında yaşayan efsanevî hümâ kuşu gibi²⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın gölgesi altında birleştiğini belirtir. Ahd-i Millî, Peymân-ı Millî olarak da bilinen 28 Ocak 1920’de Osmanlı Mebusan Meclisi’nce çıkarılan kararlardan²⁸ bahseden şair, halkın cihada karar verdiğini, Misak-ı Millî’de yemin ederek ayağa kalktıklarını, yer yer çadırlar kurarak silaha sarıldıklarını dile getirir. Şair, daha sonra İtilaf Devletleri’nin yaptıklarını şu sözlerle aktarmıştır:

[10] (9) *Bu hâli gördü Yunan aldı yardım İngilizlerden; / Çıkardı askeri saldırdı yer yer hep denizlerden; / Niçe mazlûmu yaktı, kesti erkeklerle kızlardan: / Bin üç yüz... (10) Silâhsız halkı hep alçak Yunanlı katl-i ’âm etti; / Bütün İslâm’ı, Türk’ü mahve sarf-ı sa’y-i tâm etti; / Bu hâle Avrupa devletleri de ihtimâm etti: / Bin üç yüz.. (11) Fransız, İngiliz, Yunan, İtalya pek garîb ahvâl! / Beyrut’tan, Basra’dan sâhilleri hep ettiler işgâl: / Bizi elhâsıl etmektî emel mahkûm-ı izmihlâl: /*

²⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. 1, 3.bs. (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 281-283.

²⁷ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 194.

²⁸ Cevdet Küçük, “Misak-ı Millî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.173.

Bin üç yüz... [11] (12) Şu da 'vâ-yi temeddün eyleyen milletleri anla! / Bizi mahvetmeye yüz bin cinâyete ettiler icrâ; / Sakın hak var 'adâlet var denirse eyleme ısgâ: / Bin üç yüz...

Bıçakçızade'ye göre İngilizlerden yardım alan Yunanlıların Anadolu'da silahsız halkı katletmeleri, İslam ve Türkleri mahvetme amaçlıdır. Avrupa devletleri Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar da bu duruma yardım etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı Irak/Basra ve Lübnan/Beyrut'tan karaya asker çıkarmak suretiyle savaştıklarını hatırlatan şair, Türkleri yok olmaya mahkûm etmek istediklerini belirtmektedir. Medenî olduklarını iddia eden devletlerin gerçek yüzlerini ortaya çıkarmak isteyen şair, onların yüz bin cinayet işlediklerini ve hak, adalet var dendiğinde inanılmaması gerektiğini de eklemektedir. Hakkı, cinayetlerin akabinde Ermeniler ve Rumların silahlandırılmasına değinir:

(13) *Silâhlândırdılar hep Ermeni'yi, Rûm'u dâhilde; / Fesâddan hâlî bir yer kalmadı dâhilde, sâhilde; / 'Adûya iltihâk etti nice hâ'in esâfil de: / Bin üç yüz...*

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Karadeniz ve Ege'deki Rum kökenli Osmanlı tebaası ile bir kısım Ermeni azınlık, İngiltere ve Yunanistan tarafından silahlandırılarak Mondros'un yedinci maddesinin uygulanması için zemin hazırlanmış, bu bağlamda oluşturulan silahlı gruplar yerli Müslüman halka saldırmıştır.²⁹ Bıçakçızade, bu durumda içeride ve sahillerde karışıklıkların iyice arttığını, ayrıca içerideki birçok hainin, düşmana katıldığını söylemektedir.

(14) *Halîfe İngiliz destinde 'âdî bir esîr oldu; / Ferîd Paşa³⁰ geçip sadra, erâzil de vezîr oldu; / Cihân hayrette kaldı öyle bir cürm-i kebîr oldu: / Bin üç yüz... [12] (15) Bu sadrâzamla şeyhü'l-İslâm olan mel'ûn-i bî-pervâ; / Mücâhidlerle tecvîz-i kitâle verdi bir fetvâ; / Miyân-ı Müslimîne ettiler hûnîn fesâd ilkâ: / Bin üç yüz... (16) Bu esnâda şeni' bir fitne bunlar ettiler ikâd; / Edildi Konya halkı fikr-i istiklâl ile ifsâd; / Bu sûretle o halkın oldu nâm u şöhreti berbâd: / Bin üç yüz...*

İstanbul'un 13 Kasım 1918 ve 16 Mart 1920'de işgalinden sonra hem halife hem de sultan olan Mehmed Vahdeddin'in (s. 1918-1922) hükmü son derece zayıflamıştır. Kurduğu hükümetlerle, yanlış ve başarısız politikaları sebebiyle Damat Ferit Paşa'yı (ö.1923) reziller vezir oldu diyerek eleştiren şair, sadrazam ve şeyhülislamı lanetlenmiş kişiler olarak göstermiştir. Sadrazam Damat Ferit ve Şeyhülislam Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin (ö. 1923) Millî Mücadele'ye katılanları küfürle suçlayarak tekfir etmesi ve giyaplarında onları ölüme mahkûm etmesini hatırlatarak³¹ bunun inançlı ve saltanata bağlı Millî Mücadele taraftarları arasında bir fesada yani karışıklığa sebep olduğunu belirtir. Ayrıca Konya'da çıkarılan fitneyle halk, istiklal düşüncesiyle ayaklanmıştır.³² Bu bölümde ağır eleştiriden çekinmeyen Hakkı, ayrıntıları da vererek yönünü İnönü savaşlarına çevirmektedir:

3.2. İnönü Savaşları

(17) *Cesâret etti Yunan İnönü'nde girdi bir harbe; / Fakat arslanları Türk'ün ona indirdiler darbe; / Ferâgat etti şarka gitmeden, döndü yine garba: / Bin üç yüz...*

Şair, 9 Ocak 1921'de gerçekleşen I. İnönü Muharebesi'yle Yunanlıların doğuya gidebilmesini Türk'ün aslanlarının engellediğini, Yunanlıların bu savaştan sonra tekrar yönünü batıya çevirdiğini söylemektedir. Kuzeybatı Anadolu'da Eskişehir'i almak suretiyle Ankara'ya ulaşım Millî

²⁹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C. 2, 8.bs. (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987), 195-199.

³⁰ Cevdet Küçük, "Damat Ferit Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII (Ankara, 1993), s. 436.

³¹ Mehmet İpşirli, "Dürrîzâde Abdullah Beyefendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X (Ankara, 1994), s. 36.

³² Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar* (Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1974), 187-188.

Mücadele'yi bitirmek için ileri harekâta girişen Yunan ordusu, Millet Meclisi kuvvetleriyle 6 Ocak 1921'de İnönü'de karşı karşıya gelmişlerdir. Yunan ordusu sayı ve teçhizat bakımından Millet Meclisi kuvvetlerinin üç katı büyüklüğünde olup taarruzdayken, Türk orduları müdafaa hâlindeydi.³³ Muharebe 11 Ocak'ta bittiğinde Mirliva İsmet Paşa'nın komuta ettiği kuvvetler, Yunan Ordusu'nu yenmiştir.³⁴ Bıçakçızade, Yunanlıların arkasındaki gücün İngilizler olduğunu ayrintılarıyla ele almıştır:

[13] (18) *Cihânda İngiliz'dir Türk'e, dîne en büyük düşmân; / Hem eyler bî- taraflık iddi 'â, hem zulm-i bî-pâyân; / Onun sevkiyle etti her ne ettiyse bize Yunan: / Bin üç yüz...* (19) *Tüfenk, cebhâne, top, tayyâre, zâbit, para Yunan'a; / Veren hep İngiliz'di, İngilizlerdi le 'îmâne; / Murâdı mahvımızdı sen bu hükme kalma bî-gâne: / Bin üç yüz...* (20) *Neler yaptı neler, saldı fesâd İrân'a, Turan'a; / Karıştırdı Hicâz'ı, Rûm'u, boğdu seyl gibi kana; / Eder îrâs-ı dehşet söylesem insâna, şeytâna: / Bin üç yüz...*

Hakkı'ya göre Yunanlılara cephane, tüfek, top, uçak ve para yardımı yapan; Türk'e, İslam'a en büyük düşmanlığı besleyen, tarafsızlık iddiasında bulunup da sınırsız zulümlere kalkışan, alçakça yok olmamızı isteyen, İran'a Turana fesat salan, Hicaz'ı karıştırıp Rum'u sel gibi kana boğan, yaptıkları söylense insanların hatta şeytanın bile dehşete düşeceği kavim İngilizlerdir. İngiltere, Millî Mücadele'de tarafsız gibi görünüp Yunanistan ordusuna yardımlarda bulunmuştur. Şair, İran ve Turan fesadıyla, İngiltere'nin özellikle 19. yüzyıldan itibaren Hindistan'ın güvenliği ve jeopolitik çıkarları gereği, Orta Asya ve İran'da, bölge halkları ve devletlerle girdiği silahsız mücadele neticesinde bölgeyi istikrarsızlaştırmasını³⁵ hatırlatır. İngilizlerin kışkırtmaları ile Osmanlı'yı karşılarına alan Araplara geçiş yapar:

[14] (21) *'Arab ayrıldı, Türk'ü kovdu, sürdü Mekke'den Şâm'dan; / Benim dîn kardaşımdı, kurşun attı en son arkamdan; / Hayır bekler miyim ben, söyle artık Hâm'dan, Sâm'dan? / Bin üç yüz...* (22) *Tamâm dört yüz sene kabr-i Nebîye eyledim hizmet; / Bütûn kalbimle ettim Ka'be'ye, hem ehline hürmet; / 'Araptan buldum en sonra belâmı, bu elîm hâlet! / Bin üç yüz...* (23) *Emîr-i Mekke istiklâl için 'ahd aldı düşmândan: / Hıyânet etti İslâm'a, uzaldı dînden, îmândan; / Ne Allah'tan hayâ etti, utandı ne de Kurân'dan: / Bin üç yüz...* [15] (24) *'Adâlet, merhamet hep lafz-ı bî-ma'nâdır, aldanma; / Sana bir başka millet, başka devlet yâr olur sanma: / Emîr-i Ka'be olsa sâf-derûnluk eyleme, kanma: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, Osmanlı'nın Arap topraklarından çekilişini ilginç ifadelerle anlatır: Türkler, din kardeşimizin (Arapların) arkamızdan attığı son kurşun sebebiyle Mekke ve Şam'dan kovulmuştur. Ham ve Sam'dan hayır bekler miyim diyerek Hz. Nuh'un oğullarına gönderme yapmaktadır. Hz. Nuh'un Ham, Sam, Yafes adlı üç oğlu vardır.³⁶ Ham, Sudanlıların diğer bir rivayete göre Kıbtî, Berberîler, Hint ve Sındlilerin atası;³⁷ Sam, Arapların diğer bir rivayette Acem ve Arapların;³⁸ Yafes de Rum'un, Türklerin ve Hazarlar'ın atasıdır.³⁹ Türklerin atası olan Yafes'i kullanmayan şair, Ham ve Sam'ın isimlerini Araplar sebebiyle zikretmiştir. Hz. Muhammed'in kabrine dört yüz yıl hizmet

³³ İsmet Görgülü, *On yıllık Harbin Kadrosu 1911-1922* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 343-346.

³⁴ Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Birinci-İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, 3. Kısım, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999), 240-246.

³⁵ Hatice Karımov, "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 124/ CCXLIV (2020), 237.

³⁶ Ömer Faruk Harman, "Nûh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (Ankara, 2007), s. 225.

³⁷ Şaban Kuzgun, "Hâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (Ankara, 1997), s. 396.

³⁸ İsmail Taşpınar, "Sâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (Ankara, 2009), s. 61.

³⁹ Ömer Faruk Harman, "Yâfes", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (Ankara, 2013), s. 175.

eden, Kabe'ye, Ehl-i Beyt'e veya Kabe'dekilere hürmet eden Yafes'in soyundan gelen Türkler, Sam'ın soyundan gelen Arapların belasına uğramıştır. Mekke Emiri'ni de, düşmandan bağımsızlık için söz alan, İslam'a hainlik eden, dinden imandan uzaklaşan, Allah'tan ve Kur'an'dan utanmayan şekilde tanımlayan şair, Şerif Hüseyin'in saf kalplilik edip kandırıldığına değinir. Tarihî olarak 1916'da gerçekleşen olaylar şu şekilde gelişmiştir: Osmanlı Devleti'ne ve İttihat Terakki Hükümeti'ne karşı olan muhalif tavırlar Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğinde 10 Haziran 1916 günü bilfiil isyana ve silahlı mücadeleye dönüşmüştür. Her ne kadar isyanın görünürdeki nedeni İttihat ve Terakki Hükümeti olsa da asıl sebep, Şerif Hüseyin'in Arap topraklarının sultanı olma gayesidir. 16 Haziran 1916'da Cidde ve 17 Eylül'de Taif'in düşüşünü, Mekke gibi diğer şehirler izlemiş, Medine ise uzun süren bir direnişten sonra Ocak 1919'da teslim olmuştur. Söz konusu Arap isyanı, bütün Arap kabileleri tarafından kabul görmemiş olsa da isyana katılmayan Arapların Osmanlı'ya gerektiği gibi yardım etmemiş olması, bu isyanın amacına ulaşmasını sağlamıştır. Bilhassa Haziran 1916'dan Ekim 1918'e kadar Osmanlı cephe hattının gerisine yapılan sabotajlar başta ordu lojistiği olmak üzere pek çok açıdan ciddi sonuçlar doğurmuş, isyancıların; esirleri öldürme, su kuyularını zehirlenme, ölüleri soyma gibi insanlık dışı davranışları uzun süre hafızalarda kalmıştır.⁴⁰ Şair, Eskişehir-Kütahya Muharebeleri'ni anlatmaya başlar:

3.3. Eskişehir ve Kütahya Savaşları

(25) *Bırak insâfı, insâniyyeti, ahvâle et dikkat; / Olur bil hasm-ı bî-insâfa insâf mûcib-i nekbet; / Neler yaptı bulunca bak Yunanlı bir küçük fırsat: / Bin üç yüz...* (26) *Verip esbâb-ı harbi Türk'e karşı 'azm ü şiddetle, / Yunan'ı İngiliz tekrâr techîz etti kuvvetle; / Kral Konstantini ser-hadde i'zâm etti dehşetle: / Bin üç yüz...* [16] (27) *İki yüz binden artık 'asker-i Yunan her yerden; / Hücûm etti büyük topraklar kâfir bahrdan, berden; / Bizim 'asker çekildi, geçdi hem pek çokları serden: / Bin üç yüz...*(28) *Kütahya, bir de Eskişehir'i düşman etti istîlâ; / Nice ma'mûreyi alçakça yaktı, eyledi yağmâ; / Diğer baştan da kâfir Afyon'a oldu hüküm-fermâ: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade'ye göre insaniyetin, insafın bir kenara bırakılması, duruma dikkat edilmesi gerekir. Bir atasözü niteliğindeki, insafsız düşmana insafın felaket getirdiğini bildiren söz, küçük bir fırsat bulduğunda Türklerle yaptığını bırakmayan Yunanlılar için söylenmiştir. 1913-7 ve 1920-2 yıllarında krallık yapan Birinci Dünya Savaşı ve Küçük Asya Seferi'ndeki (Millî Mücadele) hataları sebebiyle tahttan indirilen I. Konstantinos (1868-1923)⁴¹ yönetimindeki Yunanlılar, iki yüz bin askerle karadan ve denizden saldırarak birçok Türk askerini şehit etmiştir. Yunanlılar, Kütahya ve Eskişehir'i yakıp yağmalayarak işgal etmiş, Afyon'a hükmetmiştir. Şairin ele aldığı Eskişehir ve Kütahya savaşlarının tarihî zemini şu şekildedir: Yunan Ordusu, BMM'nin faaliyetlerini sonlandırmak için Ankara hedefli olmak üzere Batı Anadolu'ya yaptığı ileri harekâta, beklenmedik noktalardan kuvvetli bir taarruz gerçekleştirmiştir. Neticesinde Türk Ordusu, Eskişehir ve Kütahya başta olmak üzere Batı Anadolu'nun ciddi bir kısmından çekilmek zorunda kalmış ve Sakarya Nehri'nin doğusunda tekrar mevzilenmiştir. Bu geri çekiliş, Millî Mücadele'nin en büyük yenilgilerinden kabul edilir.⁴² İsmail Hakkı, Sakarya Meydan Muharebesi'ne geçiş yapar:

⁴⁰ Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. 6 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), 147 ve Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (Ankara, 2010), s. 585-586.

⁴¹ John Selden Willmore, *The Story of King Constantine, A Revealed in the Greek White Book* (Carolina: South Bibliolife Publisher, 2019), 81-83.

⁴² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali...*, 637-639.

3.4. Sakarya Meydan Muharebesi

(29) *Bizim 'asker Sakarya dağlarında tuttu istihkâm; / Gazanferler gibi düşmanla harbe eyledi ikdâm; / Yetiştirdi 'avn-i Hak, oldu muzaffer 'asker-i İslâm: / Bin üç yüz...[17]* (30) *Sakarya kan kesildi; dağlar, istihkâmlar volkan; / Kırıldı ma'neviyyâtı, sebâta kalmadı dermân; / Kral kaçdı, otuz bin kâfir oldu hâk ile yeksân: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, Sakarya Zaferi'ni galibiyete yakışır bir coşkuyla ele almaktadır: Sakarya dağlarında siper alan Türk askeri, aslanlar gibi düşmanla savaşıma başlamış, Allah'ın yardımıyla İslam askerleri galip gelmiştir. Savaş meydanının kan kırmızısını çağrıştıracak şekilde Sakarya kızarmış (kan kesilmiş); dağlar, kuvvetli siperler yine kızıl renginden ötürü volkan olmuştur. Ruhî çöküntü yaşayan (maneviyatı kırılan), yerinde durmaya gücü kalmayan Yunan Kralı I. Konstantinos kaçmış, otuz bin Yunan da toprağa karışmıştır. Tarihî gerçeklik de anlatılanlarla örtüşmektedir: Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndan sonra yarım kalan Anadolu harekâtını tamamlamak ve Ankara Hükümeti'ni ortadan kaldırmak için yapılan muharebede Yunan Ordusu, 14 Ağustos'ta saldırıya başlayarak Sakarya Nehri'ni geçip 23 Ağustos'ta beş koldan Türk mevzilerine ulaşmıştı. Savunma hâlindeki Türk Ordusu ise 100 kilometrelik cephe hattı boyunca altı grup hâlinde tertiplenmişti. Saldırıya başlayan Yunan Ordusu, batıdan yaptığı taarruzu aniden azaltıp güneye doğru yönelerek en zayıf Türk birliklerinin bulunduğu güney kanadına saldırdı. Bu ani ve kuvvetli saldırı sonucunda burada bulunan stratejik Mangal Dağı ve Ankara'yı savunan son doğal mevzi olan Çaldağı düşünce, cephe yarılmış ve Yunan Ordusu'na Ankara yolu açılmıştı; fakat Türk birlikleri Ankara'ya kadar geri çekilmeyerek alan savunması yapmaya başladı. 10 Eylül'de ise bizzat Mustafa Kemal Paşa bir karşı taarruz başlatarak Çaldağı, Eskişehir-Afyon hattının doğusu ile Sivrihisar, Aziziye, Bolvadin ve Çay'ı kurtardı. İkmal noktalarından bu denli uzak kalan Yunan Ordusu ise artık savunma yapamadı. Yirmi iki gün, yirmi iki gece süren çatışmalar 13 Eylül'de bittiğinde Yunan Ordusu taktik bir geri çekilme adı altında muharebeyi kaybetti. Yunanlılar ölü, yaralı ve esir olmak üzere 40.000 kayıp verirken Türk tarafının kaybı 39.289'dur.⁴³ Bıçakçızade, Fransızların İngilizlerin ve İtalyanların Anadolu'yu terk edişlerini sebepleriyle ele alır:

(31) *Fransızlar Kilikya kıt'asın etmiştiler işgâl; / Fakat 'Antep ile Mar'aş'da mağlûp oldular derhâl; / Bu hâlden sonra Türk'le i'tilâfa oldular meyyâl: / Bin üç yüz...*(32) *Fransız haylî etti İngiliz âmâline hizmet: / Fesâd-ı âleme onlar da âlet oldu bir müddet; / Nihâyet i'tilâf etti bizimle, eyledi ric'at: / Bin üç yüz...*(33) *Bu hâlin karşısında İngilizler oldular hayrân; / Çalıştı bozmaya bu i'tilâfı, bulmadı imkân; / Sebât etti metânetle bu işte başvekîl Biryand [Briand]: / Bin üç yüz...*(34) *Fransız fikrini râcih bulup kendi şi'ârından, / Bıraktı İngiliz eskârını, döndü karârından, / Çekip gitti İtalyanlar da Antalya civârından: / Bin üç yüz...*

Şairin, Kilikya kıtası olarak bahsettiği yer, Ş. Sami'nin "(Clicie) Asya-yı sagîrin yani Anadolu'nun taksîmât-ı kadîmesinde kıt'a-ı mezkûrenin müntehâ-yı şark-ı cenûbîsinde bir hıtta olup, şimdiki Adana ve İçel sancaklarından ibaret olmağla..."⁴⁴ ifadeleriyle İçel ve Adana'dır. Antep ve Maraş'ta mağlup olan Fransızlar, 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşması'yla işgal ettikleri bölgelerden çekilmişlerdir. Bıçakçızade, Fransızların, İngiliz emellerine hizmet ettiklerini, dünyada karışıklık çıkarmaya bir müddet alet olduklarını ve sonunda Türklerle görüşmeye başladıklarını,

⁴³ Ahmet Timural vd. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi* 5. Kısım 2. Kitap, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973), 454; Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971), 118; Sabahattin Selek, *İstiklâl Harbi, Yeni Türk Devletinin Kuruluşu* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1965), 283.

⁴⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), 3940.

yine İngilizlerin bu anlaşmayı bozmaya çalıştıklarını, Başvekil Briand'ın bu işte geri dönmediğini belirtir.⁴⁵ İngilizler de Fransızların düşüncesini üstün bularak kararından dönmüş; İtalyanlar da Anadolu'dan çekip gitmiştir. Şair, İngiliz David Lloyd George'a (ö.1945) geniş bir yer ayırır:

(35) *Liyod Corc [Lloyd George] başvekili İngiliz'in bir papâs-zâde! / En alçak düşmanı İslâm ile Türk'ün bu dünyâda! / Cihânı şeytanetle bak çevirdi vahşet-âbâda: / Bin üç yüz...[19]* (36) *Boğazlardan, akalliyetden etti bahs-i bî-ma'nâ; / Mevâ'id-i ekâzible Yunan'ı eyledi igrâ; / Merâmı kalmak İstanbul'da, etmektî bizi imhâ: / Bin üç yüz... (37) Uzattıkça uzattı konferanslarla bu da'vâyı; / Onun teşviki tekrâr yaktı Yunan hayli süknâyı; / Bütün şiddetle tatbîk etti Türk'e fikr-i imhâyı: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, 1916-1922 yıllarında İngiliz başbakanlığı yapan Lloyd George'u şu cümlelerle tanımlar: Bir papazın oğlu olan İngiliz başvekili, İslam ve Türk'ün en alçak düşmanı, hilekârlığıyla dünyayı ıssız bir yere dönüştüren kişidir. İstanbul'da kalıp bizi yok etmek niyetiyle boğazlardan, azınlıklardan anlamsız bir şekilde bahsetmiş, yalan vaatlerle Yunan'ı teşvik etmiştir. Bu davayı, konferanslarla uzattıkça uzatmış, Yunan da onun teşvikiyle birçok yerleşim yerini yakmış, Türk'ü yok etme fikrini bütün şiddetiyle uygulamaya çalışmıştır. Şair, 23 Şubat-16 Mart 1921 tarihlerinde gerçekleştirilen Londra Konferansları'ndan sonra Yunan ve Fransızların tekrar harekete geçişlerini şu şekilde ele alır:

[20] (38) *Teşebbüs eyledi İstanbul'un işgâline Yunan; / Hem etti İzmir etrâfında muhtâriyyeti i'lân; / Liyod Corc [Lloyd George] 'aynı ifrîtlar gibi etmiş idi tuğyân; / Bin üç yüz...[20]* (39) *Yunan İstanbul'un işgâline olmuştu âmâde; / Fransızlar Çatalca hattını tuttu o esnâda; / Yunan'la İngiliz efkârı boş çıktı bu da'vâda; / Bin üç yüz...*

Temmuz 1922'de Yunanlılar, İstanbul'un işgaline niyetlense de İtilaf Devletleri'nin izin vermemesi üzerine⁴⁶ 30 Temmuz 1922'de İzmir İyonya Cumhuriyeti adı altında özerklik ilan etmişlerdir.⁴⁷ Lloyd George'u, cinlerin en zarar verici türlerinden olan ifrite⁴⁸ benzeten şair, Yunanlıların İstanbul'u işgale hazır olduklarını, Fransızların Çatalca hattını tuttuklarını, Yunan ve İngilizlerin isteklerinin boşa çıktığını belirtir ve 40. bendden itibaren Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ni anlatmaya başlar:

3.5. Başkomutanlık Meydan Muharebesi – Büyük Taarruz

(40) *Geçerken böyle günler bir sürü lâf ü güzâflarla; / Ağustos yirmi beşti, oldu i'lân telgrâflarla; / Ta'arruz olduğu ihâm edildi hayli lâflarla; / Bin üç yüz... (41) Kapandı her taraf: tel yok, vapur yok, bir garîp hâlet; / Havâdis hep kesildi, arttı herkeste merak, hayret; / "Ta'arruz etti" Türkler dendi, çöktü düşmana dehşet; / Bin üç yüz...[21]* (42) *Üçüncü gün açıldı telgraflar, eyledi tebşîr; / Yunan sındı, edildi Afyon istihkâmı da teshîr; / Tam on beş günde istirdâd olundu kâmilin İzmir; / Bin üç yüz... (43) Bu dehşetli haber 'aksetti derhâl zîr ü bâlâya; / Şaşırdı İngiliz, Yunan, cihân dar geldi a'dâya; / Döküldü hayli Yunan askeri İzmir'de deryâya; / Bin üç yüz... (44) Bir uçtan Eskişehir'i, bir ucundan şehir-i 'Uşşâk'ı; / Tutan bir cephe-i harbin ateşle doldu âfâkı; / O gün 'âlem, tutuştu sandı dehrin günbed ü tâkı: / Bin üç yüz...[22]* (45) *Beş on günde edildi 'asker-i Yunan hep*

⁴⁵ Aristide Briand (ö.1932) biri Millî Mücadele (16 Ocak 1921-15 Ocak 1922) yıllarında olmak üzere on bir dönem başbakanlık yapmış Fransız siyasetçidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Oudin, *Aristide Briand* (Paris: Tempus Perrin, 2016).

⁴⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* (Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986), 559.

⁴⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı...*, 556.

⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007), 941.

tedmîr; / Kütahya, Eskişehir, Uşşak, Burusa, Magnisa, İzmir / Olundu feth ü teshîr; hâme 'âciz etmeden tasvîr: / Bin üç yüz...

Hakkı, 26 Ağustos-18 Eylül 1922 tarihleri arasında gerçekleşen Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin başlangıcı olan 25 Ağustos'ta telgraflarla taarruzun yapılacağı gizli bir şekilde bildirildiğini, her tarafın kapandığını, vapurun olmadığını, herkeste merak ve hayretin arttığını, Türkler taarruz etti denilerek düşmanın dehşete düştüğünü belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos'a giden süreçte askerî faaliyetlerin öğrenilmesini engellemek ve taarruz haberi yayılmadan Yunan Ordusu'nu en kısa sürede mağlup etmek için İstanbul ve hatta bütün dünya ile Anadolu'nun iletişimi kesmiştir.⁴⁹ Şair, devamında üçüncü gün Yunan'ın kırılıp Afyon siperlerinin ele geçirildiğini, on beş günde İzmir'in tamamen geri alındığı haberini telgrafların müjdelediğini; bu haberin çok kısa sürede yayıldığını; İngiliz ve Yunan'ın şaşırıp dünyanın düşman gözüne dar geldiğini, Yunan askerinin İzmir'de denize döküldüğünü dile getirmektedir. Kırk dört ve kırk beşinci bentlerde şair, Eskişehir ve Uşak cephelerinde ufuklar ateşle dolunca, insanlar dünyanın kubbe ve kemerinin tutuştuğunu sanmışlar diyerek mübalağaya başvurur. Yunan askeri, beş on günde yok edilmiş, Kütahya, Eskişehir, Uşak, Bursa, Manisa, İzmir geri alınmış, kalem ise bunu anlatmaktan âciz kalmıştır. Şairin anlattığı olayların tarihî zemini şu şekildedir:

Yunan Ordusu Sakarya Muharebesi'nden sonra Eskişehir-Afyon doğrultusunda "aşılmaz" denilen bir tahkimat meydana getirmişti.⁵⁰ Buna karşın Türk tarafı da Yunan Ordusu'nu Anadolu'dan çıkarmak için hazırlıklar yapmaya devam ediyordu. Nitekim Türk tarafının harekât planı 1922 yılının yaz aylarının ilk günlerinde belli olmuştu. Buna göre Türk Ordusu Yunanlıların beklemediği bir yerden, Afyon'un güneybatısından taarruz edecekti. Burada 11 piyade tümeni ve 3 süvari tümeni (1. Ordu) görevlendirilmişti. Bunların vazifesi, düşmanın batıya doğru çekilmesine engel olarak kuzeye doğru hızla ilerlemektir. Afyon'dan Eskişehir'e kadarki cephe hattını da 7 Türk tümeni tutacaktı. Ağırlık merkezi Afyon'un kuzeyi olduğundan Eskişehir nispeten boş bırakılmıştı. Afyon'un doğusundaki 2. Ordu ise bölgedeki düşman birliklerini oyalayarak Yunanlıların Afyon'un güneyine olası kuvvet takviyesini önleyecekti. Süvari Kolordusu da düşmanın gerisine saldıracaktı.⁵¹ Yunanlıların bu saldırıya karşı tedbir almasını önlemek için İstanbul ile olan tüm iletişim kesilmiş, bu suretle Millî Orduda bir darbe olduğu düşünülmüşü sağlanmıştı. Taarruzun yapılacağı gece için Kemal Paşa, Çankaya'da bir davet tertip etmişti; ancak o, davete rahatsız olduğunu bildirerek katılmamıştı. Zira kendisi aslında cephede idi.

Harekât, 26 Ağustos 1922 sabahı topçuların baraj ateşiyle başladı. Yunanlılar, böylesi bir saldırıyı beklemedikleri için mevzilerinde tutunamayarak kuzeye doğru geri çekildiler. Yunanlılar, 2. Ordu'nun kuzeyden yaptıkları taarruzla daha da yıprandılar. Yorgun düşen bu birlikler son çare olarak batıya doğru geri çekilmeye çalışırken 1. ve 2. Ordu'nun takip kısılacı, Aslıhanlar bölgesinde kapanınca bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın Zafer Tepe'den yönettiği muharebe neticesinde çemberdeki Yunan birlikleri büyük ölçüde imha edildi. Daha sonra Başkomutanlık Meydan Muharebesi adını alan bu çarpışmalardan kurtulmayı başaran Yunan birlikleri, geri çekiliş esnasında yol üzerindeki tüm Türk köy ve kasabalarını yakarak çok sayıda insanı öldürdüler. Türk Ordusu'nun takibi (Büyük Taarruz) 9 Eylül'de İzmir'de sona erdiğinde Anadolu'da nerdeyse hiç savaşır

⁴⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı...*, 597.

⁵⁰ Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş...*, 178-179.

⁵¹ Kemal Niş, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922)*, C. 2, 6. Kısım, 2. Kitap (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), 20-21.

durumda Yunan askeri kalmamıştı. İzmir'in geri alınışından kısa bir süre sonra şehir, Ermenilerce büyük oranda yakıldı.

Savaşın faturası Yunan tarafı için oldukça kabarık zira 32 bini esir olmak üzere 73 bin asker kaybettiler.⁵² Esirler arasında Yunan Ordusu Başkomutanı Triküpis, 4. Tümen Komutanı Dimaras ve 2. Kolordu Komutanı Digenis gibi önemli isimler vardı. Bu bozgunun sonu Yunan Ordusu'nda 11 Eylül 1922 Devrimi adı verilen bir askerî darbe meydana gelmiş ve yenilgiden sorumlu komutanlar yargılanarak idam edilmiştir.

Bıçakçızade, kırk beşinci bendin sonunda kalem bunları anlatmaktan âciz kalır demesine rağmen kırk altı ve altmış dördüncü bent arasında dinî ve hamasî bakış açısıyla olayları yazmaya çalışır:

(46) *Ne cevher var, İlâhî neslime bahş ettiğin kanda! / Bu heybet bu salâbet bence yok arslanda, kaplanda; / İki yüz bin mükemmel orduyu mahvetti bir ânda: / Bin üç yüz...*(47) *Benim neslim, inandım hem cihânlar eylesin îmân, / Cünûdullâh'dır bî-şek, bu hükmün nâtıkı Kur'ân, / İki yüz bin Yunan üç günde oldu hâk ile yeksân: / Bin üç yüz...*

Türk milletinin cesaretini vurgulayan şair, Allah'ın Türk milletine iki yüz bin askerden oluşan orduyu birden mahvedecek, aslanda ve kaplanda bulunmayan bir heybet ve kuvvet bahsettiğini belirtmektedir. Türk milletinin şüphesiz bir şekilde Allah'ın askerleri olduğunu, buna cihanların iman edeceğini, iki yüz bin Yunan askerinin üç günde toprağa karışmasının bunun delili olduğunu dile getirir. Şair, sözü Yunan, Ermeni ve Rumlara ve onları destekleyen İngilizlere getirir:

[23] (48) *Garîp bir kısmı var bu harbin, etmesin onu nisyân; / Yunan'la birleşip etti bütün Rûm, Ermeni tuğyân; / Ne cânlar yaktılar bunlar, ne yurtlar ettiler vîrân: / Bin üç yüz...*(49) *Yunan'la Ermeniler, Rûmlar bir leşker-i cellâd / Edip teşkil hem harb-i salîbe verdiler bünyâd; / Bu nâr-ı vahşeti hep İngilizlerdi eden ikâd; / Bin üç yüz...*(50) *Nihâyet Gayretullâha dokundu hep bu vahşetler; / Ser-i a'dâya yağdı hep feleklerden felâketler; / Musîbetler, belâlar, intikâmlar, türlü âfetler; / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, yaşananların garip yönleri olduğunu ve bunların unutulmaması gerektiğini, bütün Rum ve Ermenilerin Yunan'la birleşerek azgınlaştığını, birçok can yakıp yurdu yıktıklarını; bunların bir cellat ordusu olarak haç harbini (Haçlı Seferleri'ni) İngilizlerin desteğiyle canlandırmak istediklerini; ancak yaktıkları bu vahşet ateşinin gayretullaha dokunduğunu, düşman ordusunun başına feleklerden felaketler, musibetler, belalar, intikamlar ve türlü âfetler yağdığını dile getirmektedir. Rum, Ermeni ve Yunanlıların yaktıkları vahşet ateşinin karşılığında yapılanların gayretullaha dokunması dinî nitelikli bir tespittir.⁵³ Şaire göre Müslümanlara yapılan bu haksızlıklar, gayret-i İlahiyeye dokunmuş ve Rumlar, Ermeniler, Yunanlılar üzerine musibetler gelmiştir.

3.6. Rum, Ermeni ve Yunan Faaliyetleri

[24] (51) *Bütüin harp cephesinde ceşş-i düşman târ u mâr oldu; / Bozuldu, kaçtı Yunan; Ermeni, Rum hâk-sâr oldu; / O gün gördüm cihân düşmanlara dârü'l-bevâr oldu: / Bin üç yüz...*(52) *O gün*

⁵² Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş...*, 243.

⁵³ Gayret kelimesinin çok gayretli anlamının yanında kıskanma anlamı da vardır. Allah, evliyasını sevmesinin yanında sevdiklerini de kıskanır, onlara ve dinine yapılan haksız ve kötü hareketler gayret-i İlahiyeye dokunur. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 4. bs. (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 203.

Türk 'askeri tûfân gibi cûş u hurûş etti; / Bütün Rûm, Ermenî, Yunan şarâb-ı mergi nûş etti; / Kıyâmet koptu, Hakk'ın bahr-ı kahrı sanki cûş etti: / Bin üç yüz...(53) O pûlâd tenli, arslan kalpli Türk'e karşı, bî-iz'ân, / Bir iki yerde harbe cür'et etmek istedi Yunan; / Fakat ilk hamlede oldu perişân, dar gelip meydân: / Bin üç yüz...(54) Atıp topu, tûfengi bir yana bir hâl-i cinnette; / Dağıldı dağlara, kaçtı kemâl-i 'aciz ü zilletle; / Yunan'la İngiliz kahroldu; dünyâ gördü hayretle: / Bin üç yüz...(55) Bu dehşetli haber etrâfa saldı havf ile haşyet; / Döküldü yollara Rûm, Ermenî hâ'inleri semt semt; / Budur nankörlerin, zulmün cezâsı, bundan al 'ibret: / Bin üç yüz...(56) Bu esnâ-yı firârda yaktı Yunan geçdiği şehri; / Kusardı bir ateş hâlinde sanki içtiği zehri; / Bugündü, kahr-ı Yezdân dalgalandı, kapladı dehri: / Bin üç yüz...[26] (57) Bu hâlin bâ'isi bence, inan, hep İngiliz'dir hep; / Cihâna, zulm ü vahşet yağdıran hep İngiliz'dir hep; / 'Arab'la Ermenî, Rûm'u yakan hep İngiliz'dir hep: / Bin üç yüz...(58) Ateş yağdırdı top, tayyâre, bomba; san kıyâmettir! / Ölüm, süngü, kılınc, mızrak felâkettir, felâkettir! / Kovan küffârı kahr-ı Hak'tı; sanma başka âfettir: / Bin üç yüz... (59) Bu harp bir harp idi, çarpıştı bence küfr ile îmân; / Dü'ello etti gûyâ 'adl ü 'udvân, hak ile butlân; / Hilâl 'ezdi salîbi, zâhir oldu hikmet-i Kur'ân: / Bin üç yüz...[27](60) Kaçıp da kurtulanlar her taraftan doldu İzmir'e; / Kimi yandı, kimi deryâya düştü, kahr u tedmîre: / Ne tedbîr uydu takdîre, ne takdîr uydu tedbîre: / Bin üç yüz...(61) Karâr vermişti onlar katl-i 'âma Türk'ü, İslâm'ı / Ki isterlerdi Türk'ün kalmasını ne şânı, ne nâmı; / Ne oldu anlamak ister isen sırr-ı serencâmı: / Bin üç yüz...

Şaire göre düşman ordusu cephede dağılmış, Yunan kaçmış, Ermeni ve Rum toprağa karışmış; dünya, düşmanın gözüne cehennem olmuştur. Türk ordusu tufan gibi coşmuş, Rum, Ermeni ve Yunan ölüm kadehini içmiş, sanki kıyamet kopmuş, Allah'ın kahrı denizi coşmuştur. O çelik bedenli, aslan kalpli Türk'e karşı Yunan birkaç yerde akılsızca savaşmaya cesaretlendiyse de ilk hamlede meydan onlara dar gelmiştir. Delilik hâline benzer bir şekilde topu tüfeği bir kenara atıp acziyet ve zillikle dağılıp dağlara kaçmışlar, Yunan ve İngiliz kahrolup hayret içinde kalmış; bu haber etrafa hızlıca yayılmış, Rum ve Ermeni hainleri korku içinde yollara dökülmüştür. Nankörlüğün ve zulmün cezası budur ve bundan ibret alınmalıdır. Şair, Yunanlıların yaptıklarını sıralar: Yunan kaçış esnasında geçtiği şehri yakmış, sanki içtiği zehri bir ateş hâlinde kusmuş, o gün Allah'ın kahrı dalgalanarak her yeri kaplamıştır. İsmail Hakkı, bu hâlin sebebinin, dünyaya zulüm ve vahşeti yağdıran, Arap'la Ermeni ve Rum'u yakanın hep İngiliz olduğunu dile getirir. Şair, savaş meydanının tasvirine de yer verir: Kıyamete benzer bir şekilde top, ateş; tayyare, bomba yağdırmıştır. Ölüm, süngü, kılıç ve mızrağı felakettir diyerek tekrar eden şair, kâfirleri kovanın Allah'ın kahrı, savaşın küfür ile iman çarpışması, adalet ile zulmün, doğru ile haksızlığın düellosu olduğunu belirtmiştir. Sonuçta hilal haçı ezmiş ve Kuran'ın hikmeti ortaya çıkmıştır. Kaçıp kurtulanlar İzmir'e dolmuş, kimi yanmış kimi denize düşmüş, takdir ve tedbir birbirine uymamıştır. Onlar (Rum, Ermeni, Yunan); İslâm'ı, Türk'ü, katletmeye karar vermiş, Türk'ün namı ve şanının kalmamasını istemiş, bu işin sonunun ne olduğunu anlamak istersen 1341'i hatırla demıştır. Şair, altmış ikinci bentte İzmir'de çıkan yangına değinir:

(62) *Kılınc, kurşun inerken başına a'dâ-yı bî-dâdın, / Tutuştu İzmir'in kâfir mahallâtında da yangın;/ Bu sûretle idi kahr-ı Semûd'un, sonra da 'Âd'ın: / Bin üç yüz...[28] (63) Demirden hâneler, kâşâneler yandı, türâb oldu; / Ticâretgâh, kordon, kilise, banka hep harâp oldu; / Ser-i âb-ı emel kâfirlere artık serâb oldu: / Bin üç yüz...[28](64) Bu dehşetli harîkî Ermeniler ettiler îkâd; / Emel etmekte şehrin Türk olan aksâmını berbâd; / Çıkıp bir bâd ber-'aks oldu iş Hak'tan gelip imdâd: / Bin üç yüz...(65) Değil yangın, cehennemdi, tutuştu her taraf birden; / Bütün emvâl ü evlâdıyla yandı hayli Rum, Ermen; / Düşün kim yandı onlar, Türk'ü onlar yakmak isterken: / Bin üç yüz...*

Zulmedici düşman başına kılıç ve kurşun inerken İzmir'in kâfir mahallelerinde yangın başlamış, Âd ve Semûd kavminin yok edilmesine benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Şairin bu iki kavmi telmih yoluyla hatırlatmasındaki sebep, iki kavmin de Allah'ın kahrı ile yok olmaları sebebiyledir. Hz. Hud'un kavmi olan Âd, kendilerine gönderilen bir rüzgârla helâk olmuş;⁵⁴ Hz. Salih'in kavmi Semûd da bir deprem ve korkunç bir ses ile yok edilmişlerdir.⁵⁵ İzmir yangınında demirden evler köşkler yanıp toprak olmuş, ticarethaneler, kordon, kilise, bankalar yıkılmış, umutlarının kaynağı artık çöldeki vaha gibi olmuştur. Şehrin Türk olan kısımlarını yakmak isteyen Ermeniler, yangın çıkarmış; ancak Allah'ın yardımı ulaşarak rüzgâr tersine esmiş; cehennemi andıran, her tarafı tutuşturan bir yangın, Türkleri yakmak isteyen Rum ve Ermenileri, malları ve evladyı yakmıştır.

13-17 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girişi ile Ermeniler tarafından başlatılan bu yangın çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur. Şair, tekrar "gayretullaha dokunmak" tabirini yineleyerek yaşananları anlatır:

[29] (66) *Fakat hâ'in de evvelce nice ma'mûreyi yaktı; / Yanarken mâl ü cân-ı müslimîne karşıdan baktı; / Onun da yanması sonra zuhûr-ı gayret-i Hak'tı; / Bin üç yüz...*(67) *Kalan Rûm, Ermenî toplandı bir nâ-hôş hâletle; / Yığıldı sâhile nâlân ü giryân fikr-i hicretle; / Vapurlar haftalarca çekdi bir hâl-i sefâletle: / Bin üç yüz...*(68) *Bu vak'a olmadı meşhûd bir târihte, bir yerde; / Bunu Yunan'la yaptı İngiliz, Rûm, Ermenîler de; / Cezâ cins-i 'amelden zâhir oldu bahr ile berde: / Bin üç yüz...*[30] (69) *Ne kaldı Ermenî ne Rûm*⁵⁶; *kovuldu hep sevâhilden; / Vatan tathîr olundu cümle erbâb-ı rezâ'ilden; / Haberdâr olmak istersen eğer gene mesâ'ilden: / Bin üç yüz...*

Ermenilerin çıkardığı bu yangının ilk safhasına dönen şair, Müslümanlar yanarken karşıdan yangını çıkaranların seyrettiğini, o sırada Hakk'ın gayretinin tekrar ortaya çıktığını belirtmiştir. İzmir'de kalan Rum ve Ermeniler ağlayıp inlemiş, haftalarca gemiler onları taşımıştır. İngiliz, Rum ve Ermenilerin yaptıkları karşısında yaşadıkları, hiçbir tarihte görülmemiştir. Ermeni ve Rumların sahilden kovuldukları, vatanın rezillerden temizlendiğini bildiren Bıçakçızade, İzmir'den sonra, İstanbul'un kurtuluşuna yönelik Millî Mücadele kahramanlarının, İtilaf Devletleri'ni Mudanya Ateşkes Antlaşması'na mecbur bırakmalarına değinir:

3.7. Mudanya Ateşkes Antlaşması

(70) *Kovup a'dâyı böyle, ordu tuttu bahri sür'atle; / Çanakkale'ye indi, pek büyük bir 'azm ü himmetle; / Emel İstanbul'u fethetmekti kahr u kuvvetle: / Bin üç yüz...*(71) *Bu sûretle teşebbüs etti ordu ref'-i işgâle; / Sokuldukça sokuldu, bakmadı ne kîle ne kâle; / İtalyan'la Fransız, İngiliz şaştı bu ahvâle: / Bin üç yüz...*[31] (72) *Fakat İstanbul'a harben duhûlü ordunun, bî-şek, / Demekti İngiliz âmâlini işgâlini ezmek; / Bu üç devlet o gün yalvardı Türk'e, bil bunu gerçek / Bin üç yüz...*(74) *Koşuştı İzmir'e, bil, zırhlılarla çok siyâsiler; / Kemâl Paşa huzûrunda eğildi başlar yer yer; / Mudanya Konferansı 'akd olundu harbe verdi fer: / Bin üç yüz...*[32] (75) *Tulû' etti o gün şems-i zafer âfâk-ı İslâm'da / Mudanya nâmı çalkandı cihânda hem bu eyyâmda / Liyod Corc [Lloyd George] koltuğundan düştü, sarsıldı Bukingam'da [Buchkinghamda] / Bin üç yüz...*(76) *O gün*

⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, C. 2 (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, Tarihsiz), 1039-1045.

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali...*, 1045-1049.

⁵⁶ Şair, burada bir buçuk hece değerindeki "Rûm" kelimesini bir hece değerinde okuyarak zihaf yapmıştır.

yükseldi Türk'ün nâm ü şânı tâ semâvâta; / O gün bir vecd-i şâdî geldi hep ahyâya, emvâta; / Sirâyet etti şâdî-i zafer hattâ cemâdâta: / Bin üç yüz...

Şair, düşmanın kovulduktan sonra ordunun, hızlı bir şekilde denizi kuşatarak İstanbul'u kurtarma amacıyla Çanakkale'ye indiğini, işgali ortadan kaldırmak için İtalyan, Fransız ve İngilizlerin şaşırıp kalacağı şekilde, hiçbir dedikoduya bakmadan hareket ettiğini, İngiliz'in tüm emellerini ezmek demek anlamına gelen, (BMM) ordunun, İstanbul'a savaşa girmesini engellemek için cesaretsiz ve çaresiz kalan üç devletin (İtalya, Fransa, İngiltere) Türk'e kimi zaman dalkavukluk, kimi zaman yarı tehdit, kimi zaman da faydasız ısrarla yalvardığını dile getirmiştir. Siyasiler, İzmir'e Kemal Paşa'nın huzuruna koşup önünde başlarını eğmişlerdir. Görüşmelerde Mudanya Konferansı yapılması kararlaştırılmış, savaş sonlanmıştır. Şair, yetmiş beş ve yetmiş altıncı bentlerde sevinç duygusunu açık bir şekilde gösterir: Zafer güneşi, İslam'ın semasında doğmuş, Mudanya ismi bu günlerde dünyada çalkalanmış, o gün Türk'ün namı ve şanı gökyüzüne yükselmiş, yaşayanlara ve ölümlere o gün bir mutluluk coşkusu gelmiş; hatta zafer mutluluğu cansız varlıklara bile sirayet etmiştir. Şair, edebî anlatımın içerisinde, Büyük Britanya'nın imparator ve imparatoriçeleri ve Kraliyet ailesinin Londra Westminster'deki konutu Buckingham'ın sarsılıp, Lloyd George'un koltuğundan düşüşünü de eklemeyi unutmaz.

Tarihî zemin şu şekildedir: İzmir'in geri alınışının ardından BMM orduları, işgal altındaki boğazlar bölgesini İngilizlerden almak için kuşatma harekâtına girişmiştir. Basın ve kamuoyunun İngiliz Hükümeti'ni yeni bir savaş istemekle suçlaması, Fransızların savaşa engel olmak istemeleri ve Britanya'nın İstanbul Yüksek Komiseri General Harrington'un da yeni bir savaşa karşı olması, hükümeti pes ettirmiştir. Mudanya Mütarekesi'ne giden süreçte Türk Ordusu'nun ilerleyişini ve olası bir savaşı engellemek için diplomatlar, Kemal Paşa ile görüşerek paşanın isteklerini kabule mecbur olmuşlardır.⁵⁷ 3 Ekim 1922'de Bursa'da Mudanya Ateşkes görüşmeleri başlamıştır. David Lloyd George liderliğindeki Liberal Parti, Türk İstiklal Harbi'ne Büyük Britanya'yı dâhil etmek isteyince, koalisyon ortağı Muhafazakâr Parti'nin desteğini kaybetmiş, 19 Ekim 1922'de hükümet düşmüştür.

(77) *Riyâset etti 'İsmet Paşa toplandı murahhaslar; / Nihâyet buldu üç beş günde hep iş'âr ü istiş'âr; / Bizim ârzûmuza tatbik olundu cümle-i efkâr; / Bin üç yüz...*[33] (78) *Girip İstanbul'a Re'fet Paşa*⁵⁸ *sâhib-'inân oldu; / Vatanperver olanlar, ben de gördüm, şâdumân oldu; / O eski Bâb-ı Âlî şimdi gözlerden nihân oldu: / Bin üç yüz...*(79) *İtalyan'la Fransız, İngiliz 'asker edip irsâl; / Edirnedden çıkardılar Yunan'ı, ettiler işgâl; / Çekildiler, giden kuvvetlere teslim edip derhâl / Bin üç yüz...*(80) *Bu yılda hâkimiyyet verdi millet kendine bizzât; / Ne varsa yıkdı, atdı gayr-ı 'asrî resm ile 'âdât; / Hilâfet, pâdişâh, sultânlık oldu cümle mensiyyât: / Bin üç yüz...*

Şair, üç beş günde sonuçlanan Mudanya görüşmelerine İsmet Paşa'nın⁵⁹ reislik ettiğini, kararların lehimize alındığını belirtmiştir. İstiklal Harbi'nin askerî safhasının Türk Ordusu'nun zaferiyle sonlandığını kabul eden İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine Mudanya'da 3 Ekim 1922'de başlayan görüşmeler, 11 Ekim 1922'de anlaşmayla sonuçlanmış ve savaşın silahlı safhası sona

⁵⁷ Cevdet Küçük, "Misak-ı Milli", s. 82.

⁵⁸ Refet Bele'nin yaşamı için bkz. Halit Kaya, *Refet Bele Askerî ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*, (İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2010).

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, "İnönü, Mustafa İsmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII (Ankara, 2000), s. 316-319.

ermiştir.⁶⁰ Şair; Refet Bele İstanbul'a girdiğinde vatanseverlerin mutlu olduğunu, bu olaya şahit olduğunu da eklemektedir. Bâb-ı Âli bu olaylardan sonra gözlerden uzaklaşmış (gizlenmiş); İngiliz, Fransız ve İtalyanlar önce Yunan'ı Edirne'den çıkarmış, kendi kuvvetlerini de bir süre sonra çekmiş, bütün yaşananlardan sonra millet, hâkimiyeti kendisine vermiş, çağdaş olmayan ne varsa yıkıp atmış, hilâfet, padişah ve sultanlık unutulmuştur. Mudanya Mütarekesi'nde alınan karar gereği, Doğu Trakya'dan Yunan birlikleri çekilmiş, geçiş sürecinde önce bir süre Fransız birlikleri şehirde kalmış, daha sonra da 25 Kasım 1922'de şehre Türk Ordusu girerek işgali sonlandırmıştır.

Hakkı, seksen üç bentten oluşan murabbain son üç bendinde Lozan görüşmelerine kısa bir yer ayırır.

3.8. Lozan Konferansları ve Lozan Antlaşması

[34] (81) *Bitince böyle işler sulha 'âlem i'tikâd etti; / Lozan şehrinde bir sulh konferansı in 'ikâd etti; / "Musul'dan İngiliz çıksın" denince insidâd etti: / Bin üç yüz...*(82) *Yapıldı sonra bir sulh-ı zafer 'indimde Şehnâme; / Musul ihlâsı lâkin oldu ta'lik başka eyyâma; / Erer elbet onu tahlîs ile Türk 'azmi itmâma: / Bin üç yüz...*(83) *Unutma bunları, her kıt'a bir târîhe 'üvândır; / Unutma bunları, her kıt'a Türk'e zîver ü şândır; / Silâh u 'azmine Türk'ün bütün 'âlem senâhândır: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade'ye göre işler böyle bitince dünya barışa inanmış, Lozan'da bir barış konferansı toplanmış, İngilizlerin Musul'dan çıkması söylendiğinde kesintiye uğramıştır. Şairin ele aldığı Lozan Konferansı'nın tarihî zemini şu şekildedir:

Kurtuluş Savaşı'nın silahlı safhası Mudanya Mütarekesi ile sona erince yeni Türk devletinin varlığının uluslararası seviyede tescili için bir antlaşma imzalanması gerektiği bilinmekteydi. Müttefik devletler, 27 Ekim 1922'de Ankara Hükümeti'ni bir barış antlaşması imzalamak üzerine tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Lozan kentine davet etmiştir. Buna karşın aynı daveti, İstanbul Hükümeti'ne de göndermişlerdir. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa da Ankara'ya çektiği telgrafta Türk milletinin istikbali için birlikte konferansa gitmeyi teklif etse de BMM'de konu reddedilmiş, ayrıca Dr. Rıza Nur ve yetmiş sekiz milletvekilinin meclise verdikleri önerenin kabulüyle 1 Kasım 1922'de BMM tarafından saltanat resmen kaldırılmıştır. Böylece Lozan'a sadece Ankara Hükümetinin gitmesi sağlanmıştır. İlk olarak Rauf (Orbay) Bey Lozan'a baş delege olarak gitmek istese de Ankara'nın isteğiyle Hariciye Vekili sıfatıyla İsmet (İnönü) Paşa'nın başkanlığında bir heyetin gitmesi kararlaştırılmıştır. Heyette baş delege İsmet Paşa olmak üzere Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Bey'den oluşan üç delege, yirmi dört danışman, bir genel sekreter, bir tercüman, iki kâtip, sekiz sekreter ile İsmet Paşa'nın iki yaveri bulunmuştur. 13 Kasım'da başlatılması düşünülen görüşmeler, 20 Kasım'da başlayabilmiştir. Görüşmelerde İngiltere (Baş Delege Lord Curzon), Fransa, Japonya, İtalya; gözlemci olarak Amerika Birleşik Devletleri; katılımcı ünvanıyla (Türkiye hariç) Yugoslavya, Yunanistan, Romanya; Boğazlar meselesi için Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve ticarî görüşmeler adına Portekiz ve Belçika bulunmuştur. Konferansta Türk tarafının, kapitülasyonların kaldırılması ve doğuda kurulmaya çalışılan Ermeni devletine engel olmak merkezinde taviz vermeyeceği başlıca iki konu vardı.⁶¹ İngiltere'nin başını çektiği bloğun amacı ise artık savaşların sona ermesi ve Doğu'da büyüyen bir tehlike olan Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye ile iyi ilişkiler kurarak Boğazlar'ın güvenliğini sağlamaktır.⁶² Lozan Barış Konferansının birinci

⁶⁰ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali...*, 726.

⁶¹ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)* (Ankara: TTK Basımevi, 1990), XIV.

⁶² Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I...*, 117.

dönemi sayılabilecek 20 Kasım 1922 – 4 Şubat 1923 tarihlerinde azınlıklar, boğazlar, patrikhane ve kısmen de kapitülasyonlar konusunda anlaşma sağlanmış; ancak Batı Trakya, Musul, adli kapitülasyonlar, Boğazlar’ın silahsızlandırılması meseleleri çözüme kavuşturulamamıştır. Bu anlaşmazlıklar nedeniyle görüşmelere 4 Şubat’ta resmen ara verilmiştir. Bıçakçızade de 81. bendde bu kesintinin sebebinin Türk tarafının “Musul’dan İngiliz çıksın” sözüne bağlamaktadır.

Türk heyeti, bu arada Türkiye’ye dönerek Ankara ile söz konusu durumu ve yapılacakları görüşme fırsatı elde etmiştir. Nitekim İsmet Paşa; Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay (ö.1964) ve Ali Fuat Cebesoy’la (ö.1968) 20 Şubat tarihinde bir toplantı yapmış ve bir dizi karar almıştı. Toplantıdan çıkan kararlardan en önemlisi de ara seçimlere gidilerek inkılaplara destek olacak bir meclis meydana getirmektir. Tarafların yaptıkları değerlendirmelerin neticesinde 23 Nisan 1923’te ikinci kez başlayan görüşmeler, 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.⁶³ Batı Trakya’nın Yunanistan’a bırakılması, Musul sorunu, 12 Adalar, Boğazlar, Patrikhane’nin İstanbul’da kalması dışında tüm konu başlıklarında Türk tarafı masadan istediğini alarak kalkmıştır. Bıçakçızade, İran’ın millî destanı *Şehnâme*’yi zikrederek, bu anlaşmayı Türk’ün *Şehnâme*’si olarak adlandırmıştır.

3.9. Musul

Şair, Musul’un elde edilmesinin başka bir güne ertelendiğini,⁶⁴ Türk’ün amacının onu kurtarmakla tamamlanacağını söyleyerek beklentisini dile getirmektedir.⁶⁵

Lozan’da Musul Sorunu çözülememiş, bu meseleyi İngiltere ve Türkiye’nin kendi aralarında çözmeleri kararlaştırılmıştır. 19 Mayıs 1924 tarihinde Türkiye ve İngiltere arasında İstanbul’da Haliç Konferansı düzenlenmiştir. Fethi (Okyar)’ın TBMM’yi temsil ettiği konferansta İngiltere’nin kabul edilemez istekleri ve sorunu ısrarla Milletler Cemiyeti’ne taşıma ısrarı nedeniyle sonuç alınmadan 5 Haziran’da konferans dağılmıştır.⁶⁶ Bu kez 6 Ağustos’ta Musul petrolünün yasal sahibi ünvanını elde etmek için konuyu Milletler Cemiyeti’nin gündemine getiren İngiltere, nüfuzu nedeniyle bir yıl kadar süren görüşmeler neticesinde arzu ettiği kararı Milletler Cemiyeti’nden almayı başarmıştı.⁶⁷ Hem İngiltere hem Milletler Cemiyeti Türkiye’nin ciddi bir protestosuyla karşılaşmıştır. Türkiye, her ne kadar bölgede hak sahibi olma iddiasını sürdürse de ülke içindeki Şeyh Sait İsyanı, Musul yöresindeki Nusayri İsyanları ve bu ikisinin orduya getirdiği yükün devamında İngiltere ile sıcak savaştan kaçınmak istenmesi nedenleriyle haklarından feragat etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁶⁸ 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye-

⁶³ Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara, 2003), s. 214-217.

⁶⁴ Bıçakçızade, Musul’un elde edilmesini “موصول اخلصی” olarak yazmıştır. خلس fiilinin “elde etmek” şeklinde kullanımı pek karşılaşılan bir durum değildir. Bu anlam için bkz. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Part 2 (Beyrut: Librairie du Liban, 1968), 784. Kelime metindeki yazılışının aksine اخلص şeklinde düşünüldüğünde “hâlis ve pâk etmek” anlamını düşündürür. Doktor Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 1 (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305), 28. Bu kelime اخلص şekliyle de iflas etme, zarar etme; müşteriye aldatma, kandırma anlamlarına gelmektedir: İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 703.

⁶⁵ 82. bendin üçüncü mısraındaki “Bir kimseye halas vermek, kurtarmak ve halas etmek ve bir şeyin hulasasını almak” anlamındaki kelime تخليس şeklinde yazılmıştır. Doktor Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, s. 250. Bu şekilde yazım, bir önceki mısradaki geçen اخلص sözcüğünün yanlış yazılmış olabilme ihtimalini akla getirmektedir.

⁶⁶ Sezen Kılıç, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24/LXXI (2008): 330.

⁶⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 264-265.

⁶⁸ H. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi* (İstanbul: Arba Yayınevi, 1995), 87-92.

Irak sınırı, Millet Cemiyeti'nin planladığı şekilde çizilmiş ve Türkiye için Musul meselesi kapanmıştır.⁶⁹ Bıçakçızade'nin bahsettiği Musul Sorunu da lehimize olmasa da çözülmüştür.

Bıçakçızade, son bentte de her bir kıtanın, bir tarihe ünvan, Türk'e süs ve şan olduğunu, bütün dünyanın da Türk'ün silah ve çabasını övdüğünü belirterek şiirini tamamlamıştır.

Sonuç

Tarih-i Zafer, İstanbul'un işgalinden Lozan Barış Konferansına giden 1919 – 1923 arasındaki tarihî olayları şiirleştiren bir metindir. Olaylara birebir tanık bir şahsiyetin kaleminden çıkan eser, Millî Mücadele'nin insanlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Olayların merkezindeki şairin kaleminden Millî Mücadele'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın nasıl algılandığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Padişahın yabancıların elinde esir olması, isim verilmeden Şeyhülislam'ın Millî Mücadele kahramanları aleyhine verdiği fetva şiddetle eleştirilmiş ve Damat Ferit'in ismi de anılarak ağır ifadeler kullanılmıştır. Mekke Emiri'nin ve Arapların isyanına değinen şairin hayal kırıklığı ve kızgınlığı hissedilir. Yaşananların ardında İngilizleri gören şair, Llyod George'un yaptıklarına özel bir yer ayırarak onu ifrite benzetir. İnönü Savaşları, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz'u zafere yakışır şekilde ele alan şair, Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Refet Bele'nin İstanbul'a gelişini gözleriyle gördüğünü belirtir. Lozan Konferansları ile de şiirini tamamlar. Manzumede Yunan, Rum ve Ermenilerin faaliyetlerinden bahseden şair, onların başlarına gelen felaketleri dinî temelli açıklar. Yaşananların unutulmayıp zihinlerde sürekli kalması amacıyla yazılan eser, tarih ve edebiyat metinlerinin birbirinden istifadesinin zorunlu olduğunu açık bir şekilde gösteren önemli örneklerdendir. *Tarih-i Zafer*'i zafername türünün son örneklerinden saymak mümkündür.

Kaynakça

- Akçakayalıoğlu, Cihat ve Selim Turhan. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 1. Kısım, C. 2*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963.
- Akkor, Mahmut. “Çanakkale Cephesi'nden Mısır'a Götürülen Türk Esirleri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2018).
- Akkuş, Metin. *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebî Türler ve Tarzlar*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007.
- Aksoyak, İsmail Hakkı. *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan I-II-III*, Sources of Oriental Languages and Literatures. USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. 1, 3. bs. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Apak, Rahmi. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Birinci - İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, 3. Kısım, C. 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Bardakçı, Murat. *Şahbaba*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998.

⁶⁹ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.1 (Ankara: TTK Yayınları, 1983), 304-320.

- Bıçakçızâde İ. Hakkı. *Tarih-i Zafer*. İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, C. 2. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, Tarihsiz.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatında Türler*, 5. bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Çetin, Atilla. "İnönü, Mustafa İsmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (Ankara 2000), ss. 316-319.
- Demirbaş, H. Bülent. *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*. İstanbul: Arba Yayınevi, 1995.
- Demirel, Mustafa. *İbn-i Kemâl Dîvân, Tenkidli Metin*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996.
- Demirel, Mustafa. *Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed Bin Süleymân) Yûsuf u Zelîhâ (Süleymaniye, Lala İsmâil Efendi 621)*, Sources of Oriental Languages and Literatures, USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sicill-i Umûmî*, DH.SAİDd, 5/186.
- Erkal, Şükrü. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. C. 6. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Erikan, Celâl. *100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1971.
- Ertuna, Hamdi. *Türk İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar*. Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1974.
- Gökçek, Fazıl. "Bıçakçızade İsmail Hakkı, Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 11 (İzmir 2004): 129-145.
- Gökçek, Fazıl. *İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Pıştina Kent Arşivi, 2016.
- Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1911-1922*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I. İstanbul: MEB Yayınları, 1969.
- İpşirli, Mehmet. "Dürrîzâde Abdullah Beyefendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X (Ankara 1994), ss. 36.
- Harman, Ömer Faruk. "Nûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (Ankara 2007), ss. 224-227.
- Harman, Ömer Faruk. "Yâfes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (Ankara 2013), ss. 174-175.
- Hart, Basil Liddel. *Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Karacan, Turgut. *Sâbit Zafernâme*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Karimov, Hatice. "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 124/ CCXLIV (2020): 237-240.
- Kaya, Halit. *Refet Bele Askerî ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2010.
- Kılıç, Sezen. "Musul Sorunu ve Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 24/LXXI (Ankara 2008): 319-340.

- Kuzgun, Şaban. “Hâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV (Ankara 1997), ss. 395-396.
- Küçük, Cevdet. “Damat Ferit Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII (Ankara 1993), ss. 436-439.
- Küçük, Cevdet. “Misak-ı Milli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), ss. 173-175.
- Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon*, Part 2. Beyrut: Librairie du Liban, 1968.
- Levend, Âgah Sırrı. *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in Gazâvatnâmesi*. Ankara: TTK Yayınları, 1973.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün Müslüman Osmanlıların Etnik Kıyımı: 1821-1922*, 2.bs. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Niş, Kemal. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922)*, 6. Kısım, 2. Kitap, C. 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Oudin, Bernard. *Aristide Briand*. Paris: Tempus Perrin, 2016.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası*, C. 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özcan, Azmi. “Şerîf Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (Ankara 2010), ss. 585-586.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. Ankara: MEB Basımevi, 1993.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.
- Parmaksızoğlu, İsmet. “Kemâl Paşa-zâde”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul: 1977), ss. 561-566.
- Remzi, Doktor Hüseyin. *Lugat-ı Remzi*, C. 1. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5. İstanbul: Mihran Matbaası, 1314.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.
- Saraç, M. A. Yekta. “Kemalpaşazâde, Edebî Şahsiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (Ankara 2002), ss. 244-245.
- Sarihan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.
- Selek, Sabahattin. *İstiklâl Harbi, Yeni Türk Devletinin Kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1965.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*, C. 2, 8.bs. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 1987.
- Sona, Fatih. *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler (18. yy.)*, 2.bs. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. 1. Ankara: TTK Yayınları, 1983.

şimşir, Bilâl N. *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*. Ankara: TTK Basımevi, 1990.

Taşpınar, İsmail. “Sâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (Ankara, 2009), ss. 60-61.

Timural, Ahmet, Rauf Atakan, Alişan Berkday, Cevdet Timur, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 5. Kısım 2. Kitap. C. 2*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973.

Tolon, Ahmet Hurşit. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: AKM Yayınları, 2004.

Turan, şerafetin. “Lozan Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara 2003), ss. 214-217.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. 4.bs. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.

Willmore, John Selden. *The Story of King Constantine: A Revealed in the Greek White Book*. South Carolina: Bibliolife Publisher, 2019.